

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І. Ф. КУРАСА

О. П. Дергачов

**ПАРТНЕРСЬКИЙ
ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ:
СТАНОВЛЕННЯ
І РЕАЛІЗАЦІЯ**

Київ • 2009

УДК 327.(339.923:061)477
ББК 66.4(4Укр)+66.4
Д36

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних
і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
протокол № 3 від 25 червня 2009 року*

Рецензенти:

В. П. Горбулін, академік НАН України, директор Інституту проблем національної безпеки РНБО України;

Б. І. Гуменюк, доктор історичних наук, Ректор Дипломатичної Академії при МЗС України;

В. В. Копійка, доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, виконувач обов'язків Директора Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

В. О. Котигоренко, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Дергачов О. П.

Д36 Партнерський потенціал України: становлення і реалізація. — К., 2009. — 496 с.
ISBN 978-966-02-5385-8.

У монографії аналізуються чинники формування України як суб'єкта міжнародних відносин, її політичної конкурентноспроможності, характер взаємодії з основними зовнішньополітичними партнерами.

Розраховано на дослідників проблем зовнішньої політики України.

**УДК 327.(339.923:061)477
ББК 66.4(4Укр)+66.4**

© Інститут політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009

© О. П. Дергачов, 2009

ISBN 978-966-02-5385-8

ЗМІСТ

ВСТУП. Стан та проблеми дослідження партнерського потенціалу України	5
1. Українське суспільство як міжнародний актор	27
1.1. Ціннісні орієнтації та громадянські якості населення	28
1.2. Потенціал самоорганізації суспільства	42
1.3. Еволюція цивілізаційного та геополітичного самовизначення	53
1.4. Прояви та природа геополітичного дуалізму	71
1.5. Проблеми національної консолідації	88
1.6. Висновки. Дистанція від об'єктності та суб'єктності	101
2. Національний потенціал модернізації	118
2.1. Демократизація як чинник партнерського потенціалу	120
2.2. Якість державності та рівень дієздатності держави	134
2.3. Проблеми модернізації суспільно-політичної системи	150
2.4. Пошук моделі національного розвитку	165
2.5. Висновки. Проблеми і перспективи модернізації країни	181
3. Міжнародне середовище та концептуалізація зовнішньої політики	196
3.1. Зовнішні чинники становлення державності	198
3.2. Європейська спільнота — чинник цивілізаційного самовизначення	212
3.3. Національні інтереси та пріоритети зовнішньої політики	228
3.4. Концептуальні підходи до проблем національної безпеки	246
3.5. Висновки. Практика не підпорядкована теорії	258

4. Зовнішня політика у внутрішньополітичному процесі	270
4.1. Зовнішньополітичні стратегії українських президентів	271
4.2. Зовнішньополітичні пріоритети українських політичних партій	285
4.3. Роль провідних політичних гравців у формуванні та реалізації зовнішньополітичного курсу	311
4.4. Висновки. Перспективи формування консолідованого зовнішньополітичного курсу	337
5. Чинники зовнішньополітичної практики	354
5.1. Російський вектор	356
5.2. Західний вектор	382
5.3. Висновки. Проблеми конструктивності та паритетності партнерства	409
Заключні положення: підсумки і передбачення	435
Документальні та аналітичні джерела	463
Список таблиць	493

Вступ

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРТНЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Поява незалежної української держави, за загальним визнанням, суттєво змінила геополітичні констеляції в Європі та в євразійському регіоні. Чинник України є суттєвим для відносин між Росією та країнами Заходу, так само, як і для визначення змісту посткомуністичних трансформацій і наряду розвитку нових незалежних держав. Україна має матеріальні та соціальні ресурси розвитку, історичні, культурні, цивілізаційні надбання, які детермінують формування конкурентоспроможної потужної нації. Проте, ці потенції ще мають бути реалізовані, а цього фактично не відбувається. В Україні наразі не існує змістовних і суспільно визнаних засад, які б відображали самобутність нації та її фундаментальні інтереси. Незалежна держава не отримала відповідної спадщини і вже протягом майже двох десятиліть політична еліта не може наблизитися до якісної концептуалізації національного поступу. Замість загальнонаціональних аксіом маємо суперечливий набір ідеологем, що відбивають погляди різних політичних сил. Брак стабільності та передбачуваності стали прикметними для України як суб'єкту міжнародних відносин. Це стало причиною і, разом з тим, проявом гальмування реформ; те й інше суттєво знижує конкурентоспроможність та партнерські якості України.

В останній період Україна потрапила до числа найбільш нестабільних держав. У відповідному індексі *The Economist* вона опинилася на 16-ій позиції і має показники гірші за Молдову, Киргизію, Таджикистан¹. Внаслідок суперечливості своїх геополітичних координат, країна є менш ізольованою, а ще й не утвердила власної геополітичної незалежності, тому перебуває під конкуруючими зовнішніми впливами. За цих умов ні євразійська, ні європейська моделі розвитку не є цілком самодостатніми, але й власний національний проект не може бути реалізований без масштабного залучення зовнішніх чинників. Лунають оцінки України як слабкої, погано керованої, нездатної дотримуватися домовленостей держави, або навіть штучного утворення.

Україна досі не посіла стабільного природного місця в системі міжнародних відносин. Вона стикається із серйозними проблемами у поглибленні міжнародної співпраці, зокрема на шляху до європейської інтеграції, та у пошуках міжнародних гарантій національної безпеки. Більш ніж на десятиліття розтягнувся процес врегулювання відносин навіть з найменш вимогливим партнером — Радою Європи. Доповідач моніторингового комітету ПАРЕ Рената Вольвенд констатує, що доки українська Конституція не буде повністю приведена до європейських стандартів, доти не буде реформована судова влада, поки вибори не будуть проходити в повній відповідності з європейськими принципами справедливості, волі і прозорості «час закінчувати моніторинговий процес не настане. ...Від політиків і їх доброї волі залежить те, як швидко можна закінчити процес реформ»². Внутрішні проблеми набувають хронічного характеру і перетворюються на загрозу національним перспективам.

Директор інституту проблем національної безпеки при РНБО України Володимир Горбулін вважає, що держава ще ніколи не була такою слабкою і вразливою і що національна безпека України після майже двох десятиліть років незалежності забезпечується на як ніколи низькому рівні³. Даються взнаки обмежені можливості молодій державі утверджувати власну суверенність. Це виявляється у неспроможності створити належний національний інформаційний простір, реально контролювати умови перебування Російського чорноморського флоту на власній території, не давати приводів сумніватися в надійності як кредитора, у зволіканні з виконанням міжнародних зобов'язань.

На формуванні потенціалу України як суб'єкта міжнародних відносин позначаються особливості самоідентифікації громадян та політичної еліти. Політична боротьба суттєво спотворює цей процес; значна частина громадян не сприймає державу як «свою». Причому ця константа має два виміри, які частково накладаються, частково доповнюють один одного: культурно-історичний та соціально-політичний. Зазначені чинники не доводиться вважати тимчасовими. В останній період даються взнаки неспроможність здійснювати послідовну національну стратегію, проводити цілісну зовнішню політику, недостатня готовність до рівноправного ефективного міжнародного партнерства. Щоб змінити ситуацію, потрібні цілеспрямовані консолідовані дії. Це тим більш актуально, що жодні інтеграційні проекти не знижують вимог до держави як основного міжнародного актора і головного інструменту забезпечення національних перспектив. Глобалізація та інтернаціоналізація не знижують рівня конкуренції і, як свідчать, зокрема, події 2008 р. на Кавказі, газове питання, не дають достатніх гарантій того, що неправові, силові рішення суперечок є неможливими. Натомість будь-які кризові явища

додатково підвищують значення ефективної держави та самодостатнього, самобутнього суспільства.

Здатність України реагувати на виклики вирішувати проблеми національного розвитку у комплексному виді може бути оцінена шляхом аналізу її партнерського потенціалу. Загалом партнерський потенціал не є категорією, яка окремо системно досліджується, і не є поняттям з цілком усталеним змістом. Водночас, він дозволяє охопити ключові характеристики країни як міжнародного актора і зорієнтувати дослідження на їх сумарну дію. Партнерський потенціал передовсім стосується внутрішнього стану країни, але визначається характером, успішністю її зовнішньополітичної діяльності. Очевидно, що термін «партнерський» не є даниною сучасним (особливо європейським) нормам міжнародних відносин, що базуються на унормованості, конструктивності, толерантності, дедалі більшій колегіальності. Він застосовується як широко уживаний і такий, що вбирає в себе всі можливі форми міждержавної взаємодії, включно з конкуренцією і суперництвом. Термін потенціал, з визначенням партнерський, саме відображає дієздатність держави у міжнародних справах. У найбільш загальному плані партнерський потенціал можна розділити на два сегменти, які доповнюють один одного і частково накладаються: привабливість та спроможність. Привабливість містить в собі здатність викликати інтерес з боку зарубіжних партнерів за широким і якісно різноманітним набором показників. Найбільш поширеними є такі параметри привабливості як природні та трудові ресурси, ємність ринку збуту, транзитні можливості. Водночас, помітне місце серед ознак партнерської привабливості посідає зацікавленість у стабілізації міжнародної ситуації, підтриманні балансу сил, поглиблення кооперації, пошук гарантій безпеки. Це та частина привабливості, яка безпосередньо пов'язана зі спроможністю партнера, його потенціалом як суб'єкта міжнародних відносин. Значення партнерського потенціалу додатково зростає за умов глобалізації та інтернаціоналізації.

Зрозуміло, що первинною характеристикою держави як міжнародного актора є його розміри, масштаби ресурсів, передовсім обсяг економіки та військовий потенціал. До цього слід додати науково-технічну розвиненість. Цікаву і показову деталізацію для характеристики потуги держав запропонували російські дослідники, які розвивають підходи, близькі до класичного політичного реалізму. Автори проекту «Політичний атлас сучасності»⁴ ввели *індекс державності*, призначений для визначення «здатності держави забезпечувати своє існування, самостійний розвиток, вирішення внутрішніх та зовнішніх проблем, що стоять перед нею, тобто використовувати свої прерогативи суверена». Індекс державності вони застосовують, аби розрізнити реально суверенні держави від тих, що

більшою мірою залежать від інших і не здатні самостійно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики. Він визначає ступінь самостійності, успішності, керованості, спроможності, ефективності держави за шкалою від «успішної суверенної держави до «failed states». Індекс визначається за такими критеріями як «частка зовнішньої допомоги у ВВП держави», «вплив конфліктів на стабільність режиму», «зовнішня боргова залежність», «час існування суверенної державності», «наявність жертв конфліктів», «співвідношення заявок на патенти резидентів і нерезидентів», «територіальне відображення конфліктів», «наявність на території іноземних контингентів», «режим прив'язки валют», «частка домінуючого етносу у структурі населення». Такий строкатий перелік критеріїв є ранжованим: перші два є найбільш вагомими, три останні мають відносно невеликий вплив. У рейтингу країн за індексом державності дослідники поставили Росію на 27-ме місце, тоді як решта пострадянських країн опинилися серед аутсайдерів: Туркменістан — 87-ий, Білорусь — 102-га, Казахстан — 111-ий, Україна — 113-та⁵. Певним доповненням до індексу державності є *індекс потенціалу міжнародного впливу*, в якому враховуються витрати на оборону, частка країни в статутному капіталі МВФ, частка у світовому ВВП, чисельність регулярної армії, наявність ядерної зброї, членство в Паризькому клубі країн-кредиторів тощо. Існує безліч інших «матеріальних» показників за якими вимірюються і порівнюються потенціали держав, аж до рівня забезпеченості питною водою та воєнними та інженерно-технічними кадрами.

Під іншим кутом зору автори Глобального індексу миру (Global Peace Index) розглядають характеристики держав, за яким визначається їх миролюбність або войовничість (агресивність). Тут беруться до уваги групи критеріїв, які стосуються кількості, масштабів, гостроти внутрішніх та міжнародних конфліктів, рівня суспільної безпеки, ступеню милітаризованості, серед яких критерії політичної стабільності та поваги до прав людини⁶. Цікаво, що у відповідному рейтингу 2009 р. Україна опинилася дещо нижче середини списку, 82-ою серед 144 держав і поряд зі США. Можна оцінити її безпосереднє міжнародне оточення, базуючись на тому, що з нею межують цілком миролюбні Словаччина, — 24 місце, Угорщина, — 27, Румунія, — 31, Польща, — 32, не зовсім миролюбні Молдова, — 75, Білорусь, — 98 та Росія, яка, перебуваючи на 136 місці опинилася серед найбільш войовничих держав світу.

Слід зазначити, що існують і принципово інші підходи до оцінки та порівняння досягнень та можливостей держав. Можна навіть говорити про дві філософії державотворення, дві системи цінностей, що застосовуються. Одна, яку ми щойно частково розглянули, орієнтована на дієздатність державного механізму, структуру та обсяг ресурсів, які можуть

бути задіяні у суперництві, конкурентній боротьбі заради просування так само передовсім державних інтересів на міжнародній арені. Вона базується на пріоритеті власне держави, на підпорядкуванні внутрішнього життя, ідеї сильного, впливового, здатного домінувати суб'єкту міжнародних відносин. Інша система цінностей орієнтована на інтереси суспільства і громадянина. У цьому випадку головними критеріями успішності є рівень та якість життя, забезпеченість політичних прав і громадянських свобод, усталеність демократичних інституцій. Очевидно, що такий підхід стає можливим тільки останнім часом, але при цьому навряд чи може стати цілком домінуючим, адже потребує міжнародних гарантій проти силових викликів. Скажімо, такі держави як Швейцарія та Швеція фактично поєднують принцип «держави для людини», з серйозною увагою до забезпечення високої самодостатності держави, захищеності їх позицій у міжнародному середовищі. Багатом середнім і малим державам Європи вирішувати таку дилему допомагає інтеграція, створення колективних механізмів захисту та конкурування. Для Європейського регіону партнерський потенціал має передовсім той зміст, що відбиває участь в інтеграційних процесах. Характерно, що серед критеріїв членства у ЄС, поряд з усталеною демократією і ринковою економікою, є ще один спеціальний, — здатність виконувати обов'язки члена Союзу і конкурувати. Якщо мати на увазі високі соціальні стандарти, притаманні європейським державам, до того ж помітно підвищені в процесі поглиблення інтеграції, можна стверджувати, що об'єднана Європа, ґрунтуючись на економічній потузі розглядає гуманітарні аспекти розвитку як стратегічно пріоритетні. Це цілком підтверджується збереженням і розвитком недержавної сфери і спрямованістю діяльності наддержавних інституцій: від прискореного розвитку правової і загалом регуляторної сфери до забезпечення «м'якої» безпеки.

На прикладі Європи можна побачити існування різних недержавних механізмів та засобів розвитку партнерського потенціалу країн і самої матриці міжнародного партнерства. Саме досвід держав континенту дає переконливі підстави для застереження щодо переваг в ефективності авторитарних централізованих режимів. Це особливо важливо для розуміння тих відмінностей, які за останні кілька років виникли у внутрішньому розвитку України і Росії, і які змушують порівнювати конкурентні переваги зародкової демократії та консолідованого бюрократичного режиму. Розгляд ситуації в Росії та оцінювання перспектив призводить до висновків, що зміцнення вертикалі влади пригнічує суспільство і знижує соціальну ефективність. Опитані представники російської еліти розвитку (підприємців, менеджерів) стверджують, що досягли успіху незалежно від політики влади і попри несприятливі умови. Вони назвали такі «сфери

явного неблагополуччя... як забезпечення вільних виборів, розвиток освіти, встановлення і підтримання єдиних ринкових правил, забезпечення особистої безпеки громадян та захист приватної власності». Більшість не поділяє уявлень про те, що розвиток російської нації має спиратися на безумовний примат держави у суспільному та господарському житті⁷.

Оцінювання партнерського потенціалу має ґрунтуватися як на врахування «стандартної» дії внутрішніх чинників на зовнішньополітичний курс держави, так і на виявленні безпосереднього впливу якостей держави на її сприйняття, на обсяг можливостей. Для України коло можливостей усе ще залишається досить вузьким. Складний перехідний період доводиться долати покладаючись переважно на власні сили. Попри радянську спадщину, Україна оминула пастку продовження традицій «перевантаженої державності», відійшовши в цьому аспекті від російської моделі національного розвитку. Водночас, потреба в ефективному державному механізмі є надзвичайно високою. Закономірно, що на етапі, коли демократичні механізми ще не утвердилися, залишається так само високим суспільний попит на авторитаризм. Демократія забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних політичних проєктів, та програм, можливості контролю, що підвищує якість урядування. Демократичні процедури організують конкуренцію і сприяють оновленню еліти та просуванню найбільш підготовлених керівників. Вона найкраще пристосована до врахування інтересів різних соціальних груп. Відкритість розвинених демократичних політичних систем забезпечує можливості адаптації, долання криз, самовдосконалення, що робить їх найбільш стійкими до викликів історії. Але при цьому навіть найпалкіші прихильники демократії визнають, що демократія автоматично не знаходить рішення суспільних проблем. Вона являє собою складну систему правил, дотримання яких потребує високих якостей і важких зусиль. Крім того, вона є внутрішньо суперечливою і має органічні обмеження. Очевидною слабкістю демократії є знижена ефективність у порівнянні з авторитарними режимами через складні процедури ухвалення та реалізації рішень і обмежені можливості концентрації ресурсів. Парадоксальною вадою демократії є її орієнтованість на врахування інтересів такого широкого загалу, щодо якого важко очікувати якісне усвідомлення власних інтересів, через що підживлюються такі явища як популізм і утриманство, а «воля» народу фактично замінюється на його «згоду». Демократія навіть у найбільш розвинених сучасних формах змушує до балансування між свободою і справедливістю, загальним інтересом і правами особистості.

Україна здобула незалежність не будучи готовою до демократії, тобто не маючи вибору щодо перспективних шляхів розвитку, заздалегідь обмеженою у засобах розбудови конкурентоспроможної європейської держави.

За роки незалежності готовність країни до перетворень не підвищилась, дорогоцінний час було втрачено. Навіть масовий громадський рух, відомий як «помаранчева революція», який розкрив чималий потенціал українського суспільства, дав належного результату. Лідери приведені революцією до влади виявилися не готовими діяти узгоджено, рішуче і реалізувати реформи. У заключному розділі комплексного академічного дослідження «Україна: політична історія. XX — початок XXI століття» констатується: «Низький рівень легітимності суб'єктів владних відносин, політична нестабільність і відсутність у політичного класу (або хоча б серед його більшості) ідейно-концептуальної та інституційної й особистої спроможності реформувати країну, посилили щодо неї загрози занурення в системну кризу та консервації відсталості, нездатності адекватно відповісти на виклики глобалізації, інноваційного розвитку, ресурсно-енергетичного забезпечення тощо»⁸.

Умови самостійного національного розвитку, хоча й є стабільно сприятливими, не надають жодних гарантій успіху. Гаяти історичний час, особливо в Європі, неприпустимо. Для України умови державотворення фактично стають складнішими у порівнянні з ситуацією п'ятнадцять чи п'ять років тому внаслідок відставання від інших країн регіону, що мали співставні умови та проблеми. На жаль, Україна є претендентом на роль аутсайдера не тільки в регіоні Центрально-Східної Європи, а й на пострадянському просторі. Те, наскільки сильно ми програли за два десятиліття Польщі, ілюструє різницю у якості політичної та бізнесової еліти, здатності мислячого співтовариства, творчої інтелігенції виконувати об'єктивно властиві їм функції, вести націю. Існують такі характеристики суспільства і держави, які є базовими, визначальними для нарощування потенціалу у традиційному сенсі, для здатності конкурувати, претендувати на певну роль серед інших суспільств та держав, на певний міжнародний статус. Головним об'єктом політологічного дослідження має бути саме така спроможність. Це особливо доцільно, адже йдеться про нову незалежну державу, яка переживає складний перехідний період і лише поступово виявляє свої можливості в якості суб'єкту міжнародних відносин.

Розробники національної стратегії «Україна-2015: творити майбутнє» наголошують, що «спроможність держави відстоювати національні економічні інтереси, реалізовувати та посилювати конкурентні переваги й, нарешті, — забезпечувати сталий і динамічний розвиток економіки, зростання добробуту громадян, що є головною метою сучасної політики»⁹. Вони вважають, що «Для України є два сценарії: або розчинитися у глобальному соціально-економічному просторі, підпорядкувавши національні інтереси цілям більш потужних країн та міждержавних об'єднань, або прокласти свій власний шлях у майбутнє, досягнувши максимальної

самодостатності у прийнятті доленосних для держави і нації рішень і виграти від цього. Якщо Україна рухатиметься у фарватері чужих інтересів, зрештою здасть свої власні»¹⁰.

Партнерський потенціал може підсилюватись адекватним сприйняттям світових та регіональних процесів, здатністю визначити реалістичний курс. Як слушно зазначається в експертній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, «успішна зовнішня політика України повинна базуватися на дотриманні балансу між її цілями та можливостями для їх досягнення. Рівень акумуляції політико-дипломатичних, воєнних, економічних ресурсів країни для вирішення ключових зовнішньополітичних завдань має відповідати їхньому реальному значенню для національних інтересів України. Масштаб української участі у міжнародних справах має бути адекватним можливостям України та максимально забезпечувати зміцнення позицій нашої держави»¹¹.

В Європі, відповідний партнерський потенціал країн її Сходу, — це, крім іншого, той інструмент і матеріал, який є необхідним для відновлення органічних стосунків між державами, відновлення історичної цілісності й ліквідації поділу континенту. В цьому регіоні міжнародне середовище має суттєвий, якщо не вирішальний вплив на спрямованість національного розвитку; ЄС уособив загальну тенденцію і значною мірою формалізував умови взаємодії держав. Те, що «Союз базується на спільних для всіх держав-членів принципах свободи, демократії, поваги до прав людини і основних свобод та верховенства права»¹² конкретизує задачу цивілізаційного вибору. Копенгагенські критерії вступу до ЄС визначили параметри розвитку великої групи постсоціалістичних країн, створили матрицю для розвитку їх партнерського потенціалу. Політичний критерій, — «стабільність інститутів, що є гарантами демократії, верховенства права, прав людини і поваги та захисту прав меншин». Економічний критерій, — «існування діючої ринкової економіки, а також спроможність впоратися з конкурентним тиском та ринковими силами в межах Європейського Союзу». Третій узагальнюючий критерій — «здатність взяти на себе обов'язки членства, включно з дотриманням цілей політичного, економічного та валютного союзу»¹³. Характерно, що в рішеннях Люксембурзької Ради ЄС (грудень 1997 р.) зазначалося, що «дотримання Копенгагенського політичного критерію є передумовою для початку переговорів про вступ»¹⁴.

Організований простір об'єднаної Європи створив шкалу оцінок прогресу для нових незалежних держав. Досвід співпраці України з ЄС так само визначає первинність питань політичного розвитку. Незалежні експерти, що здійснювали моніторинг виконання Плану дій Україна — ЄС так сформулювали своє бачення змісту нової посиленої Угоди між

Києвом і Брюсселем: «Угода повинна сприяти запровадженню в Україні ефективного, прозорого, відповідного європейським стандартам врядування. Документ має надати імпульсу якісним змінам політичного процесу в країні — стимулювати запровадження цивілізованих, притаманних європейським демократіям норм і правил у відносинах між гілками влади, між владою та опозицією, між владою і громадянами, унеможливити як адміністративно-силовий тиск на опонентів, так і нехтування позиціями, інтересами і правами громадян. Положення документа мають змушувати державно-політичну еліту України до створення системи державного управління, побудованої на прозорості, публічності та відповідальності, забезпечення результативності заходів з подолання корупції, усунення закритості та безконтрольності в реалізації державної політики, утвердження принципу верховенства права, побудови ефективної судової системи, поступового впровадження ефективної адміністративної реформи, вдосконалення міжбюджетних відносин, системи оподаткування тощо. Впровадження засад належного врядування є першою і необхідною передумовою будь-яких подальших позитивних зрушень в Україні та в її відносинах із зовнішнім світом»¹⁵.

Превалювання політики над економікою особливо притаманне перехідним суспільствам, державам, що розбудовуються. Але це явище має ознаки універсального. Значення якості політичних інститутів для визначення міжнародного статусу держави наочно виявляються у стосунках між Росією та провідними західними державами. Згода на приєднання Росії до «великої сімки» не перетворила цю загалом потужну країну на рівноправного партнера, який, до того ж, міг би користуватися належною довірою. Чинники географічні, ресурсні, воєнні, навіть науково-технічні — можуть працювати гнучко і з повної силою, якщо матимуть таку надбудову, як розвинуті суспільні і політичні інституції. Тільки вони є джерелом легітимності та передбачуваності, які є обов'язковими складовими рівноправності серед лідерів сучасного розвитку. Без цього можна конкурувати, обстоювати національні інтереси в тому вигляді, як вони сформульовані за даного політичного устрою, але отримати у своє розпорядження весь набір можливостей співпраці не вдасться. Так само й Україні, аби домогтися повноправної участі в європейських процесах, підняти свій партнерський потенціал на новий рівень, слід вдатися до системних політичних реформ.

Суспільство ННД є неусталеним за багатьма вимірами. Країнам пострадянського простору доводиться вирішувати особливо складний комплекс проблем: самоідентифікація, зміна суспільного ладу, розбудова нової державності, вихід з ізоляваності і пошук органічного місця у системі міжнародних відносин. У більшості випадків усе це пов'язане

з політичною боротьбою і здоланням неконструктивних зовнішніх впливів. Найважливішим показником є зміст та ієрархія цінностей та цілей, на які орієнтуються суспільство певної країни та її правляча верства. На стартовому етапі незалежного існування сталися викривлення, необов'язкові втрати, які суттєво обмежили можливості повномасштабного використання державою свого потенціалу внутрішнього розвитку та зміцнення позицій на міжнародній арені. Так, опанування ресурсами країни відбулося не у відповідності до принципів справедливості і раціональності і не було орієнтоване на солідарне використання з орієнтацією на високі загальнонаціональні цілі. Роздержавлення, що відбувалося за умов браку законних накопичень і браку прозорості, не могло не привести до виникнення олігархічних угруповань, розповсюдження корупції, нецивілізованого лобювання, надмірного впливу особистих інтересів. Значна частина національного потенціалу була вилучена, пішла в тінь, не підпорядковується суспільним потребам і навіть може використовуватися на шкоду інтересам країни. Керівництво держави не забезпечило оптимального розподілу спадщини СРСР. Крім того, мала місце ситуація, коли заради згоди на незалежність, доводилося йти на поступки провідним міжнародним акторам, від яких це *de facto* залежало.

Масштаби України об'єктивно обумовлюють високі вимоги до її якостей як партнера. Її важко інтегрувати і, водночас, від неї очікують значної вправності у вирішенні власних проблем. Країна має великий потенціал для економічного розвитку і концентрації конкурентних переваг, але тільки завершення процесу становлення механізмів державності та ціннісних орієнтирів їх функціонування. Фактично, визначення партнерського потенціалу України потребує дослідження процесу становлення української державності, її здатності взяти під контроль явища, які перешкоджають цьому, або спотворюють бажаний результат. Держава і суспільство розвиваються за умов, коли суверенність та незалежність постійно випробовуються на справжність та на міцність, а внутрішні можливості належної відповіді ще далеко не сформовані.

Серед фахівців є розповсюдженою думка, що на відміну країн ЦСЄ та Балтії, траєкторія подальшого розвитку України не є очевидною¹⁶. Невизначеність різною мірою стосується загальної успішності суверенного поступу, його моделі, суспільного ладу, що врешті буде встановлено. Це є проблемою ще складнішою, адже країна є об'єктом суперечливих, почасти ворогуючих зовнішніх впливів, які цілком розповсюджуються на глибинні суспільно-політичні процеси і щодо яких вона є піддатливою. Захід і Росія зацікавлені в Україні, але по-різному уявляють її роль і якості як партнера. Вони у той чи інший спосіб сприяють еволюції України

в певному, обумовленому їх уявленнями і планами напрямі. Це створює особливу систему переплетення внутрішніх та зовнішніх чинників.

Метою цього дослідження є виявлення закономірностей, спрямованості та результатів суспільно-політичного розвитку України, що визначають її місце і роль в системі міжнародних відносин. Досягненню цієї мети підпорядковане вирішення наступних завдань:

1. Виявлення характеристик українського суспільства як міжнародного актора, передумов, що визначають і у перспективі визначатимуть особливості держави як об'єкту та її потенціал як суб'єкту світової та регіональної політики, зокрема: особливостей та динаміки ціннісних орієнтацій, політичних уподобань та громадянських якостей населення; стану і перспектив розвитку громадянського суспільства, потенціалу його впливу на владу і здатності участі у міжнародних справах; змін у цивілізаційному та геополітичному самовизначенні громадян, чинників, що впливають на цей процес, його внутрішній регіональний вимір; проблем і можливостей національної самоідентифікації та консолідації, зниження вразливості щодо зовнішніх впливів.

2. Аналіз проміжних результатів державотворення та потенціалу модернізації країни, рівня її конкурентоспроможності у порівнянні з іншими постсоціалістичними державами, зокрема: роль політичних реформ у визначенні геополітичних координат держави і розвитку її партнерського потенціалу; порівняльний аналіз показників суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку та якості державного менеджменту України і групи європейських та євразійських країн; узагальнення досвіду реформування, виявлення ключових об'єктивних і суб'єктивних перешкод завершення демократичного транзиту; оцінка дискусій щодо моделі національного розвитку, відповідних позицій провідних політичних сил.

3. Розгляд концептуальних підходів до оцінки зовнішнього оточення, місця України у системі міжнародних відносин, теоретичного обґрунтування стратегічних зовнішньополітичних цілей, зокрема: ролі зовнішніх чинників у здобутті незалежності та суспільно-політичного розвитку, змісту феномену «близького зарубіжжя»; особливостей і спрямованості інтеграційних процесів в Європі, що формують умови міжнародної співпраці та вимоги до нових партнерів; якості артикуляції та особливостей інтерпретації, рівня узгодженості національних інтересів та пріоритетів зовнішньої політики; ролі «європейського вибору» у внутрішній та зовнішній політиці; політичної боротьби навколо стратегії забезпечення національної безпеки.

4. Дослідження ролі зовнішньополітичних чинників і мотивів у внутрішньополітичних процесах, особливостей взаємодії внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема: офіційних і фактичних зовнішньополітичних

курсів президентів України; декларованих і реальних зовнішньополітичних пріоритетів провідних політичних сил, використання міжнародної тематики під час президентських та парламентських виборів; політичної боротьби навколо геополітичного позиціонування держави та принципових питань зовнішньої політики після «помаранчевої революції»; проблем формування консолідованого зовнішньополітичного курсу.

5. Визначення проблем реалізації партнерського потенціалу, можливостей захисту національних інтересів та розвитку співробітництва зі стратегічними партнерами, зокрема: аналіз чинників російського впливу і особливостей підходів Москви до відносин з Україною; узагальнення досвіду і оцінка перспектив співпраці України з ЄС; аналіз перспектив відносин України та НАТО; розгляд «українського питання» у стосунках Росія-Захід.

Методологія та засоби дослідження цілком визначаються характеристиками предмету дослідження та його джерельною базою. Передовсім автор прагнув обмежити предмет дослідження, що особливо важливо для міждисциплінарної теми і дотримуватися відповідних меж при залученні матеріалів з багатьох сфер суспільних наук, застосовувати мінімально достатні засоби. З огляду на це, можна говорити про дотримання певних методологічних принципів: прагнення ясності, простоти, раціональності, ретельного відбору і перевірки матеріалів, деідеологізації. Автор намагається застосувати спосіб дослідження, який передбачає досягти знання предмету і, спираючись на нього, максимально наблизитись до його «розуміння», тобто виявлення його природи, логіки еволюції, ролі та значення для інших значущих суспільних і політичних явищ.

Основний масив матеріалів, використаних для написання розділів монографії переважно оброблявся за допомогою емпірико-аналітичного методу. У розділах I «Українське суспільство як міжнародний актор», II «Національний потенціал модернізації» та частково IV «Зовнішня політика у внутрішньополітичному процесі» використовується порівняльний аналіз. При формулюванні висновків за розділами та написанні заключних положень застосовувався метод системного аналізу. Так само, використовувалися методики міжнародних аналітичних центрів, здійснювалося співставлення результатів їх досліджень та результатів експертних опитувань.

Особливості теми обумовили наявність суттєвих проблем дослідження як об'єктивного так і суб'єктивного характеру. Серед перших основною є та, що полягає у суперечливості та динамізмі феномену партнерського потенціалу нової незалежної держави. Сутність другої, — глибока і майже тотальна ідеологізованість теми, яка належить до тих, де вплив політиків на експертне середовище є надзвичайно великим. Вирішуючи

першу групу проблем, автор намагався наблизити теоретичні узагальнення до викладення та аналізу фактів, відмовившись від окремого концептуального розділу і розташувавши відповідні параграфи або блоки безпосередньо у розділах, присвячених конкретним, досить різноманітним аспектам становлення та реалізації партнерського потенціалу України. Головна увага приділена таким питанням як взаємодія внутрішніх та зовнішніх чинників у становленні нових незалежних держав, відмінності посткомуністичних трансформацій від демократичного транзиту, роль демократизації у переструктуризації геополітичного простору, закономірності розвитку європейської спільноти, еволюція змісту безпеки у залежності від суспільно-політичного ладу, у т. ч. у його сучасному стані та з урахуванням перспектив розвитку української держави та суспільства.

Вирішення другої з зазначених вище проблем не обмежується «зняттям» суб'єктивних впливів на джерела дослідження. Доводиться мати справу з багатьма проявами необ'єктивності, чи обмеженої надійності тверджень, оцінок, декларацій, що містяться в політичних документах. Найбільш складні випадки пов'язані з текстами, що безпосередньо обслуговують потреби піару, пропагандистських кампаній, ідеологічного протистояння. Такі тексти є надзвичайно поширеними серед документів політичних партій та блоків, при цьому мало що змінюється у випадку, коли вони приходять до влади і мають виступати від імені держави. При використанні таких джерел автор використовував досвід та методики напрацьовані при виконанні міжнародного дослідницького проекту «Політика партій та економічний розвиток в Балтійських державах, Білорусії, та Україні» (2000–2002 рр., — грант Інституту відкритого суспільства, Будапешт) та методику консорціуму незалежних аналітичних центрів, винайдена при здійсненні проекту «Усвідомлений вибір 2006» за підтримки Фонду «Відродження» під час парламентської виборчої кампанії 2006 р. Методики передбачають системний аналіз програмних документів, фіксацію заявлених позицій з принципових питань суспільно-політичного устрою, економічної та зовнішньої політики, рівень підтвердження цих позицій конкретними діями, зокрема голосуванням у Верховній Раді. Для оцінки державної політики у питаннях виконання міжнародних зобов'язань та домовленостей використані методики, що були розроблені і застосовувалися при виконанні проекту «Громадський моніторинг виконання плану дій Україна — ЄС», який у 2007–2008 рр. здійснював консорціум експертів українських неурядових аналітичних центрів під егідою Центру Разумкова, де автор також брав безпосередню участь.

Політикам властиво або ігнорувати певні явища та проблеми, або перебільшувати їх масштаби та значення, інтерпретувати їх виходячи

з політичної доцільності, що зазвичай призводить до неадекватності висновків. Розповсюдженою є незацікавленість в правдивому описі української дійсності, особливо того, що стосується бізнесової та політичної еліти, системи організації та використання влади. Цілком закономірно, що Фонд миру в своєму рейтингу нестабільних держав за 2009 р., поставивши Україну в середину таблиці, зафіксував, що найгірші показники вона має за такими позиціями як «розколотість еліт» та «криміналізація та/чи делегітимізація держави»¹⁷. Ці характеристики роблять країну вразливою у стосунках з Росією а найбільше перешкоджають розвитку співпраці з західними партнерами.

Звичайний патріотизм нерідко підштовхує дослідника до самоцензури чи до обрання неналежного критичного формату аналізу, скажімо, до сприйняття явищ української політики як подібних до таких у «стандартній» державі, що цілком відбулася. Концептуальні підходи, пріоритети що проголошуються, так само, як і офіційні інтерпретації результатів діяльності влади, змісту та успішності української внутрішньої та зовнішньої політики на цьому етапі є явищем переважно ідеологічним, і тільки у цій якості можуть бути об'єктом аналізу. Вони слугують передовсім потребі владарювання, а вже потім, мірою можливої сумісності, об'єктивним національним інтересам. Вони всіляко захищаються владою не тільки від нападів політичних опонентів, а й від будь-яких серйозних спроб неупередженого розгляду. Ефективність зовнішньої політики так само прикрашується, як і інші напрями зусиль влади. Для цього обшир реальних міжнародних проблем звужується до меж політико-дипломатичної діяльності, де на передньому плані завжди досить протокольних реверансів та авансів, які дають бажаний пропагандистський матеріал. Усе це позначило необхідність розрізнення ідеологічних та аналітичних, творчих, реально змістовних та вторинних, компіляційних, реферативних текстів. Таке розрізнення є необхідною умовою оцінки ступеню розробки теми, виокремлення наукових результатів безпосередньо вартих уваги і решти матеріалу, який може слугувати об'єктом спеціального аналізу. Причини такого стану справ, — неартикульованість і невідпрацьованість шляхом суспільних та експертних дискусій національних інтересів, відсутність комплексу загально визнаних цінностей та цілей, які б складала ідейну та інтелектуальну основу національного буття. Насправді, країна, попри вже відносно тривалий час незалежного існування, такої основи не має. Більше того, те, що відбувається в цій сфері, важко назвати пошуком чи творенням її. Конкуренція ідей та підходів не має достатньо міцного патріотичного стрижня, навколо якого міг би формуватися консенсус провідних політичних сил і власне громадянський консенсус.

Наслідком вищезазначеного є те, що чисельні документальні, політичні, інформаційні, аналітичні джерела, які стосуються предмету дослідження, у багатьох випадках не мають відповідного загальнонаціонального (загальнодержавного) підходу; значна їх частина має не тільки політично упереджений характер, а й виникла як засіб ведення політичної боротьби. Значна кількість робіт, що претендують на науковість реально є суспільно-політичними виданнями, деякі мають публіцистичний, мемуарний характер, належить до жанру «статусних» публікацій. Очевидно бракує робіт, які б об'єктивно аналізували перехідні процеси в суспільстві і політикумі, натомість, роботи що з'являються здебільшого мають ознаки перехідного стану українського суспільствознавства. Країна успішніше долає міжнародну ізоляваність ніж це роблять науки про суспільство і, зокрема, політична наука. Проголошений владою європейський вибір мав би спиратися на наукове бачення європейської інтеграції. Стратегічне партнерство з Росією потребує адекватного розуміння процесів що відбуваються в цій країні. Проте, на постійній основі, системно, ці питання, як і зовнішньополітична проблематика загалом, в Україні не досліджується. Україні бракує фундаментальних досліджень на державне замовлення, які б виконувалися конкуруючими науковими колективами, обговорювалися в експертному середовищі, надалі впроваджувалися в реальній політиці і корегувалися у відповідності до результатів. На жаль зберігається значна, не властива сучасним демократичним державам дистанція між експертною спільнотою та владою. Вплив політики на політичну науку є дуже суперечливим, скоріше негативним. Зворотній зв'язок дії фрагментарний. Державні рішення ухвалюються, як правило, вузьким колом осіб, частина яких може не мати належного офіційного статусу. За цих обставин навіть державні документи не завжди відбивають позицію та цілі, які б мали визнання в якості загальнонаціональних.

Одним з базових джерел вивчення партнерського потенціалу є щорічні послання Президента України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України»¹⁸ та спеціальні аналітичні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, підготовлені із залученням фахівців академічних установ та, частково, незалежних експертів, для супроводу послань¹⁹. В останній період були започатковані річні аналітичні огляди суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку країни²⁰. Ця група джерел найбільше претендує на системне висвітлення базових питань національного розвитку. Тут знаходимо розділи присвячені гуманітарним аспектам становлення держави, питанням ідентичності, становлення політичної нації, зовнішньополітичним пріоритетам і загалом таким проблемам як «Хто ми є у цьому світі?» і «Куди ми прямуємо?», як вони сформульовані в одному з зазначених видань. Загалом це дуже змістовні

роботи, які, до того ж відбивають зростання творчого потенціалу колективів, що формуються відомчими інститутами. Водночас, як і власне послання Президента, напрацювання установи, що його обслуговує не є політично збалансованими, щонайменше, вони не відіграють ролі загально визначених орієнтирів для практичної дії не тільки для політичного істеблішменту, а й навіть для всіх гілок та рівнів влади. Отже вони, поперше, — не працюють, по-друге, — не містять належного аналізу причин гальмування у вирішення завдань перехідного періоду, зокрема, низької якості влади та вад політичної еліти.

Значний інтерес викликають щорічники «Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети», що їх готує починаючи з 2006 р. Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України за редакцією Г. М. Перепелиці²¹. Серія цих видань містить значний систематизований і структурований фактологічний матеріал і дозволяє визначати тенденції у зовнішній політиці України та її стосунках з провідними міжнародними партнерами. Проте, що природно, в цьому випадку не відслідковується взаємодія внутрішніх та зовнішніх чинників, логіка змін українського зовнішньополітичного курсу. На вирішення цього завдання більше спрямовані публікації незалежної аналітичної організації, — Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Центр протягом вже 15 років аналізує проблеми внутрішньої політики, державного управління, зовнішньої політики, національної безпеки. Зокрема, Центр неодноразово звертався до питання національної ідентичності²², європейської та євроатлантичної інтеграції²³, українсько-російських відносин²⁴, національної безпеки²⁵. Разом з іншими незалежними аналітичними організаціями Центр здійснював моніторинг та аналіз діяльності влади²⁶, проблем політичних та правових реформ²⁷. Робочі матеріали та тематичні випуски журналу Центру Разумкова «Національна безпека і оборона» є дуже змістовними, збалансованими. Як правило, вони містять результати спеціальних соціологічних та експертних опитувань, містять статті, або інтерв'ю провідних фахівців та представників владних структур. Центр є найбільш продуктивною і авторитетною установою, що досліджує тематику, якій присвячена ця монографія. Єдине застереження, яке стосується якості аналітики Центру, — стриманість оцінок, оминання найбільш гострих аспектів деяких тем, що пов'язане з офіційно декларованими принципами діяльності: «прагматизмом», прагненням «активного впливу на державну політику», «відповідальністю перед замовником». Для вивчення питань взаємовпливу внутрішньої та зовнішньої політики вагоме значення мають матеріали Центру миру конверсії та зовнішньої політики України²⁸, Фонду «Демократичні ініціативи»²⁹. В монографії

широко використовуються дані соціологічних досліджень, передовсім тих соціологічних інституцій, що довели свою неупередженість та професійність і здійснюють системні опитування з відповідної проблематики тривалий час, — Центру Разумкова та Інституту соціології НАН України³⁰. Для порівняння ситуації в пострадянських країнах застосовувалися матеріали міжнародного Проекту «Євразійський монитор»³¹.

Принципово важливі для формування партнерського потенціалу України питання самоідентифікації, консолідація, модернізації політичної системи, цивілізаційного самовизначення постійно знаходяться в центрі уваги фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Цій проблематиці, зокрема присвячені чисельні збірники Наукових записок інституту, колективних та індивідуальних монографій³². Значний інтерес становлять окремі розділи фундаментальних досліджень «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності»³³ та «Україна: політична історія. XX — початок XXI століття»³⁴. Грунтовний аналіз питань формування української політичної нації та формування української ідентичності міститься в працях О. М. Майбороди, Л. П. Нагорної, В. О. Паніото, В. Є. Хмелька³⁵. Серед аналітичної літератури, присвяченої питанням зовнішньої політики України змістовними видаються колективна монографія (виданій як підручник) фахівців Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка «Україна у постбіполярній системі міжнародних відносин»³⁶, роботи В. А. Манжолі, Г. М. Перепелиці, О. В. Сушка³⁷.

Джерелом ідей та інформації, інструментом наукового пошуку та верифікації його результатів слугували дискусії Київського міжнародного клубу «Політична думка», щорічні підсумкові семінари експертів з питань зовнішньої та безпекової політики, які організовував Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, заходи «Українського форуму», «Українського клубу». Надзвичайно корисною для уточнення позицій та перевірки висновків для автора була участь в комітетських слуханнях Верховної Ради України, засіданнях Наукової та громадської ради при МЗС України, в обговореннях проблем міждержавних відносин у форматі Російсько-Української консультативної ради, в науково-практичних конференціях та семінарах в Дипломатичній академії, Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в Національному інституті Стратегічних досліджень та Національному інституті проблем міжнародної безпеки. Нарешті, ця монографія є узагальненням і продовженням чисельних публікацій автора, завершення дослідницької роботи, що тривала близько десяти років.

Посилання

- ¹ The Political Instability Index [Electronic resource]. — Mode of access: http://viewswire.eiu.com/site_info.asp?info_name=social_unrest_table&page=nonads&rf=0/. — Title from screen.
- ² Див. матеріали інтерв'ю Доповідача моніторингового комітету ПАРЄ: *Вольвенд Р. У Європі кажуть, що були занадто оптимістичні щодо України* [Електронний ресурс] / Рената Вольвенд. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/4/7/92833.htm>. — Назва з екрану.
- ³ Див. коментар «Никогда, как сейчас, украинское государство не было таким слабым. Эксперт Горбулин понял, что безопасностью Украины никто не занимается»: Режим доступу: <http://kr.ua/daily/070409/176005/>. — Дата доступу:
- ⁴ Политический атлас современности [Электронный ресурс] : Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств / МГИМО — Университет МИД России, Ин-т обществ. проектирования // Эксперт. — М., 2007. — Режим доступа: http://www.worldpolities.org/files/Politatlas_full.pdf. — Загл. с экрана.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Global Peace Index [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.visionofhumanity.org/gpi/results/rankings/2009/>. — Title from screen.
- ⁷ *Афанасьев Михаил*. Есть ли в России спрос на модернизацию [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gazeta.ru/comments/2009/06/17_x_3211742.shtml. — Загл. с экрана.
- ⁸ Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ століття [Текст] / В. Баран [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2007. — С. 1006.
- ⁹ Україна — 2015: творити майбутнє [Електронний ресурс] : нац. стратегія розвитку. — Режим доступу: http://www.uf.org.ua/books/9192077_Ukraine_2015_small.pdf. — Назва з екрану.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : експерт. доповідь. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/index.htm. — Назва з екрану.
- ¹² Treaty on European Union [Electronic resource] // Official Journal C 191, 29 July 1992. — Mode of access: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html>. — Title from screen.
- ¹³ European Council in Copenhagen 21–22 June 1993 [Electronic resource] : conclusions of the presidency. — Mode of access: http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/72921.pdf. — Title from screen.
- ¹⁴ Режим доступу: http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/032a0008.htm. — Дата доступу:
- ¹⁵ Громадський нагляд за виконанням Плану дій Україна — ЄС [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 6. — С. 5.
- ¹⁶ *Карл Т. Л.* Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении

- посткоммунистических трансформаций [Текст] / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. Политические исследования. — № 4. — 2004. — С. 8.
- ¹⁷ Failed States Index Scores 2009 [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=391&Itemid=549. — Title from screen.
- ¹⁸ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [Електронний ресурс] : послання Президента України до Верховної Ради України, 2006 р. — К., 2006. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/2359.html>. — Назва з екрану; Про внутрішнє і зовнішнє становище України, 2008 р. [Електронний ресурс] : послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>. — Назва з екрану; Про внутрішнє і зовнішнє становище України [Електронний ресурс] : щорічне послання Президента України Віктора Ющенка. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>. — Назва з екрану.
- ¹⁹ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [Текст] : доп., підготовлена в рамках виконання розпорядження Президента України від 19 лип. 2005 р. № 1122/2005-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України». — К., 2006. — 163 с.; Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році [Текст] : експерт. доп. підготовлена в рамках виконання розпорядження Президента України від 6 трав. 2006 р. № 66/2006-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України» (проект). — К., 2006. — 256 с.; Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : експерт. доп. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/index.htm. — Назва з екрану; Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи [Електронний ресурс] : Біла книга державної політики. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/book2008/index.htm>. — Назва з екрану.
- ²⁰ Україна: стратегічні пріоритети [Текст] : аналіт. оцінки — 2005 / Нац. ін-т стратег. досліджень. — К., 2005. — 608 с.; Україна в 2007 році [Текст] : щоріч. оцінки сусп.-політ. та соціал.-екон. розвитку. — К. : НІСД, 2007. — 538 с.; Україна в 2008 році [Текст] : щоріч. оцінки сусп.-політ. та соціал.-екон. розвитку. — К. : НІСД, 2008. — 744 с.
- ²¹ Зовнішня політика України — 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети [Текст] / за ред. Г. М. Перепелиці ; Ін-т зовніш. політики Дипломат. академії України при МЗС України. — К., 2007. — 272 с.; Зовнішня політика України — 2007: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети [Текст] / за ред. Г. М. Перепелиці ; Ін-т зовніш. політики Дипломат. академії України при МЗС України. — К., 2008. — 312 с.; Зовнішня політика України — 2008: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети [Текст] / за ред. Г. М. Перепелиці ; Ін-т зовніш. політики Дипломат. академії України при МЗС України. — К., 2009. — 336 с.
- ²² Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення [Текст] : аналіт. матеріали до обговорення на круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності», Київ, черв. 2006 р. / Центр Разумкова. — К., 2006. — 75 с.; Схід -Захід України:

- подолання розколу, формування спільної національної ідентичності [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — 60 с.
- ²³ Україна — НАТО: основні здобутки та перспективи взаємовідносин [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали до міжнар. конф., лип. 2002 р. — К. : Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова, 2002. — 50 с.; Громадський моніторинг виконання Плану дій Україна — ЄС [Текст] : попередні оцінки // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 2. — 52 с.; Інформаційне забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 1. — 60 с.; План дій Україна — ЄС: результати і перспективи [Текст] : аналіз та висновки консорціуму експертів // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 6. — С. 2–21.
- ²⁴ Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России [Текст] : консультативная встреча «Украина и Россия: путь к новому качеству партнерства», Киев, май 2006 : інформ.-аналіт. матеріали / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. А. Разумкова. — [К.], [2006]. — 68 с.; Украина — Россия: пути преодоления кризиса в отношениях [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали к заседанию круглого стола, Киев, 29 мая 2009 г. / Центр Разумкова, Фонд «Российский общественно-политический центр». — [К.], 2009. — 70 с.
- ²⁵ Актуальні проблеми національної безпеки України [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 9. — 64 с.
- ²⁶ Зовнішній фактор на президентських виборах — 2004 [Текст] : матеріали до круглого столу, Київ, трав. 2004 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. А. Разумкова. — К., 2004. — 57 с.; 100 днів коаліційного уряду: погляд неурядових аналітичних центрів [Текст] : робочі матеріали до громад. слухань, Київ, листоп. 2006 р. / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політ.-правов. реформ, Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — К., 2006. — 85 с.; 240 днів діяльності влади в новому форматі: оцінка неурядових аналітичних центрів [Текст] : робочі матеріали до громад. слухань, 25 квіт. 2007 р. / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політ.-правов. реформ, Центр Разумкова. — К., 2007. — 114 с.; Пропозиції до коаліційної угоди депутатських фракцій у Верховній Раді України, квіт. 2006 р. — К. : Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр Разумкова, Центр політ.-правов. реформ, 2006. — 34 с.; Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 12. — 120 с.; 100 днів діяльності української влади в новому форматі: оцінка дій в контексті дотримання демократичних цінностей [Текст] : робочі матеріали до громад. слухань, Київ, берез. 2008 р. / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політ.-правов. реформ, Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — К., 2008. — 97 с.
- ²⁷ Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи [Текст] : (аналіт. доп.) // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 1. — 68 с.
- ²⁸ Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. (див. результати експертних опитувань у періодичних оглядах зовнішньої політики України) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану; Україна — Європа — Росія: формування нових геополітичних парадигм [Електронний ресурс] : моніторинг зовніш. політики України і політики в галузі безпеки : темат. доп. № 36 (верес. 2000 р.) / Центр миру, конверсії і зовнішньої політики України. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану; Україна — Європейський Союз: соціальний вимір. [Електронний ресурс] : аналіт. доп. Укр. центру миру і конверсії та зовніш. політики України. — Режим доступу: <http://crpfpu.org.ua/projects/foreignpolicy/papers/0207/>. — Назва з екрану.
- ²⁹ Зовнішня політика України і громадська думка. Україна і НАТО [Текст] // Політичний портрет України : бюл. Фонду «Демократичні ініціативи». — 1997. — № 18. — 121 с.; Демократія в Україні: оцінки, проблеми і перспективи [Текст] // Політичний портрет України : часопис Фонду «Демократичні ініціативи». — 2004. — № 31. — 135 с.; Політичний портрет України [Електронний ресурс] : часопис фонду «Демократичні ініціативи». — 2007. — № 37–38. — Ч. 1. Режим доступу: http://old.dif.org.ua/modules/pages/files/page_1-151_14_11_07.pdf. — Назва з екрану; Ч. 2. Режим доступу: http://old.dif.org.ua/modules/pages/files/page_152-306_14_11_07.pdf. — Назва з екрану; Ч. 3. Режим доступу: http://old.dif.org.ua/modules/pages/files/page_307-372_14_11_07.pdf. — Назва з екрану; Місце України в НАТО [Текст] : матеріали опитування експертів / Фонд «Демократичні ініціативи». — К., 2006 — 252 с.
- ³⁰ Українське суспільство, 1994 — 2001 [Текст] : результати опитування громад. думки / Ін-т соціології НАН України, ТОВ СОЦИС, Фонд «Демократичні ініціативи». — К., 2001. — 126 с.; Українське суспільство, 1994 — 2005 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України, Фонд «Демократичні ініціативи». — К., 2005. — С. 160; Українське суспільство, 1992 — 2006 [Текст] : соціолог. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — 94 с.; Українське суспільство, 1992 — 2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2008. — 85 с.; *Golovakha E.* Ukraine and Europe [Text] : outcomes of international comparative sociological survey / Evhen Golovakha, Andriy Gorbachyk, Natalia Panina ; National academy of science of Ukraine, Inst. of sociology, European social survey. — Kyiv, 2007. — 141 p.
- ³¹ Мониторинг социальных настроений населения стран постсоветского пространства [Электронный ресурс] / Проект «Евразийский монитор». — Режим доступа: <http://www.eurasiamonitor.org/>. — Загл. с экрана.
- ³² Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти [Текст]. — К. : МАУП, 2002. — 488 с.; Ковальова О. О. Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України [Текст] / О. О. Ковальова. — К., 2003. — 340 с.; *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний контекст [Текст] / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. — К., 2004. — 722 с.; Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект [Текст]. — К., 2004. — 503 с.; Громадянське суспільство в Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К. : Парламентське видавництво, 2006. — 410 с.; Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства [Текст] : іст., соціокульт. та геополіт. чинники розвитку відносин між двома державами і народами. — К. : Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2008. — 320 с.; Теорія та практика формування української національної ідеї [Текст]. — К. : Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки РНБО

України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 300 с.

³³ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності [Текст] / НАН України, Ін-т історії України [Текст] / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2008. — 988 с.

³⁴ Україна: політична історія. XX — початок XXI століття [Текст] / В. Баран [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2007. — 1028 с.

³⁵ *Майборода О.* Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення [Текст] / Олександр Майборода // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5. — С. 15–22; *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст [Текст] / Л. П. Нагорна. — К. : ІПЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.; *Паніотто В.* Динаміка ксенофобії в Україні, 1994 — 2002 [Текст] / Володимир Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Ін-т соціології НАН України. — 2003. — № 3. — С. 74–92; *Хмелько В. Є.* Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/txt/pdf/ing-ethn.pdf>. — Назва з екрану.

³⁶ Україна у постбіполярній системі міжнародних відносин [Текст] : підручник / В. А. Манжола [та ін.]. — К. : Київ. ун-т, 2008. — 512 с.

³⁷ *Манжола В. А.* Нейтралітет та позаблоковість у європейській системі міжнародних відносин [Текст] : монографія / В. А. Манжола, В. М. Вдовенко. — К. : Київський університет, 2007. — 167 с.; *Перепелиця Г. М.* Конфлікти в посткомуністичній Європі [Текст] / Г. М. Перепелиця. — К. : Нац. ін-т стратег. досліджень, 2003. — 432 с.; *Сушко О.* Ініціатива сусідства і майбутнє Європи [Текст] / Олександр Сушко // Євро. Економічний вимір інтеграції : аналіт. щоквартальник / Представництво Європ. Коміс. в Україні. — 2003. — Вип. 2. — С. 25–33; *Сушко О.* Кордони України: незавершена ланка десятилітнього державотворення [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / О. Сушко, Н. Пархоменко. — Режим доступу: http://crpfru.org.ua/projects/borders/papers/problems/document_1. — Назва з екрану.

1. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК МІЖНАРОДНИЙ АКТОР

За умов поглиблення процесів інтернаціоналізації як ніколи важливими для визначення геополітичних координат, міжнародного становища та партнерського потенціалу держави стають характеристики її суспільно-політичного розвитку. Особливо це стосується перехідних країн, яким доводиться уточнювати власне місце в системі міжнародних відносин. Головними з таких характеристик є модель розвитку, суспільний лад, система цінностей, що утвердилася. Для держави, що стартувала у незалежність зі статусу авторитарної радянської республіки, важливою є складна масштабна програма з демократизації внутрішнього життя, утвердження верховенства права, створення ефективної економіки і соціальної сфери, розвиток громадянського суспільства. Ці показники виконують роль перепуски до цивілізованої міжнародної спільноти і перевершують за своєю вагою традиційні геополітичні та ресурсні параметри при визначенні партнерського потенціалу держави та її конкурентоспроможності. У європейській спільноті принципова спорідненість суспільних цінностей та пріоритетів стала нормою, яка головним чином впливає на місце, роль, перспективи кожної країни в системі регіональних відносин.

Значення якісних характеристик суспільства для розвитку міжнародної співпраці полягає у наступному. По-перше, суспільство є органічним носієм фундаментальних національних інтересів та системи цінностей; рівень його розвитку визначає їх зміст та ієрархізацію. Збіг інтересів міжнародних акторів має у своїй основі подібність принципово важливих ознак національних суспільств і актуальних для них проблем та пріоритетів. По-друге, наявність громадянського суспільства забезпечує певну якість влади і державної політики, а саме, — високий рівень легітимності, прозорості, передбачуваності, послідовності, відповідальності, її підтримки громадянами. По-третє, тільки розвинені контакти між структурами «третього сектору» та національними елітами створюють атмосферу порозуміння і довіри, яка є необхідною умовою поглибленої співпраці та інтеграції. Особливо слід виділити ще один аспект, — розвиненість суспільства робить його невразливим щодо зовнішніх впливів, визначає цивілізовану роль держави як суб'єкта міжнародних відносин, її креативність, пластичність, дієздатність. Повноцінна участь у сучасному

міжнародному житті передбачає велику самостійну роль недержавних структур.

Для України, у зв'язку з необхідністю повернення на природний історичний шлях, а, таким чином і до європейської спільноти, зазначені обставини набувають особливої ваги, а розгляд її соціального і політичного розвитку стає важливим для оцінки готовності реально включитися у загальноконтинентальні процеси і скористатися механізмами багатосторонньої співпраці. Однак, відповідні орієнтири внутрішнього розвитку не мають прив'язуватися до формальних процесів інтеграції, адже вони мають незаперечну самостійну цінність і мають діяти незалежно від питання про членство в певній міжнародній організації. Здобуття незалежності Україною закономірно вважається однією з найбільш значущих подій, які вплинули на геополітичні зміни в Європі. При цьому, дуже важливо визначити, наскільки органічними та глибокими є ці зміни і якою мірою вони торкнулися самої держави та її громадян. Отже слід звернути увагу на те, які цивілізаційні характеристики були успадковані і які можуть виявитися і набути усталеного характеру в ході та після завершення посткомуністичних трансформацій. Система цінностей і пріоритетів, які розповсюджені серед населення і якими керується політична еліта, є найбільш суттєвою та, водночас, найбільш динамічним чинником, що визначає реальні геополітичні координати країни. Зважаючи на те, що сьогоденній Україні притаманна бірегіональність, — приналежність і до Європи, і до євразійського простору, — якісні зміни, що в ній відбуваються, мають відіграти помітну роль в визначенні формату інтеграційних процесів на континенті, характеру міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) та на пострадянському просторі, окреслити її власні геополітичні координати. Водночас, цивілізаційне та геополітичне самовизначення населення вже зараз є і полем, й інструментом внутрішньополітичної боротьби та зовнішніх впливів, тож цей складний процес далекий від того, щоб розвиватися цілком природним шляхом.

1.1. Обставини формування ціннісних орієнтацій та громадянських навичок населення

Спотвореність соціальної і складність етнонаціональної та конфесійної структури населення, поєднання успадкованих проблем і «хвороб росту» на етапі незалежності, є обставинами, які визначають параметри розвитку українського суспільства, його слабкості та потенційні конкурентні переваги. Серед таких характеристик, що безпосередньо впливають на міжнародні відносини та зовнішню політику держави є: розповсюдженість

класичних ідейно-політичних цінностей, громадянські якості населення, склад і конструктивний потенціал найбільш дієздатних прошарків суспільства. Велике значення для перехідних суспільств також має рівень національної свідомості, патріотизм, досвід масових громадянських дій, готовність до конкуренції у відкритому інтернаціональному просторі. В сучасній Україні соціально-економічні та соціокультурні процеси мають дуже суперечливий характер. Дається взнаки неусталеність, рухливість формату та умов розгортання цих процесів, вагома і комплексна роль зовнішніх впливів.

Умови існування та розвитку, структура та якісні характеристики українського суспільства та еліти суттєво змінилися після 1991 року і продовжують еволюціонувати під впливом складних процесів в економіці, системі власності, політичної боротьби, соціокультурних процесів. Україна за роки незалежності пережила надзвичайно довготривалу і глибоку економічну кризу. Криза стала фоном і стимулом економічних реформ; разом вони (криза та реформи) визначали спрямованість і характер соціальних змін. Роздержавлення економіки та введення ринкових механізмів спричинили значні зміни у системі власності та зайнятості. Але при цьому формування верстви економічно незалежних громадян знаходиться лише в ранній стадії. Крім того, цей процес довгий час спотворювався внаслідок недосконалої законодавства і розповсюдження тіньових економічних процесів. Значна частина населення втратила роботу, яка б відповідала кваліфікації та здібностям, але не отримала достатніх можливостей для виявлення підприємницької ініціативи. На відміну від країн ЦСЄ, в Україні не набув адекватного розвитку малий, сімейний бізнес. Цей, загалом найбільш динамічний сегмент соціуму після тривалого періоду непослідовних реформ, не має істотного впливу на економіку та соціальну сферу, таким чином і на політику. Зміни у соціальній структурі та в соціальному самопочутті, що відбулися після унезалежнення мають й зовнішній вимір, адже найбільш бурхливо деструкція відбувалася у ВПК, на великих промислових підприємствах, де існували найбільш масштабні коопераційні зв'язки у форматі союзної держави, передовсім з Росією.

Кризові явища значною мірою зачепили не тільки традиційно вразливі, а й конкурентоспроможні верства населення. Особливою проблемою стало те, що обмежувалися можливості самореалізації нового покоління, що вступало у зрілий вік вже за незалежності. Значно збільшилась частка непрацюючих, серед яких близько половини складають молодь та особи найбільш активного працездатного віку. Одним з наслідків економічної кризи стало загальне зубожіння населення, значне падіння доходів у порівнянні з періодом до проголошення незалежності. Згідно з експертними оцінками, близько 75 % сімей в середині 90-х років опинилося за

межею бідності¹. Масове зубожіння, перебування значної частини населення в ситуації виживання стало однією з основних причин деструкції суспільства, низької самоорганізації і соціальної активності населення, які були характерними для України у перші роки незалежності. При цьому важливим є чинник самооцінки, яка так чи інакше більшістю громадян пов'язувалася з державною самостійністю. Наприкінці 2006 р. громадяни так оцінювали фінансове становище своїх родин: «ледве зводимо кінці з кінцями» — 15,3%, «вистачає на саме необхідне» — 38,9%, «у цілому на життя вистачає» — 37,2%, «живемо забезпечено», — 6,8%². Покращення соціально-економічної ситуації у 2000-х роках є абсолютно недостатнім, аби можна було говорити про формування якісно нової ситуації. Не сприяє модернізації соціальної структури й перебіг економічних реформ і економічна політика загалом. Показовим є висновок експертів, що «підвищення рівня задоволеності матеріальних потреб громадян відбулося здебільшого на основі традиційних суспільно-економічних механізмів, а не на базі поширення ліберально-ринкової поведінки»³.

Окремим важливим аспектом цієї проблеми стала масово трудова міграція. За різними оцінками її масштаби сягнули від 3 до 5–7 мільйонів громадян України, що виїхали за кордон на заробітки⁴. Ті, хто колись так чи так знаходив можливості самореалізації в союзній державі, в незалежній Україні виявилися непотрібними. Досі ще не досліджено належним чином вплив такої міграції на соціальну ситуацію в країні. Досвід Польщі свідчить, що сотні тисяч громадян, які протягом 60-х — 90-х років працювали та жили в Західній Європі, багато в чому підготували власну країну до інтеграції, певною мірою зробили цей процес природним. Однак, щодо України, слід враховувати більший рівень вимушеності та двовекторну спрямованість трудової міграції, що спричинює не тільки накопичення різного досвіду, а й нерівномірний розподіл його носіїв за українськими регіонами. Але головне, користь для країни може бути досягнута тільки у випадку, коли вона сама запропонує можливості самореалізації власним громадянам. На суспільному ефекті від масової трудової міграції позначається те, що вона не має належного правового та організаційного забезпечення, передбачає роботу нижчої за наявну кваліфікації, розгортається переважно стихійно, має ознаки тіньового процесу, межує з кримінальними явищами. Спостерігається значне відставання розвитку нормативного та інституціонального забезпечення інтернаціональної мобільності населення, транскордонного і регіонального співробітництва, нездатність держави забезпечити сприятливий режим кордонів. Як наслідок, міжнародна складова розвитку соціальних процесів опановується переважно стихійно, що не підживлює позитивне ставлення громадян до власної держави.

Розпад суспільного виробництва означав розпад трудових колективів, які забезпечували не тільки професійну самореалізацію, а й суспільну самоідентифікацію, а певною мірою і ментально-психологічну укоріненість. Значно послабились горизонтальні соціальні зв'язки. Сотні тисяч потенційно активних громадян виявились соціально ізольованими, отже, нездатними впливати на владу у своїх інтересах та брати активну участь у суспільно-політичному житті. Дещо знижується в останній період, проте залишається досить високою, суспільна аномія, — деморалізованість та дезорієнтованість значної частини населення. Соціологічні дані показують, що понад дві третини українських громадян відчули свою соціальну «зайвість». Зростання загрози безробіття, радикальне послаблення системи соціального забезпечення поставило більшість населення в умови виживання, при цьому це виживання переважно відбувалося у сфері безпосередньо чи опосередковано контрольованій державою. Недосконалість законодавства і практика урядування поставили приватний, у тому числі, малий і сімейний бізнес у оперативну залежність від бюрократії. Водночас закономірно набували поширеності тіньові види економічної діяльності. Реальний соціальний статус значної частки населення суттєво розійшовся з формальним. Мільйони людей були втягнуті в сферу напівтіньової та тіньової економіки і змушені забути про законслухняність, так само, як і про сподівання на закони у захисті своїх інтересів. Загальні тенденції соціальних змін скоріше віддаляють країну від європейських стандартів.

Протягом перших років незалежності в Україні загалом сформувався розбалансований розділ за доходами, характерний не для сучасної Європи, а для групи країн третього світу: основна частина населення належить до бідних, а розрив між багатими та бідними досяг величезних розмірів, не властивих сучасним розвиненим країнам. Важливо додати, що такий розрив виник частково внаслідок непрофесійних, а головне, — корисливих дій влади при масовій приватизації та впровадженні елементів ринку. Роздержавлення великих виробництв відбулося без так званого первинного накопичення капіталу. Очевидно, що таким капіталом в українському випадку була влада. Це має мало схожого з процесом формування (відродження) класу власників та підприємців, який мав місце в багатьох постсоціалістичних країнах. В країні не набули розвитку сам інститут власності. В системі власності і бізнесовій сфері процес реформування і, конкретно, — роздержавлення не призвів до нових пропорцій у володінні і користуванні матеріальними ресурсами і механізмами отримання засобів існування на користь незалежних приватних власників.

Поза формальною зміною власників, лівова частка економіки опинилася під опосередкованим контролем чи у сфері впливу влади. Зокрема

це проявляється у збереженні природних монополій, особливого статусу окремих галузей виробництва, таких як енергетика, оборонна промисловість, сільське господарство⁵. Ще більшою проблемою є те, що значні майнові цінності та фінансово-економічні ресурси сконцентрувалися у осіб, які не відчують і не позиціонують себе як члени українського суспільства. Егоїстична орієнтованість стала базовою ознакою тої верхівки бізнесової та політичної еліти яку складають олігархи. Склалася несприятливі передумови для проведення солідарної політики, досягнення більш справедливого і стимулюючого розподілу матеріальних благ. Україна все ще не стала країною власників, як це притаманне Європі, а власність не перетворилася на вагоме джерело поточних прибутків та родинного статку, що успадковується. Процеси акціонування лише формально торкнулися незначної частки населення. Суттєвою рисою, що характеризує соціальне самопочуття населення є рівень довіри до банків та страхових компаній, який дещо зріс за останні роки, проте залишається дуже низьким, — близько 20 % та 9 % відповідно⁶. Процеси акціонування лише формально торкнулись незначної частки населення, що переважно було пов'язано зі способом приватизації окремих підприємств і штучним перетворенням рядових працівників на володарів дрібних пакетів акцій. Практика отримання дивідендів, так само, як і врахування інтересів міноритарних вкладників є надзвичайно вузькою.

Високий рівень розшарування поєднується в Україні з відсутністю суттєвого прошарку середнього класу, який є органічним носієм соціальної стабільності, основою для утвердження інститутів громадянського суспільства. Колишній середній клас, вирощений радянською соціалістичною системою, існування якого було «передбачено державним бюджетом», майже не зберігся, а його відтворення на ринковій основі не набуло значних масштабів. Реформи, у тому варіанті, в якому вони проводилися при президентстві Леоніда Кучми не сприяли й появі нового середнього класу, який мав би бути сформований в результаті приватизації, зміцнення інституту приватної власності⁷. Представники ряду професійних груп (лікарі, освітяни, науковці, інженери), які ще на початку трансформаційного періоду мали середні (за вітчизняними стандартами) прибутки і відігравали помітну роль в суспільстві, слугували ознакою його розвиненості, в більшості опинились серед «нових бідних». Додатковою обставиною була масова втрата заощаджень. Перехід значної частини людей з високим освітнім рівнем і високими соціальними орієнтирами до групи, яка отримує мінімальні доходи, має вкрай негативні наслідки стратегічного характеру. Адже звужуються перспективи формування особистості, розвитку інтелектуального і творчого потенціалу суспільства. До того ж, як констатує відомий соціолог Валерій Хмелько, «через деякі характеристики

нових правових і соціально-економічних відносин в нашому суспільстві, з одного боку, дуже специфічне становище посіло таке класовоподібне макросоціальне утворення ще колишнього суспільства, яким є чиновництво..., а з другого боку — сформувався такий неklasичний соціальний клас, що його є сенс називати класом напіввласників. Маються на увазі ті розпорядники фондами організацій державної чи акціонерної форм власності, які мають можливість перетворювати прибутки керованих організацій у свою приватну власність, а збитки перекладати на державний бюджет або номінальних акціонерів»⁸.

Економічна влада після кількох років реформ переважно опинилася в руках фінансово-промислових груп, більша частина яких має клановий характер організації і водночас, виявляє байдужість, або специфічне ставлення до загальнодержавних проблем. Високий рівень розшарування за рівнем добробуту став додатковим морально-психологічним випробуванням для суспільства, для якого соціальна рівність радянського гатунку десятиліттями була ідеалом. Це є ще однією серйозною перешкодою для суспільної консолідації. Представники ряду професійних груп, значущих для характеристики суспільства (лікарі, освітяни, науковці, інженери), які ще на початку трансформаційного періоду мали середні (за вітчизняними стандартами) прибутки і відігравали стабілізуючу роль в суспільстві, сьогодні, в більшості, опинились серед «нових бідних». Перехід значної частини людей з високим освітнім рівнем і високими соціальними орієнтирами до групи, яка отримує мінімальні доходи, має вкрай негативні наслідки стратегічного характеру. Звужуються перспективні можливості формування особистості, розвитку інтелектуального, творчого потенціалу нації.

Зберігаються передумови підвищеної залежності найманих працівників не тільки від роботодавців, а й від держави. Це пов'язане зі штучно заниженою часткою заробітної плати у собівартості продукції, — менше 45%, тоді як у середньому в країнах ЄС, — 65%. Натомість, відносно велику частку засобів існування складають соціальні пільги та виплати, які «надають» державні структури. Обсяг соціальних зобов'язань держави у 2005 р. сягнув 61 % витрат зведеного бюджету, або близько 20 % ВВП⁹. В комплексі це створює специфічну систему залежності громадянина від влади, підживлює утриманство. Надмірним залишається вплив на політичну поведінку українців патерналістських установок. Так, якщо в 1994 р. співвідношення тих, хто покладали відповідальність за своє життя переважно на самих себе, і тих, хто вважав, що воно залежить більшою мірою від зовнішніх обставин складало приблизно 19 % до 59 %, то у 2004–2006 рр. воно становило в середньому приблизно 22 % до 47 %, при цьому тенденція до змін, що була відчутна протягом десятиліття, вже більше

не спростерігається¹⁰. Непослідовність реформування, незацікавленість владної верхівки гальмують одужання країни від того стану, в якому вона опинилася за радянських часів і який описаний відомим французьким філософом та політологом Жаном-Франсуа Ревелем: «Комунізм знищив, як *a posteriori* вчить нас щоденний досвід, не тільки матеріальні багатства й засоби їх виробництва, він знівечив людей і їхню здатність до підприємництва та навіть їхню здатність до відчуття того, що є підприємництво»¹¹.

В країні не набули розвитку ті інституції, які створюють альтернативу державі в обслуговуванні повсякденних потреб громадян, що залишає пересічних українців сам на сам з владою. Дуже низькою є довіра навіть до благодійних фондів та громадських асоціацій, які мали б посилювати альтернативні державі можливості захисту важливих інтересів громадян. Загалом, соціально-економічна ситуація в Україні не сприяє утвердженню індивідуальної незалежності громадян, а навпаки, — закріплює їх несаможиттєвість. Це істотно обмежує суспільно-політичну активність громадян, утруднює процеси самоорганізації. Так само зберігаються органічні перешкоди розповсюдженню європейських стандартів політичних та правових відносин. Адже верховенство права, влада закону не можуть спиратися лише на публічне врядування: вони потребують свідомого і відповідального громадянина, який здатний відстоювати свої права і є носієм певної правової культури. Значна динаміка суспільного розвитку за роки незалежності, особливо після помаранчевої революції, дозволяє покращувати середовище формування правової демократії. Але фундаментальні характеристики суспільства, ключових верств населення, еліти, не можуть змінитися за кілька років. Це значно ускладнює становлення демократичної політичної культури, цивілізованої політичної практики. Закономірно, що нам все ще бракує, за констатацією Фрідріха Хайека, «того підложжя традицій і переконань, яке в удачливих країнах змусило працювати навіть ті конституції, що не існували в письмовій формі, або не чітко формулювали те, що передбачали»¹². Надолуження відставання в історичному розвитку передовсім окреслюється не в державотворчому, а в суспільному форматі. Тим більше слід розуміти, що йдеться про природний процес, якому слід сприяти. В останні роки утвердилася думка, що «Подолання відставання України від країн ЄС вимагає послідовного впровадження принципів соціальної ринкової економіки, яка характеризується розвиненими ринковими відносинами, високим рівнем економічного розвитку, політичною демократією, діяльністю незалежних від уряду профспілок і об'єднань підприємців, гарантованим доступом до системи освіти та охорони здоров'я, розвиненою системою соціального захисту»¹³. Це дійсно необхідні, але недостатні умови становлення суспільства європейського гатунку, які, у свої чергу, не можуть

бути реалізовані без згаданого вище підложжя високих громадянських якостей населення, що формувалися у провідних європейських демократіях протягом XVII–XIX століть і не на порожньому місці¹⁴. До того ж, українські реалії наразі далекі від ситуації, коли б цілеспрямовані дії влади, еліти, політичного класу сприяли прискореному суспільному розвитку.

Демонтаж радянської суспільно-політичної системи передовсім стосувався сфери влади. Реорганізація тут відбувалася планомірно і супроводжувалася відносно системним нормотворенням. У сфері суспільних відносин зміни мали переважно стихійний характер, тут не склалося виразних конструктивних тенденцій, масштабних практик, здатних цілеспрямовано творити нову суспільну реальність. Колишній досвід самоорганізації, налагодження взаємодії з владою майже повністю втратив своє значення. Самоідентифікація українських громадян, їх ціннісні та ідейно-політичні уподобання мають ознаки перехідних з ознаками консервування і значною мірою відрізняються від відповідних характеристик більшості європейських держав.

Масова свідомість громадян України зазнала за роки незалежності глибоких якісних змін, причому, змін досить суперечливих. З одного боку, відбулося швидке розкріпачення, деідеологізація масовою свідомістю, з іншого, — набули поширення чи почали відкрито проявлятися різноманітні, у тому числі, протилежні суспільні цінності, поглибилася ідейно-політична диверсифікація. Значним був і, по суті, залишається вплив на масову свідомість як економічної, так і соціальної кризи. Багатоманітні складності перехідного періоду цілком закономірно формували такі риси масової свідомості, як негативізм і амбівалентність. Разом з невдоволеністю поширюються недовіра до соціальних інститутів, до влади та невпевненість у майбутньому. Так, 76% громадян вважають, що «зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно, що «за теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити», 82% згодні з тим, що «багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах»¹⁵. Ці чинники впливають й на зростання відмінностей у сприйнятті нових реалій різними віковими групами, а також у регіональному вимірі, тобто в залежності від історичного досвіду населення.

Залишається надзвичайно великою частка тих, хто не має чітких ідейно-політичних уподобань, а їх спектр значною мірою відрізняється від зразків не тільки усталених демократичних держав, а й від нових демократій ЦСЄ. Лівий політичний фланг закономірно залишається найбільш потужним, але, водночас, й найменш модернізованим. Сучасний його стан є переважно наслідком мімікрії широких верств населення не обізнаного з жодною системою цінностей, крім комуністичної, при чому в її архаїчному радянському варіанті. Лише незначний сегмент цього флангу належить

до лівого електорату європейського гатунку. Як бачимо з табл. 1, не мають помітної підтримки надзвичайно важливі для формування громадянського суспільства ліберальні, а також консервативні цінності, які в Європі є одними з основних форм втілення демократичних принципів. Українським націонал-демократам так само ще належить завершити певну еволюцію, відійти від етапу утвердження незалежності і напрацювати програму побудови консолідованої демократії, тобто сформулювати відповідні національним реаліям і, водночас, орієнтованим на стратегічну перспективу економічну, політичну, гуманітарну концепції.

Таблиця 1

Виберіть одну з наведених політичних течій, яка найближча Вам¹⁶ (%)

	1992	1994	1998	2002	2004	2005	2006	2008
Комуністична	2,9	10,3	21,9	15,1	14,4	7,4	8,3	8,0
Соціалістична	5,2	10,7	5,6	9,7	11,1	12,9	16,0	11,5
Соціал-демократична	8,0	5,0	7,1	17,2	10,2	13,9	15,1	12,7
Зелені	–	–	–	5,2	3,3	2,7	2,1	2,9
Ліберальна	3,9	1,9	1,3	0,8	1,2	1,2	2,2	1,9
Християнсько-демократична	8,0	3,3	2,2	2,5	2,5	3,1	2,3	3,3
Національно-демократична	8,4	6,4	6,2	6,8	8,4	10,2	9,3	10,7
Націоналістична	–	2,0	2,9	2,0	2,1	2,0	2,8	2,4
Інше	3,9	2,9	3,8	1,3	0,7	1,7	1,8	1,2
Ніяка взагалі	25,6	12,3	11,7	7,6	11,8	9,9	9,6	13,9
Ще остаточно не визначився	33,4	17,9	16,6	15,2	16,3	15,6	14,1	13,8
Не розуміюся на цих течіях	–	27,6	20,7	16,3	17,9	19,3	16,4	17,5

На такому фоні досить парадоксально виглядає той факт, що українці за самооцінкою, за шкалою «ліві – праві» виявилися найбільш «правими» серед опитаних мешканців 24 європейських держав, випереджаючи за цим показником фінів, греків, датчан; при цьому на лівому фланзі розташувалися іспанці, німці, австрійці, французи¹⁷. В цьому випадку скоріше має місце намагання дистанціюватися від крайніх лівих і реакція на брак в політичному спектрі країни сучасних лівих партій європейського гатунку. Українське суспільство залишається розколотим і, водночас, дезорієнтованим щодо основних альтернатив національного розвитку. Так, у 2001–2006 рр. рівень підтримки «соціалістичного шляху» коливався в межах 23,6–26,7%, «капіталістичного» – 10,6–12,9%¹⁸. При цьому від шостої частини до чверті громадян були ладні підтримувати й те й те,

«аби не конфліктували», і приблизно така ж кількість не підтримували обидва шляхи. Характерно, що розподіл позицій з цього питання з часів 1994–1995 рр. практично нічого не змінилося, а амбівалентність набула усталеності.

Ієрархія цілей-ідеологем, які ладні підтримувати суспільство після десятиліття незалежного державного розвитку виглядало так: створення правової держави – 86% підтримки, збереження національних традицій народів України – 81%, втілення ідей рівності та справедливості – 73%, створення ринкової економіки – 70%, дотримання християнських цінностей – 68%, забезпечення свободи підприємницької діяльності – 64%, зближення з західноєвропейськими країнами – 59% (18% проти), єднання східнослов'янських держав – України, Росії та Білорусі – 53% (29% проти), поширення впливу православ'я – 42% (25% проти), втілення соціалістичних ідеалів – 26% (46% проти). При цьому, підтримку загальнодемократичних та ринкових цінностей висловлювали прибічники всіх політичних течій, крім комуністичної¹⁹.

У середині другої половини 90-х років, тобто на етапі завершення економічної кризи, ставлення населення до чотирьох основних соціально-економічних цілей, а саме (якщо їх умовно розташувати від «лівих» до «правих») виглядало таким чином: «відновлення централізованого планового господарства (як при колишньому соціалізмі)» підтримували 14%, «державну підтримку найважливіших галузей економіки» – 29%, «соціальний захист малозабезпечених при збереженні курсу на ринкові реформи» – 43%, «більш швидке проведення ринкових реформ» – 17% опитаних. За цими цифрами і надто поверхова обізнаність щодо моделей реформування, і розповсюдженість патерналістських настроїв та моральна неготовність до змін, і, що головне – розпорошеність та розмитість уподобань. Близько 64% населення України були згодні з тим, що потрібно зводити один із основних підмурків ринкової економіки – приватну власність на землю. При цьому 23,5% опитаних тією чи іншою мірою згодні з тим, щоб в Україні існували й планова соціалістична система господарства, й дійсно приватна власність на землю – з правом її продавати й купувати. До впровадження права приватної власності на всі засоби виробництва повністю (чи майже повністю) позитивно ставилося 22% опитаних, а повністю (чи майже повністю) негативно, – тільки 5,4%. Вагалися зайняти однозначну позицію 72,7%. Майже дві третини населення вважало за необхідно розвивати в Україні приватне підприємництво, але серед них майже кожен третій (22,1%) тією чи іншою мірою був згоден, щоб в Україні існувала й планова соціалістична система господарства²⁰. Ставлення населення до соціально-економічних цінностей показує, що суперечливо визначеними є орієнтації 27,3% населення України, а зовсім

невизначеними — 29,3%, що сумарно складає близько 57% населення. Із 32,7% населення, які мають непевні орієнтації стосовно або державного, або приватного підприємництва, 9,9% є ближчими до крайніх лівих, а 21,2% — до правих²¹.

Водночас, той варіант економічного ладу, який прийшов в Україні на зміну «народній власності на засоби виробництва та плановій економіці», викликає дедалі більш критичне ставлення. Розвиток приватного підприємництва загалом підтримується більш ніж половиною громадян, не підтримується менш ніж кожним п'ятим. Але при цьому зберігається переважно негативне ставлення до передачі у приватну власність великих промислових підприємств і землі і до торгівлі землею. До 30% громадян вважають, що треба повернутися до планової економіки, половина вважає за доцільне поєднувати державне управління і ринкові методи²². Водночас зазначимо, що й сама постановка питання: соціалізм або капіталізм є даниною минулому і не відображає тих реальних альтернатив та моделей, які характерні для сучасного етапу суспільної еволюції. Зниження підтримки лібералізації економіки і ринкових реформ зафіксовані дослідженнями «Демократичного кола» на замовлення Інституту політики, представленими в табл. 2.

Таблиця 2

Ставлення до ринкових цінностей: згода з твердженнями²³ (%)

Твердження	Роки	
	2002	2006
Держава повинна володіти всією сільськогосподарською землею	44	52
Уся сільськогосподарська земля має бути передана в приватну власність	36	21
Це нормально, якщо державні підприємства приватизуються	42	33
Ринкова економіка, приватне підприємництво — найкращий спосіб розв'язання економічних проблем України	51	43

Важливим критерієм розвитку суспільства є готовність населення країни користуватись громадянськими правами і свободами та захищати їх. Надзвичайно показовим є рівень спонтанного знання прав і свобод громадянами України. Опитування 1999 р. дало таку ієрархію відповідей на запитання «Якщо говорити про права людини, то які з них Ви назвали б передусім? Йдеться про ті права, які гарантовані законами України»: право на працю зазначили 72,3% респондентів; право на освіту — 49,5%; право на охорону здоров'я — 49,4%; право на відпочинок — 42,3%; свободу слова — лише 30,3%. Серед інших прав свободу віросповідання назвали 14,7%, право на судовий захист — 7,8%, свобода пересування і вибору

місця проживання — 5%, право обирати і бути обраним — 6%, рівність перед законом — 1,7%, повага до честі і гідності — 0,8%²⁴. При цьому стимульована обізнаність щодо прав і свобод, загалом, є досить високою. Така розбіжність свідчить про їх незакріпленість у масовій свідомості і про наявність суб'єктивних проблем їх практичної реалізації.

Залишається недостатніми і переважно «пасивними» знання населення про права гарантовані Конституцією і законами. Симптоматичним є надзвичайно низький рівень спонтанних знань про такі принципово важливі права і свободи як: право брати участь в управлінні державними справами, у референдумах, обирати і бути обраним — 9,7%; право на своєчасне отримання винагороди за працю — 9,0%; свобода переміщень та право на вибір місця проживання — 6,4%; право збиратися і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації та право на страйк — 3,5%; право на дотримання таємниці листування і телефонних розмов — 1,4%; право на повагу честі та гідності — 1,3%; право оскаржити в суді рішення, дії або бездіяльність органів влади і самоврядування, посадових і службових осіб — 0,8%; право на інтелектуальну власність, на захист авторських прав — 0,2%. Оцінювання респондентами інтенсивності порушення конкретних прав і свобод так само свідчить скоріше не про рівень їх реальної захищеності, а про їх значущість для громадян: соціально-економічні права — 87,4%, права особистості — 31,6%, соціально-культурні права — 20,6%, громадянські права — 13,1%, політичні права — 4,1%²⁵. Практично невідомі громадянам право на невтручання в особисте і сімейне життя, право оскаржити у суді своє затримання чи арешт, право захищати свої права і свободи всіма не забороненими законом засобами, право направляти індивідуальні або колективні звернення або особисто звертатися в органи державної влади і до посадових осіб, право на відшкодування збитків, завданих незаконними діями влади, право вільно збирати, зберігати, використовувати і розповсюджувати інформацію усно або письмово, право отримувати інформацію про себе в органах державної влади. Безумовним лідером щодо частоти спонтанного називання респондентами є право на працю. Про дійсну масовість знання прав з упевненістю можна говорити лише щодо нього, оскільки тільки це право є спонтанно відомим переважній більшості громадян — 70,3% опитаних. Вочевидь, воно розуміється тільки як право працювати, тобто мати якусь роботу. Конституція ж України гарантує не просто право на працю, а й рівні можливості вибору професії і виду трудової діяльності. Проте рівність можливостей не знайшла відбиття у висловлюваннях опитаних. Так само і з оплатою праці. Можна впевнено констатувати відсутність співвідносного взаємозв'язку права працювати і права одержувати винагороду за працю, оскільки знання про останнє виявили тільки 9% опитаних.

Більшість громадян України не мають досвіду захисту своїх прав і свобод. Серед тих, чий права порушувалися за останні п'ять років, дві третини нікуди не зверталися. Вони робили так не тому, що не знали куди звертатися (лише 5,8% опитаних відповіли, що не знають), і не тому, що не знали, як саме можна це зробити (лише 2,5% відповідей). Набула розповсюдження думка, що активно захищати свої права досить небезпечно — можна погіршити особисту ситуацію і наразитися на негативні наслідки. Захист прав і свобод не є в Україні загально визнаною суспільною метою; більш поширеним є примирення з фактом порушення прав. Більшість громадян переконані в неефективності діяльності організацій та структур, покликаних захищати їхні права. Більшість опитаних, які вирішили пасивно примиритися з фактом порушення своїх прав, таку свою поведінку пояснюють неефективністю діяльності інстанцій захисту прав і свобод. Звертатися до них не має сенсу (51,2%), нічого, крім додаткових принижень від них не слід очікувати (31,0%), там — царина бюрократії (27,5%)²⁶.

Таблиця 3

Готовність і реальна участь в акціях протесту²⁷ (% опитаних)

	Брав участь	Міг би взяти участь	Ніколи не брав би участі	Важко відповісти
Підписання петицій	11,7	34,2	43,3	10,8
Участь у дозволених акціях	6,4	32,6	49,0	12,0
Участь у недозволених акціях	1,4	9,1	77,5	12,0
Захоплення адміністративних будинків і підприємств	0,4	3,2	86,2	10,2

Серед причин, які можуть спонукати громадян до протестних дій помітне місце займають такі: значне підвищення цін на найбільш необхідне — 41%; злочинність і беззаконня — 34,7%; невивплата зарплат — 33,9%; низький рівень заробітної плати — 31,3%; протест проти свавілля місцевої влади — 27,8%. Порушення громадянських і політичних прав є набагато слабшим подразником. Головною причиною неготовності громадян до активних політичних дій є їх сприйняття як недовірливих, таких, що не впливають на владу²⁸. За даними іншого дослідження 70,7% громадян вважають, що нічого не змогли б зробити, якби уряд ухвалив рішення, яке утискає їх законні права та інтереси. І тільки 5,5% стверджують, що могли б цьому протидіяти. Трьома роками пізніше, після помаранчевої революції та двох драматичних виборів, ці показники змінилися не надто суттєво: до 63,2% та 8,2% відповідно²⁹.

Опитування 2006 р. зафіксувало такий рейтинг цілковитої та переважної довіри населення соціальним та політичним інституціям і владним

структурам становив: колегам по роботі — 52%, церкві та духовенству — 49,5%, ЗМІ — 31,4%, профспілкам — 15,7%, місцевим органам влади — 17%, судам — 13,7%. При цьому рівень повної довіри владі, профспілкам, партіям, коливається від 0,8% до 1,8%, тобто на рівні статистичної похибки³⁰. За даними соціологів 26,3% громадян, в обмін на власний добробут готові поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод, тоді як 38,5% заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав, згодні терпіти певні матеріальні труднощі, ще 35,2% утруднюються з визначенням власної позиції³¹. Водночас, майже дві третини громадян вважають, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії. За цих умов базові для цивілізованого суспільства структури не можуть повною мірою виконувати свої функції, що надає більше простору для сурогатних і тіньових механізмів суспільно-політичного життя. Стан суспільства суттєво змінився в результаті помаранчевої революції. Перебіг президентської виборчої кампанії 2004 р. призвів до прискорення розвитку українського суспільства, формування сучасної громадянської культури, посилення демократичного потенціалу. Громадяни виробили способи протидії адміністративному ресурсу, дезінформації, спробам підкупу. Протиборство суспільства з владою якісно оновило країну. Революція призвела до десакралізації влади, більш раціонального ставлення до неї. Острах влади, який у мільйонів громадян існував на генетичному рівні, був зламаний. Революція вилікувала мільйони громадян від ментальності аутсайдерів, виявила їх здатність до самоорганізації, ініціативи і солідарних дій.

За даними загальноєвропейського порівняльного дослідження громадяни України виявили найвищий інтерес до того, як здійснюється влада в країні. Тільки 8% українців заявили, що зовсім не цікавляться політикою. Близькі до українських показники, характерні для скандинавських країн, Швейцарії, Голландії, Німеччині, тоді як в середньому цей показник дорівнює від чверті до третини громадян європейських держав. Показово, що у постсоціалістичних країнах рівень інтересу до політики є нижчим, ніж у старих членах Європейського Союзу³². Водночас, зберігається неадекватне представництво інтересів окремих класів, прошарків, провідних груп громадян. Зокрема, це стосується найманих працівників, селян, основної частини підприємців. Загалом, ці базові групи населення не є достатньо організованими і впливовими. Натомість організованими, впливовими і найповніше представленими у владі є представники великого бізнесу і вищий щабель бюрократії. Суспільство переважно залишається залежним від держави і в багатьох випадках стає об'єктом маніпуляцій. Перехідний період суспільного розвитку затягується.

1.2. Потенціал самоорганізації суспільства

Концентрація проблем у площині відносин влада — суспільство робить доцільним застосування в нашому дослідженні широкого трактування громадянського суспільства як сукупності структур не охоплених державою і незалежних від неї³³. Неприятливість політичних та економічних умов визначили особливості процесу його становлення. Головними з цих особливостей є: — складність досягнення реальної незалежності його осередків та структур, вимушеність пошуку підтримки з боку влади, або наближених до влади структур. Їх суспільна роль серйозно обмежується нерозвиненістю каналів впливу недержавних інституцій. Однак, нам доведеться також звернути увагу на наявність номінальної та реальної незалежності і на паралельне існування схожих за формальним статусом організацій, які є відмінними за їх природою і спрямованістю діяльності. Таким чином, тільки частина з них може бути віднесена до осередків громадянського суспільства, тоді як решта презентують особливий варіант залучення громадян до співучасті у суспільно-політичному житті під орудою бюрократичних і кланово-олігархічних структур. Зазначені обставини тим важливіші, що тут, як і у випадку трактування демократичності конкретних політичних акторів у транзитних країнах, спостерігається конкуренція реальних і формальних ознак, мають місце різноманітні імітації.

І сучасна українська влада і тим більше, — українське суспільство мають тісні зв'язки з минулим. Їхні стосунки так само значною мірою є продовженням того, що складалось десятками років, відбиваючись у системі цінностей, досвіді, ментальній орієнтації громадян і значної частини еліти. Найбільше це концентрується у специфічній модифікації етатизму. Сама система суспільної організації на Сході Європи і за Російської імперії, і за Радянського Союзу відзначалась особливою цементуючою роллю держави, її безпосереднім цілеспрямованим впливом на виробничу, соціальну, гуманітарну сфери. Централізація, жорстка ієрархія, глибоке проникнення в життя громадян формували особливе ставлення населення до державності, державних структур, врешті-решт до влади. Це є витоком не лише таких стійких явищ, як патерналізм й утриманство. Спостерігаються й більш глибокі явища, які характеризують суспільний лад загалом. По-перше, мала місце особлива система організації влади і системи управління, яка цілеспрямовано дистанціюється від суспільства і уникає контролю. По-друге, відбувалась експансія держави на традиційне поле існування громадянського суспільства і фактичне пригнічення його осередків. По-третє, сформувалась політична псевдокультура, — в масовій свідомості утвердилося уявлення про недоторканність державної влади, особливий статус її вищих представників.

Незалежна Україна успадкувала значні елементи радянського етатизму, які частково свідомо, частково стихійно використовувалися при розбудові національної держави. Стихійно, — тією мірою, якою бракувало якісно іншого досвіду і розуміння сутності завдання, його стратегічного бачення. Свідомо, — оскільки і наскільки владна еліта була динамічнішою і гнучкішою за суспільство, перебравши на себе провідну роль у використанні можливостей незалежності. Важливим для оцінки обставин і логіки реорганізації системи державного управління є те, що зміни в керівних органах були мінімальними. Навіть імпульс до змін, який радянське суспільство отримало від горбачовської перебудови, в Україні був значною мірою амортизований³⁴. Українське суспільство змогло висунути для оновлення правлячої еліти лише лічених представників, що не входили у колишню владну систему. Про радикальну зміну владної системи не йшлося взагалі. Знову формування вже нового суспільно-політичного устрою відбувалося за рахунок дій згори. Від суспільства вимагали не стільки співучасті, скільки мовчазної згоди. Іншими словами, держава перейшла від тотального жорсткого безпосереднього втручання в суспільне життя до втручання, переважно опосередкованого. За радянських часів у відповідності до офіційної ідеології та системи управління була створена надзвичайно масштабна система громадських організацій. Вони слугували додатком до партійно-державного механізму і виконували функцію контролю та спрямування активності громадян і охоплювали все населення. Серйозна професійна та суспільно-політична діяльність поза цією системою була неможливою. За умов незалежності ця тотальна система припинила своє існування. Але окремі значущі її елементи, так само, як і деякі напрацьовані за радянських часів механізми безпосереднього владного впливу на суспільство зберігалися, вдосконалювалися і доповнювалися.

У перші роки посткомуністичних перетворень самоорганізація і політична активність громадян не маючи сприятливих умов, головним чином зростала завдяки утвердженню стихійного політичного плюралізму і втраті владою колишньої монолітності і спроможності повністю контролювати суспільні процеси. Серйозніші перспективи розвитку «третього сектору», формування структур громадянського суспільства складаються наприкінці першого десятиліття незалежності, що безпосередньо пов'язане з накопиченням нового політичного досвіду, позбавленням від ілюзій стосовно демократичної еволюції влади і консолідацією демократичної опозиції. Проте, становлення і діяльність таких структур відбувається у режимі несприяння, або протидії влади та у середовищі забрудненому кишеньковими громадськими організаціями. Влада фактично декларує готовність виконати роботу по формуванню громадянського суспільства

і за себе, і за саме суспільство і, звичайно, за своїм проектом. Для розуміння ситуації зі становленням громадянського суспільства в Україні важливо мати на увазі, що до його структур не можна автоматично відносити всі громадські організації, асоціації, об'єднання, ґрунтуючись на їх статутних положеннях і декларованих цілях. Громадянське суспільство не є явищем формальним і, в принципі, не може існувати формально. Воно має мати такі функціональні ознаки: автономність, самостійність, здатність здійснювати вплив на владу у разі її відхилення від курсу, що визначається суспільними інтересами, підтримувати прозорість дій влади, делегувати у владу на засадах відкритої конкуренції своїх представників, забезпечувати певний рівень правової і політичної культури та якості політики загалом. В цій якості громадянське суспільство в Україні ще далеко не склалося³⁵.

Маємо ситуацію, коли існують окремі структури, що утворюють осередки громадянського суспільства, однак не здатні повною мірою виконувати суспільно важливі функції і створюють, хіба що анклав, форпости незалежною громадської активності. Вони не становлять цілісної сили, не складають критичну масу, здатну докорінно змінити суспільні настрої. Більше того, значна частина «третього сектора» знаходиться під контролем бюрократичних і кланових структур і нерідко використовується для протидії демократичним силам. Специфічну проблему України складає те, що вона, з огляду на європейські норми, не має у міжнародних відносинах повноцінного неурядового представництва: її громадянські інститути надто слабкі і не можуть претендувати на масовану паритетну взаємодію з іноземними партнерами. Українські олігархи з їх значним політичним та економічним впливом фактично не тільки спотворюють систему урядування і надають сумнівних характеристик самій владі, а й заміщують верхівку політичної та бізнес-еліти. При цьому вони стали одним з чинників погіршення міжнародного іміджу держави.

Досвід останніх років свідчить, що в межах наявної парадигми розвитку не можуть бути вирішені ані політичні, ані, не менш серйозні, соціальні проблеми становлення громадянського суспільства. Дії влади не мають належного позитивного впливу на суспільство не тільки у вимірі рівня життя, забезпечення прав і свобод громадян, а й в аспекті формування самодостатнього і відповідального громадянина. У свою чергу, брак ефективного контролю та тиску з боку суспільства обмежує перспективи демократичної еволюції національного політикуму і відповідних перетворень природи, засад функціонування і суспільної ролі української влади. Суспільна модель, що складається в Україні не має ознак проміжної на шляху від авторитаризму до правової демократії. Скоріше вона набуває рис номінальної, переважно електоральної демократії. Ця модель базується

на масштабному зрощуванні привілейованого і тіньового бізнесу та державної бюрократії. Домінування цього соціально-політичного конгломерату дедалі більше забезпечується специфічними формами організації та функціонування політичної системи, у тому числі виникненням номінальних аналогів інститутів громадянського суспільства. Ще одну серйозну проблему становить комерціалізація громадської діяльності та диференціація умов роботи для організацій, що мають різний доступ до фінансової підтримки.

З огляду на статистику, за роки незалежності відбулось швидке зростання чисельності і урізноманітнення напрямів діяльності громадських організацій, з одного боку, і різке падіння охоплення ними населення. У 2008 р. 83,3% громадян заявляли про те, що не належать до жодної партії та громадської асоціації або руху. Цей показник не зменшився протягом останніх дванадцяти років³⁶. Чисельність громадських організацій є значною і цей показник зростає. На 2000 р. їх було зареєстровано близько 28 тисяч, у 2006-му — понад 46 тисяч. Незважаючи на це, їхній вплив на суспільно-політичне життя в країні залишається незначним. Активно діють лише близько третини громадських організацій³⁷. Як слушно констатували учасники науково-практичної конференції «План дій для громадянського суспільства», що відбулася в Києві 23 червня 2003 р., «реально існує різкий дисбаланс між кількісними показниками інститутів громадянського суспільства та їх якісним, ефективно-дієвим наповненням». Їх роль у піднесенні громадської активності населення та можливості впливу на владу залишаються незначними.

За роки незалежності так і не виникло осередків громадянського суспільства там, де для цього гіпотетично мають існувати найкращі умови. Це передовсім університети і, загалом, вищі навчальні заклади, дослідницькі установи, організації творчих союзів, де концентрується інтелектуальна і творча еліта, і потреби у розкряпанні і вільному самовиявленні є об'єктивно високими. Насправді, два основних чинника: збереження системи матеріальної та адміністративної залежності від держави і недостатня готовність до зміни ситуації самих колективів, обмежили розвиток внутрішньої демократії, згодом не призвели до помітного зростання їх суспільної ролі та авторитету. Університети не мають реальної автономії і фактично не виборюють її. Становлення сучасної університетської внутрішньої демократії є скоріше виключенням, ніж правилом. Влада приділяла особливу увагу контролю за настроями і суспільною активністю студентської молоді і широко використовують для цього керівників вузів і викладацький склад.

Соціальні зміни на селі свідчать, що відродження сільської общини неможливе, а інші форми самоорганізації сільського населення і обстоювання

його особливих інтересів ще тільки мають бути знайдені. Поки що місцеві соціальні зв'язки є надто слабкими, а вразливість громадян щодо впливів з боку влади та великого капіталу є дуже значною. Це, зокрема, створило феномен «легких виборчих округів», які розподіляли між привілейованими кандидатами в народні депутати. В інших секторах суспільства існує схожа ситуація. Доводиться констатувати, що посткомуністичні перетворення в Україні у тій формі, в якій вони відбуваються з часів перебудови і дотепер, не призвели до становлення структур громадянського суспільства на успадкованому матеріалі, тобто за рахунок оновлення та консолідації тих його елементів і окремих проявів, які мали місце за радянських часів. Це дуже важлива обставина, яка спростовує поширену думку, що якесь своєрідне громадянське суспільство існувало й за радянської системи. Водночас, вона окреслює складність соціальних перетворень, які б забезпечили формування структур громадянського суспільства як нового явища сучасної української історії. У більшості випадків бюрократична система блокувала розвиток вільної самоорганізації громадян у місцях їх основної професійної діяльності і витіснила найбільш активних громадян «на вулицю», де для реалізації їх спільних інтересів доводиться шукати додаткові організаційні і матеріальні можливості. У зручних умовах установ і підприємств залишилось місце тільки для лояльних структур, скажімо, традиційних профспілок, які фактично залишились напівдержавною інституцією, що діє як молодший партнер адміністрації чи взагалі, має виключно формальну суб'єктність. У комплексі політичні, правові та економічні чинники визначили масштаби тінізації суспільно-політичного життя і появу специфічних утворень та механізмів, що складають паралельний владний механізм і перебирають на себе деякі функції громадянського суспільства, дискредитуючи його при цьому.

Якісно нова практика формування та функціонування громадських організацій складається повільно. Сукупність громадських організацій фактично розділена на три частини. Перша — громадські об'єднання, що фактично існують при державних структурах; друга — створена і фінансована кланово-олігархічними угрупованнями; нарешті — власне третій сектор, який ґрунтується на самоорганізації, представляє і захищає інтереси окремих груп громадян. Перші дві групи організацій широко використовувалися їх патронами у політичній боротьбі і за логікою зрощування влади та великого бізнесу спільно виступають проти незалежних громадських утворень. Широко застосовувалася фальсифікація громадських ініціатив, перехоплення функцій незалежних громадських інституцій. Найбільш наочні приклади — «ініціативна група житомирян», яка дала старт загальнонаціональному референдуму 2000 р., організована згори підтримка президентських ініціатив щодо політичної реформи та,

на місцевому рівні, — громадське протистояння під час виборів мера Мукачеве влітку 2003 р., де природному сплеску громадянської активності, спрямованій на захист вільного волевиявлення були протиставлені штучно організовані масовки, які мали легітимізувати фальсифікації. В масовому масштабі організована владою підтримка громадян характерна для весняного протистояння 2007 р. між прихильниками урядової більшості та опозиції. Різниця між «майданами» 2004-го та 2007-го рр. свідчить, що процес піднесення громадянської свідомості громадян різних регіонів відбувається з різною швидкістю і є великим питанням, коли і як розкріпачення та модернізація наберуть сили на сході та півдні країни, де більшість громадян все ще орієнтуються на лідерів, які в цьому не зацікавлені.

До помаранчевої революції владні структури та кланово-олігархічні угруповання досить ефективно контролювали масові громадські об'єднання: активні неофіційні профспілки, молодіжний рух, жіночі та природозахисні організації, які до того ж є носіями привабливих брендів. Це саме стосується й ветеранських, козацьких та інших організацій. Яскравим прикладом української моделі проникнення держави у сферу недержавного стало поєднання однією особою — Анатолієм Кінахом, посад голови уряду, голови Партії промисловців і підприємців і голови Союзу промисловців і підприємців. Під тиском влади дієздатні організації у багатьох випадках були змушені змінювати вектор своєї активності, а то й перетворювалися на маріонеток, втрачаючи основні ознаки структур громадянського суспільства. Їх реальна роль у суспільно-політичному житті ставала суперечливою, а рівень довіри до них закономірно падав. Багато в чому переймаючи старі традиції та бюрократичні норми громадські організації у багатьох випадках не відрізняються внутрішньою демократичністю. Для них характерні: особливий статус та роль керівника, що має, як правило, зв'язки «на горі», може «шукати кошти», обмеженість реального впливу колективних органів, формальність виборів і звітності. У розгалужених організаціях не завжди належним чином впорядковані вертикальні і достатньо розвинені горизонтальні стосунки. У масових організаціях (профспілках, молодіжних об'єднаннях) та й в окремих партіях розповсюдженим явищем є формальне чи примусове, а також фіктивне членство та суто номінальні первинні осередки.

Соціологічні дослідження доводять, що працедавці та профспілки за нових умов не виявили здатності ефективно захищати інтереси найманих працівників³⁸, політичні партії, так само, як і органи місцевого самоврядування не виконують функції представництва інтересів та розвитку громадянської активності населення³⁹. Експертне опитування, проведене Фондом «Європа XXI» засвідчило такі оцінки суспільного попиту

на розвиток громадянського суспільства: високий — 8%, вище середнього — 2%, середній — 30%, нижче середнього — 42%, низький — 16%⁴⁰. Показовим є той факт, що під час так званого всенародного обговорення пропозицій Президента щодо політичної реформи за даними опозиційних сил були ознайомлені лише біля 30% громадян і при цьому серед решти ті, хто хотів би з нею ознайомитись були в меншості⁴¹.

Водночас, суспільно-політична ситуація є далеко не стабільною, а влада має обмаль ресурсів і надто низький рівень підтримки і довіри, для того, щоб протидіяти кризовим процесам і бути гарантованою від конкуренції. Об'єктивні потреби у більш життєздатній, а отже, — більш справедливій і раціональній організації суспільства і влади визначають активізацію політичної боротьби, посилення опозиції, що формує кращі умови для зростання осередків та інституцій громадянського суспільства та їх взаємодії на основі загальнодемократичних принципів. Загальна логіка цих процесів найбільш рельєфно виявляється у сфері, де влада і суспільство сходяться найтісніше і де безпосередньо вирішується питання про приналежність і якість влади.

Найбільш концентровано здатність суспільства впливати на розвиток країни виявляється в тій ролі, яку воно відіграє в діяльності політичних партій. Україна за кілька років пройшла шлях від однопартійності до гіпертрофованої багатопартійності. Вже до парламентських виборів 1994 р. відбулось заповнення новоствореними партіями основних секторів ідеологічного спектру. Водночас стає наочним роздвібненість політичних сил, штучність, неусталеність, недієздатність багатьох партій. Давалися ознаки і такі обставини, як слабкість правових засад діяльності партій та поступове зниження громадської активності населення після її значного піднесення у 1989–1991 рр. На розвитку партійної системи позначаються такі чинники, як соціальна недиференційованість, неартикульованість інтересів окремих суспільних прошарків, брак навичок і навіть розуміння потреб політичної самоорганізації у переважної частки населення. Після вже багатьох років існування багатопартійної системи чисельність тих, хто вважає її непотрібною, суттєво більша за тих, хто має протилежну думку⁴². Як свідчать дані соціологічних опитувань, представлених в табл. 4, залишається на низькому рівні довіра до партій, до головних посередників між громадянами та владою.

Розповсюдженість критичного чи скептичного ставлення до партій значною мірою пояснюється необізнаністю щодо функцій партій в демократичному суспільстві, але головне — вадами розвитку власне партій та партійної системи. Для цього дослідження важливою є здатність партій артикулювати, представляти та втілювати суспільно важливі інтереси, формувати владу, визначати політичний курс. Більшість партій розбуду-

Рівень довіри населення до політичних партій⁴³ (%)

Оцінки	Роки							
	1995	1998	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Зовсім не довіряю	42,3	34,8	34,1	33,1	28,0	18,3	22,2	28,0
Переважно не довіряю	24,8	27,1	27,6	29,3	31,9	28,9	31,3	32,9
Важко сказати, довіряю чи ні	28,8	34,0	30,6	30,4	31,2	42,2	36,6	29,4
Переважно довіряю	2,0	2,4	6,2	5,8	7,6	9,3	8,6	8,8
Цілком довіряю	0,8	0,8	1,1	0,9	0,9	1,1	1,2	0,7
Середній бал	1,9	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2

увалася як інструмент легалізації та публічного просування групових інтересів окремих сегментів еліти. Статус народного депутата виявився привабливим для багатьох підприємців і входження до партійних списків виявилось найбільш раціональним шляхом обрання.

Ряд партій перейшли під контроль кланово-олігархічних угруповань, ще декілька були створені ними. Представляючи бізнесові інтереси, підтримуючи, владу, а частково й безпосередньо здійснюючи її, вони, водночас, наполегливо вибудовують імідж представників інтересів широких верств населення. Такі партії стали і наслідком, й інструментом зрощування влади і бізнесу, переплетіння публічної і тіньовою політики. Вони визначали спотворений характер українського парламентаризму, як інституту захисту корпоративних інтересів, у тому числі, як дах для бізнесу і плацдарм для лобіювання. Досить показово, що численні спроби заборонити суміщення статусу парламентаря з підприємницькою діяльністю були фактично заблоковані, а ті правила що існують, реально не вирішують цієї важливої проблеми. На фоні браку правових засад і політичного підґрунтя взаємодії законодавчої та виконавчої влади, зокрема і передовсім — парламентської більшості та уряду, набули розвитку неформальні взаємини представників двох гілок влади на індивідуальній і дрібногруповій основі, а також з приводу особистих чи корпоративних інтересів. Це суть неполітичні стосунки, вони не є владно-державними, не мають нічого спільного із загальнонаціональними завданнями та загальнонаціональними функціями загалом. Так само вони не мають безпосереднього зв'язку з інтересами відповідної частки електорату. Такий характер більшості партій не тільки не перешкоджав формуванню механізмів тіньової політики, а й сприяв посиленню цієї тенденції.

Влада в Україні довгий час не мала виразних ціннісних орієнтирів та ідейно-політичних характеристик. Троє президентів України воліли не пов'язувати себе з партіями. Навіть за умов парламентсько-президентської

форми правління Президент Віктор Ющенко встановив певну дистанцію від створеного під нього Народного союзу «Наша Україна». До 2004 р. роль партій в президентських виборах була цілком другорядною, надалі вона залишається також обмеженою у порівнянні з європейською практикою.

У представницьких органах влади роль партій зростала зі значним запізненням і досі не наблизилась до стандартів демократичних держав. Так, серед депутатів Верховної Ради обраних у 1998 р. представників партій було менше половини. Депутатський корпус наступних скликань, сформований у 2002-му та 2006-му рр. складався з членів партій вже на 67 та 75% відповідно⁴⁴. Досвід 1998–2007 рр. засвідчив нестійкий, нечіткий характер політичних поглядів більшості депутатів, так само, як і слабкість впливу партій на депутатський корпус наочно виявлявся у постійних змінах складу фракцій та депутатських груп і позначався на їх спроможності захищати інтереси виборців. Спостерігалися постійні масштабні зміни у переліку та розмірах депутатських фракцій, постійні міграції депутатів⁴⁵. Після виборів 1998 р. за змішаною мажоритарно-пропорційної системою тільки ліві партії утворили фракції виключно на партійній основі, решта — орієнтувались на залучення максимальної кількості депутатів за рахунок представників інших партій та позапартійних, що призводило до нехтування програмними принципами і спотворювало відносини за віссю виборці — обранці — влада. Понад третину депутатів об'єдналися у фракції та групи, існування яких безпосередньо не пов'язане з результатами виборів. Незабаром кількість фракцій та депутатських груп, утворених партіями, які не брали участі у виборах зрівнялась з кількістю партій, що отримали представництво за результатами виборів, а з точки зору реальної ролі беззастережно домінували у парламентській більшості, визначали головні напрями діяльності законодавчої влади. Внаслідок цього результати волевиявлення регулярно спотворювалися. Механізм політичної відповідальності не міг бути задіяний належним чином. За результатами парламентських виборів 2002 р. опозиційні сили отримали можливість сформувати більшість, проте, через перегрупування частини депутатів зміни у владі не відбулися.

Подібний розвиток подій виявився можливим і після парламентських виборів 2006 та 2007 рр., хоча депутатський корпус формувался повністю через списки партій та блоків. Ситуація у фракціях, їх взаємини, процес формування більшості повною мірою виявили вади партій, спотвореність структурування політичної еліти. Відзначимо, що логіка взаємних консультацій щодо створення більшості не відповідає логіці передвиборної боротьби та домовленостей. Перехід СПУ до іншого табору, ідеологічно строкатий склад більшості, що оформилася у Верховній Раді, спроби домовитися між «Нашою Україною» та Партією регіонів з метою

створення широкої коаліції, епізоди взаємодії між Партією регіонів та БЮТ ще раз підтвердили, що зміст програм партій та блоків не має належного значення. Те, що навіть після певної консолідації провідних політичних сил переходи депутатів з опозиції до більшості можуть бути масовими, свідчить, що особисті переконання та відповідальність перед виборцями не є тими чеснотами, які визначають їх спрямованість їх дій. Обидві зазначені обставини нівелюють базовий елемент демократичного політичного устрою, — формування влади, а таким чином і державної політики через волевиявлення громадян. Зовсім не випадково, що набули актуальності питання про імперативний мандат, закон про опозицію, які європейцями сприймаються як недоречні і по-суті недемократичні.

Донедавна, за умов домінування президентського центру влади, спостерігався як доцентровий рух прагматичних представників політичної еліти, так і цілеспрямоване корегування структури виборних органів. Відповідна орієнтованість значної частини еліти та механізми не публічного владарювання стали на перешкоді встановленню реального розділу гілок влади та системи стримань і противаг. Першу реальну спробу зламати механізм ревізування результатів виборів зробив Президент Віктор Ющенко. Його Указ від 2 квітня 2007 р. «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» базується на необхідності унеможливити порушення конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій, спотворення народного волевиявлення, ігнорування конституційного принципу народного суверенітету⁴⁶. Очевидно, що доведеться докласти значних зусиль аби вдосконалити нормативно-правову базу і впровадити сучасну демократичну правову культуру у стосунки в ланцюгу партія — фракція — депутат — виборець.

Проте, існує ще складніша проблема, — забезпечення здатності політичних сил реально презентувати та захищати суспільні інтереси. Досвід останніх років дозволяє стверджувати, що позиція виборців суттєво вплинула на відсів найменш життєздатних партійних проєктів. В цьому аспекті можна зазначити такі важливі результати: відхід на другий план КПУ, глибока криза штучних партійних проєктів, відсутність підтримки радикалів. Зокрема, вибори 2006 р. показали, що ані відверто націоналістичні, ані суто технологічні проросійські партії не мають електорального потенціалу. Серед перших, — Всеукраїнська партія «Свобода» посіла вісімнадцяте місце серед 45 учасників перегонів з результатом 0,36%, Українська Національна Асамблея — тридцять восьме з 0,06% голосів. Серед других, — Виборчий блок політичних партій «За Союз» був двадцять другим з 0,2%, Політична партія України «Партія політики Путіна» — двадцять сьома з 0,12% голосів виборців⁴⁷. Показовим є фіаско виборчого проєкту «Опозиційний блок Не Так!»; великі ресурси і зусилля

Соціал-демократичної партії (об'єднаної) спрямовані значною мірою на агітацію проти НАТО і за орієнтацію на Росію, не врятували одну з найбільш впливових ще нещодавно політичних сил.

Партійна система в Україні усе ще перебуває в стадії становлення. Зараз вже очевидно, що цей процес не тільки розтягується в часі, але й помітно відхиляється за своїми якісними характеристиками від європейських стандартів. Багатопартійність, що виникла не має органічного зв'язку із соціальною структурою, а в більшості випадків і з артикульованими суспільними інтересами. Якість партій, їх реальна роль не дає підстав вважати їх продуктом справжнього ідейно-політичного плюралізму, свідченням розвитку демократії та становлення громадянського суспільства. Реальний вплив партій в Україні визначається не тільки і не стільки електоральною підтримкою, скільки наближеністю до влади і залишаються формою структурування не тільки і не стільки суспільства, скільки самої влади. Фактично, функцію відображення структури суспільства, артикулювання і презентації його інтересів виконує частка ідеологічних партій (виразно лівих та виразно правих). Інші, неідеологічні партії нового типу, — умовно правоцентристські чи лівоцентристські, — скоріше позначають конфігурацію групування політичної та бізнесової еліти. З'являються нові суспільні прошарки та сили, які змінюють те тільки соціальну структуру, а й тенденції та якість суспільно-політичних процесів.

Таблиця 5

Як Ви вважаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?⁴⁸ (%)

	1994	1998	2002	2004	2005	2006	2008
Лідери політичних партій	—	—	24,5	25,9	28,3	35,8	36,9
Мафія, злочинний світ	33,9	42,7	38,3	40,2	30,7	33,9	32,9
Підприємці, бізнесмени	24,2	25,2	28,0	27,0	31,9	33,4	33,4
Робітники	23,4	18,7	27,2	22,4	28,4	27,6	23,8
Службовці держапарату (чиновники)	29,1	29,3	23,9	23,6	25,7	25,7	29,4
Селяни	20,9	15,8	22,4	17,8	19,3	19,6	18,9
Інтелігенція	16,3	11,3	17,3	13,2	18,1	18,8	15,3
Керівники держпідприємств	16,2	12,8	13,9	13,8	15,4	16,4	14,7
Працівники міліції, служби безпеки	7,9	10,6	14,5	12,6	12,8	12,1	12,8
Судді та працівники прокуратури	—	—	11,3	9,8	10,7	11,9	13,7
Військові	6,6	5,7	8,1	4,8	7,5	5,3	7,2

Слід констатувати, що все ще відносно помітна вага провідних класів радянського минулого — робітників і селян, — скоріше наслідок емоційної реакції частини респондентів на зміни, що відбулися під час минулих президентських та парламентських виборів. На цьому фоні показовими є уявлення громадян стосовно ієрархії соціальних груп щодо їх значущості у державному будівництві, у тому числі, у їх динаміці за останні роки. Якщо враховувати чисельність і реальний вплив, то серед таких груп лідирує мафія, загалом злочинний світ, далі бізнесмени та чиновники. Зробимо застереження щодо емоційного забарвлення оцінок респондентів, але, водночас, констатуємо, що верхівка соціальної піраміди визначена цілком реалістично. Соціальні прошарки, які захопили панівні позиції в суспільстві, закладають базові характеристики сьогоденної політичної еліти і значною мірою визначають їх ставлення до суспільних і, загалом, національних інтересів.

1.3. Еволюція цивілізаційного та геополітичного самовизначення

Ключовими характеристиками масової свідомості для перехідного суспільства є ті зміни, що відбуваються у визначенні приналежності (ступеню наближеності) до міжнародних спільнот, ставленні до геополітичних реалій, уявлення про стратегічні зовнішньополітичні пріоритети. Це є складовими процесу становлення нової патріотичності щодо нової держави. Україна успадкувала суперечливі та розмиті орієнтири для самоідентифікації, тоді як старий її варіант фактично приховував цивілізаційну приналежність і виключав геополітичну самодостатність. Дезінтеграційні тенденції, пов'язані з розпадом СРСР самі по собі не давали рецепту як щодо становлення державності, так і до її неформального міжнародного статусу. За тих умов, за яких Україна отримала незалежність первинним предметом моніторингу має бути саме ставлення громадян до державності і до процесів, які мають місце на пострадянському просторі.

За даними опитування «Українського демократичного кола» серед мешканців країни частка тих, хто ідентифікує себе скоріше з Радянським Союзом, аніж з Україною залишається високою: у 2002 р. таких було 39%, у 2006 р. ненабагато менше, — 34%; для східних областей цей показник становить 62% та 54%⁴⁹. П'ятнадцяти років незалежності не вистачило для радикальних змін у ставленні до власної держави. Найбільше це пов'язано з укоріненістю уявлень про історичну і культурну близькість України до Росії. Так, Переяславську Раду 1654 р. позитивно оцінюють 60% українців, негативно — 17%. Жовтнева революція викликає позитивні емоції

у 42% респондентів, протилежні — у 33%. Перебування України у складі СРСР оцінюється позитивно 63%, негативно, — 20% опитаних. Розпад Радянського Союзу є негативною подією для 54% українців (у 2002 р. таких було 59%): від 81% у східних областях до 21% у західних. Ця подія є негативним явищем для 62% тих, кому більше 50-ти років, й 41% молодих людей до 30-ти років⁵⁰.

За результатами дослідження Центру Разумкова, проведеного в серпні 2005 р. 49% громадян вважали Україну справді незалежною, тоді як 51% не вірили у повну незалежність. Водночас, порівняно з попереднім роком, тобто з «дореволюційним періодом», у справжню незалежність України повірили на 11% більше респондентів. Згідно з даними опитування, за незалежність України на референдумі готові були б проголосувати 59,5%, проти — 19,6%, вагалися з відповіддю — 20,9%. У серпні 2001 р. за незалежність висловлювалися 51,3%, проти — 29,2%, вагалися — 19,5%⁵¹. Ці цифри не йдуть у порівняння з 90%, — кількістю тих, хто висловився за незалежність у грудні 1991 р. і, при цьому, є в останні роки відносно стабільними. Очевидно, що значна частина населення країни пристосовується до незалежності, але не сприймає її позитивно, тим більше, — з ентузіазмом. Симптоматично, що 20,4% громадян ладні підтримати ідею відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи, а ще 28,3% прагнуть цього, але розуміють, що за сучасних умов це нереально. Лише трохи більше половини висловлюються проти такої гіпотетичної перспективи. Водночас, тих, хто вважає припустимим зміцнення економічної незалежності держави ціною зниження рівня життя, у два з половиною рази менше, ніж тих, хто на таке не погоджується. 53,1% готові захищати свою країну у разі війни, 26,7% не готові, 20,2% вагалися з відповіддю⁵². На питання як має поводити себе Україна у випадку конфлікту між Росією і НАТО, відносна більшість, — 40,7% вважає за необхідне дотримуватися максимально нейтральної позиції, ще 22,9% впевнені, що Україна має стати посередником у врегулюванні конфлікту, ще 12,6% вагалися з відповіддю, 20,8% висловилися на користь того, аби стати на бік Росії, 3% — на бік НАТО⁵³.

У табл. 6 представлені дані Інституту соціології НАН України. Вони дещо підтверджуються дослідженнями Центру Олександра Разумкова. За даними Центру, тих хто дуже пишаються тим, що вони є громадянами України 20,3%, тих, хто скоріше пишається, ніж ні, — 36,0%, не дуже пишаються, — 26,5%, зовсім не пишаються, — 7,8%. Питома чисельність позитивно налаштованих тут значно більша, тоді як тих, хто не міг визначитися набагато менша, — 9,3%. При цьому, негативно налаштованих на Сході — 44,4%, на Півдні, — 42,4%, в Центрі, — 31,2%, на Заході, — 16,1%⁵⁵. При цьому обидва дослідження не дають підстав говорити про виразну

Таблиця 6

Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся, що є громадянином України?⁵⁴ (%)

Оцінка \ Рік	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Зовсім не пишаюся	6,6	8,8	8,9	5,2	7,1	7,5
Скоріше не пишаюся	11,5	16,3	15,8	9,7	12,4	11,4
Важко сказати	40,8	40,7	37,7	31,4	35,2	30,5
Скоріше пишаюся	30,8	27,9	30,0	38,3	33,2	36,6
Дуже пишаюся	10,1	6,2	7,7	15,3	11,9	13,9
Середній бал	3,3	3,1	3,1	3,5	3,3	3,4

позитивну тенденцію, натомість свідчать про залежність показників від перебігу політичних подій всередині країни. 49,2% громадян вважають, що для щастя в житті їм особисто необхідно пишатися своєю країною; для 41,1% для цього достатньо особистого благополуччя. Близькі до загальноукраїнських показники характерні для Центру та Півдня країни, на Заході перших більш ніж удвічі більше, ніж других, тоді як на Сході, другі помітно переважають перші. Водночас, серед чинників, які можуть викликати гордість за свою країну респонденти на перші місця висувають соціально-економічні: високий рівень матеріального забезпечення, економічного розвитку, соціального захисту⁵⁶. На ставлення до власної країни суттєво впливають як суперечливі наслідки суверенізації, так і збереження регіональної євразійської замкненості, отже, незавершеність процесів громадянської самоідентифікації і збереження плюралістичності підстав для неї.

Таблиця 7

Орієнтація на зближення окремих країн СНД. Розподіл відповідей на питання «Якщо б Ви могли обирати, у якій країні чи об'єднанні країн Ви хотіли б жити?»⁵⁷ (%)

	Україна	Росія	Білорусь	Казахстан	Молдова
В об'єднаній Європі (ЄС)	22	10	20	11	42
У союзі Росії, України, Білорусі, Казахстану	31	16	23	17	22
У Співдружності незалежних держав (СНД)	6	11	12	21	3
У знов об'єднаному СРСР	9	14	12	10	10
У власній країні без об'єднань та входження до союзів держав	26	38	22	36	13

Приведені у табл. 7 дані «Євразійського монітору» дозволяє порівняти ситуацію в кількох країнах, які входили до складу СРСР і чії громадяни особливо чутливі до питань реінтеграції. Зокрема, результати шостої хвилі опитувань, присвяченою 15-ій річниці розпаду Союзу, свідчать, що при майже однаково високій популярності ідей об'єднання пострадянського простору, (до половини опитаних), росіяни вдвічі частіше висловлюються за відновлення «унітарної держави типу СРСР», тоді як українці та білоруси частіше віддають перевагу об'єднанню Росії, України, Білорусі та Казахстану. Ризикнемо припустити, що це є свідченням розрізнення підходів до реставрації союзу як геополітичного утворення та до повернення до колишнього суспільного ладу. Врешті має даватися звага й та обставина, що з розпадом союзної держави у росіян пов'язані суттєво менші зміни ніж у тих, хто став громадянами нових незалежних держав. Важливим є наступний висновок авторів згаданого опитування: «диференціація в інтеграційних настроях сьогодні більшою мірою визначається віковими відмінностями, ніж країною проживання респондентів. Молодь кожної з країн — учасниць дослідження набагато рідше, ніж старше покоління, жалкує про розпад СРСР, рідше прагне жити у новій союзній державі і, навпаки, більш схильна жити в об'єднаній Європі. Це означає, що за збереження чинних тенденцій зі зміною поколінь інтеграційні настрої можуть, скоріше за все, знижуватися, а вектор інтеграції може переорієнтуватися — на захід (для Росії, Білорусі та України) чи на схід — для Казахстану⁵⁸. З урахування глибини і тональності дискусій щодо формату участі в інтеграційних процесах, зазначимо, що в Україні вони мають набагато більш предметний та гострий характер. Внаслідок цього принципові рішення тут не можуть бути відкладені на майбутнє, а вивчення відповідних процесів має актуальне практичне значення.

Для Росії характерна орієнтація на самостійне існування; при цьому реінтеграційні проекти у євразійському форматі скоріше сприймаються як похідні цього варіанту. Про певне розчинення Росії в будь-якому союзі, як це мало місце в СРСР, вже не йдеться, натомість, ідея особливої ролі Росії в інтеграційних процесах стає домінуючою. Цілковитою протилежною виглядає ситуація з Молдовою, яка, зважаючи на румунський та придністровський чинники, має дуже серйозні проблеми з власною державністю. Тут важко покладатися на власні сили, але, водночас, існують можливості в якості об'єкту скористатися шансами, які надає міжнародна ситуація. Пріоритети громадян Казахстану свідчать про те, що складний процес національної консолідації поступово дає результати, а євразійські інтеграційні проекти складають умову, скоріше тактичну, тимчасову альтернативу. Фактично Казахстан, далекий від спокусу європейською інтеграцією, розвинувши співпрацю з Китаєм і вийшовши на світові ринки

збуту сировини, суттєво наблизився до природного стану та ролі в системі регіональних відносин. Водночас, він послідовно знижує свою політичну та соціокультурну залежність від Росії. Білорусі, як і Україні, доводиться вирішувати особливо складні задачі на шляху національної самоідентифікації. Динаміка позицій українських громадян за період після помаранчевої революції представлена у табл. 8.

Таблиця 8

В якій країні чи об'єднанні країн Ви хотіли б жити?⁵⁹ (%)

	IV.2005	X.2005	IV.2006	XI.2006	X.2007
В об'єднаній Європі (ЄС)	30	19	18	21	22
У союзі Росії, України, Білорусії та Казахстану	26	30	36	34	31
У співдружності незалежних держав — СНД	9	11	4	7	6
У знов об'єднаному СРСР	7	10	11	10	9
У своїй власній країні без об'єднання з будь-якою іншою країною і без входження в союзи держав	20	20	24	21	26
Важко відповісти	8	10	7	7	—

Коливання показників від опитування до опитування, часова відстань між якими у середньому складала півроку, є значним. Очевидно, що вони змінювалися у відповідності до перебігу політичних подій, не є достатньо усталеними і відбивають скоріше настрої, ніж переконання. Характерно й те, що у залежності від того, які політичні сили знаходяться при владі, українці висловлюють позицію близькою до позиції білорусів, або демонструють більше сподівань на європейський шлях. Додатково зазначимо, що російські ініціатори з міжнародної дослідницької агенції «Євразійський монітор» пропонують респондентам, водночас, три варіанти відповіді, які стосуються реінтеграції пострадянського простору, серед яких один не є реальним об'єднанням держав (СНД), інший, — не становить реальної альтернативи (СРСР). Решта варіантів у контексті опитування фактично мають подвійне трактування: де саме хотів би мешкати окремий громадянин чи до якого варіанту існування своєї держави він схильється. Результати опитування проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, приведені у табл. 9, допомагають перевірити та уточнити настрої українців.

Таблиця 9

Якщо б Ви мали змогу обирати, де б Ви хотіли жити?⁶⁰ (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
В Україні	70,5	66,5	53,8	59,6	62,8
В ЄС	19,7	18,6	16,4	17,2	18,0
В Росії	3,4	5,8	24,4	18,7	12,4
Важко відповісти	6,4	9,1	5,4	4,5	6,8

Показники цієї таблиці, звичайно, мають сприйматися не тільки з огляду на дезінтеграційні та реінтеграційні процеси на пострадянському просторі, а й на міграційні настрої. Так, за результатами цього ж дослідження, серед громадян віком від 18 до 29 років бажаючих жити в Україні тільки 51,2%, тоді як 28,45% готові обрати для проживання країни ЄС, 12,5%, — Росію⁶¹. За результатами соціологічного опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» восени 2008 р. на запитання «Якби ти мав можливість обирати, де жити в майбутньому, то де погодився б жити», 44,9% випускників загальноосвітніх шкіл відповіли, що в Україні, 18,2% — в країнах Західної Європи, 12,3% — у США, 10% — у Росії, 2,4% — будь-де за кордоном, включаючи Азію та Африку, 2% — в країнах Східної Європи, 1,4% — у Північній Америці, 8,7% не змогли відповісти⁶².

Слід взяти до уваги, особливо щодо молоді, загальну тенденцію зростання транскордонних переміщень населення і поступове утвердження в самій Україні попиту на право вільно обирати місце проживання. Крім того, зробимо поправку на те, що відповідаючи на питання про бажану країну проживання, значна частина респондентів просто керувалася порівняльним аналізом рівня та загальних стандартів життя і це далеко не завжди свідчить як про брак патріотизму, так і про реальний намір емігрувати. На окрему увагу заслуговують розбіжності у частині показників таблиць 8 та 9. Передовсім потребує пояснення той факт, що за даними Центру Разумкова у разі вільного вибору місця проживання, Україну обрали б 62,8% її мешканців, що втричі більше, ніж за даними «Євразійського монітору». Дещо більш драматично виглядають дані по регіонах України. Так, за опитуванням, проведеним у травні 2006 р. серед мешканців Півдня, якщо могли б обирати, воліли б жити в Україні 53,8%, а в Росії, — 24,4% (у квітні 2005 р. таких було лише 15,1%); відповідні дані для Сходу, — 59,6% та 18,7%. Характерно, що тих, хто віддає перевагу ЄС в цих регіонах не менше, ніж на українському Заході та в Центрі⁶³. Водночас, питома вага тих, хто сприймає Україну як свою Батьківщину,

є високою у всіх регіонах: Захід — 97,8%, Центр — 95,9%, Схід — 91,4%, Південь — 81,8%⁶⁴.

В Україні високим залишається рівень підтримки ідеї подвійного громадянства. За неї у 2006 р. висловлювалися 46% опитаних при 37,8% проти. Відповідні показники у 2005 р. становили 47,6% та 35,6%, у 1995 р. — 52,3% та 30,9%⁶⁵. Тільки 40,9% мешканців країни не стали би обирати інше громадянство, якби була можливість отримати його додатково до українського. При цьому найбільш популярним є громадянство російське, — 20,1%, далі, американське — 6,6%, німецьке — 6,2%, канадське — 4,1%. Серед тих, хто хотів би отримати інше громадянство, 23,6% готові відмовитися заради цього від українського, якщо це було б необхідно, 52,7% не пішли б на такий крок⁶⁶. Серед чинників, які об'єднують людей у нашому суспільстві найчастіше називались: спільні труднощі життя в країні — 40,4%, невдоволеність владою — 39,6%, тоді як патріотичні почуття громадянина України — 9,4%, національна ідея побудови української держави — 7,8%⁶⁷. Суттєво нижчою, ніж у більшості європейських країн, залишається довіра до співгромадян. Загалом, такі ментально-психологічні реалії роблять націю вразливою, а саму державу внутрішньо слабкою.

Гальмують національну консолідацію та знижують рівень патріотизму як кризові соціально-економічні явища, так і низька довіра до влади, відстороненість громадян від політичного життя, нерозвиненість самоврядування. Брак демократії, умов для виявлення ініціативи, так само, як і збіг незалежності з масовим зубожінням, сформували щонайменше стримане ставлення до власної держави у значної частини населення. Було б помилкою ігнорувати й наявність прошарку тих, хто взагалі не сприймає незалежність і налаштований антипатріотично. Частково це виявилось у реакції на події навколо острова Коса Тузла, на готовності підтримати угоду про Єдиний економічний простір навіть у випадку, коли механізм ухвалення рішень в цьому об'єднанні, яке перебирає на себе частку національного суверенітету закріплює повне домінування Росії⁶⁸.

Показовими є дані соціологічного опитування щодо кордонів України. Так, на запитання як оцінити факт максимальної прозорості українсько-російського кордону, 59,7% респондентів відповіли, що це є позитивним явищем, свідченням особливих стосунків між Україною та Росією; 22% розцінили цей факт негативно, як свідчення незахищеності України від можливих небезпек, ще 18,3% утруднилися з відповіддю. Ті ж респонденти на питання, якими мають бути кордони України дали такі відповіді: однаково захищеним по всьому периметру — 37,7%, східний кордон — з Росією, Білоруссю — має бути більш відкритим, ніж західний — 46,7%, західний кордон — з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією — має

бути більш відкритим, ніж східний, — 6,2%, важко відповісти — 9,4%⁶⁹. Принципова позиція щодо бажаної відкритості всіх кордонів тут не проглядається, натомість, маємо ще одне свідчення різних оцінок близькості з різними сусідами, або, в інших аспектах, — незбалансованості відкритості та замкненості, незавершеності переходу від традиційної до модернової цивілізаційної самоідентифікації, наявності значної інерції мислення.

За даними соціологічного опитування 2006 р. беззастережними патріотами себе вважали 38,1%, «скоріше патріотами», — 36,8%. У 2000 р. таких було 35,7% та 35%⁷⁰. Особливо відчутно зросла питома вага беззастережних патріотів на Півдні (з чверті, до майже третини опитаних). Водночас, число тих, хто не вважає себе патріотом є дуже значним. Це зафіксовано ще в одному опитуванні, проведеному Центром Разумкова у червні 2007 р. і представлено у табл. 10.

Таблиця 10

Чи вважаєте Ви себе патріотом України?⁷¹ (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Так	60,0	42,3	45,9	36,3	44,2
Скоріше так	27,6	39,7	33,1	37,4	35,6
Скоріше ні	5,0	8,1	9,9	13,8	9,7
Ні	2,3	3,9	6,6	4,8	4,3
Важко відповісти / не відповіли	5,3	6,0	4,6	7,6	6,2

Слід мати на увазі далеко не гарантовану відвертість та реалістичність відповідей на таке специфічне питання як оцінка власного патріотизму. Існують значні сумніви й щодо реальних громадянських якостей тих, хто ідентифікує себе як умовних патріотів. Так, готовність захищати країну у випадку гіпотетичної війни виявили тільки 53,1% опитаних; у 2000 р. таких було 66,3%. На Сході таких тільки 42,1%. Заявили про свої категоричну неготовність захищати країну 26,7% громадян (у 2000 р. таких було 16,2%). На Сході таких виявилось 34,7%, в Центрі, — 26,5%, на Півдні, — 24,5%⁷². Додатково перевірити правдивість самооцінки власного патріотизму мешканцями різних регіонів дозволяють дані табл. 11.

Дані свідчать, що більшість українців не витримують іспиту на патріотизм під тиском меркантильних розрахунків. Але важливо не применшувати й інших чинників. Послаблює і надає суперечливості канонам патріотизму продовження серйозних дискусій щодо змісту національних інтересів. Це, власне, стосується й цілісності, визначеності поглядів на найбільш загальні і принципові питання сучасного розвитку, і самовідчуття власної окремої ролі та окремої відповідальності різних прошарків

Таблиця 11

Чи згодні Ви з твердженням: «Для України важливо посилити економічну незалежність від інших країн, навіть якщо це призведе до зниження рівня життя громадян?»⁷³ (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Згодний	16,3	9,8	2,6	4,4	8,2
Скоріше згодний	23,7	14,6	12,3	6,2	13,2
Не можу погодитися або не погодитися	16,6	25,5	14,6	17,0	19,9
Скоріше не згодний	16,3	20,6	32,8	23,0	22,5
Не згодний	13,4	17,3	30,8	40,9	26,5
Важко відповісти	10,3	12,2	6,9	8,5	9,7

населення та регіональних спільнот щодо консолідації та державного будівництва. У конкретнішому вимірі проблема полягає у неготовності або небажанні частини населення відійти від союзного минулого, відкинути реінтеграційні ілюзії. Крім того, вирішення цієї проблеми ускладнюється тим, що частина політичної та бізнесової еліти, у випадку відсторонення від важелів влади, ладна використовувати настрої окремих прошарків громадян, та власне російський чинник як інструменти у політичній боротьбі. При цьому, державна влада не виявляє належної принциповості і твердості і ладна ховатися за суперечливістю суспільних настроїв, не наважуючись на відповідне реагування на прояви антидержавницької політичної діяльності. Фактично, держава все ще не виробила ефективних засобів запобігання деструктивним діям окремих потужних економічних та політичних акторів. Таким чином, на додаток до успадкованих, почасти об'єктивних причин низької патріотичної мобілізації населення, маємо прояви свідомого підживлення антипатріотизму з боку значної частини політичної еліти. Однак, частково це є наслідком незавершеності самоідентифікації та інших «хвороб росту».

За даними Київського міжнародного інституту соціології більшість українців вважають, що правонаступницею Київської Русі є Україна. При цьому 54,4% опитаних вважають, що тільки Україна (28,1%) або скоріше Україна, ніж Росія (26,3%). Водночас 17,6% відповіли, що пріоритет належить Росії (тільки Росії — 4,5% чи скоріше Росія — 13,1%. Крім того, 2,8% респондентів заявили, що жодна з цих країн не можуть вважатися наступниками Київської Русі. Утруднилися з відповіддю 18,3%, ще 7% назвали інший варіант. Респондентам також запропонували відповісти на питання «Яка православна церква скоріше за все має право вважатися історичною правонаступницею Православної церкви,

заснованої в Київській Русі 1020 років тому?» В результаті, 32,6% заявили, що такою наступницею є УПЦ-КП, 15,6% – УПЦ МП, 1,9% – УАПЦ, 10,1% – Російська православна церква. 37,5% вагалися з відповіддю⁷⁴.

Заслугує на увагу прогнозування суспільно-політичного впливу релігії як такої. Для України на сучасному етапі властиві два процеси: загальний відступ атеїзму та відродження церков, які цілеспрямовано гнобилися за радянських часів. Це матиме (частково вже має) своїм наслідком підвищення ролі церкви і зростання конкуренції між церквами. Церква користується найвищою довірою серед громадян у порівнянні з іншими суспільними та владними інституціями. Водночас, цілком очевидно, що її вплив, розширюючись, практично не поглиблюється. Для абсолютної більшості громадян, які «повертаються» до церкви, це є актом не світоглядним, а суто культурним, або навіть ритуальним. На політичні уподобання це майже не впливає. Це підтверджує неупітність чисельних спроб створити впливові клерикальні партії. Віра, в умовах України, не має шансу виконати функцію консолідації масової свідомості, релігійна ідентичність не відіграє ключової ролі у структуруванні суспільства. Гіпотетичну можливість зростання позитивного впливу православ'я можна пов'язувати хіба що з еволюцією цієї течії християнства, його осучасненням, як це відбувається з католицизмом, демократизацією кліру, осучасненням орієнтацій та стилю відносин церкви з суспільством, її співучасті в процесі розвитку сучасної української культури. Суперечливість ролі Московського патріархату виявляється саме в цьому вимірі. Проте, це, як і утвердження єдиної помісної церкви може стати реальністю лише у віддаленій перспективі. Тож, впорядкування міжцерковних стосунків та корекція суспільної ролі церкви наразі не можуть розглядатися як важливий чинник геополітичних перетворень та входження України в європейську спільноту.

2008-й рік дав кілька додаткових приводів перевірити наскільки громадяни України усвідомлюють інтереси власної держави у стосунках з Росією і здатні раціонально оцінювати її дії. Наприклад, травневу заяву мера Москви Лужкова про те, що Росія повинна підтвердити статус Севастополя як російського міста позитивно оцінили 11% опитаних, негативно, – 63%, при цьому кожний четвертий ухилився від відповіді. На Сході країни відповідні показники становили 18%, 47% та 35%⁷⁵. Реагуючи на серпневий конфлікт на Кавказі, більшість українців висловилися за невтручання, або за дипломатичні заходи, висловлюючи приблизно рівну прихильність до Росії та Грузії⁷⁶.

Думки громадян щодо місця та ролі України в системі міжнародних відносин, як свідчить табл. 12, є досить багатоманітними, але загалом критичними, або песимістичними. Вони свідчать не просто про низькі

Таблиця 12

Наскільки Ви згодні з такими оцінками теперішнього місця України у світі?⁷⁷ (%)

Судження	Оцінка	Повністю згодний	Скоріше згодний	Скоріше не згодний	Абсолютно не згодний	Важко відповісти
Впливова європейська держава		5,4	11,5	32,8	37,9	12,4
Маловпливова європейська держава, що знаходиться у пошуку свого місця у світі		23,6	41,8	14,4	7,7	12,5
Держава «буферної зони» між Європою і Азією		9,6	26,6	19,9	11,7	32,2
Країна, що знаходиться під впливом Росії		5,0	19,0	31,1	24,7	20,2
Країна, що знаходиться під впливом Заходу		16,6	34,8	19,2	9,7	19,7
Невпливова країна «третього світу» із невизначеною політикою		11,9	21,2	21,8	15,5	29,6
Держава — «міст», що з'єднує Європу й Азію		10,4	26,8	18,1	13,0	31,7

оцінки потенціалу країни, як міжнародного актора, а й про обвал статусного рівня геополітичного самовідчуття у порівнянні з періодом СРСР. Уявлення громадянами щодо перспектив держави, її ролі на міжнародній арені, виглядають більш оптимістичним: 36,8% опитаних бачать Україну в майбутньому високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською державою. Ще 13,7% вважає, що Україна рухатиметься особливим шляхом розвитку. До песимістів, можна віднести лише кожного п'ятого: 10,3% вважають, що Україна перетвориться на слабозвинений додаток Заходу, 2,5% – Росії, 6,8% вважають, що вона назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою, і тільки 2,9% припускає, що Україна зникне як самостійна держава⁷⁸. Це певною мірою продовжує тенденцію, що виявилася у попередні роки: у 2000 р. тих, хто вважав Україну маловпливовою та такою, що знаходиться під впливом Росії країною, було помітно більше, ніж у 2006-му.

Розглядаючи дані табл. 13, зазначимо, що перше твердження для однієї частини громадян очевидно є більш загальною формою твердження другого, для іншої, – основою для вибудовування, через низку етапів та упадкувань, самостійного історичного шляху становлення української державності. Твердження третє, четверте та шосте, які разом приваблюють

Таблиця 13

З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою?⁷⁹ (%)

Твердження	Регіон				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
1. Україна — єдина спадкоємиця історії і культури Київської Русі	45,9	26,0	9,6	17,6	24,5
2. Історія України є невід'ємною частиною історії Великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії	17,4	41,5	60,1	54,0	43,9
3. Теперішня історія України починається з Галицько-Волинського князівства	2,4	4,9	4,0	3,3	3,8
4. Теперішня історія України починається з Запорізької Січі	3,7	5,7	3,6	6,3	5,2
5. Теперішня історія України починається з розпаду царської Російської імперії	2,1	1,2	5,3	1,5	2,1
6. Теперішня історія України починається в 1991 р. після проголошення незалежності	17,2	7,2	3,6	2,6	7,0
Інше	1,1	1,8	1,3	2,7	1,9
Важко відповісти	10,2	11,7	12,5	12,0	11,6

16% громадян, можна вважати цілком україноцентричними. Малопопулярне п'яте твердження, вірогідно підтримується як противниками російського імперіалізму тої доби, так і прибічниками радянських витоків походження сучасної України. Якщо зафіксувати статистику уявлень українських громадян про витоки і засади існування власної країни, матимемо суттєву перевагу східнослов'янських інтернаціоналістів над націоналістами. Водночас, у всіх приведених твердженнях можна вбачати історичні коріння та джерела розвитку новітньої незалежної держави. Наскільки органічним буде процес деідеологізації національної історії (і як вона буде вписана не тільки у євразійський, а й в європейський контекст), настільки природно впливатиме цей чинник на модернізацію масової свідомості на культурно-цивілізаційну самоідентифікації українців. Симптоматичною є динаміка ставлення населення до чи не найбільш гострого питання національної історії, — голодомору. У листопаді 2006 року, напередодні визнання Верховною Радою голодомору геноцидом, лише 38,5% опитаних сказали, що парламент мусить зробити це, не відкладаючи, і 13,6% — що це потрібно зробити, але не зараз. Разом — трохи більше, ніж 50%. За рік 63,2% опитаних Київським міжнародним інститутом соціології або повністю підтримують, або скоріше підтримують, аніж не підтримують визнання Верховною Радою голодомору актом геноциду

українського народу. Кількість опитаних, які вважають, що голодомор 1930-х років спричинила тодішня більшовицька влада, збільшилась у цілому по Україні з 65% до 72%, на Сході — з 46% до 57%, у Центрі — із 73% до 82%, на Півдні — з 59% до 65% та Заході — з 80% до 85%⁸⁰.

Наразі опитування фіксують перехідний стан освітньої бази, загальної інформованості, ментальності щодо історичної ретроспективи пострадянського простору загалом, і України зокрема. В цих питаннях так чи інакше відбувається поступове звільнення від успадкованої ідеологізації, але, водночас, з'являються нові її прояви, адже цивілізаційна самоідентифікація та геополітичні уподобання населення є полем та інструментом боротьби за вплив на Україну і за якість та потенціал української державності.

Таблиця 14

Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи?⁸¹ (%)

Відповіді	Регіон				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Так	5,0	21,3	27,2	25,1	20,4
Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально	11,3	31,4	46,2	26,6	28,3
Ні	83,7	47,3	26,6	48,3	51,3

Серед прихильників реставрації старого суспільного ладу та геополітичного стану 59% вказують на такий аргумент, на користь свого вибору, як наявні в минулому впевненість у завтрашньому дні, 54,6% — достатній матеріальний рівень життя, 45,6% — високі соціальні гарантії, 30,3% — можливості безоплатного отримання вищої освіти, 27,6% — підстави відчувати гордість за велику у планетарному масштабі державу⁸². Дійсно, статус держави для радянських громадян слугував компенсатором реально пониженого особистого статусу. В країнах Балтії цей феномен практично не спостерігався; цінування незалежності, прийнятний рівень життя, демократизація суспільного життя, швидке відновлення континентальних зв'язків визначили повернення до органічного геополітичного самоусвідомлення громадян невеликих європейських держав. В самій Росії ідея відновлення статусу великої держави спрямована, зокрема, на вирішення внутрішніх завдань, — підтримання звичного стану причетності пересічних громадян до світових справ, підживлення патріотизму, при тому, що їх вплив на стан справ у власній державі залишається суто символічним.

В Україні ставлення громадян до статусу держави, її ваги та ролі в системі міжнародних відносин є суперечливим і значною мірою досі

невизначеним. Головною проблемою є те, що на зміну старим реаліям не прийшли достатньо конкурентоспроможні нові; втрата колишніх масштабів, не була компенсована ані якістю, ані виразною самобутністю. Почуття до власної держави безпосередньо залежать від рівня її успішності, тож маємо об'єктивні підстави для розчарування і збереження ностальгічних почуттів. Аби забезпечити психологічний комфорт громадянам, нова незалежна держава має визначитися з геополітичними координатами, гармонізувати зовнішні зв'язки і сприяти пристосуванню до процесів, які розгортаються в глобальному, континентальному та регіональному форматі. Для країни середніх масштабів та потенціалу важливо утвердити власну суб'єктність. Україна досі не здобула переконливих результатів на цьому шляху.

Таблиця 15

До якої культурної традиції Ви себе відносите насамперед?⁸³ (%)

Відповіді \ Регіон	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Української	79,9	71,9	35,0	37,2	56,3
Радянської	4,4	13,3	24,4	22,7	16,4
Російської	1,5	3,0	22,7	20,0	11,3
Загальноєвропейської	9,0	6,2	7,7	5,0	6,6
Іншої	1,4	0,7	3,0	1,6	1,5
Важко відповісти	3,8	4,9	7,2	13,5	7,9

Показовими є оцінки громадян щодо того, яка культурна традиція переважатиме в Україні через 20–25 років. Практично зійде з суспільної арени радянська культура, — тільки 1,3% опитаних вважають за вірогідне її відродження у загальнонаціональному масштабі. Домінування російської культури прогнозує тільки 2,1% респондентів. Водночас, наявність саме її мають на увазі ті 21,7% опитаних, які стверджують, що у різних регіонах переважатимуть різні культурні традиції, — на Півдні та Сході таких 31,1% та 29,6%. 16,1% громадян прогнозують зростання сфери впливу загальноєвропейської культурної традиції. Тільки 35,4% опитаних передбачають провідні позиції української культури, зокрема, 44,5% на Заході, 47% — в Центрі. Очевидно, так само, що про неї йдеться, коли прогнозується культурна диверсифікація регіонів. Ще 22,1% опитаних утруднилися з відповіддю. Характерно, що на Сході таких аж 29,6%. Автори соціологічного дослідження додають, що в групі тих, хто відносить себе до радянської культурної традиції, частіше висловлювалася думка, що у майбутньому

переважатиме українська культурна традиція, а в групі нинішніх прихильників російської традиції, — думка про переважання в різних регіонах різних культурних традицій⁸⁴.

За даними соціологічного опитування, в цілому громадяни України вважають більш близькими до себе за характером, звичаями, традиціями жителів Росії та Білорусі, ніж західного регіону власної країни. В окремих регіонах диференціація за соціокультурною ідентичністю виглядає так: жителі Заходу вважають рівною мірою близькими до себе поляків та донеччан; представники Центру вважають більш близькими росіян, ніж мешканців Буковини, Галичини, Закарпаття; жителі Півдня — більш близьким росіян, ніж жителів Слобожанщини, Києва, загалом центрального регіону; жителі Сходу, — більш близькими росіян, ніж кримчан, жителів Півдня, Києва. Зрозуміло, що різниця між українським Заходом з одного боку і Півднем та Сходом, виглядає ще більш значущою. Оцінювання відмінностей з мешканцями сусідніх країн демонструє значну відчуженість Півдня та Сходу від Європи та їх орієнтованість на східнослов'янський простір. Деяко меншою мірою це притаманне й центральному регіону країни⁸⁵.

Для держави, що знаходиться в стадії становлення, важливо мати можливість спертися на потужний конструктивний націоналістичний рух. В Україні такий рух ані за масштабом, ані за якістю не піднявся до належного рівня. На запитання про зміст поняття «український націоналізм» 41% респондентів зазначили, — це ідеологія, що розколює суспільство на етнічних українців і «не українців» і передбачає обмеження прав останніх. Тільки 27,3% вважають, що це світогляд, основна ідея якого — перетворення України на сильну державу з високим міжнародним авторитетом і високим рівнем життя громадян. Ще 14,5% дотримуються думки, що це явище існувало в Західній Україні в 1940–1950 рр. і зараз не є актуальним⁸⁶. Констатуємо, що націоналізм в незалежній державі не повністю позбувся того ставлення, яке було характерним для радянської республіки. Сьогодні він не є формою організації всіх патріотичних сил, носієм національної ідеї. Регіональні відмінності у ставленні до націоналізму є не тільки значними, але й фіксують загостреність цього питання, його негативний вплив на перспективи консолідації. Так само доводиться констатувати, що внутрішні проблеми самоідентифікації даються взнаки і у зовнішньому вимірі.

Очевидно, що для переважної більшості населення адаптація до відкритості та інтенсивного міжнародного спілкування, навіть самої появи геополітичного плюралізму, виявилася складною проблемою. Однією з особливостей масової свідомості і, конкретно, психологічного стану українців після унезалежнення, є розповсюдженість своєрідного стихійного

Таблиця 16

Чи відчуваєте Ви себе європейцем?⁸⁷ (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Так	23,3	15,7	14,0	8,5	14,5
Скоріше так	16,6	9,5	15,8	9,7	11,9
Скоріше ні	28,0	26,7	26,7	27,2	27,1
Ні	24,7	43,8	37,8	48,5	40,8
Важко відповісти	7,4	4,3	5,7	6,1	5,7

ізоляціонізму, намагання «взяти паузу», обмежити масштаби і темпи змін, що їх приносить інтернаціоналізація. Розкріпачення свідомості у міжнародних питаннях відбувається ще повільніше, ніж у ідейно-політичній сфері. Елементи старих ідеологічних конструкцій демонструють певну усталеність, а крім того, штучно підживлюються силами в Україні, не здатними відкрито конкурувати на міжнародній арені і зацікавленими у збереженні феномену «близького зарубіжжя». Це складає додаткову опору та джерело антизахідництва та є чинником підсилення євроскептицизму.

Важливим для розуміння масової ментальності українців є особливості їх уявлення про моральні цінності і норми західного способу життя, які в останні роки найбільш активно входять у їхню повсякденність. Лідруючу групу складають «культ грошей», який назвали 44,9% опитаних, «сексуальна свобода» — 39,7%, «особиста свобода і незалежність» — 29,5%, «спрямованість до життєвого успіху за будь-яку ціну» — 28,3%. Досить помітне місце посіли: «підприємливість» — 22,6%, «вміння багато й напружено працювати» — 18,7% та «практичність, прагматизм» — 18,3%. При цьому тільки 7,8% респондентів вітають таку гіпотетичну перспективу, коли сучасна західна культура і спосіб життя стануть універсальними, панівними у світі, 28,8% відкидають її, 18,3% цим не цікавляться, а 45% — вагаються з відповіддю⁸⁸. Спрошене, загалом суперечливе, але переважно негативне ставлення до тих реалій, які характерні для країн європейської спільноти, свідчить про те, що відхід від радянського устрою особистого життя і відповідних особистих та громадянських навичок, сам по собі не є органічним і змістовно визначеним процесом. Брак чіткої моделі національного розвитку, загальна ідейна і ціннісна дезорієнтованість, закономірно доповнюються слабкою артикульованістю інтересів окремих верств населення, що є ознакою перехідного стану суспільства, наявності складних об'єктивних проблем пристосування до тиску інтернаціоналізації. Разом з тим, як свідчать дані табл. 17, значна частина українців розуміють і високо оцінюють нові можливості, які

виникають внаслідок здолання геополітичної ізоляваності та внутрішньої соціально-економічної, політичної та ментальної закріпаченості, характерних для колишнього суспільного ладу.

Таблиця 17

Тепер багато говорять про процеси глобалізації — зближення країн та народів.
З чим Ви пов'язуєте ці процеси?⁸⁹ (%)

Можливістю для розвинених країн використовувати нашу дешеву робочу силу	29,5
Можливістю об'єднувати міжнародні зусилля для боротьби з тероризмом	29,0
«Відтоком мозків» у багаті країни Заходу	28,2
Можливістю для наших людей знайти роботу за кордоном	24,1
Можливістю об'єднати зусилля в боротьбі з екологічними катастрофами	21,9
Можливістю для розвинених країн використовувати нашу територію для ввезення відходів свого виробництва	17,1
Можливістю для нашої молоді отримати освіту на Заході	15,4
З повсюдним проявом тероризму	14,0
Можливістю більш швидкого розвитку відсталі країн	13,6
Наступом американської культури	9,2
Можливістю користуватись глобальною мережею Інтернет	9,1
Неоколонізаторською політикою економічно розвинених країн Заходу	6,9
Нічого не чув про такі процеси	11,3
Важко сказати	24,6

Загальне ставлення до глобалізації виглядає відносно збалансованим і при цьому не надто визначеним: 21,2% громадян ставляться до неї скоріше позитивно, 18% — скоріше негативно, тоді як 60,8% завилі, що важко відповісти, негативно чи позитивно. Понад половина опитуваних відповідає, що нічого не чули про глобалізацію, хоча реально скоріше йдеться про неготовність розібратися і скласти власну думку⁹⁰. Можна простежити таку обставину: суперечливі чи навіть просто незвичні прояви інтернаціоналізації та глобалізації, автоматично пов'язуються з впливом Заходу. Переплетіння антизахідництва і антиглобалізму слугує підживленню ізоляціонізму і дедалі більше перетворюється на обґрунтування «історично обумовленого» східнослов'янського інтеграційного проекту. Опитування, крім того, свідчать, що попри те, що ситуація в ідеологічній та інформаційній сфері змінилася докорінно, існує небагато тих, хто змінював ставлення до зазначених проявів глобалізації. При цьому, наявна значна кількість байдужих до цієї теми, що створює передумови збереження старих стереотипів та залишає простір для нав'язування певних

уявлень засобами агітації. Крім того, за самим набором суджень, можна розрізнити ті, що підтримуються людьми обізнаними і ті, що скоріше нагадують ідеологічні кліше і залишаються популярними серед тої частини українців, які переважно живуть минулим. Водночас, ставлення українців до процесів глобалізації мають лише деякі, не надто яскраві ознаки антизахідництва. Це явище, поверхово присутнє в українському соціумі, воно переважно позначається у випадках втягування громадян у протистояння політичних сил, коли один з конкуруючих таборів використовує його як пропагандистську зброю. Опосередковано, це підтверджується відносно м'яким ставленням до питань захисту національного гуманітарного простору від зовнішніх впливів, яке відбито у табл. 18.

Таблиця 18

Згодні Ви чи негодні з тим, що національну культуру та наш спосіб життя треба захищати від іноземних впливів?⁹¹ (%)

Оцінка	Національну культуру	Спосіб життя
Цілком згоден	44,4	35,9
Скоріше згоден	28,0	26,8
Важко відповісти, чи згоден чи ні	15,5	20,1
Скоріше не згоден	9,0	13,2
Цілком не згоден	3,1	3,9

Не надто висока рішучість у справі захисту національної культури і, особливо, способу життя від зовнішніх впливів, які сприймаються передовсім як вплив Заходу, свідчить про не надто високу самооцінку і про розуміння необхідності змін. Водночас, й готовність до змін не є достатньою. Очевидно, що така ситуація визначена стійким співіснуванням в українському суспільстві глибинних, але значною мірою пригноблених рис «європейськості», і набутих за останні десятиліття (нав'язаних комуністичним режимом) «євразійських» ознак. Здобуття незалежності не позбавило Україну цієї синкретичності. На відміну від колишніх прибалтійських радянських республік, в Україні не існувало передумов для швидкої й однозначної ідентифікації суспільства як європейського. Європейські орієнтири внутрішнього розвитку, хоча і постійно декларуються, в цілому виявилися не репрезентованими скільки-небудь потужними сучасними суспільно-політичними силами. В країні практично не знайшлося дієздатної еліти (і, навіть, контреліти), що орієнтована на Європу, а в значній частини населення радянські навички соціальної поведінки, відповідна система цінностей, виявилися глибоко укоріненими. Тут доведеться зазначити, що, по-перше, українська європейськість свого

часу набула розвитку лише в початкових і, до того ж периферійних формах, а по-друге, процес «сов'єтизації» країни був не просто насильницьким процесом, наслідки якого легко «зняти», але і містив компоненту добровільності. При цьому комуністична інтернаціоналізація не створила нових життєздатних цивілізаційних основ. Незалежність зафіксувала своєрідну рівновагу європейських і євразійських компонентів і, таким чином, перехідний стан суспільства і держави. Проте специфіка ситуації в Україні полягає ще й у тому, що це нединамічна рівновага; вона деформує суспільство, позбавляє його цілісності, гармонійності і при цьому практично не заохочує до трансформацій.

1.4. Природа та прояви геополітичного дуалізму

Важливою характеристикою країни, як міжнародного актора є уявлення громадян про її геополітичні пріоритети та їх здатність створювати опору для реалізації певної стратегії. Нецілісність, недостатня визначеність пріоритетів зовнішньої політики України має у своїй основі нечіткість, суперечливість орієнтацій національної еліти і, не меншою мірою, — населення. Можна навіть говорити про феномен внутрішньої української двовекторності. Вона далася взнаки ще на етапі унезалежнення і стала не зафіксованою в політичних документах, але цілком реальною причиною обрання позаблоковості і двовекторності як засад офіційно проголошеного зовнішньополітичного курсу. Якщо об'єктивний розгляд геополітичних реалій початку 90-х рр. минулого століття дійсно свідчив про необхідність збалансування і гармонізації відносин з основними партнерами і світовими гравцями — Росією і Заходом, то оцінка громадських настроїв свідчила про неготовність до радикального переосмислення ролі російського чинника, так само, як і принципової переоцінки чинника західного. Була наявною не тільки зовнішня, а й внутрішня потреба пропорційного залучення їх обох не тільки для стабілізації міжнародного становища держави, а й для зняття, відкладення на потім питання про зовнішньополітичні пріоритети, вирішення якого не визріло.

Двовекторні інтенції позначилася практично відразу після проголошення незалежності, регулярно підтверджувалась у реакції на міжнародні події, фіксувалася в соціологічних дослідженнях, отже, стали стабільною ознакою уподобань правлячої верхівки та менталітету українських громадян. Дані табл. 19 є показовими передовсім завдяки тому, що охоплюють вже більш ніж десятилітній період. Водночас, вони стосуються лише загальних, переважно схематичних альтернатив, які існували у перші роки незалежності.

Таблиця 19

Якому шляху розвитку України Ви надаєте перевагу?⁹² (%)

Позиція	Роки									
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	
Розширювати зв'язки в рамках СНД	40,5	31,8	23,8	15,4	13,4	13,1	10,9	13,7	12,5	
Розвивати відносини з Росією	17,5	14,4	5,0	4,1	8,6	11,4	8,3	9,9	10,5	
Зміцнювати східно-слов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	–	–	23,7	22,8	34,0	34,3	29,3	31,7	29,8	
Встановлювати зв'язки з розвиненими країнами Заходу	13,3	15,9	12,8	16,5	12,7	14,4	17,9	15,2	17,7	
Опирається на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	13,3	18,5	17,7	26,1	22,2	17,1	20,2	20,3	19,3	
Інше	8,2	7,1	7,5	5,0	1,0	1,3	1,6	0,6	0,7	
Важко сказати	9,5	2,2	9,3	10,1	8,0	8,2	8,9	6,3	7,1	

Передовсім відзначимо відносну усталеність результатів опитувань при тому, що геополітичний простір навколо України та її власні відповідні координати зазнавали суттєвих змін. Найбільш помітним, проте, чи навряд принциповим, є зростання підтримки опори на власні сили, що скоріше за все пов'язане з виявленням як об'єктивних, так і суб'єктивних складностей у стосунках з основним партнерами і певним розчаруванням результатами міжнародної активності держави на європейському напрямку. Симптоматичним є й зниження очікувань і уваги до СНД, та стабільна, значна і зростаюча популярність ідеї зміцнення східнослов'янського блоку. Загалом, східний вектор постійно набирає близько 60 % прихильників, що певною мірою пов'язано з покращанням економічної ситуації в Росії та її політикою заохочення до реінтеграції, а також незадоволенням соціально-економічними наслідками унезалежнення. Зауважимо, що помітна за кількістю прихильників у перші роки опитування позиція — «інше» (найбільш відомий геополітичний проект — Балто-Чорноморський союз) вже практично нікого не приваблює. Табл. 20 і табл. 21 засвідчують наскільки важливою є деталізація загальних даних по Україні.

Таблиця 20

Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу? Регіональний вимір⁹³ (%)

Пріоритет	Регіони				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
В першу чергу розвивати відносини з Росією, в рамках східнослов'янського блоку, СНД	23,4	42,2	60,8	59,2	47,3
Встановлювати зв'язки в першу чергу з розвиненими країнами Заходу	26,8	15,4	10,4	13,7	16,4
Спіратися передовсім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	30,0	22,2	12,2	15,1	19,7
Різні регіони України мають вибирати свій шлях	5,8	3,2	5,9	3,0	4,1
Важко відповісти	10,8	13,3	9,6	6,5	9,7

Таблиця 21

Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу? Етнонаціональний вимір⁹⁴ (%)

Пріоритет	Національність			
	Українці	Росіяни	Інші	Разом
В першу чергу розвивати відносини з Росією, в рамках східнослов'янського блоку, СНД	40,8	64,9	57,1	47,3
Встановлювати зв'язки в першу чергу з розвиненими країнами Заходу	18,5	10,9	11,9	16,4
Спіратися передовсім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	22,7	10,9	19,1	19,7
Різні регіони України мають вибирати свій шлях	4,5	2,8	4,8	4,1
Важко відповісти	11,0	6,5	7,1	9,7

Як бачимо, регіональні відмінності є суттєво більш виразними, ніж це притаманне етнонаціональним групам. Таким чином, різниця між регіонами не може бути пояснена тільки складом їх населення. Показовим є низький рівень підтримки варіанту, коли різні регіони мають обирати свій шлях. Водночас зауважимо, що етнічні росіяни помітно менше налаштовані на здійснення проекту європейської України та реалізацію нею стратегії опертя на власні ресурси. Серед них наявне поширення панслов'янських настроїв, проте, у порівнянні з даними за попередні роки спостерігається тенденція до її поступового зниження⁹⁵.

Загалом, дані табл. 19, 20, 21 не підтверджують існування «внутрішньої двовекторності»: пропорції підтримки пріоритетності східного і західного векторів дорівнюють приблизно 4 до 1. Вони, скоріше, відбивають особливості становлення поглядів громадян на питання зовнішньої

політики на етапі її становлення. У цьому варіанті опитування не присутні найбільш дієздатні і привабливі західні колективні партнери – Європейський Союз та НАТО, а також США. Значною мірою виправляють такі недосконалості інші дослідження, що системно проводилися Центром Разумкова (табл. 22), які пропонують реальні альтернативи, що склалися в останнє десятиріччя і які безпосередньо окреслюють практичні питання формування зовнішньополітичного курсу, і навколо яких ведуться суспільні дискусії та реальна політична боротьба.

Таблиця 22

Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України?⁹⁶ (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Росія	20,9	24,2	31,6	34,2	41,1	38,8	43,4	43,9	41,4
СНД	29,1	29,9	20,6	22,6	15,2	7,7	12,7	4,9	8,1
ЄС	33,0	31,3	31,4	26,0	30,9	37,0	27,2	34,0	36,1
США	4,9	3,3	4,0	2,8	2,4	1,2	1,3	1,4	0,7

Таблиця ілюструє значну динаміку у поглядах громадян, її прив'язаність до розкладу виборів та ритму політичної боротьби, що особливо стосується періоду 2004–2007 рр., коли спостерігався динамічний перерозподіл симпатій між такими партнерами як Росія та ЄС. Водночас, не варто ігнорувати й безпосередню реакцію громадян на дії міжнародних партнерів і стан відносин з ними. Зазначимо, що в межах східного вибору більшість віддає перевагу не Росії, а саме її союзу з Білоруссю, хоча різниця тут символічна. Щодо падіння популярності проекту СНД, то тут, мабуть, даються взнаки два чинники: неефективність організації, брак вагомих результатів її діяльності, та розуміння органічності відцентрових тенденцій на пострадянському просторі, втрата інтересу до середньоазійських та закавказьких нових незалежних держав як носіїв іншої культури. Другий факт, — стабільно дуже низька і дедалі нижча популярність найпотужнішого стратегічного партнера, — США. До цього слід додати, що з початку проведення опитувань не був популярним варіант пріоритетності відносин з іншими країнами. Цей показник у лютому 2001 р. становив 5,3%, а у листопаді 2002 р. вже тільки 1,7%⁹⁷. Надалі, з розширенням ЄС, Європа та Євразія цілком сконцентрували у собі пріоритети української зовнішньої політики. Завуальовує картину геополітичних уподобань й «м'яке» формулювання варіантів відповідей, широкі можливості паралельного втілення альтернатив. Водночас, слід мати на увазі, що для значної частини опитуваних не йдеться про вибір партнерів «з чистого аркушу». Реальна ситуація виглядає так: часткове збереження

звичного стану справ, у разі вибору на користь східного вектору, і про необхідність виявлення ініціативи в подоланні односторонньої ізольованості та гармонізації зовнішніх зв'язків, з урахуванням довготермінових національних інтересів, у випадку підтримки європейської орієнтації.

Двовекторність дається взнаки повною мірою, якщо запропонувати громадянам більш конкретні варіанти стратегічного вибору, — інтеграцію до різних міждержавних об'єднань (див. табл. 23 та 24), яка передбачає відмову від частки суверенітету і, на сьогодні, виключає можливість одночасної реалізації. Проте, різна за наповненням привабливість європейського та східнослов'янського варіантів, спричиняє прагнення значної частини громадян проігнорувати таку альтернативність і шукати можливостей суміщення цих геополітичних проєктів.

Таблиця 23

Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?⁹⁸ (%)

Оцінка	Роки							
	1997	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Скоріше негативно	24,3	21,0	37,0	23,1	20,1	27,8	24,7	24,2
Важко сказати	22,1	17,5	22,2	18,8	16,8	18,4	14,3	15,4
Скоріше позитивно	53,6	61,4	40,8	57,8	62,8	53,6	61,0	60,2
Середній бал	2,3	2,4	2,0	2,3	2,4	2,3	2,4	2,4

Таблиця 24

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?⁹⁹ (%)

Оцінка	Роки					
	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Скоріше негативно	9,6	15,0	11,7	19,9	23,2	18,8
Важко сказати	34,4	40,1	39,7	32,9	33,8	36,9
Скоріше позитивно	56,0	44,4	47,9	47,2	43,0	44,1
Середній бал	2,5	2,3	2,4	2,3	2,2	2,3

Населення водночас готове підтримати й інтеграцію країни до ЄС й вступ до Союзу Росії і Білорусії. Перше, протягом останніх років, у середньому підтримували від 45% до 56% (проти — від 8% до 15%); друге — від 41% до 62% (проти — від 20% до 37%). При безпосередньому порівнянні пріоритетності напрямів інтеграції, євразійський у масовій свідомості має певні переваги. На гіпотетичному референдумі вступ до ЄС готові підтримати 43,6% проти 29,6%, вступ до ЄЕП, — 53,7 проти 17,6% опитаних¹⁰⁰. Отже, багаторічні хитання українського керівництва між євразійським та європейським простором мають певне підґрунтя у масових

настроях. При цьому такі настрої мають досить специфічну природу. Скоріше, маємо справу не з реальними, свідомо обраними пріоритетами і очікуваннями певних результатів діяльності держави на міжнародній арені, а з суперечливим двовекторним впливом зовнішнього середовища на український соціум і реакцією на нього. Тобто, переважає пасивний вибір опікуна і донора, що значною мірою детермінується інерцією патерналізму, утриманських настроїв, а у частини населення й своєрідним шоком від суверенітету.

Попри відносно високу популярність планів інтеграції до ЄС, вони, скоріше за все, не можуть на даному етапі стати реальною об'єднавчою метою, основою консенсусу щодо геополітичних пріоритетів. Так, у квітні 2005 р. 36% громадян вважали, що європейська інтеграція може об'єднати країну, а 39,2% з цим не погоджувалися. У грудні 2006 р. співвідношення прихильників таких позицій стало більш песимістичним: 26,5% і 46,5% відповідно¹⁰¹. Особливо багато тих, хто не вірить у об'єднавчу роль євроінтеграції на Сході (56,8%) та Півдні (54,6%). Але при цьому варто зазначити, що тут спрацьовують не тільки геополітичні, а й суто внутрішні чинники. За результатами опитування, проведеними в грудні 2006 р., серед головних перешкод інтеграції України до ЄС громадяни називають низький рівень економічного розвитку та недостатні темпи реформ — 71,1%, високий рівень корупції — 65%, невідповідний європейському рівень демократії в Україні — 37,2%. Такі чинники як відмінність культурного розвитку України від загальноєвропейського та мовні бар'єри вказали 15,3% опитаних і тільки 13,3%, в якості перешкоди, назвали геополітичну (історичну, культурну) близькість до Росії¹⁰².

Для значної частини громадян європейський вибір є варіантом вирішення актуальних соціально-економічних проблем. При цьому якісні відмінності європейського і євразійського шляху практично не враховуються, чи навіть ігноруються. Це складає передумови для зниження суперництва між ними. Проте, розмежування між свідомими прибічниками двох варіантів геополітичного вибору є фактом. Двовекторність є, скоріше, не вибором України, а реальністю, отриманою нею разом із незалежністю, однієї з успадкованих проблем. Значна частина тих, хто віддає перевагу зв'язкам із пострадянськими державами, сподівається таким чином уникнути радикальних змін, нових іспитів. В цьому аспекті євразійські інтеграційні проекти певною мірою зберігають значення саме як інструменти недраматичного розлучення, своєрідна компенсація за розпад СРСР. Більше того, стосовно європейської частини пострадянського простору, зберігається уявлення як про несправжнє, «близьке» зарубіжжя, що підживлюється й відмінностями в режимі кордонів, розвиненістю особистих, у тому числі родинних зв'язків, мовним і культурним чинниками. Закономірно, що

східний вектор викликає помітно більш визначене ставлення, тоді як західний сприймається саме як новий, недостатньо знайомий.

У спадщину від радянських часів Україна отримала значні відмінності від Європи, з огляду на якісні показники не тільки економічного, але й соціального, політичного, державницького розвитку. Тобто, зазначені вище чинники не мали і досі не мають адекватного втілення у ціннісних орієнтаціях та соціальних навичках населення та політичної еліти. Це визначає, по-перше, недостатню підтримку ідеї європейського шляху, по-друге, — брак готовності взяти на себе обов'язки та суспільні функції, які є органічними і необхідними для функціонування демократичної політичної системи. І Росія, і Захід у масовій свідомості переважно сприймаються не як класичні міжнародні партнери держави Україна, а як символи і джерела певних благ. Передовсім йдеться про рівень життя та пов'язані з ним економічним розвитком та соціальними гарантіями. У найбільш загальному аспекті можна говорити про те, що існує розповсюджене уявлення про Європу як про світле майбутнє і союз з Росією як сурогат світлого минулого.

Всі роки незалежності головним аргументом для населення, на користь реформ «за європейськими зразками», остаточної відмови від радянського минулого, була привабливість західного рівня життя. У практичному плані готовність сприйняти відповідний суспільний досвід великою мірою залежала від подолання підозр щодо ворожості, агресивності чи бездуховної прагматичності західних країн. Ліві політичні сили змушені були на цьому напрямку боротьби за вплив на масову свідомість тримати важку оборону. Їх головними контраргументами були несумісність «західного способу життя» з народними традиціями, українською ментальністю, необхідність слідування «власним шляхом». Багатоманітність та певна суперечливість ставлення громадян до об'єднаної Європи є реальністю. Зокрема, це виявляється у інтерпретації громадянами зацікавленості ЄС у співпраці з Україною. На перших місцях перебувають суто прагматичні економічні інтереси: використання природних ресурсів України, 48%; український ринок для товарів ЄС, 46,4%; використання інтелектуального, наукового потенціалу, робочої сили, — 44%; транзит енергоносіїв з Росії — 37,2%. Наявність такого інтересу, як виведення України з-під впливу Росії, зазначають тільки 27,2% респондентів, ще 23,1% вбачають інтерес Брюсселю у спільній боротьбі з нелегальною міграцією, міжнародною злочинністю, тероризмом, 19,8% — у зміцненні безпеки і стабільності на континенті. Замикають рейтинг інтересів розвиток демократії і ринкових реформ в Україні, — 18,1% та імпорт української продукції, — 13,6%¹⁰³.

Геополітичні уявлення значної частини населення детермінуються ідеологемами, що коріняться у радянському вихованні. Це не зводиться

до антизахідних поглядів і настроїв, розповсюджених поміж людей похилого віку і найменш освіченої частини громадян. Дається в знаки певна інформаційна ізоляваність від Заходу. Залишаються досить стійкими міфи про особливу слов'янську духовність та соціальність, що містять ті або ті елементи ізоляціонізму та антизахідництва. У дійсності, пострадянський простір все ще міцно об'єднаний саме недореформованою радянською спадщиною, у тому числі генетичною близькістю, взаємозалежністю правлячих еліт і, що дуже важливо, їхньою ізоляваністю від решти світу, від міжнародної демократичної спільноти. Режим кордонів, що мало змінився за останні понад півтора десятиліття, — відмежованість на заході, невпорядкованість і прозорість на сході, — підкреслює незавершеність і непевність геополітичних трансформацій. Очевидно, що в Україні, хоча й дещо меншою мірою, ніж в Росії та Білорусі, збереглася радянська субкультура, яка консервує ідеологізоване і, водночас, архаїчне ставлення до таких значущих питань як модель національного розвитку, система базових цінностей, зовнішньополітичні пріоритети. Час, зміна поколінь здатні частково скорегувати геополітичні уподобання українців. Це підтверджується даними табл. 25, хоча слід зазначити відносну помірність відмінностей між позиціями вікових груп, тобто незначну динаміку змін. Крім того, й показники наймолодшої вікової групи не обіцяють досягнення гармонізації пріоритетів. Отже, крім часу як такого, мають діяти реальні суспільно-політичні процеси.

Таблиця 25

**Який напрям зовнішньої політики є пріоритетним для України?
(за віком респондентів)¹⁰⁴ (%)**

Напрями	Роки				
	18-29	30-39	40-49	50-59	60+
Відносини з країнами ЄС	47,1	44,0	37,9	28,8	24,3
Відносини з Росією	31,9	35,4	38,9	50,4	39,3
Відносини з країнами СНД	6,3	6,0	11,2	10,4	26,5
Відносини зі США	1,3	1,1	0,0	0,0	4,5

Досить відчутними є відмінності геополітичних пріоритетів громадян різного рівня освіти. Зокрема, серед опитаних з початковою освітою, прихильників євразійського вектора найбільше, тоді як західного найменше. При цьому, число останніх серед тих, хто має вищу чи незавершену вищу освіту зростає у 2,5 рази¹⁰⁵. Крім цього, досить широко відомого факту, додамо, що дедалі більше має позначатися на геополітичних уподобаннях громадян і зміст освіти, який у її гуманітарному та суспільствознавчому

аспекті зазнав суттєвого оновлення. За результатами численних фокус-груп, опитувань, анкетувань, можна констатувати деякі якісні відмінності між прихильниками «східного» і «західного» вибору: за останніми відносно більший соціальний потенціал, конкурентоспроможність, динамізм, виразніші перспективи участі в модернізаційних процесах. Має місце кореляція між геополітичними уподобаннями і розумінням необхідності реформ, готовності до змін взагалі, а також загалом більшу самостійність мислення та відповідальність за власну долю. Сума індивідуальних, соціальних та громадянських якостей певною мірою маскуються і, водночас, частково підсилюються приналежністю до регіональних і етнокультурних спільнот, але мають братися до уваги в першу чергу. Особливо це стосується тих регіонів, спільнот, прошарків, де колективна свідомість має відносно сильніші позиції, ніж індивідуальна. Загалом, європейський вибір передбачає прагнення змін, утвердження геополітичної самостійності, а отже, більшу громадянську активність. Очевидно, що різне бачення геополітичних пріоритетів значною мірою пов'язане з уявленнями про витоки та природу національної державності.

Кількарічні експертні опитування Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України підтвердили загальні спостереження щодо того, що серед найбільших прихильників інтеграції з Росією такі групи населення як російськомовні, а також соціально знедолені верства. Крім того, це групи громадян, які перебувають під впливом лівих політичних сил, регіональних лідерів Сходу та Півдня, паства релігійних конфесій московської орієнтації. Натомість найбільш послідовними прихильниками європейського курсу країни є молодь, інтелектуальна еліта, населення українського Заходу, електорат правих політичних сил¹⁰⁶. Слід зауважити, що значна частина молоді не надто переймається європейськими цінностями, а інтелектуальна еліта, в принципі, презентує різні підходи до геополітичних пріоритетів. Насправді, в різних пропорціях діють регіональні, соціокультурні, ідейно-політичні та інші чинники.

Широко розповсюдженою є думка, що гіпотетичне проголошення односторонньої орієнтації або на пострадянський простір, або на Захід не знайшло б у сучасній Україні переважної суспільної підтримки, загострило б внутрішню ситуацію і навіть дестабілізувало б країну. Чи свідчить це також про наявність геополітичного розколу країни, загрози етнокультурного розмежування? Масштаби регіональних відмінностей та розбіжностей між уподобаннями представників основних націй є значними, але не радикальними. Принципово важливо, що всупереч поширеній думці про те, що наявні глибокі відмінності в менталітеті й орієнтаціях населення західної і східної частин країни, регіональні відмінності не є більш значними, ніж такі по лінгвістичних і вікових групах, а так само в залежності

від освіти респондентів. До того ж вони мають, хоча й відносно слабку, але помітну тенденцію до нівелювання.

Два вектори багатьма не сприймаються як альтернативні, проте вони відверто конкурують і є досить глибоко зануреними у актуальні внутрішні проблеми. Особливо це стосується російського чинника. Досить наочним є комплекс причин стійкості проросійських настроїв, який міститься в результатах багаторічних щоквартальних експертних опитувань, що проводяться Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України. На думку експертів, головними серед таких причин є: зубожіння населення; історична спадщина, інерція мислення; вплив російських ЗМІ на українському інформаційному просторі; засилля російської масової культури; зневіра в європейській перспективі України. Далі, зі значним відривом, йдуть такі чинники, як вплив конфесій московської орієнтації та відчуття спорідненості з російським етносом. Показово, що експерти дедалі частіше відзначають наявність зневіри у європейській перспективі України, тоді як на апріорну антизахідну позицію частини населення вказали лише 5,7%¹⁰⁷. При виникненні суперечності між стратегічним курсом України на інтеграцію до Євросоюзу та членством України в ЄП 24,8% громадян схиляється до необхідності відмови від інтеграції до ЄП на користь ЄС. 17,7% опитаних вважають, що Україні в такому випадку слід відмовитись від стратегічної лінії на інтеграцію в ЄС. 45,8% опитаних не визначились з цим питанням, 11,7% — взагалі не цікавляться ним¹⁰⁸. Ці показники частково підтверджуються, частково уточнюються даними табл. 26 які, до того ж, ілюструють важливу динаміку.

Таблиця 26

В українських ЗМІ лунали такі тези щодо ЄС. Чи погоджуєтеся Ви з ними?¹⁰⁹
(% по місяцях та роках)

Варіанти відповідей	IV.2005	IX.2005	XII.2006	
Ніхто в Європі Україну не чекає	Погоджуюсь	42,6	56,7	53,3
	Не погоджуюсь	40,3	24,6	31,7
	Важко відповісти	17,1	18,7	15,0
Інтеграція до ЄС погіршить відносини України з Росією	Погоджуюсь	32,2	35,2	46,5
	Не погоджуюсь	34,1	27,0	24,4
	Важко відповісти	33,7	37,8	29,1
Україна повинна інтегруватися до ЄС разом з Росією	Погоджуюсь	29,5	32,9	33,7
	Не погоджуюсь	41,7	35,6	39,1
	Важко відповісти	28,8	31,5	27,2
Участь у ЄП позбавляє Україну перспектив членства в ЄС	Погоджуюсь	14,3	19,5	25,8
	Не погоджуюсь	42,1	34,7	33,6
	Важко відповісти	43,6	45,6	40,6

У середині поточного десятиліття вже стало недоречним колись популярне гасло «до Європи разом з Росією», яке довгий час застосовувалося політичними силами, що орієнтуються на Росію. Такий підхід сприймався значною частиною населення як засіб зняти суперечності між векторами зовнішньої політики держави, уникнути протидії з боку Росії у зв'язку з європейським вибором України, а може й перекласти на Москву клопіт захисту «спільних інтересів». Сьогодні, коли вже не тільки неможливо приховувати об'єктивну відсутність перспективи і намірів РФ інтегруватися до європейської спільноти, а й її небажання координувати зі стратегічним партнером власні плани розвитку співпраці з ЄС, визначення пріоритетів стало актуальним. З огляду на це становить особливий інтерес суспільна думка. У жовтневому 2006 р. соціологічному дослідженні відповіді на питання «Як Ви вважаєте, якщо членство в Єдиному економічному просторі буде заважати вступу України в Європейський Союз, то як має вчинити керівництво України?» розподілилися наступним чином. «Має відмовитися від членства в ЄП» — 25,2%, «має відмовитися від інтеграції в Європейський Союз» — 36,7%, «інші варіанти» — 3,4%, важко відповісти — 20,9%¹¹⁰. Такі дані підтверджують перевагу прихильників «східного вибору», але, водночас, свідчать про складність питання. Так само і на цьому прикладі бачимо суттєві розходження у розумінні зовнішньополітичних пріоритетів громадян та політичної еліти.

У найбільш загальному плані щодо геополітичних уподобань спостерігається розмежування на пострадянську і нову, з демократичними європейськими потенціями, Україну. Схематично це виглядає так: у нішах, де домінує радянська спадщина, де дається взнаки брак реформ, де вони ще не впливають належним чином на життя людей, концентруються проросійські сили. Вони, власне, не стільки виникають, скільки зберігаються, вступаючи у суспільно-політичну систему, яка поступово набуває нових форм, і тим самим, впливаючи на ці форми. В такому випадку йдеться скоріше, не про вибір, а про слідування традиційній, і колись безальтернативній, орієнтації. Прихильники європейського вибору, — переважно нові політичні і громадські сили, що раніше не мали самостійної ролі.

На цьому етапі остаточного структурування суспільства за геополітичними інтересами не відбулося. Поза вільним вибором залишається прошарок підприємців, які мали б скласти ядро руху до Європи, але досі більше пристосовуються до політичних реалій, ніж впливають на них. Залишається недостатнім і маловпливовим прошарок середнього класу, якій об'єктивно мав би пов'язувати свої інтереси з впровадженням європейських стандартів організації суспільства та влади. Дуже великою залишається кількість тих, хто байдужий чи не визначився, а серед решти — тих, хто керується надто абстрактними міркуваннями, відірваними від

реальностей сподіваннями на краще життя. Але насправді, дедалі більше підстав, аби не обмежуватися такої схематичністю. Поступово ширшає прошарок тих, хто позбавлений чи позбавляється різномірних комплексів і готовий зважено оцінювати довготермінові інтереси країни та значення її міжнародних партнерів.

Наскільки далека Україна від європейських стандартів свідчить і розподіл ролей лівих та правих політичних сил та їх електорату. Для усталених демократій характерний високий ентузіазм щодо інтеграції серед лівих і розповсюдження «евроскептицизму» серед правих, які, як правило, є найбільш послідовними захисниками національної специфіки. Для країн Центрально-Східної Європи, за рахунок яких розширювався ЄС, була характерна дещо інша картина. Проти інтеграції виступали маргіналізований прошарок населення, серед якого розповсюджені утриманські настрої і частка дрібних підприємців, які розгортали свою діяльність в умовах, відмінних від стандартів Союзу. Політичні сили від лівоцентристських до крайніх правих не тільки підтримували ідею інтеграції, а й співпрацювали в пошуку кращої стратегії обстоювання національних інтересів в межах інтеграційного процесу. В Україні ліві виступають з позицій євразійської інтеграції як альтернативи європейському вибору, тоді як праві, захищаючи ідею європеїзації країни як принциповий вибір, переважно не готові до вироблення реалістичної програми конкретних дій, у тому числі, до ведення діалогу на рівних з західними партнерами і забезпечення довгострокових національних інтересів. Для влади довгий час, у визначенні пріоритетів зовнішніх зв'язків значущими були й такі обставини, що «працюють» на проросійську орієнтацію: типологічна подібність економічних систем; більша прийнятність з погляду досвіду великої частки керівників суб'єктів господарської діяльності.

Слід зауважити, що європейська інтеграція настільки обтяжена завданнями реформування, що прихильність до неї може лише обмежено слугувати засобом визначення геополітичних пріоритетів. Умови вибору між східним та західним вектором є специфічними і можуть бути інтерпретовані як вибір між мінімізацією змін в країні загалом, та її геополітичного статусу зокрема, і глибокими якісними змінами. Більш наочно ці пріоритети визначаються через ставлення до НАТО, адже інтеграція до цієї євроатлантичної структури потребує відносно простіших перетворень і виглядає відносно реалістичною та близькою перспективою. Не менш важливою є та обставина, що Північноатлантичний Альянс сприймається як дійсна альтернатива пострадянським міждержавним проектам і навіть загроза для них. Серед еліти домінує, а серед населення є широко розповсюдженою думка про те, що вступ до НАТО є тим рубіконом, який детермінує розрив з пострадянським простором, радикальну перебудову

відносин з Росією і входження України до якісно іншої міжнародної спільноти. Так само, такий крок розцінюється як чинник зняття невизначеності моделі внутрішнього розвитку, остаточного переходу до реформування політичної та економічної системи за європейськими зразками і радикальну зміну умов урядування.

Таблиця 27

Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?¹¹¹ (%)

Роки	2000	2002	2004	2005	2006	2008
Скоріше негативно	33,5	37,9	38,5	50,4	64,4	57,7
Важко сказати	41,5	42,6	42,0	34,4	22,8	24,1
Скоріше позитивно	24,9	18,8	18,8	14,9	12,7	18,0
<i>Середній бал</i>	<i>1,9</i>	<i>1,8</i>	<i>1,8</i>	<i>1,6</i>	<i>1,5</i>	<i>1,6</i>

За даними опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» у січні 2006 р. вступ до НАТО як найкращий варіант забезпечення безпеки готові були підтримати 17,1% респондентів. При цьому на користь військового союзу з Росією та іншими країнами СНД висловилося 35,5%, за позаблоковий статус України, — 26,2%, п'ята частина опитаних вагалася з відповіддю¹¹². Опитування, проведене Інститутом соціології НАН України на замовлення «Українського Форуму» восени 2006 р. засвідчили, що 42,6% українців готові підтримати рішення про приєднання країни до Договору про колективну безпеку країн СНД (Ташкентський договір), 32,8% виступили б проти, 24,4% не мали певної відповіді¹¹³. У другій половині 90-х рр. чисельність прихильників та противників Альянсу була приблизно рівною; 57% опитаних вважали, що він захистив би Україну в разі агресії, або загрози агресії з боку іноземної держави¹¹⁴. За даними соціологічної служби Центру Разумкова чисельність тих, хто проголосував би на референдумі за вступ України до НАТО за роки суттєво скоротилося: з 32% у червні 2002 р., коли налаштованих голосувати проти було 32,2%, до 17,2% у жовтні 2006 р., коли противників було 54,1%. Загалом, проведені Центром за 4 роки 24 опитування фіксують значні коливання показників та їх значну залежність від ритму внутрішньополітичних процесів, передовсім виборчого циклу¹¹⁵. На відміну від ставлення до ЄС, уявлення про НАТО стало важливим чинником структурування електорату. В цьому випадку спостерігається не накладання, а жорстке протиставлення західного та східного векторів. Не випадково, тема НАТО стала особливо популярною, коли посилювався демократичний рух, а питання зміни влади перейшло у практичну площину.

В останній період противники євроатлантичної інтеграції виявили більшу активність та наполегливість, вони закріплюють антинатовські настрої, користуючись як необізнаністю пересічних громадян, так і вкоріненою упередженістю значної їх частини. Характерно, що майже половина опитаних визнають, що мають низький рівень інформованості про діяльність Альянсу. Симптоматично, що цей показник не змінився з 2002 р., хоча завдання подолання браку інформованості було сформульоване владою вже давно. З 2005 р. опитування не фіксують збільшення кількості гарно інформованих (цей показник коливається від 3% до 6,5%), не скорочується чисельність тих, хто не має щодо НАТО жодної інформації, — таких біля 12%¹¹⁶. Не варто виключати неадекватність оцінки громадянами рівня своєї обізнаності. Наявна й низька зацікавленість мати більше інформації про Альянс, особливо серед тих, хто наразі є мало інформованим. Особливо важко сподіватися на те, що набуде розповсюдження попит на збалансовану об'єктивну інформацію, будуть унеможливлені маніпулятивні зовнішні впливи і складуться умови для неупередженого системного розгляду шляхів оптимізації міжнародної співпраці в сфері національної безпеки. На цьому етапі наслідком підвищення інформованості стала помітна перевага чисельності тих, хто змінив своє ставлення до Альянсу на гірше (17,1%) у порівнянні з тими, хто це ставлення покращив (10,3%)¹¹⁷. Дуже показовою є така саме тенденція й у групі зовсім не інформованих громадян. Очевидно, збільшення інформації щодо НАТО відбувається переважно за рахунок негативних чи, загалом, неправдивих свідчень, а пропагандистська (власне контрпропагандистська) складова превалює над просвітницькою та інформативною. Однак очевидно, що у масовій свідомості українців це питання може виявити значну «рухливість», як це сталося у країнах ЦСЄ.

Таблиця 28

Чи змінювали Ви впродовж життя своє ставлення до НАТО?¹¹⁸ (%)

	Серед тих, хто оцінює рівень своєї інформованості про НАТО як:				
	Високий	Середній	Низький	Нульовий	Важко відповісти
Так, на краще	23,0	14,6	9,6	3,0	1,9
Так, на гірше	19,7	24,9	14,6	7,7	14,8
Не змінював	50,8	51,0	51,0	24,4	26,9
Мене це не цікавить	0,0	4,7	15,1	54,3	20,4
Важко відповісти	6,5	4,8	9,7	10,6	36,0

Адекватно інтерпретувати дані табл. 28 можна, якщо мати на увазі джерела інформування громадян, а саме переважну активність в цьому

питанні противників зближення України з НАТО. За таких умов закономірним є розповсюдження незбалансованого «застарілого» сприйняття цієї організації та її діяльності. За даними соціологічного опитування Центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень, проведеного у листопаді 2002 р. (респондент міг обрати не більше трьох варіантів відповіді), 29% громадян вважають, що НАТО це — найпотужніша й найвпливовіша військово-політична структура сучасності; 22%, що це — агресивний військово-політичний блок; 22%, що це — «світовий жандарм, що стоїть на сторожі інтересів найбагатших країн Заходу»; 18%, що це — оборонний союз; 17% українців вважають, що НАТО — це миротворча організація¹¹⁹. Якщо ж врахувати також уявлення громадян про напрямки діяльності блоку, його співпрацю з Росією, то картина буде ще більш строкатою та суперечливою. Так, 21,9% громадян переконані, що в період існування НАТО мали місце війни між державами-членами; тільки 36,4% знають, що такого не було, а 41,2% утруднилися з відповіддю¹²⁰. Недостатність суто інформаційних зусиль для досягнення більш адекватного сприйняття цього важливого партнера підтверджується й тим, що за умов тривалого перебування в єдиному просторі, залишаються стійкими регіональні відмінності. На Заході країни переважає думка, що НАТО — це оборонний союз (34,6% опитаних) або миротворча організація (23,8%), тоді як на Сході та Півдні більшість вважає Альянс агресивним військовим блоком, тобто зберігає ще радянські оцінки. Центральний регіон презентує приблизний баланс позитивного та негативно-го сприйняття цієї організації¹²¹.

Візьмемо до уваги, що відповіді потребували не тільки володіння об'єктивною інформацією, а й певної обізнаності в міжнародних справах. Тут, у порівнянні з ситуацією на пострадянських теренах, йдеться і про більш складні, і про незвичні для пересічних громадян явища, щодо яких даються ознаки брак відповідного соціального досвіду, «обмеження розуміння», небажання вірити, що десь не так, як у нас. Слід зробити серйозну поправку на те, що Україна ще не увійшла в міжнародний інформаційний простір і більшість українців не мають зручного доступу до новин, тим більше до аналітичних матеріалів, тою мірою як в країнах західної та Центральної Європи. Результати системних опитувань Центру Разумкова представлені в табл. 29 та 30 слід порівнювати з тими, що приведені вище, враховуючи різницю у методиці підрахунку, варіантах відповідей, запропонованих респондентам. Так само зважимо на динаміку змін в оцінках, яка в останні роки була суттєвою.

Таблиця 29

Чим є НАТО у першу чергу?¹²² (%)

Оцінки	Роки				
	2002	2003	2005	2006	2008
Агресивний воєнний блок	34,8	37,5	47,6	53,5	43,1
Оборонний союз	24,8	22,0	15,6	16,4	21,1
Миротворча організація	17,7	17,8	12,4	13,3	15,0
Важко відповісти	22,7	22,7	24,4	16,8	20,8

Таблиця 30

Чим є НАТО у першу чергу? Оцінки громадян з різним рівнем інформованості¹²³ (%)

	Серед тих, хто оцінює рівень своєї інформованості про НАТО як:				
	Високий	Середній	Низький	Нульовий	Важко відповісти
Агресивний воєнний блок	57,4	59,0	55,2	32,8	50,0
Оборонний союз	27,9	19,8	16,3	10,6	5,5
Миротворча організація	14,7	15,7	14,1	9,4	2,7
Важко відповісти	0,0	5,5	14,4	47,2	41,8

Передовсім слід зауважити, що варіанти відповіді, запропоновані респондентам, перебільшено пристосовані не тільки до рівня їх підготовленості, але й до усталених ідеологізованих оцінок. Таким чином, маємо перший варіант відповіді що має яскраве емоційне забарвлення і «підказаний» негативний зміст. Третій варіант фактично є штучним і не надто потужним компенсатором першого, адже миротворча діяльність це лише одна з функцій, яка не може характеризувати організацію в цілому. Фактично, самі такі опитування, а вони набули розповсюдження, можуть підігрувати пропагандистським зусиллям противників євроатлантичної інтеграції України, адже закріплюють стереотипну реакцію. Симптоматично, що спеціальні «контрольні» запитання виявляють такий курйоз, — у Північно-Атлантичного Альянсу противників суттєво менше, ніж у НАТО. Ця обставина робить дещо непередбачуваними наслідки активної інформативно-роз'яснювальної роботи. Неадекватність сприйняття Альянсу призводить до невірному розуміння його реального місця в системі міжнародних відносин і значення співпраці з ним. По-перше, він є невід'ємною частиною Заходу, однією з несучих конструкцій сучасного світоустрою і не може бути штучно виділений з-поміж інших споріднених структур, як це відбувається в масовій свідомості українців. По-друге, з огляду на загальноєвропейські процеси, ставлення до західних партнерів,

зокрема Північноатлантичного Альянсу не може бути відокремлене від позиції щодо демократичних цінностей. Альянс не є їх випадковим чи другорядним носієм, навпаки, він відіграє особливу роль в їх утвердженні та захисті.

В масовій свідомості фактично ігнорується той очевидний факт, що ЄС і НАТО базуються на спільній системі цінностей і об'єднують подібні за суспільним ладом, а значною мірою ті самі держави, що їх розширення на Схід має одну й ту ж саму природу. Різні завдання, концентрація уваги і засоби дій двох організацій не призводять до різного ставлення до них у країнах ЦСЄ. Але в Україні спостерігаємо іншу картину. Очевидно, що має місце не тільки гірша інформованість і залишкова ідеологізованість поглядів широкого прошарку громадян на Захід і західних партнерів. Критична налаштованість, у цьому випадку, є формою захисту значущості власних цінностей і досягнень, врешті, — власної індивідуальності та самоцінності. Вона особливо дається взнаки, коли відсутня противага у вигляді наочних соціально-економічних аргументів, які має ЄС. Водночас, слід підкреслити, що пацифістський підхід до геополітичного виміру є універсальним, — популярність ідеї приєднання до оборонного союзу країн СНД (Ташкентського договору) є також стабільно не надто високою, в усякому разі, вона значно нижча, ніж проекти економічного та політичного союзу. Найбільш розповсюдженою альтернативою вступу до НАТО є позаблоковий статус України, але зазначимо, що для багатьох його прихильників такий варіант є формою збереження невизначеності, відкладання відповідального рішення на пізніший термін.

Серйозною проблемою для України є не стільки те, що досі у масовій свідомості превалує неадекватний реаліям погляд на національні інтереси та зовнішньополітичні пріоритети держави, скільки наявність суттєвих компонентів несамостійності такого вибору, розповсюдженість упередженості, зашореності. Так само, як і вразливості до маніпулювань. Вже під час президентських виборів 1994 р. симпатії щодо основних кандидатів, — Леоніда Кравчука та Леоніда Кучми визначалися значною мірою у відповідності до їх прагнення об'єднатися з Росією чи зміцнювати незалежність. Керівник Київського міжнародного інституту соціології Валерій Хмелько, базуючись на системних дослідженнях, зробив висновок, що під час президентських виборів 2004 р. для більшості електорату «свій» і «чужий» кандидати розрізнялися «за ознаками культурними (найчастіше такою ознакою була мова), геополітичними (закликає кандидат до зближення з Росією чи з Європою), а також за тим, чи можна від кандидата очікувати розвитку країни і справедливого ставлення до інтересів громадян. Але коли проводився спеціальний аналіз, який виключав взаємозв'язки між цими чинниками, то виходило, що домінували все-таки

геополітичні орієнтації. Саме за ними значно розрізняються дві частини України»¹²⁴. Особливу роль геополітичних чинників у суспільно-політичних процесах відзначає й науковий керівник Фонду «Демократичні ініціативи» Ірина Бекешкіна. Вона, виходячи з аналізу результатів соціологічних досліджень, стверджує, що «після виборів 2004 р. ті відмінності, які реально були, почали стрімко загострюватися. І йдеться не про культурні відмінності, а про різне бачення державної політики, коли одна частина суспільства вважає, що ми повинні вступати до ЄС, а інша — що слід орієнтуватися на Єдиний економічний простір. ...Питання про ЄС донедавна об'єднувало країну — більшість, начебто, хотіла до Європи. А тепер, після президентських виборів, вже не тільки Схід, а й Південь до ЄС не хоче. Це дуже серйозно. Як за таких обставин будувати державну політику?»¹²⁵. Очевидно, що питання цивілізаційної та геополітичної самоідентифікації для України впливають на національну консолідацію і водночас, залежать від її досягнення.

1.5. Проблеми національної консолідації

Консолідованість є ознакою класичної зрілої держави, формою існування сучасних націй. Вона є тою ознакою, яка досягається в процесі формування і розвитку нації-держави. Без певного рівня консолідованості усталена державність взагалі неможлива. Набуття державою усталеності та дієздатності безпосередньо пов'язане із зростанням консолідованості. Доцільно розрізнити органічну внутрішню консолідованість як властивість суспільства і її «замінник», — централізованість, стабільність, яка забезпечується згори владними механізмами, зокрема, накладання штучних обмежень на громадянські свободи та інші прояви плюралізму. Нації, на певному етапі свого розвитку, звільняючись від авторитаризму, мають досягти високого рівня самоорганізації вже на засадах демократії. Процеси інтернаціоналізації зумовлюють додаткові випробовування та появу нових форм консолідації. Існують виразні ознаки того, що економічна та гуманітарна інтернаціоналізація ставить під загрозу соціальну і політичну основу нації-держави, її культурну своєрідність, розкриття національних особливостей, опору її патріотизму. Водночас, регіональна інтеграція усталених демократій, зацікавленість міжнародної спільноти у стабільності і керованості, забезпечують додаткові можливості для консолідації.

Особливі умови існують щодо так званих перехідних країн, що перебувають у стадії становлення (відродження) державності і суспільних трансформацій. На прикладі ЦСЄ можна побачити особливо інтенсивні

взаємопов'язані процеси національної та ціннісної самоідентифікації та консолідації. Вишеградська четвірка та країни Балтії, де здійснено демократичний транзит, цей процес в принципі завершили. Балканські держави знаходяться на різних стадіях цього процесу і, вірогідно, саме їх досвід є найбільш корисним для оцінки ситуації та перспектив національної консолідації нових незалежних держав на пострадянському просторі. Можливості консолідації нових незалежних держав безпосередньо залежать від спрямованості перехідних процесів, моделі національного розвитку. В осяжній перспективі для них існують альтернативи: часткова консолідація на засадах авторитаризму і архаїчного патерналізму та колективізму (євразійський варіант), або консолідація на основі політичної нації і громадянського суспільства (європейський варіант).

Консолідація визначає якість державності та конкурентоспроможність нації. Про це не прийнято згадувати у політичних текстах і це переважно оминають у наукових трактатах, але серед держав, що існують на початку XXI-го століття щонайменше третина не досягла ознак повноцінних. Зважаючи на тенденції їх розвитку та міжнародні обставини, можна стверджувати, що реальні можливості досягти рівня сучасних успішних держав у більшості з них немає. Основними вадами таких держав є несамодостатність, брак матеріальних та соціальних ресурсів розвитку, слабкість історичних, культурних, цивілізаційних чинників та ідей, які б формували окрему національну спільноту і детермінували консолідацію. Ключовою ознакою, яка визначає тенденції розвитку молодій нації, є наявність, або відсутність патріотизму і відповідний вибір еліти та економічно активної частини населення: або розбудовувати власну країну, або не пов'язувати з нею власну долю та успіхи.

Передумовами державотворення є природна первинна єдність демографічної спільноти, яка відчуває доцентрове тяжіння, відокремлює себе від інших і має ресурси для самостійного існування. Умовою для появи успішної держави є здатність до прогресу і конкуренції, підтримання моральної і матеріальної мотивації громадян до патріотизму. Власна історія, традиції, поглиблення національної самобутності створюють окремий чинник усталеності і розвитку держави. Усе це може бути інтерпретоване, водночас, як прояви та чинники національної консолідації. Коли аналізують рівень консолідованості існуючих держав, застосовують кілька груп параметрів. До базової, первинної групи, належать обставини, що можуть містити загрозу самому існуванню держави: чи розповсюджується державна влада на всю територію; чи існує беззаперечне визнання того, що все населення країни є громадянами; чи існує ефективна адміністрація та інші засоби урядування; чи існують масштабні сепаратистські та іредентистські рухи, внутрішня підтримка зовнішніх зазіхань на державну

незалежність та територіальну цілісність держави. Крім того, на умови консолідації впливають такі чинники, як наявність територіальних конфліктів, нерегульованість питання кордонів. Окремий випадок, — це зниження міжнародно-правового статусу держави через нерівноправну угоду з іншою державою, що змінює зміст консолідації, а особливо, — спрямованість, модель національного розвитку. Далі слід виділити показники, які стосуються специфіки кожної конкретної країни-нації в окремих аспектах, передовсім, — етнокультурному, економічному, політичному, ментально-психологічному, міжнародному. Зрозуміло, що між цими аспектами існує досить щільний взаємозв'язок. В межах першого з зазначених аспектів найбільше значення мають такі параметри: етнонаціональна та конфесійна структура населення; характер та стан етнонаціональних і міжконфесійних відносин; наявність феномену денационалізованості, неприродної асиміляції; оптимальність мовної та культурної політики. Серед економічних аспектів відзначимо наявність цілісного національного ринку, горизонтальної міжрегіональної мобільності населення. Фактично можна вести мову про ступінь розвиненості у національному форматі відомих чотирьох свобод ЄС: вільне пересування капіталів, товарів, послуг і громадян. Інші параметри стосуються соціально-економічної сфери: особливостей розподілу національного багатства, стосунків між заможними і бідними, розвиненості середнього класу, можливостей проведення солідарної політики; масштабів тіньових процесів в економіці, рівня асоціальності, маргіналізації населення.

Політичний аспект консолідації містить такі показники, як: оптимальність державного устрою, тобто баланс між централізацією та децентралізацією; реальна забезпеченість прав національних меншин, а також їх представленість у владі; демократичні взаємини між владою та суспільством, захищеність громадянських прав і політичних свобод. Інша група політичних чинників стосується розподілу політичних уподобань населення і потенціалу політичних сил, зокрема рівня антагоністичності, розповсюдження екстремізму і радикалізму, толерантності, наявності консенсусу щодо суспільних цінностей, базових питань національного розвитку, характеру політичної культури. Доцільно також виділити позитивні чинники, наявність та рівень прояву яких безпосередньо впливає на консолідаційні можливості нації. Це сформованість і потенціал національної політичної, духовної, інтелектуальної еліти, рівень її патріотизму та альтруїзму, здатності артикулювати національні інтереси і виробляти ефективні стратегії їх забезпечення. Безсумнівно, що універсальним потужним чинником консолідації є демократизація, формування політичної нації, розвиток громадянського суспільства. Умови перехідних держав змушують приділити окрему увагу таким чинникам як особливості

націоналістичного руху, місце націоналізму і масовій свідомості, розповсюдженість та якість патріотизму, ставлення до нього, зміст дискусій щодо націоналізму і патріотизму. Зокрема, має бути оцінена здатність нації мобілізуватися у випадку зовнішньої загрози, рівень її вразливості щодо ймовірного використання недружніми зовнішніми силами певних внутрішніх слабостей: активних сепаратистських рухів, антипатріотичної опозиції, погано контрольованих масштабних соціальних процесів.

Серед міжнародних чинників, які впливають на національну консолідацію, до найбільш важливих належать такі: рівень забезпеченості національного суверенітету, врівноваженість чинників залежності — взаємозалежності; стан державності, з огляду на процеси інтернаціоналізації та глобалізації; цивілізаційна визначеність, органічність геополітичної ніші, місця та ролі держави у системі міжнародних відносин, набуття визначеного сприятливого статусу, повноцінність її міжнародної суб'єктності; збалансованість зовнішніх зв'язків. Зазначимо, що успішні європейські перехідні держави, використовуючи як внутрішні, так і зовнішні чинники трансформації, просувалися такими етапами: самоідентифікація — консолідація — демократизація — інтеграція. Консолідація стала умовою успішності їх демократичного транзиту і початку повноцінного усталеного державного існування. Але Західні Балкани і частина країн пострадянського простору дають приклади особливо складного шляху консолідації нових незалежних держав і збереження їх територіальної цілісності. При цьому складнощі у більшості випадків мають як внутрішнє, так і геополітичне походження. Останні, як свідчать приклади Сербії, Македонії, Молдови, Грузії, можуть відігравати як конструктивну, так і деструктивну роль, а самі такі держави, зазвичай, змушені особливо високою мірою враховувати зовнішні чинники, аби вирішити важливі питання внутрішнього розвитку та захисту суверенітету.

Для України питання національної консолідації є не тільки складним, а й гострим, таким, що стосується як внутрішньої стабільності, так і національної безпеки. Це стало особливо очевидним після помаранчевої революції, коли політичне керівництво взяло курс на інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур і звільнення від стратегічної залежності від Росії. Внутрішня стабільність попереднього періоду переважно була пов'язана з перебуванням країни в пострадянському просторі і відкладанням на майбутнє системну національну модернізацію. Якісно новий етап становлення української державності потребує розв'язання питань самоідентифікації культурно-національних спільнот і міжрегіональних відносин. Коли тодішній Президент Росії Володимир Путін в Бухаресті заявив, що у разі вступу України до НАТО, вона може припинити існування як цілісна держава, він мав на увазі, що існує внутрішній потенціал

розколу. Власне на цьому він наголошував, коли пояснював Джорджу Бушу, що «Україна — це навіть не держава» і що «частина її території — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами»¹²⁶. По-суті, нічого не змінює й інший, виправлений, варіант висловлювання російського президента, — «Україна — це складна держава»¹²⁷. Можна цілком виправдати інтерпретацію цих висловлювань як свідчення намірів Росії, при нагоді, спробувати відторгнути від України Крим та східні області, проте, передовсім слід звернути увагу на наявність певних передумов для цього і на необхідність вдатися не тільки до дипломатичних кроків, а, до системних зусиль, спрямованих на громадянську консолідацію.

Україна успадкувала чимало складних проблем, які утруднюють досягнення внутрішньої консолідованості. Переважно, це соціокультурні та етнонаціональні проблеми, що склалися історично. Вони щільно пов'язані з формуванням території країни та її тривалим перебуванням у складі державних утворень імперського типу. Такі проблеми можуть і мають бути вирішені в результаті природного самостійного розвитку. Водночас, такий розвиток, який забезпечує органічну цілісність держави, не є просто справою часу. Він стає можливим за умови національно-політичного самовизначення громадян, поєднання зусиль еліти та устремлень мас. Самоідентифікація українських громадян, їх ціннісні уподобання значною мірою відрізняють їх від більшості європейців, адже мають, по-перше перехідний характер, по-друге, — не позначені виразним напрямом еволюції (як, наприклад у деяких балканських країнах, де так само існує проблема незавершеності національної самоідентифікації). У Стратегії національної безпеки України констатується: «В Україні суспільно-політичні події останніх років, як і в перші роки незалежності, гостро порушили проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави, вирішення якої ускладнюють: ...ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо-і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування».

Базові перешкоди національній консолідації безпосередньо пов'язані з дефектами моделі розвитку, яка здійснювалася протягом понад півтора десятиліття існування незалежної держави. Передовсім, це не виправдане штучне соціальне розшарування та постійна висока гострота політичної боротьби. За короткий період в країні виник впливовий прошарок надбгатих і мільйони «нових бідних». Порозуміння між ними є недосяжним, проведення солідарної політики не має реального підґрунтя. У суспільно-політичній сфері, на заміну колишній ідейній та організаційній монолітності, прийшов плюралізм зовсім не європейського зразка: він не має

спільного національного ґрунту і представляє поряд з сучасним, минулий історичний період. Сучасний перехідний етап перетворень характеризується синкретичною ментальністю, наявністю конфронтаційних ідеологічних течій. Структурування і конкуренція політичних сил значною мірою відбувається на протиставленні одних цивілізаційних та соціокультурних сегментів суспільства іншим¹²⁹.

Гострота проблеми національної консолідації є очевидною не тільки для українських політиків, а й для наших міжнародних партнерів. Брак консолідованості спричиняє політичну нестабільність і знижує ефективність державного механізму, надійність країни як партнера. Симптоматично, що ПАРЄ у резолюції «Функціонування демократичних інституцій в Україні» «закликає українських лідерів побудувати нову політичну довіру через створення дієвих механізмів гарантування національної єдності, справедливої політичної конкуренції та узгоджених і комплексних реформ»¹³⁰. Після знакового Бухарестського самміту НАТО Верховний представник Євросоюзу із зовнішньої та безпекової політики, Хав'єр Солана, на засіданні комітету з закордонних справ Європейського Парламенту в Брюсселі 8 квітня 2008 р констатував, що Україна недостатньо політично згуртована, щоб стати частиною Заходу. Однією з основних причин, на переконання Солани, є «брак політичної солідарності, політичної згуртованості керівництва» України¹³¹. Насправді подібні констатації та заклики не обіцяють бути ефективними. Неконструктивні стосунки між провідними політичними гравцями не є явищем поверховим і певною мірою ґрунтується на відмінностях масової свідомості великих груп населення. Доводиться серйозно ставитися й до оцінок експертів Фонду миру та Фонду Карнегі, які відносять Україну до числа внутрішньо нестабільних держав¹³².

Україна *de facto* має більш строкатий етнонаціональний склад населення, ніж це мало б бути, виходячи із статистичних даних. Крім того, в умовах незалежності і геополітичних трансформацій у регіоні відбулися зміни в стані і статусі окремих етносів (насамперед росіян) і виникла нова неконтрольована динаміка міжнаціональних відносин. Особливістю ситуації є об'єктивна гострота проблеми національного відродження, консолідації титульної нації, що накладає відбиток на загальне ставлення до національних меншин і на державну політику в цьому питанні. За роки незалежності помітно зросла соціальна дистанція між всіма етнічними і етнолінгвістичними групами, дещо погіршилося ставлення українських громадян до представників інших націй¹³³. Ключовою особливістю є те, що титульний український етнос, який складає близько 78% населення і становить більшість в усіх регіонах країни, крім Криму, сам не є достатньо консолідованим і не здатний бути осердям формування

політичної нації. За умов державної незалежності зберігається розмитість, регіональна диференційованість етнокультурної самоідентифікації українців. Нині, однак, етнічний фактор не впливає на політичне структурування. Політичні інституції, організовані за етнічною ознакою, чи ті, що апелювали до національних почуттів, жодного разу не мали успіху на виборах, у тому числі, й на місцевому рівні. На думку відомого етнополітолога Олександра Майбороди «Саме завершення процесу консолідації української етнічної нації, поки що роз'єднаної, (у т. ч. територіально, за мовними, політико-ідеологічними, господарськими, соціальними та іншими ознаками), ліквідувало б міжрегіональне протистояння»¹³⁴. Проте, реалізувати таку ідею на практиці складно, тим більше, що існує альтернативний, конкуруючий варіант самоідентифікації населення країни.

Дослідження лінгво-етнічного структурування населення і його суспільно-політичної ролі привели відомого соціолога Валерія Хмелька до висновку, що «політикам вдається розколювати Україну під час виборів на дві частини з-за того, що ці частини мають протилежне співвідношення моноетнічних українців, з одного боку, і біетнічних росіян-українців та моноетнічних росіян з іншого»¹³⁵. В іншому дослідженні, присвяченому національно-культурній самоідентифікації та ідеологічним уподобанням населення України, виділяються, в якості протилежних, два типи орієнтацій: «український» (галицький) та «радянський» (донецький)¹³⁶. В цьому останньому погляді на етнокультурні відмінності між українськими регіонами передано антагоністичності, але водночас, зазначається взаємозв'язок між етнічними, історичними і соціально-політичними аспектами та чинниками самоідентифікації. Принципово важливим є те, що значна частина українських громадян презентує орієнтацію, альтернативну україноцентричній, а саме євразійську, або проросійську. Очевидно, що частина цих аспектів може досить динамічно змінювати свою роль внаслідок реформ та розвитку загальнонаціональних процесів, але досі незалежна Україна не демонструє тої успішності, яка б виразно вплинула на свідомість тих її мешканців, хто незалежності не прагнув.

Структурування населення за релігійною ознакою так само не сприяє консолідації. Церковні громади виявились розколотими, а позиціонування кліру переважно відбувається у площині патріотизм — канонічна ієрархізованість (підлеглисть Московському патріархату), що віддаляє церкву від самовизначення щодо громадянських цінностей. Вищі церковні ієрархи фактично занурені у велику політику і переважно вимушені орієнтуватись на настрої у владних структурах. Крім того, певне релігійне відродження не перетворило віру на чинник ідейно-політичної самоідентифікації громадян. Реальної перспективи об'єднання православних церков в результаті політичних зусиль, попри оптимізм і наполегливість Президента Ющенка,

на сьогодні не існує. Це пов'язане не тільки зі складністю процедури створення і визнання єдиної Помісної православної церкви та позицією Московського патріархату, а й суперечливими взаєминами представників кліру УПЦ КП та УАПЦ. Зрозуміло, що утвердження такої церкви є важливою стратегічною метою. Актуальним є регулювання суспільно-політичної активності церкви, адже її вплив є досить суперечливим. Найбільш гострими є питання деконсолідує ролі УПЦ МП, її використання для впливу на громадянську позицію віруючих. Так само, слід бути готовими протидіяти спробам зробити більш рельєфним регіональний розподіл впливу УПЦ КП та УПЦ МП і штучного загострення відносин між кліром і паствами¹³⁷. В Росії спостерігається цілеспрямована взаємодія між державою, церквою у питаннях політики щодо «близького зарубіжжя» та балканського субрегіону¹³⁸. Ця обставина ускладнює внутрішньо український діалог між церквами і не дозволяє сподіватися на те, що заклики до церкви відійти від політики будуть результативними. Водночас, і державі, і громадянському суспільству доцільно активніше реагувати на прояви втручання у внутрішні справи через церковні канали. Тобто слід виробити позицію щодо регулювання суспільно-релігійних відносин, особливо в сфері культури, освіти та соціальної, а також у питаннях органічного розвитку поліконфесійності, законодавчого та практичного забезпечення свободи совісті.

Експертне опитування, проведене Центром Разумкова виявило основні чинники, які здатні спричинити переростання регіональних відмінностей в міжрегіональний розкол країни. Серед них за вагою від найбільшого: — цілеспрямовані дії окремих політичних сил та окремих лідерів громадської думки, які використовують «чутливі» в регіональному аспекті теми у власних інтересах; — відсутність реалістичного і прийняттого для жителів усіх регіонів проекту розвитку країни (мети, цілей, стратегії, «національної ідеї»); — цілеспрямовані впливи з боку інших держав; — слабкість національного інформаційного поля; — відсутність визначеності зовнішньополітичного курсу держави (багатовекторність) і його обґрунтованості, зрозумілості для громадян; — розчарування і зневіра громадян у своїй соціальній перспективі в Україні та/або в позитивних перспективах України як самостійної, суверенної держави¹³⁹. Узагальнюючи, можна констатувати, що передовсім має місце вразливість, внутрішня слабкість України, обставини, якими користуються зовнішні сили. Це підтверджується й тим, що основними відповідальними за брак консолідації вважаються владні інституції, політичні партії та вітчизняні ЗМІ, а серед чинників визнається провідна роль політичних (потім економічних, етнокультурних, релігійних). При цьому більшість експертів прогнозують консервацію стану розколу з його періодичною актуалізацією під

час виборів. Далі за рівнем підтримки йде перспектива «подолання розколу за збереження багатокультурності в унітарній державі». Дещо менш вірогідним вважається варіант федералізації держави внаслідок поглиблення розколу, але при цьому в експертному середовищі не виключають зовсім можливості розпаду держави¹⁴⁰.

Суперечливо і, водночас показово, виглядають оцінки ролі міжнародних чинників у громадянському самовизначенні українців. Відповідаючи на запитання «Чи здійснюють і якою мірою такі країни цілеспрямований вплив на самоідентифікацію (а відтак — на ідейно-політичні позиції) громадян України (через ЗМІ, політичні партії, громадські організації, релігійні об'єднання тощо)?», опитані експерти оцінили вплив Росії у 4,25 бали з максимальних 5, США — 3,55, країни ЄС — 2,72, Польщі — 2,66, інші країни СНД — 2,03. Також був помітний незначний вплив Румунії, Туреччини, Словаччини та Угорщини¹⁴¹. Аби відділити суперечливість та показовість, відразу зазначимо, що оцінки впливу поєднують в різних пропорціях два феномени, — вплив на країн сусідів на самоідентифікації представників відповідних національних меншин (у випадку Туреччини — на кримських татар), у тому числі й на міграційні настрої, та, власне, загальний вплив на громадянське самовизначення мешканців країни, на її геополітичний вибір, навіть на ставлення до власної держави. Перший з цих феноменів обмежено впливає на питання консолідації, але другий є в цьому сенсі одним з ключових.

Очевидно, що серед зовнішніх акторів, слід виділити Росію, яка спричинює не тільки найпотужніший, а й найрізноманітніший вплив на Україну. Значною мірою він має об'єктивно обумовлений характер. Проте, слід відмітити наявність саме цілеспрямованих дій, як російської влади, так і узгодженої з нею активності політичних, громадських, релігійних об'єднань. Віктор Котегоренко, відомий дослідник етнонаціональних процесів в Україні, відмічає Росію як найнаполегливішу серед інших держав у намаганні впливати на них і на країну в цілому. Фахівець зокрема виділяє такі цілі впливу як збереження між Україною і Росією «доктринальної єдності», збільшення геополітичного ресурсу власної держави за рахунок прихильності діаспори¹⁴². Виключною роль Росії є тому, що її вплив на самоідентифікацію українців містить проект реінтеграції, який є неприйнятним для більшості, але, водночас, достатньо привабливим для значної частини українців. Саме це здатне глибоко дестаблізувати країну і породжує сепаратизм і загрозу розколу. Роль інших країн СНД є фактично похідною від російського чинника. При цьому ані країни ЄС, ані тим більше США, не можуть скласти повноцінну альтернативу впливу Росії, адже концентруються виключно на підтримці державної незалежності і національної модернізації. Досить високу оцінку впливу США

можна пояснити тільки здатністю створити противагу Росії, за цілковитої неможливості «замінити» її. Роль ЄС є більш багатоманітною внаслідок того, що йдеться про цивілізаційний вибір та певну модель розвитку, які можуть слугувати рамками для національного самовизначення. В цьому сенсі Європа надає альтернативу для України, але як вже достатньо консолідованої і конкурентоспроможної держави.

На внутрішній консолідованості позначається нерозвиненість політичної культури, низька толерантність та взаємна довіра основних політичних гравців, антагоністичність відносин між групами еліт. Гострота боротьби між авторитарними і демократичними силами у 2004–2006 рр. більш чітко виявила межу між новою європейською і старою пострадянською Україною. Звичайно, ця межа не ділить нас так, як поділився електорат Віктора Ющенка і Віктора Януковича у 2004 році. Значна частина громадян була дезорієнтована, введена в оману. Проте, питання оздоровлення відносин між різними групами громадян, мешканцями Сходу та Заходу країни є дуже складним. Слід враховувати, що тільки частина проблем, які заважають національній консолідації, може бути вирішена за рахунок кращого урядування, спеціальних кроків влади. Насправді, більш важливим є забезпечення власне поступу держави і суспільства, навздогінне виконання тієї обов'язкової програми, яку реалізували західні сусіди України і для якої нам забракло історичного часу. Наявність серйозних проблем підтверджує сплеск сепаратизму під час кульмінації президентських виборів та його нові прояви на Донбасі та в Криму вже навесні 2005 р., а потім в ході парламентської виборчої кампанії 2006 р. У зв'язку з реформою місцевого самоврядування, політичне протистояння може спричинити зростання ризику непродуманої децентралізації. Передумови для цього посилюються внаслідок суттєвих розбіжностей показників конкуруючих політичних сил на місцевих виборах. Корегування сьогоднішньої спотвореної самоідентифікації окремих регіональних спільнот внаслідок накладання та взаємопосилання локальної та мовнокультурної ідентичності загрожує граничним ускладненням відносин між центром і окремими регіонами, а за умов посилення зовнішнього втручання, — дійсним розколом країни. Країні реально потрібен виважений суспільний діалог, який міг би наблизити консенсус щодо стратегії національного розвитку, її місця і ролі в геополітичних перетвореннях.

Зазначені проблеми становлять певний комплекс і потребують комплексного рішення. При тому, що кожна з них може бути об'єктом державної політики та домовленостей провідних політичних сил, ефективність таких дій є досить сумнівною. Головна причина цього, — незавершеність самоідентифікації української політичної еліти, що утруднює чи навіть унеможливує солідарні дії. Зберігають і активно використовують свій

вплив політики, які фактично сповідують проросійську національну стратегію. Фактично у еліти немає консолідованого розуміння національних інтересів і національних перспектив. Спроби протиставити Схід і Захід країни, використати особливості масової свідомості населення різних регіонів можуть призвести до дестабілізації обстановки в країні, за сюжетом, де зовнішні чинники слугуватимуть лише прикриттям. Події 2004 р. загострили питання міжрегіональних відносин. Разом з деякими іншими, — подвійне громадянство, федералізація, статусу російської мови, — воно перетворилася на інструмент політичної боротьби всередині України та геополітичної боротьби за Україну. Цілеспрямовані дії деяких політичних сил та російський чинник створюють виразний ризик поглиблення та закріплення регіонального розламу, наявності двох електоратів, формування звички ставлення їх представників один до одного за схемою «свої» — «чужі». Не випадково виникла така інтерпретація подій навколо виборів, як «боротьба цивілізацій». Мається на увазі радянська і, власне, сучасна європейська цивілізація. Відразу після завершення помаранчевої революції 47,4% громадян визнавали наявність розколу країни на дві ворогуючі частини¹⁴³. Геополітичні орієнтації відігравали в цьому розколі провідну роль. І в експертному середовищі і серед більшості громадян існують переконання, що відмінності між Сходом і Заходом не є ознакою існування чи формування в Україні двох окремих спільнот, що могло б слугувати передумовою для розколу. Головним чинником поглиблення міжрегіональних відмінностей і протиріч, обґрунтовано, вважають їх використання політичними силами у боротьбі за владу. Це додатково утруднює вироблення і формулювання ідейних, ціннісних засад консолідації, — національної ідеї, спільної мети, моделі розвитку, національних інтересів та пріоритетів¹⁴⁴.

Як бачимо з даних соціологічного опитування, приведених у табл. 31, громадяни всіх регіонів налаштовані цілком прагматично, тобто дивляться скоріше у майбутнє, а не в минуле, і розраховують на модернізацію країни. Паралельне опитування експертів виявило дещо інший перелік заходів, які можуть бути дієвими в подоланні міжрегіонального розколу. Серед таких заходів найвищу підтримку мали «Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни та вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів», «Забезпечення у країні верховенства права, розвитку демократії, захисту прав людини», «Створення загальнонаціонального інформаційного простору», «Ліквідація бюджетних диспропорцій на рівні центр-регіони», «Формування загальнонаціональної системи культурних, наукових, ділових взаємозв'язків між регіонами»¹⁴⁶. Регіоналізація країни має суперечливий характер і, власне, подвійну природу. З одного боку, маємо культурно-історичну різноманітність, яка у сукупності

визначає самобутність і потенціал країни. З іншого, — взаємини між регіонами є досить архаїчними, а їх спільність і, таким чином, цілісність країни залишається недорозвинутою.

Таблиця 31

Який з зазначених чинників найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту?¹⁴⁵ (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України	38,0	25,5	34,9	38,1	33,4
Рівні права і співіснування в рамках однієї держави (України)	19,3	26,1	33,2	33,0	28,2
Спільні політичні принципи та ідеї	7,9	19,5	6,3	8,3	11,6
Спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина	10,0	12,4	15,9	3,0	11,5
Знання і розуміння української культури і мови	20,3	7,5	4,3	3,3	8,1
Важко відповісти	4,5	9,0	5,4	8,0	7,2

Останні роки завдання формування консенсусу розглядалася переважно у форматі взаємовідносин усередині еліт, як варіант згоди з приводу стратегії влади. Це створило й той формат, в якому йшов пошук «широкої» парламентської коаліції навесні та влітку 2006 р., а потім, навколо та після дострокових виборів 2007 р. Але тут переважно йшлося про розплід влади, а не про пошук загальнонаціонального суспільно-політичного проекту, який мав би доповнити ідею державотворення і консолідувати державу. Основу проблеми консолідації складає нездатність політичних лідерів знайти парадигму формування політичної нації, органічного вrostання етнічних росіян у суспільство незалежної України, посилення самобутності на основі полікультурності.

Виступаючи на відкритті першої сесії Верховної Ради України V скликання, Президент Віктор Ющенко як окреме завдання визначив зміцнення української нації, забезпечення цілісності країни, — «Важливою тут має бути насамперед розбудова єдиного національного гуманітарного простору, який би увібрав у себе мовно-культурне та духовно-ментальне розмаїття всієї нашої країни. У цій справі, в першу чергу, потрібно дбати про формування власне української автентичної системи цінностей, яка базувалася би на українській національній спадщині та зберігалася і розвивалася за європейськими традиціями»¹⁴⁷. Президент формулює засади сталого національного консенсусу так: «плюралістична демократія, розвинене громадянське суспільство, сучасна інноваційна економіка та європейський вибір України». Якщо конспектувати експертну

доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році», що готувалася у зв'язку з щорічним посланням Президента України Верховній Раді, то в розділі «Формування українського гуманітарного простору — шлях до національної консолідації», звертають на себе увагу такі тези: 1. «Розбудова культурної складової національної ідентичності потребує знаходження делікатного балансу між певною пріоритетністю культури українського етносу та ефективною підтримкою інших культур у рамках багатокультурності». 2. «Російськомовна складова української культури повинна розглядатися як доповнення, а не заміник чи конкурент культури україномовної. Обидві культури, зрештою, як культури демократичні, про європейські, політично проукраїнські можуть і мусять стати альтернативою культурі імперській, у багатьох своїх виявах антидемократичній, антиєвропейській, антиукраїнській»¹⁴⁸. Загалом, склався комплекс текстів, — виступів, доповідей, інтерв'ю Президента Віктора Ющенка, який окреслює певний варіант національної консолідації. Він базується на необхідності значних перетворень у суспільній та гуманітарній сфері. Передовсім йдеться про консолідацію етнічних українців, перебирання ними на себе особливої ролі, а також про певний вплив на форму самовизначення інших етносів, надання йому україноцентричності. Очевидно, що реалізація такого проекту потребує значних зусиль, часу і ресурсів. Але ще важливішим є оцінка органічності відповідних процесів, можливості збігу інтересів соціокультурних спільнот. Крім того, наразі важко собі уявити, що такий варіант консолідації влаштує всі провідні політичні сили і не зіткнеться із зовнішніми перешкодами.

Альтернативного варіанту консолідації досі не запропоновано. Але низка політичних вимог та цілей, які висуває Партія регіонів і підтримують ліві, свідчать про наявність іншого бачення цієї проблеми. Зокрема, квітневий 2008 р. з'їзд партії окреслив такі пріоритети, як державний статус російської мови, децентралізація влади з передачею максимальних повноважень у регіони, парламентсько-президентська форма правління, що, загалом, спрямовано на консервацію відмінностей між регіонами. І якщо навіть визнати серйозність гасла «Дві мови — один народ»¹⁴⁹, не залишається сумнівів, що спільного розуміння засад і підходу до досягнення національної єдності серед провідних політичних сил не існує.

1.6. Висновки. Дистанція від об'єктності та суб'єктності

Соціальні зміни в Україні у роки незалежності, попри їх значну динаміку і спрямованість «від минулого», мали стихійний, суперечливий характер і наразі не окреслили перспектив та мети суспільної модернізації. Колишня соціальна структура, яка безпосередньо формувалася комуністичною концепцією побудови суспільства та відповідною активною державною політикою, була зруйнована. Водночас, нові чинники не мали системного впливу і на цьому етапі не призвели до формування сучасної соціальної структури. В країні все ще спостерігаються кризові явища, пов'язані з руйнацією радянської моделі соціальної організації. Нові її форми виникають переважно стихійно і мають, попри дедалі більші масштаби цього явища, несистемний характер. Нові соціальні верстви, з їх специфічними інтересами та суспільними функціями, перебувають на стадії формування, а сам цей процес розгортається недостатньо природно; він значною мірою спотворюється. Соціально-економічні умови залишаються несприятливими для самореалізації і забезпечення життєво необхідних прав та потреб більшості населення. Зокрема: інститут приватної власності все ще є неусталеним, сфера його розповсюдження обмеженою, захищеність законом недостатньою, а сприйняття значною часткою українців суперечливим. Рівень, джерела, спосіб отримання засобів існування більшості громадян зумовлюють їх залежність від влади, від «керівництва», при відсутності гарантій дотримання прав та реальної відповідальності з боку останніх. Незавершені і мають внутрішньо суперечливий характер процеси громадянської самоідентифікації. Розпорошеність і нестійкість ідейно-політичних уподобань громадян, зумовлюють дезорієнтованість і вразливість щодо пропагандистської обробки і політтехнологічної мобілізації. Український соціум залишається слабко структурованим і переважно пасивним, громадянське суспільство перебуває на ранньому етапі становлення. Часткове покращання ситуації після 2004 р., з огляду на суспільний вплив на корегування засад економічної та політичної системи держави, було запізнілим.

Самі умови життя сприяли утвердженню правового нігілізму у громадян. Масштабне нехтування правом, недотримання державою власних зобов'язань, бюрократичний та податковий тиск на підприємців та економічно активних громадян спотворили ставлення значної частини населення до такої громадянської чесноти як законослухняність. Все це демонструє розміри тої дистанції, що відокремлюють Україну від правової держави. Вимушена зосередженість на питаннях виживання сама по собі відсторонила широкі верства населення від участі в розбудові держави та визначенні моделі національного розвитку. Запізнення у розвитку

громадянського суспільства, його пасивність у перші роки після проголошення незалежності, сприяли розвитку авторитаризму, спотвореному розподілу власності, утвердженню переважного впливу на державну політику вузького кола представників олігархічного бізнесу та вищої бюрократії.

Спосіб формування та структурування ціннісних уподобань громадян породжує кілька суперечливих обставин. Передовсім ці процеси значною мірою підпорядковуються горішній політичній структурі. Відбувається абсорбування громадської активності політичною елітою, і використання її в своїх цілях. Нормальний для демократичного устрою зворотній зв'язок, тобто представництво і захист інтересів громадян, здійснюється вибірково. Одним із наслідків цього стала штучна ієрархізація суспільно значущих проблем і нав'язування громадянам ціннісних орієнтирів, які спрощують мобілізацію електорату і управління суспільними настроями.

Викривлена і розмита соціальна структура не сприяла формуванню системи політичного представництва інтересів верств населення класів. Аморфність ідейно-політичних уподобань громадян суттєво обмежує розвиток сучасних ідеологічних партій. Відповідна логіка домінує і у розвитку партійної системи. Новий його етап, що відзначений таким рубежем як парламентські вибори 2006 року, виявив успішний тип партійних проектів, які характеризуються розмитими ідейно-ціннісними засадами, мають формальні ознаки європейських народних партій, роблять ставку на популізм. Партія регіонів, БЮТ та «Наша Україна» сформовані близькими за базовими характеристиками групами еліти, знаходяться в значній залежності від найбільш популярних політичних лідерів і при цьому орієнтовані не стільки на певні соціальні верства по всій країні, скільки на електорат певних регіонів, який має специфічні соціокультурні характеристики. Це додатково закріплює аморфність концептуально-доктринальних напрацювань, якими послуговується український політикум, створює передумови для затягування визначених загальнонаціональних стратегічних пріоритетів. В Україні ще не виник класичний каркас партійної та політичної системи, — потужні сучасні права та ліва (лівоцентристська) політичні сили з усталеним електоратом, озброєні адекватними стану та можливостям країни програмами.

На спрямованість та характер соціально-політичних процесів негативно впливає брак національної ідеї, з її класичною інтегруючою і мобілізуючою функцією. Ідея «повернення в Європу» для значної частини населення виглядає не надто реалістичною, в усякому разі дещо абстрактною, або віддаленою. Ідея національного відродження виявилася на цьому етапі не підходящою у її гуманітарному вимірі, адже передбачає наявність ясних відповідей на питання про політичну націю, державну мову, міжетнічні відносини. Надзвичайно важливою обставиною є припинення

і суперечлива роль культури в суспільних процесах. Фактично чинник культури, що має найбільший консолідуючий і креативний потенціал, не працює на творення нації і навіть гальмує цей процес. Але заслуговує на особливу увагу й питання власне розвитку української культури, визначення її координат стосовно європейської культурної традиції, характеру взаємодії з російською культурою та визначення її місця в регіональних та загальноєвропейських процесах.

Найбільш загальною, ідеологічно бездоганною та геополітично нейтральною, є ідея національного добробуту. Але й при тому, що соціально-економічні проблеми стабільно є пріоритетними для громадян всіх регіонів, фактором об'єднання вони не стали. Причини в тому, що розгорнулася конкуренція за право реалізації ідеї добробуту і кілька провідних політичних сил претендували і претендують на провідну роль. При цьому за їх підходами, завдання підвищення рівня життя прив'язується до дилем щодо ролі держави та ринку, темпів і векторів розвитку міжнародної співпраці, тобто тих проблем, які викликають суттєві суперечності. Має місце пристосування популярної у населення мети до корпоративних чи партійних інтересів, легітимація переважно популістських дій. Загалом, це пояснює ту обставину, що близькі за змістом гасла і декларовані наміри не сприяють досягненню компромісів, налагодженню конструктивної взаємодії між різними групами еліти, їх політичними організаціями та лідерами, неусталеність створених союзів та коаліцій. Це стало особливо серйозною проблемою після переходу від президентської до парламентсько-президентської форми правління. Зростання ролі партій і перше серйозне випробування системи представницька демократія довели, що наявна політична система і політична практика не забезпечує адекватного відображення структури суспільства у структурах влади.

Україні бракує, насамперед, належної ваги та ролі певних соціальних верств, які мали б виконувати традиційно важливі суспільні функції. Особливо дається взнаки політична слабкість, несамостійність інтелектуальної еліти та кримінально-номенклатурна природа національного підприємництва, саме тих верств, які відіграють провідну роль як в більшості європейських країн, так і в розвитку інтегрованої континентальної спільноти. Як наслідок — маємо органічні вади загальнодемократичного сегменту політичного спектра, який донедавна лише підпрയാгвся до контрольованого номенклатурою державотворчого процесу та обмеженість недержавної участі України в міжнародній співпраці. Політично активні верстви населення не надто орієнтовані на розвиток міжнародних зв'язків і не є достатньо підготовленими до цього. Те, що значна кількість українських громадян активного віку змушені шукати заробітку в Росії та Європі, є явищем іншого порядку. Воно свідчить не про партнерський

потенціал держави, а лише про нові можливості, які надає відкритість, і вочевидь, не сприяють формуванню в українців патріотичних настанов.

Особливо складною є проблема піднесення політичної культури, модернізації соціальних навичок населення, яке, використовуючи не кращий досвід, набутий за радянських часів, пристосовується до нових форм бюрократизації, корупції, нерівноправності. За цих умов перспективи утвердження в країні європейських соціально-політичних стандартів тільки погіршуються. Очевидно, що розширення підтримки планів інтеграції в Європу може бути пов'язане не з інформаційно-пропагандистськими зусиллями, а з утвердженням нової практики участі громадян в політиці, житті громад і бізнесі, гарантованості прав, свобод і можливостей самореалізації. Надзвичайно багато залежить від того, наскільки успішно йтимуть перетворення на місцевому рівні, як швидко змінюватиметься інститут самоврядування.

Цивілізаційна самоідентифікація громадян України, як і цивілізаційний вибір країни, не належать до чітко артикульованих суспільно визнаних завдань. Це свідчить про те, що суспільно-політичні процеси, пов'язані з державотворенням та входження держави у самостійне геополітичне буття, не набули повноцінного наповнення. Для нової незалежної держави, яка довгий час була позбавлена можливостей природного розвитку, вона є не тільки актуальною, а й первинною, базовою, для визначення моделі розвитку і геополітичних координат. Найбільш виразною характеристикою відповідних процесів є інерційність, на яку накладаються зовнішні впливи та спроби політичних лідерів структурувати уподобання громадян під власні політичні проекти. набір реформ, що були реалізовані зі старту незалежності, не мали цілеспрямованого впливу на формування в суспільстві чіткіших цивілізаційних ознак.

Загалом, за умов виходу з ізоляції та демонтажу конструкцій радянського ладу, більш виразно виявилися східнослов'янський та православний цивілізаційні чинники. Очевидно, що для такої самоідентифікації недостатньо відійти від радянських ідейно-політичних та соціокультурних реалій, — адже це не породжує автоматично власної самобутності, так само, як і не забезпечує приєднання до європейської цивілізаційної спільноти. Концентрація на популярному союзі з Росією, Білоруссю не може зняти питання про формат участі в більш масштабних та потужних процесах та проектах. Але передовсім, слід врахувати, що стандарти реформування та характер відносин між країнами у такому євразійському угрупованні обмежують перспективи розкриття потенціалу українського суспільства і самої української державності.

Чинник Росії для дуже багатьох українців залишається визначальним у їх ставленні до будь-яких значущих питань міжнародної політики. Довгий

час була надзвичайно популярною абсурдна ідея інтеграції в Європу разом з Росією, з країною, яка навіть не розглядала таку перспективу. Погіршення відносин з Росією є найпоширенішим аргументом проти вступу України до НАТО. І це при тому, що вагомих об'єктивних причин для цього не існує. Натомість, сигнали з Москви для значної частини еліти та громадян є достатніми, аби підпорядкувати українські національні інтереси російським. Можна говорити про збереження особливих почуттів до органічно близької держави, ірраціональне ставлення до неї. Доводиться констатувати, що розповсюджене упереджене ставлення до найважливіших міжнародних партнерів, до одних позитивне, до інших негативне. Масовим явищем, що суттєво впливає на суспільні настрої в цілому, є антизахідництво, особливо антиамериканізм. У частини громадян є комплекс уявлень про ставлення заможних спільнот до бідної країни. Тут частково продовжують діяти й старі ідеологічні штампи, що інтерпретують антагонізм між експлуататорами та пригнобленими. Світова політика швидко ускладнюється, за рахунок демонтажу блокової системи зростає диференціація акторів, помітно ущільнюється конкуренція. Дедалі більшої ваги набуває феномен гонитви розвитку, у якій зовсім не кожна держава має шанси на успіх. Безпосередній зиск від міжнародної співпраці отримують передовсім дієздатні, потужні, динамічні країни. Решта, у тому числі ННД, зіштовхується з глибокими, суперечливими і, у тому числі небезпечними для національної ідентичності зовнішніми впливами. Тиск об'єктивних економічних чинників залишає дедалі менше простору для пошуку оригінальної власної стратегії розвитку. Накопичується роздратування щодо найбільш розвинених країн, які «захопили ресурси», «диктують свою волю», «завжди праві».

Додатковими нюансами є комплекси відсталості, провінційності, острах складностей сучасного життя. Слід взяти до уваги, що рівень обізнаності з західним способом життя в Україні є набагато меншим, ніж скажімо в Польщі та країнах Балтії, з яких у повоєнний період значний прошарок населення шукав щастя в більш розвинених країнах і набував якісно нового соціального досвіду, і де збереглися тісніші зв'язки з діаспорою. Україні і на рівні еліти, і на рівні економічно та суспільно активних верств населення бракує особистих зв'язків з Європою та Заходом в цілому. Брак довіри до них породжений малою обізнаністю, відчуженістю.

Внаслідок цілеспрямованої діяльності групи потужних політичних гравців склалася ситуація, коли не надто популярні, і зовсім не актуальні, геополітичні питання були штучно перетворені чи не на основні в структуруванні електоральних уподобань. За умов аморфності ціннісних орієнтацій сталася підміна ключових питань суспільно-політичного розвитку. Об'єктивно найважливіша альтернатива: авторитаризм або демократія,

яка цілком виразно ілюструється на домашньому українському матеріалі, була для масового вжитку відредагована і втиснута у геополітичний формат. Спроби утвердити логіку порівняння, — демократичний успішний Захід дає найкращі орієнтири для національного розвитку, тоді як Росія стає оплотом авторитаризму, — мали обмежений успіх. Натомість спрацювала інша інтерпретація ролі ключових міжнародних партнерів та позиціонування провідних політичних сил всередині країни. У відповідності до неї Росія є перш за все близькою, знайомою, «своєю», тоді як Захід, — далеким, малознайомим, «чужим». Найтісніші стосунки з Росією не обумовлюються жодними реформами, тоді як зближення з Заходом передбачає складні перетворення і включення в конкурентну боротьбу. Тиск з боку Росії, нерівноправні відносини з нею, багатьма сприймається як звична ситуація, як норма, яка не потребує протидії. Підігривання Москві при цьому не розглядається як небезпечна для політика дія, тоді як наполегливий пошук шляхів зміцнення незалежності, активізація на західному векторі може бути сприйняте як ознака запроданства, чи, щонайменше, — несамостійності.

Фактично, про консенсус навіть щодо державної незалежності, як це притаманне європейським націям, в Україні можна говорити з застереженнями. Орієнтованість на формування повноцінної суверенної держави не є загальнонаціональною. Українському суспільству бракує цілісної державницької концепції, сконцентрованості на національних справах, як на абсолютно пріоритетних. Орієнтованість на Росію, реінтеграційні сподівання значної частини громадян, розмивають засади українського патріотизму, не дозволяють країні посісти органічне місце в системі міжнародних відносин, проводити сильну послідовну зовнішню політику. На політичній арені України зберігають міцні позиції прибічники відмови від незалежності і відновлення союзу. Проросійська орієнтація взята на озброєння ортодоксальними лівими силами, які намагаються протиставити реформам у національному форматі геополітичну реставрацію і роблять ставку на механізми інтернаціонального утримання.

Недостатня зорієнтованість основної маси населення в міжнародних справах є явищем розповсюдженим, у тому числі, й в розвинених країнах. Досить поширені й приклади нав'язування владою громадянам значущих зовнішньополітичних рішень. Але це є до певної міри нормальним, адже йдеться про процеси в межах визначених національних інтересів. У випадку України маємо дезорієнтованість значної частини населення щодо засад незалежного державного розвитку і значні ризики зовнішніх впливів. Суспільна думка не сприяє вільному раціональному геополітичному вибору держави, виникненню цілісної довготермінової зовнішньополітичної стратегії. Як наслідок, маємо додаткові складнощі на шляху

оптимізації стратегії в міжнародній сфері, — особлива вразливість щодо російського чинника, викривлення засад стосунків з західними партнерами, збереження зародків ізоляціонізму, неадекватного ставлення до процесів інтернаціоналізації та глобалізації. Тривалі дискусії щодо інтеграції, аналіз динаміки рівня підтримки її варіантів фактично приховують низьку реальну готовність населення до інтеграції. На цьому етапі не викликати заперечень тільки розвиток геополітично збалансованого співробітництва. Україна зміцниться внутрішньо та оптимізує своє міжнародне становище, якщо громадяни, орієнтовані на східнослов'янський проект, усвідомлять, що він може бути дійсно успішним, якщо він буде вписаний у європейський вибір і передбачатиме європеїзацію самого цього регіону.

Досвід періоду незалежності досить переконливо свідчить, що недостатня консолідованість українського суспільства не становить безпосередньої загрози її цілісності. Кілька спроб безпосередньо використати геополітичний чинник і соціокультурну багатоманітність країни, запропонувати виборцям підтримати акцентований проросійський політичний проект, не мали жодного успіху. Внутрішні процеси в Україні ні в якому разі не свідчать про посилення сепаратизму і, тим більше, про соціальне і політичне структурування за регіональною або етнічною ознакою. Отже, ситуація з національною консолідацією виглядає таким чином. По-перше, в країні не існує виразного тяжіння до консолідації; воно скоріше є однією з парадигм суперечливих внутрішніх процесів, серед яких є й такі, що деконсолідує. По-друге, самі засади можливої консолідації залишаються предметом дискусій чи навіть боротьби, а бачення таких засад різними суспільними і політичними силами все ще недостатньо артикульовані та перевірені на практичну здійсненність. По-третє, характер розбіжностей в баченні майбутнього країни і баланс сил, які є виразниками різних підходів до такого важливого і складного предмету, не дозволяють розраховувати не тільки на досягнення практичного порозуміння, а й на теоретичну можливість створення життєздатної гібридної моделі. По-четверте, питання національної консолідації та пов'язані з нею є не тільки предметом та полем, а й ресурсом та інструментом боротьби, чи навіть основою існування окремих політичних сил. За таких умов компроміс між провідними політичними силами, досягнення якого стало особливо актуальним після парламентських виборів 2007 р., може бути тільки тактичним рішенням, тоді як реальні зрушення потребують модернізації суспільного життя, його виходу на якісно новий рівень внутрішньої самоорганізації і корегування на цих засадах національного самовизначення.

Прагнення до демократичного національного консенсусу не може мати нічого спільного з уніфікацією, обмеженням політичного і культурного

плюралізму. Навпаки, міцний консенсус можливий лише на основі гармонійної взаємодії різних сил і течій, балансу того спільного, що їх поєднує і становить основу загальнонаціонального, державного й особистого, що відображає специфічні інтереси окремих верств і груп громадян. Така складна соціально-політична конструкція в Україні поки що не може бути створена. Якість внутрішньої еволюції має позначитися у зміні питомого впливу на національний розвиток окремих прошарків, груп, сегментів суспільства. Так само, важливе значення має посилення власне національної артикуляції пріоритетів та інтересів найбільш дієздатних, ключових верств. Результатом вищезгаданих процесів має стати модернізація принципів формування та функціонування національної політичної еліти. Її сучасний склад відображає не стільки стартові умови руху до національної консолідації (це було не надто доречно й п'ятнадцять років тому), скільки проблеми з порозумінням у стратегічних питаннях і здатністю очолити такий рух. До 2005 р. правляча еліта взагалі, в кращому випадку, утримувалася торкатися гострих питань, які загрожували національній єдності, відкладаючи їх вирішення на невизначену перспективу і консервуючи ситуацію, в гіршому, — підсилювала різноспрямовані тенденції, сприяла дедалі більшому відхиленню від природного розвитку країни як органічного цілого.

Проте, брак консолідованості гальмує модернізацію країни. З утвердженням засад демократії виникла особлива залежність зовнішньополітичного курсу України від поглядів та настроїв громадян. Непослідовність державної політики, зволікання з реформами паралізує потенціал суспільства і є самостійним джерелом нестабільності. Жодне фундаментальне питання суспільного устрою не вирішене в принциповому плані, жодна з тенденцій еволюції не стала структуротворчою, жоден процес — незворотним і результативним. Зважаючи на конкретні історичні й геополітичні обставини, ця невизначеність особливо небезпечна, бо затягує період становлення та зміцнення державності, надає додаткові шанси внутрішнім і зовнішнім реставраторам. З огляду на стан суспільства, Україна має дещо обмежену геополітичну незалежність.

Український випадок становлення державності особливо вирізняється тим, що процес самоідентифікації населення розгортається не до, а вже після унезалежнення, а значні групи виявляються недостатньо готовими бути справджені громадянами нової держави. Це є наслідком як значного переміщення населення, асиміляції, з одного боку, і частково розмитим переходом до незалежного статусу. Державне будівництво лише виглядає завершеним; насправді, суспільна опора держави залишається непевною, рухливою. Понад півтора десятиліття незалежності засвідчили, що українське суспільство потребує значного часу, аби впоратися

з успадкованими проблемами, набути більшої цілісності, артикулювати свої інтереси і напрацювати сучасні механізми самоорганізації. Об'єктивно, суспільство сьогодні переважно обернене до своїх внутрішніх проблем. Водночас, країна, випробовуючи власні сили, не замикається в собі. Можливості порівняння, використання успішного досвіду сусідніх народів, нові шанси, що їх надає процес інтернаціоналізації, застосовуються дедалі ширше і перетворюються на значущий чинник суспільного розвитку.

Посилання

- ¹ Кисельова О. Бідність в Україні. [Текст] : інформ.-аналіт. огляд / О. Кисельова // Політ. думка. — 2000. — № 3. — С. 5.
- ² Робочі матеріали до громадських слухань «100 днів коаліційного уряду: погляд неурядових центрів», Київ, листоп. 2006 р. [Текст] / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політико-правових реформ, Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 74.
- ³ Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : експерт. доп. — С. 137. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/DOPOVID07/index.htm>. — Назва з екрану.
- ⁴ Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української міграції [Електронний ресурс] : парламентські слухання 17 листоп. 2004 р. — Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl171104.htm. — Назва з екрану.
- ⁵ Україна на роздоріжжі. Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ. [Текст] / за ред. А. Зіденберга і Л. Хоффманна. — К., 1998. — С. 12.
- ⁶ Українське суспільство 1992–2006 [Текст] : соціолог. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 29.
- ⁷ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році [Електронний ресурс] : послання Президента України до Верховної Ради України, 2001 р. : доповідь «Проблема бідності в контексті політики соціально-економічних перетворень та стратегії реформ». — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text217/pg1.htm>. — Назва з екрану. — Дата доступу: 16.02.2002.
- ⁸ Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10 років незалежності [Текст] / Валерій Хмелько // Політ. думка. — 2001 — № 3 — С. 35.
- ⁹ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [Електронний ресурс] : послання Президента України до Верховної Ради України, 2006 рік. — К., 2006. — С. 70, 71. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/2359.html>. — Назва з екрану.
- ¹⁰ Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 40.
- ¹¹ Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії [Текст] / Жан-Франсуа Ревель. — К., 2004. — С. 225.
- ¹² Хайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії [Текст]. Т. 3. Політичний устрій вільного народу / Ф. А. Хайєк. — К., 2000. — С. 132–133.

- ¹³ «Україна — Європейський Союз: соціальний вимір» [Електронний ресурс] : аналіт. доп. Укр. Центру миру і конверсії та зовніш. політики України. — Режим доступу: <http://cpcfru.org.ua/projects/foreignpolicy/papers/0207/>. — Назва з екрану.
- ¹⁴ Історія європейської ментальності [Текст] / за ред. П. Дінцельбахера. — Л., 2004. — С. 478–493, 526–534, 583–597.
- ¹⁵ Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 21.
- ¹⁶ Українське суспільство, 1992–2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2008. — С. 10.
- ¹⁷ *Golovakha E.* Ukraine and Europe: outcomes of international comparative sociological survey [Text] : European social survey / E. Golovakha, A. Gorbachuk, N. Panina ; Nat. Acad of Science of Ukraine, Inst. of Sociology. — Kyiv, 2007. — P. 26.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ *Яременко О.* Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси [Текст] / О. Яременко, М. Міщенко // Політ. думка. — 2000. — № 1. — С. 4, 5.
- ²⁰ *Хмелько В.* Партійно-політичні та соціально-економічні орієнтації населення України [Текст] / В. Хмелько // Політ. думка. — 1997. — № 3. — С. 17, 21, 23.
- ²¹ Там само. — С. 23–24.
- ²² Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 11, 8, 9.
- ²³ Детальніше див.: Матеріали до прес-конференції «Герої, цінності та міфи сучасної України», підготовлені «Українським демократичним колом» спільно з компанією «Ukraine sociology service» (10 січня 2007 р.).
- ²⁴ Права і свободи людини в Україні [Текст] / UNDP (ПРООН), Ін-т політики. — К., 1999. — С. 42–43.
- ²⁵ Там само. — С. 37, 39.
- ²⁶ Там само. — С. 39.
- ²⁷ Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу «Рівень і чинники громадської активності в Україні: соціологічне опитування Центру Разумкова», Київ, жовтень 2002 [Текст]. — [К.], [2002]. — С. 7.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 18.
- ³⁰ Там само. — С. 25, 26, 27.
- ³¹ Детальніше див.: Матеріали до прес-конференції «Герої, цінності та міфи сучасної України», підготовлені «Українським демократичним колом» спільно з компанією «Ukraine sociology service» (10 січня 2007 р.).
- ³² *Golovakha E.* Ukraine and Europe: outcomes of international comparative sociological survey [Text] : European social survey / E. Golovakha E, A. Gorbachuk, N. Panina. Nat. Acad. of Science of Ukraine. Inst. of Sociology. — Kyiv, 2007. — P. 11.
- ³³ Детальніше див.: Третій сектор в Україні: проблеми становлення [Текст] / Укр. ін-т соц. досліджень. — К., 2001. — С. 17–21.
- ³⁴ Україна: політична історія. XX — початок XXI століття [Текст] / В. Баран [та ін.] ; Нац. Акад. наук України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2007. — С. 917–922.

- ³⁵ Див. детальніше: *Дергачов О.* Особливості розвитку і організації структур громадянського суспільства [Текст] / Олександр Дергачов // Україна: плоди дванадцяти бурхливих років / Фонд Фрідріха Еберта. — К. : Заповіт, 2003. — С. 6–56.
- ³⁶ Українське суспільство, 1992–2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2008. — С. 10.
- ³⁷ Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : експерт. доп. — С. 62. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/DOPOVID07/index.html>. — Назва з екрану.
- ³⁸ Дослідження, висновки та рекомендації щодо Плану дій для громадянського суспільства [Текст]. Ч. I. Громадська ініціатива «Демократична ліга» «Громадянська стратегія демократичного розвитку України». — [К.], [2003] — С. 9.
- ³⁹ Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу «Рівень і чинники громадської активності в Україні: соціологічне опитування Центру Разумкова», Київ, жовтень 2002 [Текст]. — [К.], [2002]. — С. 11.
- ⁴⁰ Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку [Текст] / Фонд «Європа — XXI». — К., 2003. — С. 15.
- ⁴¹ Думки і погляди в Україні щодо політичної реформи [Текст] : інформ. матеріали до презентації даних, 28 трав. 2003 р. [Текст] / Київ. міжнар. ін-т соціології, СОЦІС, Укр. ін-т соц. досліджень, Центр «Соціальний моніторинг», Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2003]. — С. 21.
- ⁴² Українське суспільство 1992–2008: [Текст] : соціологічний моніторинг. Ін-т соціології НАН України. — К., 2008, — С. 11.
- ⁴³ Українське суспільство 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 29; Українське суспільство 1992–2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2008. — С. 25
- ⁴⁴ Див. дані Центральної виборчої комісії: Центральна виборча комісія України [Електронний ресурс] : офіц. веб-сервер. — Режим доступу: www.cvk.gov.ua. — Назва з екрану.
- ⁴⁵ Хронологія переходів народних депутатів України [Текст] // Парламент. — № 5. — 2001. — С. 58–65.
- ⁴⁶ Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України [Електронний ресурс] : указ Президента України № 264/2007. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5961.html>. — Назва з екрану.
- ⁴⁷ Інформаційно-аналітична система «Вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія України: офіц. веб-сервер. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/vnd2006/w6p001.html>. — Назва з екрану.
- ⁴⁸ Українське суспільство, 1992–2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 11.
- ⁴⁹ Детальніше див.: Матеріали до прес-конференції «Герої, цінності та міфи сучасної України», підготовлені «Українським демократичним колом» спільно з компанією «Ukraine sociology service» (10 січня 2007 р.).
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Соціологічне дослідження. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс] : веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.uceps.org>. — Назва з екрану.

- ⁵² Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали до круглого столу, Київ, берез. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — К., 2006. — С. 6, 7, 12.
- ⁵³ Пашков М. Відносини Україна — НАТО у фокусі громадської думки [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2002. — № 8. — С. 53.
- ⁵⁴ Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 81.
- ⁵⁵ Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 [Текст] / Ю. Якименко, О. Литвиненко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 4.
- ⁵⁶ Там само. — С. 4, 5.
- ⁵⁷ Моніторинг соціальних настроїв населення стран постсоветского пространства [Електронний ресурс] : основные результаты опросов 8-й волны, октябрь 2007 г. / Проект «Евразийский монитор». — 26.11.2007. — Режим доступа: http://www.eurasiamonitor.org/?page_id=9. — Загл. с экрана.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Моніторинг соціальних настроїв населення стран постсоветского пространства [Електронний ресурс] : 6-я волна опросов, нояб.-дек. 2006 г. : предварит. результаты опросов / Междунар. исслед. агентство «Евразийский монитор». — 04.12.2006. — Режим доступа: <http://www.rb.com.ua/rus/politics/research/2008/275.html>. — Загл. с экрана; Моніторинг соціальних настроїв населення стран постсоветского пространства [Електронний ресурс] : основные результаты опросов 8-й волны ,окт. 2007 г. / Проект «Евразийский монитор». — 26.11.2007. — Режим доступа: http://www.eurasiamonitor.org/?page_id=9. — Загл. с экрана.
- ⁶⁰ Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России [Текст] : консультативная встреча «Украина и Россия: путь к новому качеству партнерства», Киев, май 2006 г. : информ.-аналит. материалы / Укр. центр екон. и полит. исследований им. А. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 55.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Менше половини випускників шкіл хочуть жити в Україні (опитування) [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.unian.net/ukr/news/news-288510.html>. — Назва з екрану.
- ⁶³ Проблемы и приоритеты украинско-российских отношений в оценках граждан Украины [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 5. — С. 79.
- ⁶⁴ Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 7. — С. 9.
- ⁶⁵ Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 16.
- ⁶⁶ Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення [Текст] : аналіт. матеріали до обговорення на Круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності». Київ, червень 2006 / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 21.
- ⁶⁷ Українське суспільство, 1994–2003 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2003. — С. 93.

- ⁶⁸ Політичний календар [Текст] : інформ.-аналіт огляд / Ін-т політики. — 2003. — № 6 (64). — С. 39.
- ⁶⁹ Сушко О. Кордони України: незавершена ланка десятилітнього державотворення [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / О. Сушко, Н. Пархоменко. — Режим доступу: http://cpcfpu.org.ua/projects/borders/papers/problems/document_1. — Назва з екрану.
- ⁷⁰ Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення [Текст] : аналіт. матеріали до обговорення на Круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності». Київ, черв. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 12.
- ⁷¹ Регіональні відмінності в Україні: позиції експертів [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 19.
- ⁷² Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення [Текст] : аналіт. матеріали до обговорення на Круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності». Київ, черв. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 11.
- ⁷³ Там само. — С. 13.
- ⁷⁴ Українці вважають Україну преемницею Киевской Руси [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://novosti.dn.ua/details/64277/>. — Назва з екрану.
- ⁷⁵ Дані Київського міжнародного інституту соціології див.: Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.kiis.com.ua. — Назва з екрану.
- ⁷⁶ Результати всеукраїнського опитування «Безпека України на тлі конфлікту в Грузії» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/Table/01092008/pr_re010908.htm. — Назва з екрану.
- ⁷⁷ Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали до круглого столу, Київ, берез. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 4.
- ⁷⁸ Там само. — С. 5.
- ⁷⁹ Там само. — С. 6.
- ⁸⁰ Грабовський С. Чи існує та звитяга, що об'єднає Україну? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/27/67435.htm>. — Назва з екрану.
- ⁸¹ Соціологічне опитування проведено УЦЕПД у грудні 2005 р., опитано 2009 респондентів у всіх регіонах України. Див. детальніше: Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали до круглого столу, Київ, берез. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 7.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення [Текст] : аналіт. матеріали до обговорення на Круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності». Київ,

- черв. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 7.
- ⁸⁴ Там само. — С. 8.
- ⁸⁵ Там само. — С. 16, 17.
- ⁸⁶ Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006 [Текст] / Ю. Якименко, О. Литвиненко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 8.
- ⁸⁷ Там само. — С. 7.
- ⁸⁸ Українське суспільство, 1994–2003 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2003. — С. 85.
- ⁸⁹ Українське суспільство, 1994–2003 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2003. — С. 87. — Респонденти мали відзначити не більше 5-ти варіантів відповідей, що підходять.
- ⁹⁰ Степаненко В. Глобалізація кризь українську призму : політичний дискурс та громадська думка [Текст] / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2007 : динаміка соц. змін / Ін-т соціології НАН України. — К., 2007. — С. 111.
- ⁹¹ Там само. — С. 115.
- ⁹² Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 16.
- ⁹³ Табл. 20 містить результати опитування проведеного у червні 1999 р. Інститутом соціології НАН України за Моніторинговим проектом «Україна на порозі XXI століття». Репрезентативна вибірка 1809 чол. Кількість анкет за регіонами: Захід — 380; Схід — 664; Південь — 270; Центр — 495. Наведені дані щодо основних варіантів відповідей. Відповіді за варіантами: «у першу чергу розширювати зв'язки в рамках СНД», «розвивати відносини переважно з Росією», «зміцнювати передовсім східнослов'янський блок» враховані сумарно.
- ⁹⁴ Теж саме.
- ⁹⁵ Детальніше див.: *Сегеда С.* Український народ чи народ України? [Текст] / С. Сегеда // Україна між Сходом і Заходом: погляд з України : аналіт. доп. № 4, Київ, груд. 1994 р. / Укр. Центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій. — К., 1994. — С. 22–26; *Потехін О.* Проблеми міжнародного становища України та громадська думка. Зовнішня політика України і суспільна думка [Текст] / О. Потехін, О. Стегній // Україна і НАТО. Політичний портрет України : бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». — 1997. — № 18. — С. 53–59.
- ⁹⁶ Інформаційна складова європейської та євроатлантичної інтеграції: громадська думка [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 1. — С. 47. — До таблиці включені дані опитувань, що проводилися у лютому відповідного року (у 2006 р. — у січні, у 2007 р. — у квітні).
- ⁹⁷ Пашков М. Україно-російське співробітництво в оцінках населення України [Текст] / М. Пашков, В. Чалий // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 1. — С. 44.
- ⁹⁸ Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 16; Українське суспільство, 1992–2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2008. — С. 14.
- ⁹⁹ Українське суспільство, 1992–2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2008. — С. 14.
- ¹⁰⁰ Безпека України 2010 [Текст] : дослідження здійснене Ін-том соціології НАНУ на замовлення Укр. Форуму / під ред. В. П. Горбуліна, А. М. Зленка, Г. К. Крючкова, В. П. Семіноженка ; Укр. форум. — К., 2007. — С. 106.
- ¹⁰¹ Громадяни України про європейську інтеграцію [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 2. — С. 33.
- ¹⁰² Там само. — С. 40–41.
- ¹⁰³ Громадяни України про європейську інтеграцію [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 2. — С. 39.
- ¹⁰⁴ Інформаційна складова європейської та євроатлантичної інтеграції: громадська думка [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 1. — С. 49.
- ¹⁰⁵ Підраховано за результатами опитування проведеного у червні 1999 р. Інститутом соціології НАН України за Моніторинговим проектом «Україна на порозі XXI століття».
- ¹⁰⁶ Розраховано за даними за даними щоквартальних експертних опитувань Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України. Детальніше див.: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Дата доступу: лютий 2007 р.
- ¹⁰⁷ Міжнародне становище України, зовнішня та безпекова політика [Електронний ресурс] : підсумки 3-го кварталу 2003 р. : аналіт. доп. № 17 / Центр миру, конверсії та зовніш. політики України. — 2003. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану.
- ¹⁰⁸ Опитування проводились соціологічною службою НІСД у листопаді 2003 року. Див.: Український монітор [Електронний ресурс] : щотижневик / Центр миру, конверсії і зовніш. політики України. — 2003.01.12. — 2003.07.12. — № 49. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану.
- ¹⁰⁹ Громадяни України про європейську інтеграцію [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 2. — С. 39.
- ¹¹⁰ Безпека України 2010 [Текст] / під ред. В. П. Горбуліна, А. М. Зленка, Г. К. Крючкова, В. П. Семіноженка ; Укр. Форум. — К., 2007. — С. 107.
- ¹¹¹ Українське суспільство, 1992–2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2008. — С. 14.
- ¹¹² Фонд «Демократичні ініціативи» [Електронний ресурс] : web-сайт. — Режим доступу: www.dif.org.ua. — Назва з екрану.
- ¹¹³ Безпека України 2010 [Текст] / під ред. В. П. Горбуліна, А. М. Зленка, Г. К. Крючкова, В. П. Семіноженка ; Укр. Форум. — К., 2007. — С. 101.
- ¹¹⁴ Україна і НАТО: політ. портрет України [Текст] : бюл. Фонду «Демократичні ініціативи». — 1997. — № 18. — С. 53, 51, 54.
- ¹¹⁵ Биченко А. Громадська думка про НАТО і приєднання до нього України [Текст] / А. Биченко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 9. — С. 21.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 24.
- ¹¹⁷ Биченко А. Громадська думка про НАТО і приєднання до нього України [Текст] / А. Биченко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 9. — С. 29.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 29.
- ¹¹⁹ Режим доступу: www.pravda.com.ua. — Дата доступу: 22.01.2003.
- ¹²⁰ Безпека України 2010 [Текст] / під ред. В. П. Горбуліна, А. М. Зленка, Г. К. Крючкова, В. П. Семіноженка ; Укр. Форум. — К., 2007. — С. 101.

- ¹²¹ Інформаційна складова європейської та євроатлантичної інтеграції: громадська думка [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 1. — С. 46.
- ¹²² Там само. — С. 59.
- ¹²³ Биченко А. Громадська думка про НАТО і приєднання до нього України [Текст] / А. Биченко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 9. — С. 27.
- ¹²⁴ Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії-2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання [Текст] : (Виступи учасників Круглого столу) // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 38.
- ¹²⁵ Там само. — С. 45.
- ¹²⁶ Путин: ты же понимаешь, Джордж, что Украина — это даже не государство! [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/rus/news/news-245248.html>. — Назва з екрану.
- ¹²⁷ Путин говорил НАТО, что Украина — складная держава [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/4/18/74862.htm>. — Назва з екрану.
- ¹²⁸ Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 12 лют. 2007 р. № 105/2007. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105_%2F2007. — Назва з екрану.
- ¹²⁹ Детальніше див.: Дергачов О. Проблеми поглиблення демократії і відповідальності конкуруючих еліт [Текст] / Олександр Дергачов // Консолідація суспільства і відповідальності еліт в умовах виборчого процесу : матеріали «круглого столу» (Ужгород, 1 берез. 2006 р.) / Регіон. філ. Ін-ту стратег. досліджень. — Ужгород, 2006. — С. 11–21.
- ¹³⁰ Функціонування демократичних інституцій в Україні [Електронний ресурс] : резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи, 19 квіт. 2007 р. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549\(2007\).htm](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549(2007).htm). — Назва з екрану.
- ¹³¹ Солана пояснив, чому Україну не беруть в НАТО й ЄС [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/4/9/74358.htm>. — Назва з екрану.
- ¹³² The Fund for Peace. Promoting sustainable security [Electronic resource]. — Mode of access: www.fundforpeace.org/. — Title from screen.
- ¹³³ Паніотто В. Динаміка ксенофобії в Україні, 1994–2002 [Текст] / Володимир Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Ін-т соціології НАН України. — 2003. — № 3. — С. 81.
- ¹³⁴ Майборода О. Український етнос має стати ядром української політичної нації [Текст] / Олександр Майборода // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 21.
- ¹³⁵ Хмелько В. З-за чого політикам вдається розколовати Україну [Текст] / Валерій Хмелько // Дзеркало тижня. — 2006. — № 24 (603).
- ¹³⁶ Белецкий М. И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины [Текст] / М. И. Белецкий, А. К. Толпыго // Полис. Политические исследования. — 1998. — № 4. — С. 87–88.
- ¹³⁷ Різні аспекти цих проблем наочно описуються зокрема: Кубеліус О. Конфесійний чинник в українсько-російських відносинах [Текст] / Олександр Кубеліус

- // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір : наук. зб. / Нац. ін-т укр.-рос. відносин РНБО України. — К., 1998. — С. 55–71; *Перевезій В.* Українська церква: між Москвою і Константинополем [Текст] / Віталій Перевезій // Україна та Росія: історичні, соціокультурні та геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. — К., 2008. — С. 153–162.
- ¹³⁸ Відповідні ідеї «геополітики православ'я» зокрема викладені у книзі одіозного, проте модного ідеолога російської наступальної зовнішньополітичної стратегії Дугіна. Детальніше див.: *Дугин О.* Основы геополитики [Текст] / Олександр Дугин. — М., 1997. — С. 389–407.
- ¹³⁹ Регіональні відмінності в Україні: плюралізм чи розкол? [Текст] : (експерт. опитування) // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 33.
- ¹⁴⁰ Там само. — С. 33, 34.
- ¹⁴¹ Там само. — С. 34.
- ¹⁴² *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний контекст [Текст] / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. — К., 2004. — С. 446–447.
- ¹⁴³ *Якименко Ю.* Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 [Текст] / Юрій Якименко, Олександр Литвиненко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 2.
- ¹⁴⁴ Див.: Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики [Текст] : аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 22–23.
- ¹⁴⁵ Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали до круглого столу, Київ, берез. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 14.
- ¹⁴⁶ Там само. — С. 32.
- ¹⁴⁷ Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/11_8510.html. — Дата доступу 31.05.2006.
- ¹⁴⁸ Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : експерт. доп. — С. 24, 25. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/DOPOVID07/index.html>. — Назва з екрану.
- ¹⁴⁹ *Янукович В. Ф.* Выступление Лидера Партии регионов В. Ф. Януковича на XI съезде Партии регионов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4559abe3c46ab/>. — Загл. с экрана.

2. НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Сучасні розвинені міжнародні відносини дедалі більше обмежуються їх офіційною частиною, — взаємодією державних органів. Їх якісне доповнення відбувається за рахунок активності самодостатніх впливових суспільних інституцій. Але такі складні суспільно-політичні механізми характерні тільки для демократичної спільноти. Сучасний етап світового розвитку характеризується якісно новою моделлю взаємодії національних і наднаціональних процесів, за якої розповсюдження та утвердження спільних цінностей дедалі більше спирається на демократичні норми, інститути і механізми. Значення демократії для поглиблення міжнародної співпраці, надто в Європі, помітно зростає. Водночас, міжнародні чинники, головню за рахунок і в формі цілеспрямованих дій спільноти високорозвинених демократій, так само посилюють і змінюють характер дії щодо внутрішнього розвитку країн, що перебувають на стадії трансформації, сприяють становленню в них демократичного ладу. Значення модернізації, передовсім демократизації, є ключовим чинником стратегічної успішності держави, посиленням її конкурентоспроможності. Тобто йдеться не тільки про привабливість держави як об'єкту міжнародних відносин, її сумісність з міжнародною спільнотою, готовність до поглибленої співпраці та інтеграції (власне її партнерський потенціал), а й про здатність здійснювати власний курс, обстоювати національні інтереси.

В форматі органічного розвитку регіональної спільноти універсалізація цінностей детермінує зближення, можливості гармонізації та узгодження інтересів і пріоритетів держав. Існування внутрішнього демократичного консенсусу уніфікує підходи до принципових питань міжнародної політики і перетворюється на чинник поглиблення інтеграційних процесів. Практично діючі норми демократії перетворюються на необхідну умову визнання і довіри до партнерів. Це, у свою чергу, закладає підвалини для стабільних відносин і розвитку співпраці у найбільш чутливих сферах, до яких належить і безпека. Висока політична культура, авторитетна національна еліта, міцні інститути громадянського суспільства можуть виявитись ефективнішими за державні органи у запобіганні таким загрозам та дестабілізуючим чинникам, як етнонаціональні конфлікти,

прояви екстремізму, інформаційні війни, маніпулювання масовою свідомістю. Міжнародний досвід останніх десятиліть засвідчив його важливу, навіть ключову роль в еволюції підходів і вдосконаленні механізмів регулювання в питаннях безпеки і стабільності.¹

Для групи постсоціалістичних країн з'явилися історична можливість і потужні стимули до прискорених демократичних трансформацій, і долучення на цій основі до формування нової системи міжнародних відносин у форматі Великої Європи. Специфіка ситуації полягає у тому, що не у всіх країнах цієї групи внутрішньополітичні процеси набули відповідної спрямованості. Якщо успішність модернізації країн ЦСЄ, Балтії, та частини балканських є очевидною, то перспективи пострадянських ННД, зокрема України, не є достатньо ясними. Перебіг і результати боротьби між демократичними силами, з одного боку, і представниками консервативної бюрократії та олігархічного бізнесу з іншого, визначатиме роль і характер внеску цих держав у створення системи партнерства і забезпечена стабільності та безпеки в регіоні.

За своїм суспільно-політичним устроєм та принципами організації влади Україна зберігає всі основні ознаки перехідної, умовно демократичної держави. Тут створені і формально функціонують основні демократичні інститути. Ухвалена Конституція, яка отримала високу оцінку міжнародної спільноти, поступово формується сучасна законодавча база, держава приєдналась до значної частки міжнародних конвенцій, що складають правову основу демократичного устрою і захисту прав людини, проводяться вибори і референдуми. Але при цьому Конституція працює дуже неефективно, закони, особливо в громадянській та економічній сфері, виконуються вибірково, права людини на практиці не забезпечені. Реальний політичний процес є лише частково демократичним, так само, далекою від демократичних стандартів залишається політична культура владної еліти. Підвищення ефективності політичної системи та державного менеджменту може відкрити перспективи повноцінної участі в інтеграційних процесах.

У розділі розглядаються різні аспекти впливу внутрішніх характеристик української держави на її сприйняття партнерами, місце в системі міжнародних відносин та можливості розвитку співпраці. Переважно, це здійснюється на основі системи критеріїв, що діє в європейській спільноті. Отже, головна увага приділяється чинникам демократизації та ринкових реформ. З таких самих позицій аналізуються проблеми та перспективи національної модернізації та пошуку моделі національного розвитку.

2.1. Демократизації як чинник партнерського потенціалу

Тенденції світового розвитку дедалі тісніше зв'язують питання безпеки, умов співробітництва і демократії. Інтенсивні процеси глобалізації, які найбільш виразно позначаються в економічній, інформаційній, науково-технічній, військовій сфері, не можуть не впливати й на сферу суспільно-політичну. Потреба в уніфікації умов співпраці, зокрема тих, що забезпечуються засобами права та урядування, дедалі більше актуалізують проблеми підтримання певних демократичних стандартів. Саме це створює нову досить потужну і, водночас, суперечливу за якісними характеристиками та наслідками, хвилю розповсюдження демократії. У багатьох випадках зовнішні чинники наполегливо заохочують ринкові та демократичні трансформації, тоді як внутрішні умови для їх здійснення не визріли достатньою мірою. Сьогодні цілком очевидно, що демократії доводиться проходити суворі випробування під тиском процесів глобалізації та конкретних геополітичних обставин.

Питання демократії в нашій країні на цьому етапі її розвитку стали предметом багатопланових дискусій. Необхідність її утвердження не заперечується, проте, за умов браку загальнонаціонального консенсусу і продовження гострої політичної боротьби, виникло кілька різних зразків розуміння демократії та практичного ставлення до її вимог. Достатньо виокремити кланово-олігархічний, чиновницький та комуністичний варіанти. Маючи свої суттєві особливості, вони переважно використовують спільні аргументи: національну специфіку та суверенне право тлумачити принципи питання, щодо яких існують загальноновизнані судження, на власний розсуд. Якщо додати до цього низьку самокритичність, сильний потяг до того, щоб видавати бажане за дійсне, спроби звести все до формального боку справи, навіть до декорацій, та ще й чинник політичної кон'юнктури, — потребу будь-що створити привабливий імідж собі і запламувати конкурентів, матимемо пояснення розповсюдженого в нас неадекватного сприйняття зарубіжних оцінок суспільно-політичних процесів і стану демократії.

Ключовими особливостями цього сприйняття, яке фіксується й в коментарях офіційних осіб та керівників держави, є звинувачення і застосування подвійних стандартів, ангажованості, намагання втрутитись у внутрішні справи на боці «окремих сил», власне тих, які найближче в Україні підішли до адекватного розуміння норм і практики демократії і є єдиними, відносно дієздатними, її захисниками. Звернення до критеріїв і методики оцінки рівня розвитку демократії, таким чином, має, крім класичної наукової, дві мети: заповнити лакуни знання про демократичний устрій і нівелювати свідомі спроби підмінити поняття, заплутати ситуацію

і дискредитувати демократію як таку. В суто практичному плані це може прислужитися й оптимізації, як внутрішньої так і зовнішньої політики, якщо вони дійсно базуються на європейському виборі. Універсалізація засад внутрішнього життя в Європі дедалі тісніше прив'язує можливості партнерства до моделі національного розвитку та стає основою вирішення питань міжнародної безпеки і поглибленої співпраці. Таким чином, реальне зближення з об'єднаною Європою перетворюється на нагальну потребу, ігнорування якої дорівнює згоді на ізоляції та маргіналізації країни.

Норми демократії в їх сучасному вигляді є продуктом багатовікової історичної практики багатьох народів. Вони увібрали в себе як гуманістичні ідеали, настанови етики та моралі, так і технології організації людських спільнот. Вони дали поштовх розвитку права і переважно на ньому ж базуються. Внаслідок цього, сьогодні вони виявились кодифікованими у чисельних національних і міжнародних документах і в такому вигляді набули найширшого розповсюдження. Цьому передовсім сприяли ООН, ОБСЄ, Рада Європи, меншою мірою деякі інші міжнародні організації. Однак, таке розповсюдження має суто формальний, поверховий характер. Демократія — надто глибоке і складне явище, щоб бути успішно експортованим чи імпортованим. Зазначимо, що саме спроби імпорту, власне, — штучного впровадження певних демократичних процедур, створюють серйозніші проблеми, ніж широко обговорюване питання про спроби експорту демократії.

Склалася ситуація, коли очікування щодо реального дотримання норм демократії у багатьох випадках не мають об'єктивного підґрунтя з огляду на фактичний рівень та окремі якісні параметри суспільно-політичного розвитку окремих країн. Водночас, значна частина (фактично значна більшість) нових незалежних і перехідних країн позиціонують себе як демократичні, чи такі, що безпосередньо прямують до демократичного устрою і на цій підставі не потребують того, щоб їх «вчили демократії». При цьому своєрідна монополія розвинених правових демократій на володіння стандартами демократії і на їх відповідні судження щодо ситуації в інших державах ставиться під сумнів, чи навіть заперечується. Особливо це стосується випадків спрощеного сприйняття демократичних принципів, свідомого гальмування суспільно-політичних перетворень. Насправді, спроби оцінити стан демократії у багатьох випадках викликає негативну реакцію, чи навіть спротив. Характерною є аргументація приведена російським дослідником І. Б. Левіним: «Спроби впровадити в країнах, що розвиваються, систему цінностей, притаманну Західній Європі і США, в силу специфічних історичних процесів і тому неорганічну для інших суспільств ...виглядає як нав'язування, а самі

правозахисні організації — як вбудовані в жорстко євроцентричну ідеологічну систему ліберальної демократії, якщо не просто як поплічники імперіалізму»².

Фактично, ставлення окремих держав до подібних оцінок перетворилось на додатковий самостійний і досить значущий критерій оцінювання. Одна справа, коли йдеться про недостатнє врахування певних об'єктивних національних особливостей боротьби за демократію і процесу демократизації, адже закономірним слідством універсальності критеріїв є їх узагальненість, абстрактність. Принципово інша ситуація виникає, коли в певній країні ігноруються базові вимоги демократичного устрою, а об'єктом критики стають організації, що здійснюють відповідний моніторинг. При цьому результати аналітичного оцінювання переважно ігноруються, або дискредитуються як недоречні та упереджені. У випадках, коли йдеться про умови членства у конкретних міжнародних організаціях, спостерігаємо більш предметне обговорення критеріїв і оцінок відповідних характеристик держав. При цьому і в прикладному політичному, і в методологічному вимірі найбільшої уваги заслуговує величезний люфт між формальними ознаками демократичності і політичної практикою. Найбільш показовими є дискусії між Брюсселем і невідготовленими претендентами на вступ до Європейського Союзу, в форматі яких наочно виявляються розбіжності у ставленні до умов співпраці та інтеграції³. Політичні та ментальні чинники створюють конкретний тиск на тих, хто застосовує певні об'єктивні оцінки стану партнерів і позначають якісні відмінності між ними. Це створює й серйозні практичні проблеми, адже ставить під сумнів паритетність і реальну рівноправність. Формально рівні права і обов'язки не забезпечуються фактичною готовністю використовувати перші і дотримуватись других. Це є справедливим у випадках прагнення демократії, розвинених форм соціальної і політичної організації, але їх актуальної слабкості. Ще складнішою є ситуація свідомого ухилення від демократичного розвитку при активній експлуатації демократичної риторики.

Доводиться констатувати ускладнення в останні роки проблем розвитку демократії, що пов'язано з широким розповсюдженням псевдодемократичних моделей суспільно-політичного устрою. Відомий французький філософ Жан-Франсуа Ревель на початку 90-х рр. минулого століття констатував, що «останні два десятиліття засвідчили небувалий творчий сплеск у царині антидемократії, виявили нові, невідомі досі форми деструкції демократичного лібералізму, настільки ж модерні, як і сам лібералізм»⁴. Суспільно-політична інволюція пострадянських країн, поява нової групи авторитарних режимів надає такому висновку додаткову аргументацію. Конструювання нових моделей керованої демократії

відбувається за ініціативної ролі вищої бюрократії та власниками великих капіталів, які за своїм походженням не є носіями демократичних цінностей.

Модифікації керованої або віртуальної демократії сьогодні є не менш звичайним явищем ніж демократії реальні. У більшості випадків вони не є перехідним станом, натомість — формою мімікрії, офіційного існування різновидів авторитарних режимів. При цьому виникає нове явище — взаємодітримка таких режимів на міжнародній арені, спроби вести дискусії щодо вимог демократії, обґрунтувати відхилення від них національної специфікою. Таке спостерігається саме при контактах представників розвинених і віртуальних демократій. Ситуація на євразійському просторі демонструє, що у стосунках між недемократичними країнами ця тема не є актуальною. СНД не є і не може бути механізмом підтримки демократії. Було б навіть дивно обговорення відповідних проблем керівниками пострадянських держав. Фактично, ця організація, як і вся система міждержавних відносин у євразійському просторі стали механізмом взаємодітримки недемократичних режимів. Дедалі більше виявляються особливості політичної еволюції країн регіону, тобто того варіанту, коли рух до розвиненої демократії мав би відбуватись не від «ще не демократії», а від «розвиненої не-демократії», що спричиняє глибоку суперечливість, боротьбу і аж ніяк не визначає відповідної спрямованості суспільно-політичного процесу. Принаймні ННД Центральної Азії не можуть розглядатися як такі, що проходять стадію демократичного транзиту. Кожна країна, що розвивається демократичним шляхом, виробляє власну конкретну форму демократії, яка відповідає її особливостям і яка задовольняє її потребам. Проте очевидно, що уточнювати і розвивати демократичні принципи можна лише в режимі реальної демократичної практики. Така практика в Україні трапляється дедалі частіше, але все ще лише епізодично, анклавно і не виходить на рівень системних перетворень. Україна ще не готова безпосередньо долучитися до захисту і розвитку демократії на пострадянському просторі.

Оцінюючи дискусії щодо змісту демократії, слід мати на увазі, що інших, подібних за масштабом, систем цінностей не існує, і світова різноманітність та відповідні зіткнення спричинені лише обмеженістю фактичного розповсюдження демократичних норм, потужністю сил, які не зацікавлені в їх повсюдному утвердженні та цілеспрямованій протидії такій перспективі. Водночас, останні десятиріччя виявили виразну тенденцію: країни всіх цивілізацій дедалі більше запозичують західні досягнення не тільки в сфері технологій. Зрозуміло, що передовсім йдеться про форми організації бізнесу та суміжних сфер. Тим більше, що до цього підштовхує динамічна глобалізація, яка передовсім розгортається як явище

економічне. Проте, відставання політичної глобалізації, хоча й є значним і, вірогідно, збільшуватиметься, не може стати абсолютним, таким, що відокремить економічний та політичний розвиток. І якщо сьогодні закони ринку перемогли у світовому масштабі, а стандарти ведення бізнесу прямують до універсальності, слід передбачати посилення їх «типового» впливу на суспільний та політичний розвиток. Розповсюдження демократичних політичних стандартів, таким чином, переважно пов'язане не з експансією високорозвинених держав, а з вимушеним пристосуванням решти до об'єктивних закономірностей прогресу. І хоча пристосування якісно відрізняється від органічного саморозвитку, для якого привнесених економічних стимулів замало, *de facto*, теоретична обґрунтованість західних варіантів універсальних критеріїв оцінювання рівня демократизації, їх прив'язаність до об'єкту дослідження уявляється цілком достатньою. Тим більше не викликає сумніву їх практична значущість, адже вони постійно присутні при оцінюванні партнерського потенціалу держав, які утверджуються в якості суб'єктів сучасних міжнародних відносин.

Такі критерії найбільш повно формалізовані в методиках «Дому Свободи» (Freedom House)⁵, та «Індекс розвитку і трансформації Бертельсманна» (Bertelsmann Development and Transformation Index)⁶. В політичній практиці, яка для України вже протягом багатьох років зберігає особливу актуальність, головне значення мають статутні положення та документи міжнародних організацій. Найбільш повно ключова роль високих стандартів демократії виявилась у діяльності Ради Європи (РЄ) та Європейського Союзу (ЄС). Власне усталена правова демократія стала природною основою і рушійною силою їх виникнення та розвитку. Поява критеріїв демократичності пов'язана з розширенням членства в цих організаціях за рахунок країн, для яких демократичність не є життєвою нормою, а лише метою суспільно-політичного розвитку.

Статут Ради Європи⁷, прийнятий у травні 1949 р. зафіксував прихильність держав-членів до духовних і моральних цінностей, що «складають спільне надбання їх народів і дійсне джерело індивідуальної свободи, політичних свобод і верховенства права, принципів, що формують правдиву демократію». Метою Організації є досягнення більшої єдності заради захисту і реалізації ідеалів і принципів, що є їх спільним надбанням і сприяють їх економічному і соціальному прогресу. Ця мета має досягатись домовленостями і спільними діями в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій і адміністративній сфері, і шляхом підтримки і здійснення прав людини і фундаментальних свобод. Стаття 3 Статуту визначає, що кожна держава — член Ради Європи повинна дотримуватись принципу верховенства права і забезпечити всім, хто перебуває під

їх юрисдикцією права людини і фундаментальні свободи. Будь-який член Ради, який припускається серйозних порушень статті 3 може бути позбавлений його прав представництва і виключений з Організації.

У «Конвенції про захист прав людини і основних свобод» складену членами Ради Європи у листопаді 1950 р. зазначається, що основні свободи є основою справедливості і всезагального миру, і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини⁸. Протягом десятиліть Рада Європи розробила і впровадила біля 200 конвенцій, значна частина яких стосується громадянських відносин і які складають особливу континентальну систему демократичних норм. Фактично європейські конвенції розділені на такі, що безпосередньо впливають на оцінювання дотримань державами зобов'язань членів РЄ і є обов'язковими для виконання як такі, що регулюють другорядні питання і лише свідчать про рівень інтеграції у регіональний правовий простір. Така обов'язкова програма передбачає приєднання до: Європейської конвенції про захист прав та основних свобод та Протоколів до неї №№ 1, 2, 4, 7, 11; Рамкової конвенції про захист національних меншин; Європейської хартії місцевого самоврядування, Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Генеральна угода про привілеї та імунітети Ради Європи та Протокол № 10 до неї; Європейські конвенції про видачу правопорушників, про взаємну допомогу у кримінальних справах, про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом. До решти конвенцій кожна держава приєднується і відповідності до її інтересів і готовності до виконання. Таким чином виникла можливість, з деякими застереженнями, вимірювати суспільно-політичний розвиток за допомогою моніторингу приєднання і дотримання державою європейських конвенцій, у чому нові члени Організації з числа пострадянських країн набагато поступаються старим.

Це є основою значної гнучкості Організації у питаннях членства. За статутом, членом РЄ може бути будь-яка європейська країна, здатна виконувати положення Статті 3 Статуту. Водночас, зазначена здатність є предметом недостатньо формалізованих оцінок. Механізмом адаптації нових членів до стандартів РЄ стали їх особливі зобов'язання, які вони на індивідуальній основі брали на себе при вступі і мали виконати протягом кількох років. У такий спосіб була залишена поза увагою та обставина, що більшість неофітів не відповідали вимогам Статуту. Геополітичні міркування, прагнення побудови «Великої Європи без обмежувальних ліній», розвитку Організації як загальноєвропейської, фактично призвели до спрощення критеріїв членства. Починаючи з кінця минулого століття,

членами Ради Європи стали кілька умовно демократичних і недемократичних держав, що формально суперечить її принципам.

Перед Європейським Союзом, організацією, яка має найбільші потреби і найбільші можливості забезпечення високого рівня демократичного розвитку її членів, постало завдання вироблення критеріїв у зв'язку з появою особливої категорії претендентів до вступу, які знаходились у стані демократичних політичних трансформацій. Процес становлення ЄС та його поповнення такими неофітами як Велика Британія, Данія, Австрія чи Швеція такого не потребували. Попри деякі застереження і такі держави, як Греція (рік вступу 1981), Португалія та Іспанія (1995) не породжували серйозних питань. Правова база ЄС щодо забезпечення демократії є значною і в останні роки активно розвивається. При цьому це скоріше пов'язано не з його розширенням, а з поглибленням інтеграції. Стаття 6 Договору про Європейський Союз фіксує, що він ґрунтується на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини і фундаментальних свобод, верховенства права. Крім того зазначено, що Союз поважає права, гарантовані «Конвенцією про захист прав людини і основних свобод» 1950 р. як загальні принципи права співтовариства.

Питання ефективності забезпечення прав і свобод трактуються в Маастрихтському (1991 р.), Амстердамському (1999 р.) договорах, Ніщцькій угоді (2000 р.) У 2000 р. була підписана Хартія фундаментальних прав ЄС, яка деталізувала та актуалізувала демократичні норми, які складають основу суспільно-політичного життя держав-членів Союзу⁹. Подальшого розвитку правова база функціонування європейської демократії набуває у зв'язку з розробленням проекту «Договору, що встановлює Конституцію для Європи». Проте, розроблення конкретних політичних критеріїв членства пов'язан з появою особливих кандидатів, рівень готовності яких був недостатнім. Ця обставина спричинила спеціальну увагу до питань політичних прав і свобод, формування і функціонування влади, відносин між владою і суспільством.

У відповідності до так званих Копенгагенських критеріїв, ухвалених Європейською Радою у червні 1993 р. вступ до ЄС стає можливим, коли держава «зможе взяти на себе обов'язки членства, виконавши необхідні політичні та економічні вимоги». Формально критерії були запропоновані для держав ЦСЄ, які мали договори про асоціацію з Союзом. Проте, вони надалі використовувались як загальні для всіх можливих претендентів. Перший з Копенгагенських критеріїв — «стабільність інститутів, що є гарантами демократії, верховенства права, прав людини і поваги та захисту прав меншин», — єдина базова вимога до політичного розвитку.

В численних робочих документах Європейської Комісії, пов'язаних з вивченням ступеню відповідності офіційних кандидатів до вступу

широко застосовувались як загально визнані норми демократії, так і методичні напрацювання та конкретні оцінки Ради Європи та ОБСЄ (Офісу ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини). Специфікою підходу ЄС до оцінки рівня демократичності окремих держав є концентрація уваги на устрої і діяльності органів влади. Для цього застосовуються такі критерії: ефективність, консолідованість, стабільність функціонування політичних інститутів; належність поділу гілок влади; визначеність і дотримання компетенції гілок влади; рівень взаємодії, характер відносин між гілками влади; наявність вільних і чесних виборів; становище опозиції; спосіб зміни влади; якість функціонування судової системи; стан дотримання фундаментальних прав і свобод; становище засобів масової інформації; ефективність боротьби з корупцією; наявність громадянського контролю за армією і службами безпеки¹⁰. Окрема увага приділяється питанню захисту прав меншин.

Якщо звернутися до так званих регулярних доповідей щодо поступу до асоціації, в яких щорічно оцінювались результати виконання державами кандидатами програми вступу і відповідності до критеріїв членства, то їх політична частина розглядалась за такою структурою: демократія та верховенство права; права людини і захист меншостей. У залежності від масштабу і особливостей завдань, що мали виконувати окремі держави, відповідні розділи мали частково різне наповнення. В межах цих блоків окремо розглядались питання діяльності парламенту, виконавчої влади, судової системи, заходи боротьби з корупцією, стан громадянських і політичних прав та економічних, соціальних і культурних прав, прав меншин та їх захисту¹¹. Як свідчить практика більшості країн, що у травні 2004 р. набули членства в Союзі, найскладнішими є питання забезпечення ефективного судочинства і боротьби з корупцією.

У ширшому розумінні вимоги до суспільно-політичного розвитку партнерів містяться у так званих національних індикативних програмах, що їх ухвалює Європейська Комісія. Так, відповідний документ щодо України на період 2004–2006 рр, зокрема передбачав конкретні кроки щодо підтримки інституційної, правовою та адміністративної реформи, сприяння прогресу у сфері громадянського суспільства, медіа та демократії, проведення освітніх заходів та тренінгів¹². В розгорнутому вигляді відповідні завдання зафіксовані в «Плані дій Україна — ЄС». Європейський Союз, на відміну від Ради Європи, досі не дозволяв сумніватися у тому, що критерії членства залишаться високими і однаковими для всіх. Певна гнучкість, можливості прагматичного підходу забезпечуються за рахунок відмови від надання гарантій і встановлення термінів виконання критеріїв. Значну роль також відіграє інститут асоційованого членства, угоди про партнерство і співробітництво. До них мають приєднатись

і програми в форматі ідеї нового сусідства та східного партнерства. Для кожної з цих моделей відносин висуваються певні політичні критерії, що, втім, не призводить до девальвації демократичних стандартів Союзу. Найбільш привабливі міжнародні партнери України, таким чином, висувають досить серйозні умови поглибленої співпраці.

Питання демократизації в Україні знаходиться в центрі уваги з моменту здобуття незалежності. Без сумніву, саме воно було і залишається ключовим для визначення успішності країни, її конкурентоспроможності та партнерського потенціалу. На початку 90-х років мало місце очікування, що демократична перспектива буде реалізована чи не автоматично, як закономірний наслідок чи, навіть, обов'язковий додаток до державної самостійності. Надалі домінувало визнання об'єктивних складностей та перешкод на шляху становлення демократії і розуміння того, що країні доведеться пережити довготривалий перехідний період. При цьому, як в самій Україні, так і серед західних партнерів досить розповсюдженими були надії на поступову демократичну еволюцію наявного політичного режиму. Як наслідок, — спостерігалось гальмування формування демократичної опозиції, системна боротьба проти авторитаризму, що зміцнювався, не велася.

Перші півтора десятиліття незалежності не можуть бути зараховані в час розбудови демократії. Політичне життя та практика урядування не отримали достатнього імпульсу до європеїзації. Ситуація адекватно описана в аналітичній доповіді «Примара Європи», підготовленій Агентством гуманітарних технологій: «Переважає більшість урядовців не мала і не має теоретичних наукових знань у сучасних економічних та соціальних науках, так само, вона не має практичних вмінь та навичок праці у новому середовищі відповідальності, а досвід країн успішного реформування залишається не визнаним»¹³. Натомість, як і врешті пострадянських держав, відбувалися зворотні процеси. За роки незалежності в Україні постали нові вороги демократії, — олігархія та бюрократія; так і не перейшли на демократичні засади ліві політичні сили. Стартові умови для реального демократичного транзиту погіршилися. Офіційного заступлення радянського та пострадянського авторитаризму як політичного та морального акту, не відбулося. Питання національного відродження та розбудови незалежної держави переважно розглядалися та вирішувалися не в контексті демократизації. Реальна суспільна потреба в демократії залишається обмеженою. У масовій свідомості демократичні цінності відгороджені від чільних позицій базовими матеріальними потребами. Зв'язок між демократією та добробутом переважно не усвідомлюється. Відповідна національна практика в цьому питанні все ще не є достатньо переконливою. Ставлення еліти до демократичних цінностей є досить

суперечливим, а реальна готовність дотримуватися та просувати їх залишається недостатньою, аби розраховувати на просування України до демократії за графіком її західних сусідів.

На додаток до зазначених проблем, які мають долатися за рахунок прискореного суспільного розвитку, деякі фахівці вказують на наявність інших, таких, що можуть мати значну інерцію. Зокрема, йдеться про те, що українська політична свідомість містить в собі психологічні риси, що становлять підґрунтя комплексу тоталітаризму, — залежність, страх перед свободою, безвідповідальність, інертність, страх перед новаціями, пасивність, брак гідності, конформізм¹⁴. Закономірно, що після стихійної демократизації суспільно-політичного життя у перші роки незалежності, панівною стає тенденція посилення авторитаризму і використання демократичних механізмів як технології його легітимізації.

Розгляд демократизації як практичного питання став можливим і необхідним після подій, пов'язаних з президентськими виборами 2004 р. Завдяки помаранчевій революції Україна минула ту стадію суспільно-політичного розвитку, коли вона заслуговувала на оцінку «умовно демократичної держави». За даними опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» у червні 2006 р. за 10-бальною шкалою оцінювання, в якій «одиниця» означає повну диктатуру, респонденти оцінили стан демократії в Україні на рівні 5,48 балів. Це істотно краще ніж 4,85 бала, — результату дворічної давнини. Опитування показало збільшення кількості громадян, які називають демократію найбажанішою моделлю розвитку держави, — до 52 % проти 41 % в 2004 р. Майже на 13 % знизилася кількість громадян, для яких не має значення, який режим існує в країні¹⁵.

Результативність політичних трансформацій в Україні на основі критеріїв Фонду Бертельсманна була оцінена у 7,10 бала, рівень розвитку ринкової економіки, — у 6,96 балів з максимально можливих 10. За Індексом демократичних та ринкових трансформацій Україна у 2006 р. посіла 32 місце серед 119 перехідних країн, стан яких аналізувався. У порівнянні з 2003 р. її позиція поліпшилася на 12 пунктів. Серед лідерів рейтингу, які мають індекс більший за 8,9, — країни Балтії, Вишеградська четвірка, Тайвань та Південна Корея. Так само Україна відстає від Румунії та Болгарії, але дещо випереджає Туреччину, Албанію, Молдову, Росію¹⁶. За складовими цього узагальнюючого рейтингу маємо наступне: стан державності, — 8,0; політична участь, — 7,8; верховенство права, — 7,0; стабільність демократичних інститутів, — 6,5; політична та соціальна інтеграція, — 6,3. У рамках блоку питань, що стосуються економічних трансформацій, рівень соціально-економічного розвитку оцінюється у — 6,0 балів; організація ринкового та конкурентного середовища, — 6,8; стабільність валюти та цін, — 8,5; приватна власність, — 6,5; забезпечення рівних шансів на

благоденствіє (Welfare Regime), – 6,5; зростання економіки (Economic Performance) – 8,0; сталість економіки, – 5,5¹⁷. Змістовними і зручними для порівняльного аналізу є дані про демократичні перетворення, отримані за методикою «Дому свободи», представлені у табл. 32, 33, 34. Приведені показники наймолодших демократій Західної Європи, країн сусідніх Україні, окремих держав, які претендують на вступ до ЄС, а також тих, які є головними партнерами на пострадянському просторі. Таблиці дають уявлення про тенденції та динаміку змін у суспільно-політичній ситуації, спрямованість та ефективність реформування, які безпосередньо впливають на переструктурування геополітичного простору у Великій Європі та на її східних кордонах, тобто у тому регіоні, у якому переважно концентруються українські національні інтереси, розгортаються процеси, що визначають міжнародне становище нашої держави.

Таблиця 32

Загальні оцінки рівня свободи у ретроспективі¹⁸

Країна	Рік	Політичні права					Громадянські свободи				
		2003	2004	2005	2006	2007	2003	2004	2005	2006	2007
Іспанія		39	38	38	38	39	53	53	53	57	57
Польща		37	37	38	38	38	51	52	54	54	53
Словаччина		36	36	37	37	37	47	51	53	54	54
Литва		38	38	35	36	36	51	52	52	54	54
Хорватія		31	31	34	35	35	49	48	48	49	50
Румунія		32	32	28	30	32	46	47	44	45	49
Туреччина		24	26	27	28	29	33	38	38	37	37
Україна		21	20	19	27	28	31	30	36	45	45
Грузія		19	21	24	24	25	32	32	34	37	37
Молдова		28	28	24	24	24	32	32	33	33	33
Росія		17	16	10	11	11	25	25	25	24	23
Казахстан		8	8	9	10	10	21	20	22	22	22
Білорусь		9	7	5	5	4	15	14	14	10	10

Таблиця 33

Індекси розвитку демократії «Дому свободи» 2008 року*

Країна	Показник	ЕП	ГС	НМ	ЦДУ	МДУ	НСС	РК	ІД	ТР
		2	3	4	5	6	7	8	9	10
1										
Латвія		2,00	1,75	1,75	2,00	2,25	1,75	3,00	2,07	КД
Литва		1,75	1,75	1,75	2,50	2,50	1,75	4,75	2,25	КД

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Словаччина	1,50	1,50	2,50	2,50	2,25	2,50	3,25	2,29	КД
Польща	2,00	1,25	2,25	3,50	2,25	2,50	3,00	2,39	КД
Болгарія	1,75	2,50	3,50	3,00	3,00	2,75	3,50	2,86	КД
Румунія	2,75	2,25	3,75	3,75	3,00	4,00	4,00	3,36	НКД
Хорватія	3,25	2,75	3,75	3,25	3,75	4,25	4,50	3,64	НКД
Сербія	3,25	2,75	3,75	4,00	3,75	4,50	4,50	3,79	НКД
Україна	3,00	2,75	3,50	4,75	5,25	4,75	5,75	4,25	ГР
Грузія	4,75	3,50	4,25	5,75	5,50	4,75	5,00	4,79	ГР
Молдова	3,75	4,00	5,50	5,75	5,75	4,50	6,00	5,00	НКАР
Вірменія	5,50	3,50	5,75	5,25	5,50	5,25	5,75	5,21	НКАР
Росія	6,75	5,50	6,25	6,25	5,75	5,25	6,00	5,96	НКАР
Азербайджан	6,50	5,25	6,25	6,00	6,00	5,75	6,25	6,00	КАР
Казахстан	6,75	5,50	6,75	6,75	6,25	6,25	6,50	6,39	КАР
Білорусь	7,00	6,50	6,75	7,00	6,75	6,75	6,25	6,71	КАР

* Таблиця зведена. Джерела вказані для кожного показника окремо. Загальний індекс демократії — ІД¹⁹ складається з показників: ЕП²⁰ — електоральний прогрес; ГС²¹ — громадянське суспільство; НМ²² — незалежні медіа; ЦДУ²³ — загальнодержавне (центральне) демократичне урядування; МДУ²⁴ — місцеве демократичне урядування; НСС²⁵ — Устрій і незалежність судової системи; РК²⁶ — рівень корупції. Показники визначаються за шкалою від 1 до 7, де 1 означає найвищий рівень демократії, 7 — найнижчий. ТР — тип режиму: 1,00–2,99 — консолідовані демократії (КД); 3,00–3,99 — напівконсолідовані демократії (НКД); 4,00–4,99 — транзитне урядування, або гібридний режим (ГР); 5,00–5,99 — напівконсолідовані авторитарні режими або території під міжнародним адмініструванням (НКАР); 6,00–7,00 — консолідовані авторитарні режими (КАР).

Таблиця 34

Стан демократії у пострадянських країнах у порівнянні з окремими країнами Центральної та Західної Європи за оцінками Дому свободи²⁷

	ПП*	ЕП	ПП	ФУ	ГС	СС	ПАО	ВП	ОА	Статус
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Португалія	1	12	16	12	1	16	12	15	15	В
Іспанія	1	12	15	12	1	16	12	14	15	В
Естонія	1	12	14	12	1	16	12	14	14	В
Італія	1	12	15	11	1	15	12	12	15	В
Польща	1	12	16	10	1	16	12	13	14	В
Словаччина	1	12	15	10	1	16	12	12	14	В
Литва	1	12	15	9	1	16	11	14	13	В
Латвія	2	12	15	8	1	16	12	12	13	В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Греція	1	12	15	10	2	15	11	13	13	В
Болгарія	1	12	15	9	2	14	11	12	12	В
Хорватія	2	12	14	9	2	14	12	11	13	В
Румунія	2	11	14	7	2	14	11	12	12	В
Сербія	3	9	13	7	2	14	11	9	13	В
Україна	3	10	13	6	2	13	10	10	11	В
Туреччина	3	10	12	7	3	12	7	8	10	ЧВ
Грузія	4	8	6	6	4	11	7	6	10	ЧВ
Молдова	3	9	8	7	4	10	6	8	9	ЧВ
Киргизія	5	5	7	4	4	10	7	5	7	ЧВ
Вірменія	5	5	5	4	4	8	5	6	9	ЧВ
Росія	6	3	3	3	5	8	4	4	7	НВ
Азербайджан	6	3	4	3	5	6	3	4	8	НВ
Казахстан	6	3	3	2	5	7	4	4	7	НВ
Таджикистан	6	2	4	3	5	6	4	4	5	НВ
Білорусія	7	0	2	1	6	3	0	2	5	НВ
Туркменістан +	7	0	0	0	7	2	0	1	2	НВ
Узбекистан	7	0	0	0	7	1	0	0	2	НВ

* Скорочення: ПП — Політичні права у т. ч.: ЕП — електоральний процес, ПП — політичний плюралізм та участь, ФУ — функціонування уряду; ГС — громадянські свободи, т. ч.: СС — свобода самовираження та віри, ПАО — права на асоціації та організацію, ВП — верховенство права, ОА — особиста автономія та індивідуальні права; Статус, — В — вільна країна, ЧВ — частково вільна, НВ — невільна.

Досить змістовним видається порівняння стану і тенденцій розвитку демократії за групами країн. Дані «Дому свободи» виокремлюють групу нових членів ЄС, які мають середній показник розвитку демократії у 2008 р. 2,20 (у 2001 р. він складав 2,21), групу країн Західних Балкан з відповідними середніми показниками 3,82 та 4,42, та група колишніх радянських держав (крім держав Балтії) з показниками 5,98 та 5,44 бали²⁸. Як бачимо, перша група демонструє стабільні показники, які свідчать про незворотність процесу демократичних трансформацій і, водночас, про наявність проблем з утвердження деяких стандартів, наприклад ефективності урядування, які склалися в старих правових демократіях. Друга група демонструє повільний прогрес, що обіцяє довгий процес демократизації, який у багатьох випадках потребуватиме зовнішньої підтримки. Третя група, — країни зони СНГ в цілому рухається і зворотному напрямку, — від демократії. І це є вагомим чинником геополітичного структурування. Україна, за рівнем забезпечення громадянських прав і політичних свобод, знаходиться поряд з Румунією, Болгарією, Хорватією і випереджає

Туреччину та більшість країн Західних Балкан. Так само очевидно, що зберігаються суттєві відмінності у рівні розвитку демократії від країн Балтії та Вишеградської четвірки. При цьому, втрачено динаміку суспільно-політичних перетворень. Є очевидним, що до усталеної демократії їй далеко і що просування у більш щільні її шари потребуватиме значних зусиль і, скоріше за все, — продовження боротьби з залишками та рецидивами авторитаризму. Зміцнення демократії потребує поглиблених системних реформ в економічній, політичній і правовій сфері. Це та фаза демократизації, яка не може бути забезпечена тільки масовим рухом громадян і потребує нової якості політичного керівництва. Таким чином, оцінка перспектив демократизації досить жорстко пов'язана з наявністю відповідного потенціалу у політичній еліті і можливими якісними змінами у владі. Результати реформування після зміни влади на рубежі 2004–2005 рр. відбито у табл. 35.

Таблиця 35

Чи вдалося Україні досягти прогресу в реалізації наступних пріоритетів, що визначені в Плані дій Україна – ЄС? (%)²⁹

	Мети досягнуто	Значний прогрес	Помірний прогрес	Певний прогрес	Прогресу не досягну-	Важко відповісти
Забезпечення свободи ЗМІ та свободи висловлювань	12,9	45,5	26,7	12,9	1,0	1,0
Забезпечення прав національних меншин	11,9	29,7	30,7	15,8	8,9	3,0
Розвиток громадянського суспільства	1,0	17,8	31,7	36,6	10,9	2,0
Забезпечення прав людини і основних свобод	1,0	12,9	33,7	44,6	5,9	1,0
Забезпечення демократії та верховенства права	1,0	7,9	31,7	41,6	15,8	2,0
Створення ефективної ринкової економіки	0,0	6,9	42,6	35,6	13,0	1,0
Ефективна боротьба з корупцією	0,0	3,0	10,9	38,6	41,6	5,9
Забезпечення незалежності судової системи	0,0	1,0	5,0	19,8	72,3	4,0

Очікуване і цілком реальне після революції продовження європеїзації влади та країни в цілому, було загальмоване. Парламентські вибори у березні 2006 р. та вересні 2007 р., попри різні результати, закріпили такий стан справ. Завдання консолідації демократії не були пріоритетом жодної з коаліцій, які сформувалися в цей період. Частково змінилися правила гри у політиці та бізнесі, частково перерозподілилися можливості та ролі основних гравців, але це майже не вплинуло на їх природу. Ці гравці можуть виявитися зацікавленими законсервувати ситуацію у разі, коли їх позиції у владі будуть міцними.

Є показовим розподіл думок експертів стосовно причин недостатнього розвитку демократії та громадянського суспільства в Україні. За президентства Леоніда Кучми характерними були такі оцінки: 33% вважали головною причиною корумпованість влади та жорсткий контроль засобів масової інформації, 24% — інертність українського суспільства, 23% — відсутність справжніх економічних реформ, 8% — недосконалість законодавства, 6% — державний патерналізм, 5% — мовно-культурною різноманітністю населення³⁰. За три роки після помаранчевої революції переважно вказують на одну комплексну першопричину — незацікавленість найбільш впливових політичних сил³¹. Особливістю сьогоденної ситуації в Україні є те, що демократичні норми на рівні місцевих громад та окремих колективів утверджуються повільніше і важче, ніж на загальнодержавному. Слабкість профспілок призводить до безконтрольності керівників установ, закладів, підприємств. Повсякденна практика, зокрема високий рівень бюрократизації, свідчать про те, що залежність громадян від влади, втручання держави у справи суспільства та особистості є невинуватеною великою. Такі характеристики влади, політичного класу загалом даються взнаки і у зовнішньому вимірі, адже безпосередньо впливають на характеристики держави як суб'єкту міжнародних відносин, на рівень її дієздатності щодо реалізації суверенітету та конкурентоспроможності.

2.2. Якість державності та рівень дієздатності держави

Сучасні умови становлення нових держав передбачають не тільки природний розвиток суспільно-політичних процесів, а й цілеспрямоване їх прискорення. Ця місія належить національній еліті, до послуг якої багатоманітний міжнародний досвід і можливості залучення зовнішньої допомоги. У перехідних країнах високопрофесійна і відповідальна влада здатна зробити більше ніж те, що може бути підтримане суспільством, прискорити його розвиток з урахуванням бачення стратегічних перспектив. Слід констатувати наявність потреби у здійсненні певного набору

«непопулярних дій», не тільки у звичному соціально-економічному форматі, а й з огляду на соціокультурні, загальногромадянські, геополітичні та деякі інші аспекти національного розвитку. Це окреслює необхідність в оцінці якостей влади не тільки у форматі її взаємодії з суспільством, тобто за рівнем демократичності, а й у форматі ефективності, зокрема, через порівняльний аналіз намірів і наслідків її дії.

Формально суверенна держава дуже часто може виглядати як випадковий конгломерат, що не має виразної колективної свідомості, взаємних зв'язків чи ще якихось групових ознак — окрім єдності державної влади. Коли аналізують рівень консолідованості існуючих держав, застосовують кілька груп параметрів. До базової, первинної групи, що об'єднує параметри, які можуть містити загрозу власне існуванню держави, належать такі: чи розповсюджується державна влада на всю територію; чи існує беззаперечне визнання того, що все населення країни є громадянами; чи існує ефективна адміністрація та інші засоби урядування³². До цього слід додати традиційні критерії: — чи існують масштабні сепаратистські та іредентистські рухи, внутрішня підтримка зовнішніх зазіхань на державну незалежність та територіальну цілісність держави. Крім того, на умови консолідації впливають такі обставини, як наявність територіальних конфліктів, неврегульованість питання кордонів. Окремий випадок, — це зниження міжнародно-правового статусу держави через нерівноправну угоду з іншою державою, чи спотворену модель інтеграції, що принципово знижує її роль як міжнародного актора, змінює зміст суспільно-політичного життя, модель національного розвитку. Глобалізація додатково актуалізує питання якості державності, адже недостатня контрольованість певних територій та ресурсів зачіпають інтереси широкого кола міжнародних акторів не тільки з огляду на безпеку, а й щодо вільного пересування, забезпечення прав людини, умов ведення бізнесу.

Хронічна слабкість державної влади характерна для кількох десятків країн, переважно розташованих в Тропічній Африці, Карибському басейні та на Середньому Сході. Вони закономірно є лідерами за масштабами корупції, а деякі з них, — плацдармом розповсюдження тероризму. В них майже не працює судова система, система соціального обслуговування та захисту, а влада на місцях, зазвичай, не є легітимною. Нездатність урядів таких країн до врегулювання проблем створює підстави для міжнародного втручання різного характеру та масштабів. Отже, неефективна влада створює серйозну загрозу суверенітету. Існує реальний ризик поповнення їх лав за рахунок окремих нових незалежних країн пострадянського простору. Головним чином це стосується країн Центральної Азії, але й Молдова та Грузія мають серйозні труднощі у забезпеченні територіальної цілісності та у вирішенні інших успадкованих проблем. У більшості країн

регіону виникли чи набули розвитку особливі внутрішні явища, здатні серйозно дестабілізувати політичну, економічну та гуманітарну ситуацію. Серед них: дезинтегрованість, наявність проявів сепаратизму, територіальні спори, масштабна міграція. Так, за оцінками експертів Фонду миру, в групі найбільш нестабільних країн світу перебувають Узбекистан (23 місце) та Киргизія (28); Таджикистан, Росія, Туркменістан та Білорусь мають середній рейтинг, займаючи місця з 42-го до 50-го; Україна (86) та Казахстан (88) так само належать до групи ризику³³.

Якщо оцінювати ставлення до пострадянських держав, то щодо частини з них, і на Заході, і в Росії існують серйозні сумніви у наявності в них стратегічних перспектив. Ставлення до них, як до зони та джерела нестабільності на практиці породжує особливі підходи до оцінки їх внутрішнього розвитку. При цьому, у даному випадку йдеться не стільки про подвійні стандарти, скільки про реалізм, про вимушене визнання того, що передумов демократизації не існує і авторитаризм має сприйматися як менше зло, прийнятна альтернатива безладу та радикалізації. Можна стверджувати, що Україна не має масштабних проблем характерних для хронічно слабких держав. Проте, вона стикається з окремими проявами, симптомами та ризиками їх виникнення. Тож оцінка стану її державності в такому форматі є виправданою і доцільною, тим більше, що геополітичне розташування саме по собі підвищує очікування та вимоги як з огляду на партнерську привабливість, так і стосовно здатності самостійно вирішувати власні проблеми і забезпечувати стабільність, та прийнятні умови ведення бізнесу і забезпечення прав громадян, дію правових норм, узгоджених в форматі Ради Європи та ОБСЄ.

Після вісімнадцяти років державотворення країна ще не вирішила значну кількість стартових проблем, аби досягти ознак сучасної усталеної держави. Вона уникла найбільш небезпечних загроз, пов'язаних з недостатньою стиглістю передумов становлення державності. Разом з тим, країна залишається вразливою, з огляду на низький рівень і недостатню органічність внутрішнього розвитку загалом, і функціонування державних інституцій зокрема. Державна незалежність сприяла переформатування самоусвідомлення громадян, суспільно-політичних процесів, пріоритетів та орієнтацій еліти. Проте, такі процеси не набули теоретично можливої і реально необхідної інтенсивності і цілеспрямованості внаслідок того, що сама держава цього не забезпечила.

Коли ми говоримо про ефективність влади, то передовсім звертаємо увагу на правову забезпеченість її діяльності, якість кадрового наповнення керівних структур, зміст програмних документів. Тобто виходимо з того, що влада діє у достатньо впорядкованому і сприятливому (готовому до належного реагування та ініціативних дій) соціально-політичному

середовищі і має турбуватися головним чином про взаємини з опозицією та відповідальність перед громадянами. Водночас, існують важливі чинники, які стосуються країни в цілому і суттєво впливають на якість влади незалежно від її ідейно-політичних характеристик, на базові умови її функціонування. Це особливо стосується держав, що перебувають в стадії становлення та здійснюють транзит від одного суспільного ладу до іншого, або перебувають у стані суспільно-політичної невизначеності. Україна, без сумніву, належить до таких держав.

Найбільш загальним, засадничим чинником, що визначає можливості влади є якість, повноцінність суверенітету. Маються на увазі не випадки колоніальної залежності чи делегування суверенітету в форматі певного інтеграційного проекту, а невіршеність стартових питань, фактична незабезпеченість належного рівня самодостатності та самостійності, неорганічно висока вразливість щодо зовнішніх впливів при формальній суверенності держави. Це, як правило, обумовлюється суперечливістю процесу унезалежнення, непевністю вибору національної еліти, розповсюдженістю диференційованого чи розмитого патріотизму. Дійсно, на становлення української державності наклала помітний відбиток неготовність частини політичної еліти до повноцінної суверенності, яка потребувала встановлення якісно нових суто публічних відносин з Москвою. Навпаки, до 2005 р. спостерігалася свідомо орієнтація на збереження старих нерівноправних зв'язків. Характерним, скажімо, було проголошення СДПУ(О) себе «лобістом російсько-української дружби»³⁴, розповсюдженість орієнтації на Росію при повній неготовності усвідомити суперечливий вплив цієї дружби на перспективи власної держави.

Для правильного розуміння проблем становлення української державності слід приділити окрему увагу історичним та геополітичним умовам. При тому, що загалом формування нових незалежних держав внаслідок розпаду союзних утворень має свої особливості, доводиться констатувати, що три приклади, які стосуються Європи (ЧССР, СФРЮ, СРСР) мають суттєві відмінності. Цілоком цивілізованим, безконфліктним та ефективним був процес ліквідації Чехословаччини. Без сумніву цей випадок був найпростішим, але вирішальну роль мала висока політична культура національної еліти Чехії та Словаччини, що забезпечило оптимальні умови існування нових національних держав і гарні стосунки між ними. Процес розпаду СФРЮ мав конфліктний характер і став предметом міжнародного втручання. Проблеми, з ним пов'язані, розтягнулися вже на два десятиріччя і неодноразово призводили до міжнародного втручання. Усі шість союзних республік продемонстрували різні сценарії унезалежнення і більшість з них досі має серйозні внутрішні проблеми і особливий міжнародний статус. Крім очевидних глибоких культурно-історичних,

конфесійних відмінностей, які додавалися до проблем міжетнічних відносин, ускладнення мають причину, яка є важливою для цього дослідження. Йдеться про особливу роль найпотужнішої держави цього простору, — Сербії і про фактичний рівень готовності окремих республік до повноцінної державності. Готовність Словенії повною мірою скористатися шансом на незалежність, і здатність Хорватії вчасно артикулювати і захищати власні національні інтереси є прикладами, які допомагають зрозуміти чого бракувало провідникам України у вирішальний період демонтажу СРСР.

На пострадянському просторі не сталося конфліктів, подібних балканським, міжнародне втручання стосувалося тільки питання про майбутнє стратегічних озброєнь, але це не є доказом того, що тут розлучення відбулося цивілізовано. Еліти союзних республік не були готові до того, аби сформулювати власне бачення умов забезпечення національних інтересів при розподілі спадщини союзної держави, як суто матеріальної, так і культурної, інтелектуальної, статусної і навіть іміджевої. При тому, що все це було виключно важливим для розбудови власної державності, національного відродження і органічного суспільного розвитку³⁵. Поступливість нових держав дозволила Росії стати безконтрольною розпорядницею спільних здобутків і утвердитися у ролі домінуючого актора пострадянського простору. Її вплив спотворив процес становлення державності колишніх республік. Там де він є особливо різноманітним, виникає ситуація перманентної незавершеності демонтажу окремих важливих конструкцій колишньої союзної держави.

Якість суверенітету також вимірюється здатністю ефективно контролювати територію, виконувати міжнародні зобов'язання, захищати національні інтереси, права своїх громадян за кордоном. Не слід обходити увагою те, що становлення української держави не завершено у деяких важливих аспектах. Скажімо, присутність іноземних військ, перебування поза державним контролем важливих об'єктів, зокрема навігаційних і геодезичних, не є результатом вільного вибору, а реалією, успадкованою від минулого, позбутися якої Україна не змогла за браком потуги і наполегливості. Найбільш суттєвими проявами того, що чинники державності працюють неповноцінно, є наступні. Статус і перспективи державності довгий час залишалися не до кінця з'ясованими через наявність СНД і того комплексу відносин на пострадянському просторі, який складає феномен «близького зарубіжжя». Існують і довгий час не долаються серйозні об'єктивні перешкоди ефективній інформаційній політиці. За експертними оцінками від 80% до 90% національного телевізійного та радіо ефіру заповнюється продуктом неукраїнського (переважно російського) походження³⁶. Значною мірою це спричинено стихійною комерціалізацією

системи ЗМІ і слабкістю законодавства. Загалом держава не докладає достатніх зусиль для забезпечення національних інтересів в інформаційній сфері. Залишається якісно різним режим старих та нових державних кордонів. Проблеми делімітації та демаркації кордонів з Білоруссю та Росією не вирішуються довгий час не тільки через позицію Мінська та Москви. Очевидною є неготовність Києва діяти так, як це зробили в питанні кордонів Естонія, Латвія та Литва. Встановлення сучасного режиму східних кордонів дозволило цим країнам увійти до Шенгенської зони, тобто завершити інтеграцію до єдиного європейського простору. Стан українських кордонів, з одного боку, не сприяє внутрішній консолідації та формуванню політичної нації, з іншого, — він наразі не тільки обмежує країну в реалізації інтеграційних планів, зокрема у впровадженні безвізового режиму з країнами ЄС, але й наражає її на ризики, пов'язані з масштабною і недостатньо контрольованою міграцією. Найбільш проблемним, безумовно є розмежування з Росією. За даними експертного опитування більшість фахівців (53,1%) вважають, що політико-правове оформлення та інфраструктурний стан українсько-російського кордону слугують стримуючим чинником інтеграції України до європейських структур, що це підштовхує західних сусідів до встановлення візових режимів для громадян України (59,4%) і, водночас, це сприяє нелегальній міграції, міжнародній злочинності та контрабанді товарів. При цьому, тільки 6,3% експертів відмічають, що такий кордон «ефективно забезпечує інтереси громадян України та Росії, сприяє реалізації відносин стратегічного партнерства»³⁷. Зрозуміло, що «слабкий» кордон не здатен належним чином забезпечувати територіальну цілісність і невтручання у внутрішні справи держави, слугувати їй символом.

Геополітичне розташування, про переваги якого багато пишуть та говорять як фахівці, так і політики, є безпосередньою причиною перетворення України на країну, де концентруються ризики міграційних процесів. Ці процеси суттєво розрізняються за походженням та характером впливів. Основним мав би стати процес обміну населенням між новими незалежними державами, що утворилися на пострадянському просторі. Успішна держава мала б мати позитивне сальдо у такому обміні, стати привабливою й для представників діаспори з далекого зарубіжжя. Гіпотетично можна було розраховувати на те, що на батьківщину прибудуть не стільки вимушені переселенці, скільки нові підприємливі, ініціативні громадяни, здатні сприяти економічному, науково-технічному та культурному піднесенню країни. Цього досі не відбулося, натомість даються взнаки негативні прояви міграції. Країна втратила і продовжує втрачати внаслідок еміграції цінний людський потенціал. Залишається невирішеною належним чином питання забезпечення прав та інтересів кримських

татар, що повернулися в Україну, їх органічної інтеграції. Стихійно, невпорядковано, без належної прозорості та правового забезпечення, розгортається трудова міграція українських громадян. Безпосередньо з режимом кордонів пов'язане те, що країна стала транзитною для мігрантів третіх держав, що прагнуть потрапити до Європи, і потребує міжнародної допомоги для забезпечення належного контролю та функціонування системи реадмісії. Найсерйознішою для країни, особливо з урахуванням загальної демографічної ситуації, є проблема безконтрольного осідання мігрантів на постійній основі. За експертними оцінками чисельність нелегальних іммігрантів наближається до 1 млн осіб. Переважно, це вихідці з пострадянських країн, — Молдови, Узбекистану, Вірменії, Азербайджану, Таджикистану, Грузії, Росії (більшість — чеченці), а також з Індії, Китаю, Туреччини, Пакистану, Бангладеш, В'єтнаму³⁸. Очевидно, що їх роль в економіці є суперечливою, а перспективи органічної соціокультурної інтеграції є сумнівними. І хоча Україні за питомою часткою мешканців, що мають іноземне походження, далека від таких лідерів як ОАЕ, Ізраїль, чи Швейцарія та Австралія³⁹, вона, на відміну від перелічених держав, практично не має бачення майбутнього і адекватної політики в цьому питанні, яке безпосередньо стосується національної безпеки і стратегічних перспектив. Важливою складовою комплексу проблем, пов'язаних зі статусом та самоідентифікацією окремих груп населення, є явище фактичного, не передбаченого законодавством, подвійного громадянства.

Базовим внутрішнім чинником ефективності влади є забезпеченість акумуляції та здатність до раціонального використання ресурсів. Зокрема, це визначається рівнем збору податків; для місцевої влади відповідне значення має стан комунальних платежів. Такі показники лише на перший погляд безпосередньо залежать від поточних дій влади. Насправді, вони мають інерційну природу і відбивають загальний стан суспільства та налагодженість економічних відносин між владою та громадянами. Так само, й таке явище, як тіньова економіка, може бути результатом як свідомої бездіяльності влади, так і її безпорадності. Так чи так, її масштаби, тобто пропорції публічно контрольованої, напівлегальної та криміналізованої економіки вимірюють рівень дїездатності влади. Якість державності, динаміка її становлення позначається й на загальних економічних показниках перехідного періоду, зібраних у табл. 36.

Економічну кризу чи значний спад на початку трансформаційного періоду пережили всі постсоціалістичні країни. В Україні криза була особливо глибокою і тривала чи не найдовше. Як бачимо з табл. 36 її ще далеко до повернення до докризового рівня за обсягом валового внутрішнього продукту. Для країн ЦСЄ та Балтії середній показник ВВП 2006 р., у порівнянні з 1989 р., становить 142%. Для країн субрегіону

Таблиця 36

Динаміка ВВП перехідних країн у реальному вираженні⁴⁰ (%)

Країна \ Рік	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	1989 до 2006
Польща	5,0	4,5	4,3	1,2	1,4	3,9	5,3	3,6	6,1	6,5	158
Словаччина	4,2	1,5	2,0	3,2	4,1	4,2	5,4	6,0	8,3	8,5	137
Білорусія	8,4	3,3	5,8	4,7	5,0	7,0	11,4	9,4	9,9	8,5	135
Румунія	-4,8	-1,1	2,1	5,7	5,1	5,2	8,5	4,1	7,7	6,5	113
Литва	7,5	-1,5	3,9	7,2	6,9	10,3	7,3	7,6	7,5	7,2	108
Хорватія	2,5	-0,9	2,9	4,4	5,6	5,3	4,3	4,3	4,8	5,5	105
Болгарія	4,0	2,3	5,4	4,1	4,5	5,0	6,6	6,2	6,1	6,0	101
Росія	-5,3	6,4	10,0	5,1	4,7	7,3	7,1	6,4	6,7	7,2	93
Сербія	1,9	-18,0	5,2	5,1	4,5	2,4	9,3	6,3	5,7	6,0	64
Україна	-1,9	-0,2	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,6	7,1	6,8	63
Грузія	2,9	3,0	1,9	4,7	5,5	11,1	5,9	9,6	9,4	10,0	53
Молдова	-6,5	-3,4	2,1	6,1	7,8	6,6	7,3	7,1	4,0	5,0	49

Південно-Східної Європи цей показник становить 104%, для країн СНД та Монголії, — 94%⁴¹. Саме за стартовий період незалежності Україна втратила значну частину економічного потенціалу і з середньо розвиненої європейської країни перетворилася на одного з аутсайдерів континенту з неспівставно низьким рівнем життя. Тут криються й основні причини масштабної депопуляції. При цьому міжнародні інституції фіксують притаманне саме Україні явище: людський розвиток відстає від рівня доходів, тобто той факт, що потенціал країни використовується не на користь громадян. Так, наприклад за даними Програми розвитку ООН, Україна за рівнем ВВП на душу населення, приблизно на чверть випереджає Албанію, але помітно відстає від неї за індексом людського розвитку⁴². Якщо врахувати роль тіньових доходів у підвищенні рівня життя значної частини населення, то невідповідність двох показників засвідчить не тільки катастрофічне руйнування соціальної сфери, а й хронічну неспроможність чи неналаштованість влади протидіяти цьому. Ці факти достатньо говорять про природу влади і про її роль в національному розвитку.

Ще один важливий показник, який, зазвичай, взагалі не враховується, — необхідність адекватної оцінки об'єктивних можливостей держави, а саме державної влади. Україні у спадщину від радянських часів дісталася традиція «важкої держави», тобто іманентна гіперболізація ролі та функцій влади, її претензії на те, щоб все контролювати і номінально за все відповідати. Це, зокрема, є однією з базових причин розповсюдження реальної

Таблиця 37

Індекс людського розвитку за роками та його складові⁴³

Країна	1990*	1995	2000	2005	ПЖ	ІО	ІВВП
Іспанія	0,896	0,914	0,932	0,949	0,925	0,967	0,935
Португалія	0,855	0,885	0,904	0,897	0,879	0,925	0,888
Польща	0,806	0,822	0,852	0,870	0,836	0,951	0,823
Литва	0,827	0,791	0,831	0,862	0,792	0,965	0,831
Румунія	0,777	0,772	0,780	0,813	0,782	0,905	0,752
Білорусь	0,790	0,755	0,778	0,804	0,728	0,956	0,730
Росія	0,815	0,771	0,782	0,802	0,667	0,956	0,782
Україна	0,809	0,756	0,761	0,788	0,711	0,948	0,705
Туреччина	0,683	0,717	0,753	0,775	0,773	0,812	0,740

* У лівій частині таблиці вміщено показники сумарного індексу по роках. Останні три колонки містять індекси станом на 2005 рік: ПЖ — тривалості життя; ІО — освіти, ІВВП — валового внутрішнього продукту.

безвідповідальності. Переоцінювання можливостей держави породжує її перевантаження зобов'язаннями, збільшує число тих сфер, в яких мали б діяти ринок, самоврядування, ініціатива громадян, і де сама держава приречена на неуспіх. Крім того, така концепція державної влади породжує два масштабні негативні феномени. Перший, — бюрократизація, тяжіння до ручного управління, нівелювання ролі законів, права. Другий, — закріплення державного патерналізму і заохочення масового утримання. В Україні погодинна оплата праці є надто низькою порівняно з країнами Євросоюзу і становить менше 1 євро, в той час, як середні погодинні витрати на оплату праці в промисловості в країнах ЄС у 2005 р. становили від 10,60 євро в Португалії, 14,37 — в Греції, 15,22 — в Іспанії і до понад 30 євро/екю в Бельгії, Данії та Люксембурзі, при середньому показнику по ЄС — 19,91 євро/екю⁴⁴. Купівельна спроможність українців, за даними щорічного дослідження GfK Purchasing Power Europe 2007/2008 є передостанньою у Європі. Вона оцінена у 1487 євро на людину. Середній показник на 40 країн становить майже 12 тисяч євро. Білорусь посіла 37-ме місце (1,764 євро), Молдова — останнє (685 євро)⁴⁵.

Показники табл. 38 виявляють слабкі місця політики реформ і особливості розбіжностей між країнами, що знаходяться на різних стадіях трансформацій. Лідери загального рейтингу мають більші проблеми з економічними перетвореннями, у порівнянні з політичними. Розбіжності серед представлених країн в економічному реформуванні є меншими, ніж в політичному, що може бути пояснено наявністю більш універсальних як внутрішніх, так і зовнішніх стимулів та меншою залежністю від ідеологічних

Таблиця 38

Показники критеріїв політичної та економічної трансформації⁴⁶

	ІС*	СД	ПУ	ВП	СДІ	ПСІ	РПТ	СЕР	ОР	ВЦ	ПВ	РБ	РЕ	СР	РЕТ
Литва	9,16	10,0	10,0	9,5	9,5	7,8	9,35	8,0	9,3	10,0	9,5	8,5	9,0	8,5	9,07
Словаччина	9,14	10,0	10,0	9,3	9,0	7,8	9,20	9,0	9,0	10,0	10,0	8,0	7,5	8,0	8,96
Польща	8,76	9,8	9,5	8,8	8,5	7,5	8,80	9,0	9,5	8,5	9,0	8,0	9,0	8,0	8,71
Хорватія	8,57	9,5	9,5	8,0	9,0	8,3	8,85	8,0	8,5	9,5	8,5	8,5	7,0	8,0	8,29
Болгарія	8,44	9,5	9,5	8,5	9,0	7,3	8,70	7,0	8,8	9,5	9,0	7,5	8,0	7,5	8,18
Румунія	8,31	9,5	9,3	8,3	8,5	7,3	8,55	7,0	8,5	8,5	8,5	7,5	9,0	7,5	8,07
Туреччина	7,17	7,8	7,0	6,8	7,0	6,8	7,05	6,0	8,0	8,5	8,0	6,0	8,0	6,5	7,29
Україна	6,93	8,8	7,8	6,8	7,5	6,0	7,35	5,0	7,0	7,5	6,0	6,0	8,0	6,0	6,50
Грузія	6,60	6,8	8,5	6,0	8,0	5,0	6,85	4,0	7,0	8,5	7,5	4,5	7,0	6,0	6,36
Росія	5,94	8,0	5,0	4,3	5,5	4,0	5,35	6,0	6,3	9,5	4,5	5,5	9,0	5,0	6,54
Молдова	5,93	8,0	7,5	6,0	7,0	5,8	6,85	3,0	5,5	7,5	5,5	4,0	5,0	4,5	5,00
Казахстан	5,53	8,5	3,3	3,8	2,0	3,7	4,23	5,0	7,3	8,5	7,0	6,0	9,0	5,0	6,82
Білорусь	4,47	8,5	2,5	3,0	2,0	3,7	3,93	7,0	4,0	4,5	2,0	6,0	6,0	5,5	5,00

Скорочення: ІС — індекс статусу (сукупні результати трансформації); СД — стан державності; ПУ — політична участь; ВП — верховенство права; СДІ — стабільність демократичних інститутів; ПСІ — політична і соціальна інтеграція; РПТ — результати політичних трансформацій; СЕР — рівень соціально-економічного розвитку; ОР — організація ринку та конкуренції; ВЦ — волюта та ціноутворення; ПВ — приватна власність; РБ — режим благополуччя; РЕ — розвиток економіки; СР — сталість розвитку; РЕТ — результати економічних трансформацій⁴⁷.

настанов. Відставання результатів політичних трансформацій, у порівнянні з економічними, як правило, є наслідком свідомої відмови, або нездатності реалізувати відповідні реформи. У нижній частині таблиці, побудованій на основі сукупних результатів трансформацій, закономірністю є кращі показники економічних реформ; виключення, — Грузія і Молдова, які мають проблеми зі станом державності. Україна виокремилася серед країн пострадянського простору, вона не надто поступається наймолодшим членам ЄС, але приєднатися до компанії країн ЦСЄ та Балтії їй найближчим часом буде важко. Передовсім це визначається характером найважливіших завдань: забезпечення стабільності демократичних інституцій, політичної і соціальної інтеграції, підвищення рівня соціально-економічного розвитку. До того ж є підстави вважати, що певні успіхи України є переважно наслідком активних суспільних процесів останнього періоду, а не цілеспрямованих дій влади. Не випадково показники країни щодо ефективності державного менеджменту (табл. 39) є низькими, такими, що помітно відокремлюють її від європейської спільноти.

Таблиця 39

Показники критеріїв ефективності менеджменту⁴⁸

	ІМ*	РС	РЗМ	МС	ФК	ЕВР	ЗК	РТ	РМ
Словаччина	7,20	1,7	8,82	10,0	8,6	8,0	8,7	7	5
Хорватія	6,87	2,5	8,23	9,0	8,6	7,0	8,3	14	9
Болгарія	6,73	3,0	7,97	9,0	8,2	7,0	7,7	15	13
Литва	6,70	1,5	8,25	9,0	9,0	7,0	8,0	6	15
Румунія	6,49	3,4	7,62	8,7	7,8	6,3	7,7	17	22
Грузія	6,36	5,6	7,05	7,7	6,7	7,0	7,3	38	23
Туреччина	6,33	4,1	7,28	8,0	6,8	6,3	8,0	32	24
Польща	5,27	1,8	6,45	7,0	6,8	6,0	6,0	11	53
Україна	5,21	4,0	6,00	7,3	6,0	4,3	6,3	35	55
Казахстан	4,69	4,3	5,37	7,0	4,8	4,7	5,0	68	76
Молдова	4,48	5,8	4,93	6,3	5,4	4,0	4,0	60	87
Росія	3,84	4,3	4,40	4,3	4,6	4,7	4,0	59	98
Білорусь	2,89	4,5	3,28	3,3	2,8	4,7	2,3	89	110

* Скорочення: ІМ — індекс менеджменту; РС — Рівень складності; РЗМ — результати застосування менеджменту; МС — міжнародна співпраця; ФК — формування консенсусу; ЕВР — ефективність використання ресурсів; ЗК — здатність до керування; РТ — рейтинг трансформацій; РМ — рейтинг менеджменту.

Ще одним показником, що характеризує рівень успішності перетворень у напрямку демократії та ринкової економіки є Індекс менеджменту, який характеризує успішність урядування за останні три роки, а саме, у 2005–2007 рр. Тут Україна має 5,21 балів і посідає тільки 55 місце зі 125, що виглядає набагато гірше, ніж рейтинг трансформацій (35 місце). При цьому рівень складнощів урядування для України оцінюється у, загалом, незначні 4,0 балів, що додатково знижує коефіцієнт корисної дії державного механізму. Цей показник визначається з урахуванням умов реалізації політичного лідерства, дієздатності громадянського суспільства, наявності серйозних етнічних, релігійних та соціальних конфліктів, рівня валового внутрішнього продукту на душу населення, рівня освіти, стану державності та впровадження верховенства права⁴⁹.

Якості державності виявляються також в тому, чи забезпечується верховенство загальнонаціональних пріоритетів в економічних питаннях і чи пристосований владний механізм до ефективного менеджменту. Економічна система держави, її економічний потенціал сильно постраждали внаслідок неналежного реструктурування системи власності. Значна

частина національних ресурсів опинилася в руках специфічних власників, які, по-перше, не завжди і не обов'язково узгоджують свої дії з інтересами країни, по-друге, вони безпосередньо впливають на владу та державну економічну політику. Все це суттєво спотворює систему влади, орієнтацію її діяльності та суспільно-політичну роль. Нарешті, констатуємо, що в політичній практиці переважає прагнення не ефективності влади, а розширення її масштабів. Ставка на привілеї, на збереження тінювих схем мають наслідком зацікавленість впливових груп еліт у гальмуванні демократичних і ринкових реформ. Глибина проблем переплетіння влади і бізнесу є такою, що йдеться не про здатність влади тримати великий капітал в межах закону, а про те, як змусити саму владу, яка має недостатньо цивілізовану природу і переважно обслуговує інтереси крупного бізнесу захищати національні інтереси. За таких умов важко сподіватися на належну ефективність державного механізму. Закономірно і показово, що Україна залишається аутсайдером у реформуванні економічної сфери і за рівнем конкурентоспроможності. Обставини останнього періоду дають гарну ілюстрацію того, що реформи гальмують не тільки ті, хто спочатку втрачають від них, а й ті, хто спочатку виграють⁵⁰. Гальмування ринкових перетворень і, загалом, модернізації економіки суттєво підірвало конкурентоспроможність та партнерський потенціал України.

Таблиця 40

Індекс та рейтинг економічної свободи⁵¹

Країна \ Рік	1990	1995	2000	2002	2004	2005	2006
Словаччина	–	5,4 (80)	6,3 (67)	6,3 (68)	6,9 (45)	7,3 (32)	7,61 (20)
Литва	–	4,9 (93)	6,3 (67)	6,8 (62)	7,0 (40)	7,5 (22)	7,40 (31)
Іспанія	6,2 (34)	7,0 (28)	7,4 (19)	7,1 (29)	7,2 (30)	7,1 (44)	7,38 (32)
Казахстан	–	–	–	–	–	7,3 (32)	7,34 (42)
Польща	3,8 (100)	3,9 (103)	5,2 (88)	6,3 (68)	6,7 (53)	6,9 (56)	6,78 (69)
Румунія	4,8 (84)	3,8 (118)	4,9 (112)	5,5 (101)	5,7 (95)	6,4 (82)	6,66 (74)
Хорватія	–	4,4 (109)	5,8 (85)	5,9 (85)	6,2 (74)	6,4 (82)	6,35 (90)
Туреччина	4,8 (84)	5,7 (72)	5,8 (85)	5,5 (101)	6,0 (83)	6,2 (91)	6,35 (90)
Росія	–	4,0 (116)	4,9 (112)	5,1 (114)	5,6 (102)	5,8 (112)	6,12 (101)
Україна	–	3,4 (123)	4,7 (116)	5,3 (110)	5,4 (111)	5,8 (112)	5,649 (121)

Таблиця 41

Економічна свобода в Європі. Рейтинг 2007⁵²

Країна	СВ*	РЕ	ЕС	СБ	СТ	ФС	СУ	МС	СІ	ФНС	СВ	СК	СЗ
Естонія	12	5	78,1	80,0	76,6	89,7	66,8	83,0	90	90	90	64	51,2
Литва	22	14	72,0	86,4	76,6	91,0	76,6	81,2	70	80	50	48	60,1
Іспанія	27	16	70,9	77,1	76,6	70,1	63,6	78,6	70	80	70	70	52,7
Вірменія	32	19	69,4	84,5	75,6	93,1	91,6	79,7	60	70	30	29	80,9
Грузія	35	20	68,7	78,9	61,8	94,2	91,3	77,9	60	70	30	23	99,9
Словаччина	40	21	68,4	71,1	76,6	93,0	60,8	76,7	70	80	50	43	62,5
Латвія	41	22	68,2	76,8	76,6	89,3	69,2	74,1	70	70	50	42	64,1
Португалія	43	24	66,7	79,6	76,6	79,6	49,6	80,2	70	50	70	65	46,0
Італія	60	28	63,4	73,7	76,6	68,5	46,4	80,8	70	60	50	50	57,6
Болгарія	62	29	62,2	66,9	60,8	91,3	65,6	75,7	60	60	30	40	71,5
Румунія	67	31	61,3	70,9	74,0	91,7	74,9	69,7	50	60	30	30	61,4
Туреччина	83	34	59,3	67,4	76,0	79,4	69,9	70,2	50	50	50	35	45,4
Польща	87	35	58,8	65,1	76,6	79,1	55,3	80,3	50	50	50	34	56,2
Греція	94	36	57,6	70,2	76,6	74,5	45,3	78,3	50	40	50	43	48,5
Хорватія	109	37	55,3	53,8	77,8	79,9	36,5	79,3	50	60	30	34	52,0
Росія	120	39	54,0	66,6	62,6	86,3	71,6	62,8	30	40	30	24	66,2
Україна	125	40	53,3	54,0	72,2	89,1	61,9	68,4	30	50	30	26	51,8
Білорусь	145	41	47,4	54,5	62,2	87,9	66,9	61,4	20	10	20	26	64,7

* Скорочення: СВ — світовий рейтинг; РЕ — рейтинг в Європі; ЕС - економічна свобода; СБ — свобода бізнесу; СТ — свобода торгівлі; ФС — фіскальна свобода; СУ — свобода урядування; МС — монетарна свобода; СІ — свобода інвестицій; ФНС — фінансова свобода; СВ — свобода власності; СК — свобода від корупції; СЗ — свобода зайнятості.

Табл. 40 відображає динаміку змін економічної свободи в Україні та державах, з якими її доречно порівнювати. З урахуванням того, що кількість країн, врахованих у рейтингу збільшувалася, у світовому форматі Україна має деякі успіхи. Проте реальна позитивна динаміка за останні роки майже відсутня. Недосконалість, незавершеність ринкових перетворень визначив абсолютне аутсайдерства країни в Європі (набл. 41). Особливо слід виділити відставання за показником свободи ведення бізнесу, в чому ми поступаємося навіть Білорусії. Вочевидь, в країні діють потужні чинники, що гальмують становлення ефективного приватного підприємництва⁵³. Загалом, якщо зважити на дані таблиці, то доводиться зробити висновок, що мають місце не тільки наслідки слабкої нормативної бази, а й поширена практика втручання чиновництва, ознаки того, що зафіксовані обмеження стосуються не всіх. Найбільш впливові представ-

ники бізнесу не тільки не потерпають від браку економічної демократії, а й зацікавлені в збереженні такої ситуації, адже вона є основою системи привілеїв, — їх конкурентних переваг. Очевидно, що такі переваги послаблюють саму країну як міжнародного актора і суттєво гальмують процеси інтернаціоналізації вітчизняного бізнесу. Переплетіння інтересів великого бізнесу і держаного менеджменту, їх замикання один на одному гранично послаблюють їх здатність представляти інтереси країни за правилами, що встановлені міжнародної спільнотою. Індекс економічної свободи обрахований «Фондом спадщини» (Heritage Foundation) фіксує не тільки відносне, а й абсолютне погіршення показників України. За останній рік вони знизилися з 51,0 до 48,8 балів, тобто перетнули рубіж, який відокремлює країни з «переважно невеликою економікою», від тих, де економіка вважається «репресованою», тобто стала економічно невеликою країною і прогнала за цим показником Росії. У доповіді Всесвітнього економічного форуму 2009 р. про стимулювання глобальної торгівлі, Україна, за індексом відкритості економіки опинилася на 71-му місці серед 121 країн. Для порівняння, Литва посідає 40-е, Молдова — 52-е, Казахстан — 93, Росія, — 109-е⁵⁴. Закономірність такого розвитку ситуації підтверджується й подальшим підвищенням рівня корупції, що відображено у табл. 42.

Таблиця 42

Рівень корупції «Transparency International Corruption Perceptions Index»⁵⁵

Країна	Рік	2008		2006		2005		2002		1998	
		Р*	Індекс	Р	Індекс	Р	Індекс	Р	Індекс	Р	Індекс
Іспанія		28	6,5	23	6,8	23	7,0	20	7,1	23	6,1
Словаччина		52	5,0	49	4,7	47	4,3	52	3,7	47	3,9
Литва		58	4,6	49	4,7	44	4,8	36	4,8	-	-
Польща		58	4,6	61	3,7	70	3,4	45	4,0	39	4,6
Туреччина		58	4,6	60	3,8	65	3,5	64	3,2	54	3,4
Хорватія		62	4,4	69	3,4	70	3,4	51	3,8	-	-
Румунія		70	3,8	84	3,1	85	3,0	77	2,6	61	3,0
Україна		134	2,5	99	2,8	107	2,6	85	2,4	69	2,8
Казахстан		145	2,2	111	2,6	107	2,6	88	2,3	-	-
Росія		147	2,1	121	2,5	126	2,4	71	2,7	54	3,4
Білорусь		151	2,0	151	2,1	107	2,6	36	4,8	47	3,9

* Р — рейтинг (місце) країни за рівнем корупції у порівнянні з іншими від кращого стану до гіршого. У 2008 р. досліджувалось 180 країн, у 2006 — 163 країни, у 2005 — 158, у 2002 — 102, у 1998 — 85. Індекс відображає сприйняття (оцінку) рівня корупції підприємцями та аналітиками за 10-бальною шкалою, де 10 дорівнює відсутності корупції, — 0, — тотальну корумпованість

У звіті «Дому Свободи», присвяченому Україні, серед критеріїв за якими оцінюються перебіг змін у транзитних країнах, найгіршими, поряд з урядом, є показники рівня корупції, які з 2003 р. не знижувалися⁵⁶. Як бачимо, нові демократії суттєво відстають у приборканні корупції, але, майже всі вони, на відміну від України, демонструють позитивну динаміку в цьому питанні. В Україні рівень корупції залишається високим протягом багатьох років, незважаючи на постійні спроби різних урядів змінити ситуацію. Не дали результатів і зусилля Президента Віктора Ющенка, який приділяв цьому питанню особливу увагу. Розпочаті у 2005 р. розслідування і порушені кримінальні справи не моли жодних правових наслідків. За оцінками консорціуму неурядових аналітичних центрів зусилля переважно концентрувалися на боротьбі з проявами, а не з причинами корупції. Не було виявлено наполегливості у створенні ефективних механізмів і посиленні нормативної бази. Загалом дії на цьому напрямі були залежними від політичної кон'юнктури. Нарешті, «антикорупційні зусилля влади були значною мірою нівельовані також «корупційним скандалом» у її власному середовищі...»⁵⁷. Не досяг обіцяного і другий уряд Віктора Януковича. За даними експертного опитування Центру соціологічних і політичних досліджень «Соціовимір» та Інституту економічних досліджень і політичних консультацій найнижчі оцінки були виставлені за боротьбу з корупцією (96% опитаних) та з тінізацією економіки (92%). Невисоку оцінку отримала робота уряду щодо покращання інвестиційного клімату та податкової політики⁵⁸. Регулярні побажання посилити боротьбу з корупцією отримує й уряд Юлії Тимошенко.

У 2007 р. Україна вперше увійшла до щорічного рейтингу конкурентоспроможності Інституту розвитку менеджменту в Лозанні і посіла в ньому 46-е місце серед 55 країн, що досліджувалися. Серед показників, за якими Україна програє найбільше вказані ті, що характеризують економічне середовище в цілому: рівень інфляції, обсяги прямих іноземних інвестицій. Найбільш серйозними проблемами названі незавершеність структурних реформ, брак механізмів захисту прав власності, політичну нестабільність, регуляторні обмеження ефективної діяльності компаній. За висновками експертів Інституту, Україна знаходиться на межі між країнами, що втрачають позиції в сфері конкурентоспроможності та країнами, що активно підвищують свої відповідні показники⁵⁹.

Як бачимо, саме група чинників, згрупованих у блок «Інституції», суттєво обмежує конкурентоспроможність України та її партнерський потенціал. Показово, що усі показники цього блоку віднесені до тих, які спричиняють низьку конкурентоспроможність країни, з них 15, — значною мірою. Детальніше це виглядає так: етика поведінки фірм (рейтинг 128);

Глобальний рейтинг та індекси конкурентоспроможності
Світового економічного форуму 2007–2008⁶⁰

Країна	Сумарні показники*		Базові умови		Інституції		Фактори посилення		Інновації	
	Р	І	Р	І	Р	І	Р	І	Р	І
Іспанія	29	4,66	26	5,32	43	4,46	26	4,68	31	4,20
Литва	38	4,49	43	4,82	58	4,08	41	4,33	44	3,94
Португалія	40	4,48	35	5,14	27	4,87	33	4,48	38	4,04
Словаччина	41	4,45	50	4,64	60	3,99	34	4,46	52	3,84
Польща	51	4,28	64	4,41	82	3,65	43	4,30	61	3,66
Туреччина	53	4,25	63	4,44	55	4,13	51	4,16	48	3,90
Хорватія	57	4,20	53	4,60	65	3,86	61	4,00	53	3,77
Росія	58	4,19	68	4,36	116	3,10	48	4,19	77	3,50
Казахстан	61	4,14	66	4,40	80	3,67	58	4,03	84	3,43
Україна	73	3,98	90	4,06	115	3,12	66	3,93	75	3,52
Румунія	74	3,97	88	4,07	94	3,44	62	3,98	73	3,54
Болгарія	79	3,93	76	4,22	109	3,22	72	3,83	91	3,26
Грузія	90	3,87	87	4,07	86	3,62	90	3,55	119	2,90
Сербія	91	3,78	78	4,19	99	3,37	88	3,56	88	3,30
Молдова	97	3,64	96	3,87	105	3,30	102	3,36	122	2,87

* Пояснення до таблиці. Скорочення: Р — рейтинг серед 131 країни; І — середньозважена оцінка всіх показників згрупованих у блоки: «Базові умови» (Basic requirements), «Фактори посилення» (Efficiency enhancers), «Інновації» (Innovation and sophistication factors). До базових умов належать такі групи показників: інституції, інфраструктура, макроекономічна стабільність, охорона здоров'я та початкова освіта. Блок «Інституції» включено до таблиці окремо у зв'язку з його особливою важливістю. Він включає 18 показників, що відображають рівень цивілізованості правової сфери, державного менеджменту, громадянської культури. До «Факторів посилення» належать показники: вища освіта і підвищення кваліфікації, ринок товарів, ринок праці, фінансовий ринок, технологічна розвиненість, розміри ринку.

захист інтересів міноритарних акціонерів (127); прозорість ухвалення урядових рішень (119); усталеність стандартів звітності та аудиту (118); права власності (118); ефективність правової системи (112); марнотратство уряду (111); незалежність суду (111); захист інтелектуальної власності (108); публічна довіра до політиків (107); надійність правоохоронної служби (105); обтяжливості урядового регулювання (104); дієвість корпоративного управління (101); фаворитизм у рішеннях урядовців (97); організована злочинність (97)⁶¹. Конкурентоспроможність українського бізнесу оцінена 81-м місцем в рейтингу. Опитування, проведене серед підприємців, визначило, що найбільшими перешкодами для

ведення бізнесу в Україні є політична нестабільність, корупція та податкове регулювання⁶².

Індекс сприяння бізнесу, що розраховується Міжнародним банком реконструкції та розвитку так само розташовує Україну серед аутсайдерів. Для нашого аналізу важливо підкреслити, що складові таких показників як реєстрація власності, захист інвесторів, система оподаткування, процедури в сфері зовнішньої торгівлі свідчать про надзвичайно високу бюрократизацію, існування передумов для «ручного управління»⁶³. У рейтингу конкурентоспроможності Інституту розвитку менеджменту в Лозанні (IMD-Lausanne), Україна серед 55 країн знаходиться на передостанньому місці. Її динаміка є негативною. Для порівняння, Росія, яка за останні роки також погіршила свої позиції, знаходиться на 47-му місці⁶⁴. В Комісії ЄС обгрунтовано вважають, що прогрес у демократичних перетвореннях «уповільнюється через наявність притаманної Україні корупції, яка є головною перешкодою її розвитку та економічного зростання, а також через брак незалежного судочинства»⁶⁵. Очевидно, що організація влади, її якість, є ключовим питанням для розвитку незалежної держави. У країні з 2004 р. практично не проводиться структурних та інституціональних реформ. Україна фактично п'ятий рік демонструвала своєрідний феномен — «зростання без реформ», причому перелік цих реформ відомий. За оцінкою відомого економіста Ігоря Бураковського, потенціал такого «безреформного зростання» практично вичерпаний, — «Тому, навіть розвиваючись економічно, країна накопичує відставання. Ми відстаємо від того рівня, який могли б мати, провівши реформи. Ми відстаємо від інших країн, програючи їм як конкурентам»⁶⁶. Втрата часу у реформуванні додатково ускладнює питання про модернізацію країни, передовсім, — осучаснення і підвищення ефективності її суспільно-політичної системи.

2.3. Проблеми модернізації суспільно-політичної системи

Українська держава будувалися переважно згори, за участі обмеженого кола осіб і без належного опертя на суспільство. При цьому швидко виникла і залишається постійно присутньою потреба політичної реформи. Зміни до Конституції, ухвалені напередодні вирішального туру голосування на президентських виборах 2004 р., — те, на що спромоглася влада на верхівка, — мали негативні наслідки. Друге, що реально відбулося, — підвищення якості виборчого процесу та часткове вивільнення ЗМІ, стало результатом активних дій громадян. Помаранчева революція сприяла частковому просуванню країни шляхом модернізації політичної системи.

Але це практично не стосуються оптимізації організації влади її суспільних джерел та цивілізаційної природи.

Україна досягла якісних зрушень у забезпеченні вільних і чесних виборів. Парламентські вибори 2006 і 2007 рр. проведені переважно у відповідності із зобов'язаннями в рамках ОБСЄ, Ради Європи, іншими міжнародними стандартами демократичних виборів. В цілому поважалися громадянські та політичні права людини⁶⁷. Досвід 2004 р. і надалі відіграватиме позитивну роль для всіх майбутніх виборів. У робочому документі Європейської Комісії «Звіт про виконання Європейської політики сусідства. Україна» констатується: «Завдяки підготовці і проведенню в цілому чесних і вільних парламентських виборів у березні 2006 р., Україна досягла успіхів у забезпеченні демократичного виборчого процесу, започаткованого Помаранчевої революцією»⁶⁸. В країні вперше спрацював механізм зміни влади і почав діяти механізм політичної відповідальності. Водночас, прогрес в цьому сегменті політичного реформування є не повним і потребує як розвитку, так і закріплення. Дотримання демократичних електоральних процедур не забезпечує формування якісної влади. Країна потребує розвинених внутрішньо демократичних партій та структурованої за політичними уподобаннями спільноту громадян. Аби ефективно використовувати механізми влади, потрібна сучасна політична культура, яка б забезпечила постійне оновлення політичної еліти, дозволяла делегувати до влади тих, хто набув авторитету перед тим, як йти у політику.

Не досягнуто реальних результатів у виконанні міжнародних рекомендацій, стосовно підготовки Виборчого Кодексу, повільно формується загальнодержавний реєстр виборців. Зростає актуальність законодавчого забезпечення підвищення якості депутатського корпусу, підвищення відповідальності депутатів всіх рівнів перед виборцями. Крім того, місцеві вибори, які проводилися вже після березня 2006 р. позначили проблеми дотримання виборчих процедур, дієздатності та відповідальності виборчих комісій, суперечливої ролі судів. Існують резерви розширення застосування принципу виборності. На регіональному рівні склалася система управління, яка не повністю відповідає принципам демократії. Передовсім йдеться про розподіл повноважень між головами обласних та районних адміністрацій та радами відповідного рівня. Залишається невирішеним комплекс питань, пов'язаних з місцевим самоврядуванням. Загалом, склалася ситуація, коли легітимність влади цілком визнається на міжнародному рівні, але у внутрішньополітичному форматі це далеко не так. Складною є ситуація з якістю представництва інтересів громадян, найголовніше, — з рівнем розвитку політичних партій. В країні ще не створена стабільна, соціально укорінена партійна система, здатна артикулювати і узагальнювати суспільні інтереси.

Своєрідна проміжна ситуація виникла щодо стану основних прав і свобод. Зміни у суспільно-політичній сфері позитивно позначилися з дотриманням громадянських прав. Свобода самовираження та переконань в країні загалом забезпечена. Громадяни вибороли і влада вже не в змозі реально обмежити свободу зібрань, демонстрацій, відкритих публічних обговорень, проявів громадянської активності. Але для реального забезпечення всього комплексу прав людини і свобод, необхідно суттєво реформувати соціально-економічну сферу. Наразі даються взнаки фінансово-економічні обмежувачі дії багатьох законів, впроваджених європейських норм. При розгляді у Верховній Раді питань про ратифікацію конвенцій, лунають аргументи на кшталт: «країна ще не готова». Виникають складні проблеми з внесенням змін у чинне законодавство, аби впровадити міжнародні стандарти в забезпеченні захисту прав людини та основних свобод відповідно до європейських та міжнародних стандартів, зокрема, в таких аспектах, як права дитини, гендерна рівність, умов праці. Водночас, варті спеціальної уваги такі питання, як недостатня толерантність державної системи і, зокрема бюрократії, до пересічних громадян, низька дієздатність і загалом орієнтованість судової системи на захист їх прав та інтересів.

За останні роки країна зробила рішучий крок у забезпеченні свободи слова і доступності суспільно значущої інформації. Поступово формується система вільних, незалежних медіа. Демонтована централізована система цензури, розповсюдження дезінформації, маніпулювання масовою свідомістю, чорного піару. Неупередженість інформації стала розповсюдженим явищем, проте, чи буде це закріплене і чи перетвориться на стандарт для всіх регіонів, залишається невідомим. Чинне законодавство містить деякі недемократичні положення щодо умов діяльності ЗМІ під час виборів. Належної прозорості щодо власників ЗМІ та їх впливу на редакційну політику досі не існує. Залишаються неясними перспективи перетворення державних телерадіокомпаній в канали суспільного мовлення, гальмується роздержавлення друкованих засобів масової інформації, заснованих органами державної влади. Абсолютно недостатньою є інформованість щодо важливих питань життя країни населення в сільській місцевості. Актуальними залишаються питання запобігання монополізації ЗМІ, відносин між власниками та творчими колективами. Попри суттєве покращання ситуації, залишаються проблеми з незалежністю регіональних та місцевих ЗМІ. На міжнародному іміджі країни та на її місці у рейтингу свободи преси, негативно позначається безрезультатність розслідування випадків нападів та вбивства журналістів. «Дім свободи» у щорічному звіті щодо свободи ЗМІ оцінила Україну як «частково вільну» країну⁶⁹. Все ж, після помаранчевої революції позитивна тенденція

набирає силу. У звіті «Репортери без кордонів» — у 2006 р. Україна піднялась в рейтингу свободи слова на 6 позицій (з 112 до 106)⁷⁰. За оцінками 2007 р. Україна перемістилася на 93 місце з 169 країн включених до рейтингу організації⁷¹, що, очевидно, відбулося завдяки більш збалансованій оцінці ситуації. Нарешті, у звіті за 2008 р. Україна опинилася на 87 місці зі 173, що є найкращим показником у порівнянні з рештою країн СНД, але суттєво гірше за показники європейських аутсайдерів, таких як Сербія⁷².

Найменш забезпеченим залишається верховенство права. Базовою причиною цього є нерозвиненість правової культури на рівні еліти, державних службовців та, зрозуміло, — громадян. Додатковими причинами є недосконалість, неповнота законодавства, яке не сприймається чинником забезпечення справедливості, а також, — неналежний статус та організація діяльності судової влади. Поділ гілок влади нечіткий, межі їхньої компетенції визначено недостатньо, відносини між ними незбалансовані, рівень співпраці недостатній і неякісний. Зміни до Конституції, які перерозподілили повноваження на користь Верховної Ради та уряду не вирішили питання про вертикаль виконавчої влади і при цьому не вирішили питання про її домінування. Залишаються неврегульованими взаємини виконавчої та представницької влади на регіональному та місцевому рівні. Це не тільки визначає штучну обмеженість ролі і впливу Верховної Ради та місцевих рад, а й суттєво погіршує умови розвитку парламентаризму, а таким чином, і партійної системи, тобто тих інституцій, які найбільшою мірою пов'язані із становленням громадянського суспільства, відіграють роль механізмів презентації та захисту його інтересів у державній політиці⁷³.

Слід визнати наявність соціальних причин, які утруднюють утвердження верховенства права. Серед них брак цивілізованої традиції законотворчості, низький рівень довіри до державних інституцій, недостатність знань про свої права і навичок, та прагнення їх обстоювати. Ще більш песимістично налаштовані вітчизняні фахівці з соціальної психології, які стверджують, що притаманний українцям індивідуалізм «не домагає до громадянського рівня та існує виключно в царині егоїстичних інтересів, на відміну від західних європейців, в яких він знаходить своє втілення у суспільно-політичних справах⁷⁴. В країні лише почала формуватися сучасна правова та політична культура, яка є умовою зміни рівня і стилю урядування та судочинства, створення системи дієвого громадянського контролю над правоохоронними органами. Судова гілка влади на практиці не відокремлена від виконавчої і не має реальної незалежності. Це визначається як інституційними, так і матеріальними чинниками, передовсім системою призначення та оплати праці суддів та фінансуванням судів. Важливими є також проблеми ефективності судової влади, виконання

судових рішень та покращання доступу до правосуддя. Як стверджує Голова Верховного Суду України Василь Онопенко «У країні не створено базових передумов для існування неупередженого і справедливого суду»⁷⁵. Залишаються без реакції рекомендації Венеціанської Комісії, щодо обмеження терміну перебування на посаді суддів до десяти років та обсягу повноважень Генеральної прокуратури, що суперечать принципам демократії та верховенства права⁷⁶. Залишаються невиконаними зобов'язання перед Радою Європи, внаслідок чого Україна тривалий час залишається об'єктом моніторингу ПАРЄ.

Окремою проблемою є реалістичність політичного вибору, здійсненість і ефективність певного соціально-економічного та політичного проекту. Відносно слабким місцем в політичній організації українського суспільства є опозиція, її реальний статус, захищеність, можливості виконання контрольних функцій та відповідальність. В країні лише починає формуватися культура відносин між владою та опозицією. Після помаранчевої революції фактичні умови її діяльності наблизилися до демократичних стандартів. Проте, її права мають бути чітко прописані та законодавчо закріплені. Проблеми структурування та представництва інтересів, врахування суспільних інтересів та сприяння суспільному розвитку безпосередньо пов'язані з еволюцією організації влади, з формою правління.

Практика перехідних країн наочно демонструє закономірність: миттєвий результат встановлення системи влади досягається при запровадженні інституту президентства і формування владної піраміди. Так чи так, така система спрацьовує навіть у найменш розвинених суспільствах, за умов дефіциту еліти. Нерозвиненість структур громадянського суспільства, механізмів публічної кар'єри, заміщується суспільними інститутами іншого порядку, — клановістю, непотизмом, фаворитизмом. Як правило, за таких умов виникає «суперпрезидентська» форма правління, коли глава держави посідає позицію над гілками влади і де-факто підпорядковує їх собі. Частково це прописується в Конституціях, значною мірою встановлюється на практиці. Півкроку вперед, — це формування виконавчої влади, яка не є лише інструментом для реалізації політики президента, а і набуває власної суб'єктності. Проте реально, складається потужна виконавча гілка, яка домінує над іншими і в межах якої уряд не є контрольованим з боку законодавчої влади, а президент взагалі має свободу рук у використанні владних механізмів. Рівень реальних повноважень голови держави визначає вагу політичного лідерства.

Становлення парламентаризму є якісним зрушенням в розвитку системи влади. Він потребує дійсного плюралізму та змагальності в політичному процесі, утвердження засад демократії. Для повноцінного

функціонування законодавчої влади необхідна наявність досить широкого кола особистостей готових за своїми громадянськими та професійними якостями гідно захищати суспільні інтереси. Очевидно, що за умов децентралізації, розвиненого регіоналізму, культурної (етнічної, конфесійної) багатоманітності вимоги до відповідного прошарку громадян додатково зростають. Законодавча та представницька влада в демократичних державах є первинною, самодостатньою, такою, що має окрему і безсумнівну легітимність. Іншу ситуацію маємо в перехідних країнах, де статус парламентів реально принижений, вони позбавлені безпосереднього впливу на уряд, контрольні функції існують номінально, депутатський корпус формується під контролем президентів. В Росії, за свідченням Ігоря Буніна, генерального директора Фонду «Центр політичних технологій», дедалі більше громадян взагалі не розуміють навіщо потрібні представницькі органи влади, якщо є ефективно чинний Президент. Парламентські республіки розосереджують повноваження і передбачають зниження ваги політичного лідерства, натомість, передбачають вищі вимоги до політичної еліти.

Досягнення певної рівноваги між виконавчою та законодавчою гілками влади, тим не менш, не забезпечує оптимального функціонування владної системи в цілому. Як свідчить досвід десятків країн, найскладнішим у розвитку владних інститутів є формування самостійної дієздатної судової гілки влади. Сама її природа передбачає наявність високої правової культури та розвинених інституцій громадянського суспільства. Для нових незалежних держав розвиток судової системи становить особливу складність. Цей процес, як правило, свідомо гальмується на урядовому та парламентському рівні, адже розглядається як такий, що обмежує свободу дій інших гілок влади. Влада органічно не орієнтована на системне вдосконалення власної структури. До цього процесу має долучитися громадськість та експертне середовище. і потребує допомоги в цьому важливому питанні з боку суспільства. Фактично, саме громадянське суспільство, делегуючи своїх представників до представницької та судової влади та слугуючи основним джерелом поповнення політичної еліти, створює умови для синхронного розвитку і взаємодії гілок влади. Недостатня розвиненість суспільства дорівнює браку матеріалу та відсутності заохочування до встановлення цивілізованої форми правління.

В країні має запрацювати в повному обсязі механізм політичної відповідальності та легітимізації влади. Аби мати можливість діяти ефективно, владі недостатньо юридично закріпити свій статус. Зазначимо, що наразі в Україні не забезпечений і цей мінімум. Внаслідок недосконалої конституційної реформи, лакун в законодавстві, набули розповсюдження суперечки щодо обсягу повноважень, боротьба за посади і т. ін.

Необхідна усталеність інститутів влади, чітке розмежування їх компетенції та відповідальності. Суспільна легітимація влади до того ж потребує її успішності, наявності переконливих позитивних результатів її діяльності. Важливе значення має зміст цієї діяльності, отже, — наявність консенсусу щодо стратегічних питань національного розвитку. На рівень підтримки влади дедалі більше впливає стиль урядування, зокрема прозорість, готовність до діалогу з громадськістю. Для перехідних держав чималу роль відіграє також зовнішнє визнання чинної влади, її спроможність повноцінно використовувати міжнародні чинники у здійсненні державної політики.

Важливою обставиною для оптимізації організації влади є баланс між централізацією та децентралізацією. Звичайно, це питання по-різному виглядає для держав різних за розміром та залежить від наявності автономій. Проте, поза форматом унітарного чи федерального устрою, існує проблема органічного розподілу компетенції між центральною та місцевою владою та визначення принципів адміністративно-територіального структурування. В ідеалі жодна функція, яка може здійснюватися на певному рівні, не має передаватися вище. На практиці, вищі ланки владної структури прагнуть сконцентрувати у себе максимум повноважень. Закономірно спостерігаємо брак уваги до проблем регіонів, гальмування реформ місцевого самоврядування, ірраціональну централізацію.

Підкреслимо ще одну не для всіх очевидну аксіому, — систему влади недостатньо побудувати, вона має розвиватися і вдосконалюватися. Зрозуміло, що це є нормою для країн, які сповідують принципи демократії, а організацію влади підпорядковують цілі служіння загальнонаціональним інтересам. В цьому сенсі і сам розвиток системи влади є ознакою просування до сучасних цивілізаційних стандартів. На просунутих етапах такий розвиток потребує безпосередньої участі суспільства. Практика перехідних країн наочно демонструє закономірність: миттєвий результат досягається у формуванні інституту президентства. Як правило, виникає «суперпрезидентська» форма правління, коли глава держави посідає позицію над гілками влади і де-факто підпорядковує їх собі. Частково це прописується в Конституціях, значною мірою встановлюється на практиці. Півкроку вперед, — це формування виконавчої влади, яка не є лише інструментом для реалізації політики президента, та набуває власної суб'єктності. Проте реально, складається потужна виконавча гілка, яка домінує над іншими і в межах якої уряд не є контрольованим з боку законодавчої влади, а президент взагалі має свободу рук у використанні владних механізмів. Становлення парламентаризму є якісним зрушенням в розвитку системи влади. Він потребує дійсного плюралізму та змагальності в політичному процесі, утвердження засад демократії. Досягнення

певної рівноваги між виконавчою та законодавчою гілками влади, тим не менш, сам по собі не забезпечує оптимального функціонування владної системи в цілому. Як свідчить досвід десятків країн, найскладнішим у розвитку владних інститутів є формування самостійної дієздатної судової гілки влади. Сама її природа передбачає наявність високої правової культури та розвинених інституцій громадянського суспільства. Для нових незалежних держав розвиток судової системи становить особливу складність. Цей процес, як правило, свідомо гальмується на урядовому та парламентському рівні, адже розглядається як такий, що обмежує свободу дій інших гілок влади. Влада органічно не орієнтована на дійсне вдосконалення власної структури, що обумовлює необхідність зовнішнього впливу на неї в цьому важливому питанні.

Політична криза в Україні загалом поставила під сумнів досягнення країни в питаннях формування влади шляхом вільного волевиявлення громадян. Правова незабезпеченість дострокових виборів, серйозні вади в системі формування та функціонування депутатського корпусу окреслили наявність масштабних завдань щодо розвитку правової бази демократичного урядування та впровадження відповідної сучасної політичної практики. Україні бракує низки законів, які мають доповнювати і розвивати норми Конституції. Серед них: закони про Президента, про Кабінет Міністрів, про тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради, Регламент Верховної Ради та ін. Саме це створює проблеми з розділом повноважень та відповідальності між гілками влади, зберігає простір для ручного управління, довільного розширення або узурпації повноважень і тіншової політики. Це ж утруднює демократичний контроль за діями влади. Залишається низькою ефективність, рівень дотримання чинного законодавства. Нагальною є потреба нормативного забезпечення розведення бізнесу і влади, впровадження цивілізованих механізмів лобіювання. За всіма цими напрямками зберігається значна невідповідність європейським стандартам. Обговорення політичної кризи ПАРЕ і Європейським парламентом фактично розширюють завдання реформування як засобу зміни геополітичних координат країни.

Вагома роль зовнішнього чинника пов'язана не тільки з намірами інтеграції і відповідними зобов'язаннями перед європейськими партнерами. Слід визнати, що цей чинник є постійно присутнім в останні роки внаслідок періодичних загострень політичної кризи. Неконсолідованість політикуму, вади політичної організації держави, які даються взнаки в останні роки не можуть бути пояснені лише недосконалістю конституційної реформи 2004 і 2006 рр. У дещо інших формах все це мало місце й раніше і спричиняло зовнішнє втручання. За спогадами Анатолія Грищенка⁷⁷, у 2002–2004 рр. влада і опозиція вважали абсолютно прийнятним

звертатися до дружніх держав за допомогою у врегулюванні внутрішньої політичної кризи. У 2002–2003 рр. у Варшаві проводилися круглі столи за посередництва президента Квасьневського і високого представника Євросоюзу Солани. В кінці 2004 р. участь представників Литви, Польщі, Росії у врегулюванні політичної кризи виглядала цілком логічною і не викликала неприйняття в суспільстві. Але надалі стають помітнішими ознаки неготовності як еліти, так і суспільства до впровадження реформ, які б ліквідували причини криз.

Свідченням масштабності надій і серйозності розчарування, стосовно розвитку суспільно-політичної ситуації в Україні після помаранчевої революції, став відкритий лист відомих державних і громадських діячів європейських країн⁷⁸. Реагуючи на конституційну і політичну кризу автори листа зазначили: «Цей важкий момент є викликом для європейської демократії, у якій треба піти далі від політики закликів та встановити практичний курс на участь у вирішенні кризи, яка має значні наслідки для Європи» і підкреслили, що стосовно України Європа сьогодні має бути активнішою. Водночас, європейські структури важко звинувачувати у неувазі до України, передовсім до її суспільно-політичного розвитку. Так, Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська Комісія) загалом ухвалила щодо України понад 250 рекомендацій та інших документів. Для порівняння, — щодо Польщі — 20, щодо досить проблемної Румунії — біля 5079. У листопаді 2006 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Радою Європи про заснування в Україні Офісу Ради Європи для координації програм співробітництва. Зокрема, в рамках Плану дій співробітництва Ради Європи з Україною реалізується шість спільних програм, зокрема: заохочення демократичних процесів в Україні та на Південному Кавказі; розвиток демократичних інститутів та вільної преси відповідно до європейських стандартів; заохочення культури прав людини в Україні та на Південному Кавказі.

Оцінку реформування та детальні рекомендації Україна постійно отримувала від Ради Європи. Рекомендація 1722 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» містить такі акценти реформування, як допомога «органам української влади у впровадженні Європейської хартії місцевого самоврядування задля посилення розвитку місцевої демократії в Україні», «в розбудові відкритого та демократичного суспільства», «забезпечити повну відповідність законодавства та практики України стандартам і принципам Організації, особливо стосовно стандартів, закріплених в Європейській конвенції з прав людини, а також повну відповідність рішенням Європейського Суду з прав людини в частині індивідуальних та загальних заходів, що можуть вимагатись»⁸⁰. У резолюціях та рекомендаціях ПАРЕ (зокрема

Резолюція 1364 (2004)⁸¹ «Політична криза в Україні», Резолюція 1466 (2005)⁸² «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною», Резолюція 1549 (2007)⁸³ «Функціонування демократичних інституцій в Україні», звітах Місії ОБСЄ/БДПЛ щодо президентських виборів 2004 р., парламентських виборів 2006 р. і 2007 р. містяться оцінки та поради, які окреслюють завдання щодо розвитку електоральної демократії в Україні. Рекомендації також стосувалися питань свободи слова та функціонування ЗМІ.

В доповіді моніторингового комітету Парламентської Асамблеї Ради Європи констатується, що «внаслідок введення нової політичної системи Україна піддалася тривалому конфліктному розподілу влади» і що «статус політичної реформи досі залишився під сумнівом»⁸⁴. У звіті співдоповідачок моніторингового комітету ПАРЕ по Україні Ханне Северінсен і Ренати Вольвенд від 31.01.2007, підготовленому у зв'язку з розгортанням політичної кризи, зазначається, що влада України нездатна забезпечити верховенство права і прозорість управління на всіх рівнях⁸⁵. Генеральний секретар Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) Джанні Букіккіо констатує, що «в Україні існує тенденція зневажати конституційними і правовими нормами, якщо вони сприймаються як перешкода для досягнення політичних цілей»⁸⁶. «Новий Кабінет міністрів переповнений чиновниками, які уособлюють корупційне злиття бізнес-інтересів з урядом. Народ, зрештою, не знає, за кого він голосував», — відзначають доповідачі ПАРЕ. Тривала політична нестабільність є результатом того, що численні українські уряди не мали узгодженої політики, підкріпленої змістовними юридичними, адміністративними та економічними реформами. Політичні реформи, що закріпили б «правила гри» та створили передумови для гарантування демократичних прав і свобод законними інституціями, та сприяли б політичній конкуренції, не були завершені дотепер. Асамблея наголошує, що поточна криза в Україні є також результатом поспішної та незавершеної конституційної і політичної реформи 2004 р., відповідно до якої, до Конституції України було внесено низку змін, без урахування застережень Венеціанської Комісії та без проведення широкої публічної дискусії в країні.

Характерною ознакою державності на пострадянському просторі, став її неправовий характер. Йдеться не тільки про воління представників влади до ручного управління. Набуло розповсюдження загальне прагнення політичної та бюрократичної еліти до збереження лагун в законодавстві та ухвалення норм, які припускають різне трактування. Відома французька дослідниця пострадянського простору Марі Мендрас з цього приводу зазначає: «Розпливчасті, такі, що не придатні для безпосереднього застосування, норми права, позбавляють клопоту більшою мірою, ніж підпорядкування ясним і твердим правилам, які регулюють можливості

та зобов'язання кожного»⁸⁷. Принижені авторитет та функції права є не тільки характерною рисою пануючої політичної та громадянської культури; це стає наслідком формування специфічної політичної системи, пристосованої до здійснення особливого різновиду політичного лідерства. На додаток до «важкої держави» та тенденції до формування «суперпрезидентських» форм правління, набув розповсюдження нечіткий розділ гілок влади при очевидному домінуванні виконавчої гілки, пригніченості парламентаризму та конституціоналізму і закріплення несамостійності судової системи. Характерним є переважне апелювання до «закону», а не до «права», тобто відокремлення процесу урядування від джерела права, — народного суверенітету і впровадження верховенства влади. В практичному плані це підсилюється особливою роллю силових структур, які перетворюються на інструмент президентської влади. До того ж мають місце ще два ключові для розуміння природи політичного лідерства на пострадянському просторі явища. Одне, — в межах вільного застосування правових норм: позиціонування президентів над гілками влади, фактичне розширення повноважень поза Конституцією внаслідок неспроможності інших державних інституцій повною мірою користуватися своїми прерогативами, встановлення масштабного дисбалансу між реальною владою і відповідальністю глави держави. Друге, — цілком поза межами права та публічної політики загалом: формування паралельної системи тіншової влади. У найбільш розвинутому вигляді це передбачає існування впливових непублічних гравців та центрів впливу, — фінансово-промислових угруповань, кланових утворень, неформальних бюрократичних команд, «оточень» політичних лідерів, які здатні впливати на органи влади чи навіть підміняти їх. В Україні така ситуація, хоча й не в такому завершеному вигляді як в сучасній Росії, була характерна за президентства Леоніда Кучми. Надалі, розпорошення влади як між окремими інститутами, так і між кількома політичними силами, суттєво змінило владний механізм. Але цілком збереглися ознаки неправового і не орієнтованого на обслуговування суспільних інтересів ладу.

Згадана Резолюція ПАРЄ «Функціонування демократичних інституцій в Україні» від 19 квітня 2007 р. дає дуже критичну оцінку українській владі та політичній еліті. В ній, зокрема, зазначається: «Особисті суперечки та недалекоглядні змагання за особисту користь, пов'язану з посадами, призвели до різноманітних спроб деяких політичних сил використати конституційний вакуум, що з'явився після набуття чинності в січні 2006 року суперечливими конституційними змінами 2004 року. Асамблея шкодує, що відсутність незалежних противаг дає змогу ключовим державним органам відчувати себе понад законом. Це серйозно заплямувало репутацію усіх політичних лідерів в Україні. ...Судова система України

систематично використовується неналежним чином іншими гілками влади, а найвищі посадові особи не виконують рішення суддів, що свідчить про руйнування цієї ключової демократичної інституції»⁸⁸. Ситуація, що склалася, свідчила про системну кризу керованості і породжувала сумніви у здатності політичного класу до керування. При цьому загострення проблем державного управління, функціонування політичної системи припало на період переходу від авторитаризму до демократії і реально пов'язане з несумлінним використанням норм демократії, з браком політичної культури та традицій. Мають місце й обставини, відзначені дослідниками Центру Разумкова: «Причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти, — не у відсутності знань і вмінь, а в тому, що вона не має потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Двох останніх чинників в Україні поки що немає. А мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає»⁸⁹.

У доповіді Фонду Бертельсманна, присвяченій Україні, присутня така оцінка: «Слабкі демократичні традиції разом з високим рівнем корупції стали на перешкоді швидким і сталим політичним реформам. Власні інтереси економічних груп були сильнішими за їхню зацікавленість у модернізації країни»⁹⁰. Значна частина політичної еліти одержала свій статус за правилами авторитарного режиму і її здатність довести свою конкурентоспроможність в умовах поглиблення демократії є сумнівною. Це створює серйозний ризик зупинки перетворень на півдороги, консервації перехідного стану на довгий період. І головною причиною цього може стати не тільки і не стільки слабкість нової влади, а її внутрішня неготовність до глибоких перетворень. Тип правління, розподіл повноважень, конституційний процес, — усе це досі було підпорядковано політичній кон'юктурі, мінливій конфігурації та співвідношенню політичних сил за переважно пасивної ролі громадянського суспільства. табл. 44 та 45 відображають суперечливість масових уявлень щодо напрямів трансформації суспільно-політичної системи.

З-поміж прибічників основних політичних сил найбільшу прихильність до демократичного устрою виявляє електорат «Нашої України» — 67%, тоді як 13% припускають існування авторитарного режиму і БЮТ — 64% та 13% відповідно. Характерно, що виборці партії регіонів загалом налаштовані більш демократично, ніж мешканці Донбасу, серед них 51% висловлюється за демократичний устрій і 31% ладний підтримати авторитаризм. Серед комуністичного електорату це співвідношення становить 31% проти 39%⁹².

Таблиця 44

Ставлення населення різних регіонів України до бажаного державного устрою⁹¹ (%)

Варіанти \ Регіони	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Донбас
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	57,5	44,4	59,1	54,2	66,9	43,0
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	15,7	20,8	13,5	25,0	19,7	34,1
Для мене не має значення, демократичний режим в Україні чи ні	10,3	16,1	8,4	9,0	6,4	13,2
Важко сказати	16,5	18,7	19,0	11,8	7,0	9,6

Таблиця 45

Яка система для України є кращою?⁹³ (%)

Варіанти \ Регіони	Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас	Загалом
Демократична багатопартійна	33,5	26,5	19,0	36,8	16,5	8,3	24,0
Я не проти демократії, але заради громадського спокою від неї можна іноді відступати	16,2	23,2	20,2	15,9	23,8	25,2	20,8
Країні потрібна не демократія, а сильна рука, що наведе лад	30,0	37,8	43,5	34,1	49,6	54,8	41,0
Важко сказати	20,4	12,4	13,3	13,2	10,1	11,6	14,1

Більшість громадян України підтримують твердження, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони і дискусії. Найбільше таких в Донбасі, — 72,2%, найменше у північному регіоні, — 38,6% та у Центрі, — 50,8% і Півдні — 54,5%. Прихильників такої позиції найбільше серед електорату Партії регіонів, — 63% (незгодних з нею — 23%). Водночас, серед тих, хто підтримує «Нашу Україну» таких майже стільки ж, — 59% (22%). Для БЮТ відповідні показники становлять 58% та 28%, для КПУ — 59% та 20%⁹⁴.

Ключовим стає питання якості влади, — поєднання демократичності та ефективності, хоча приведені твердження є певним спрощенням і потребує додаткового прояснення. Період становлення ННД в багатьох випадках може тягнутися тривалий час з об'єктивних причин і потребувати

поетапних змін завдань та засобів урядування. Це може передбачати неочевидну відповідність тактики та стратегії або відокремлювати ідеалістичні та реалістичні чи прагматичні підходи при визначенні курсу. Фактично, дії влади кожної конкретної країни можуть бути неупереджено оцінені з огляду на те, чи адекватні вони стратегічним довготерміновим національним інтересам, чи мобілізується та посилюється її креативний потенціал та конкурентоспроможність. Досвід посткомуністичних перетворень у ЦСЄ свідчить, що прояви авторитаризму на ранніх етапах не є випадковими. Але конкретна роль авторитаризму буває різною; у певних історичних умовах він може виконувати важливі для подальшого розвитку країни завдання. Скажімо, авторитаризм Франьо Туджмана, першого керівника незалежної Хорватії, був інструментом національної консолідації, забезпечення територіальної цілісності і непорушності кордонів, а недемократичне правління Владимира Мечіара в Словаччині певним чином сприяло проведенню непопулярних заходів в економіці, які прискорили реформування, необхідне для європейської інтеграції країни. Але в цих випадках ми маємо епізодичні явища, які скоріше суперечили загальній логіці суспільно-політичного розвитку відповідних країн. Неусталеність більшості соціальних, політичних, економічних параметрів, успадкованих пострадянськими країнами потребують особливого режиму урядування. Але авторитаризм в них, у жодному випадку, не став результатом свідомого технологічного рішення, не був штучно обраний як найбільш дієвий інструмент прискореного проходження перехідного періоду, здолаття перешкод на шляху подальшого нормального розвитку. Насправді, важко уявити, що хтось з президентів пострадянських ННД є змушеним, попри власні переконання, посилювати особисту владу, обмежуючі політичні свободи і відкладаючи на невизначене майбутнє побудову вільного, сучасного суспільства.

Готовими до швидкого і безумовного встановлення демократичного ладу виявилися тільки країни Балтії. І сталося це не в формі корекції, а через заперечення спадщини попередніх десятиліть, завдяки тому, що вони, попри наполегливу «сов'єтизацію», зберегли європейську політичну культуру і дійсно національну еліту, так само, як і органічний міцний зв'язок з діаспорою. Цивілізаційна і геополітична визначеність, високий рівень національного та соціального розвитку фактично виключили не тільки боротьбу, а й дискусії щодо моделі суспільно-політичного устрою. Відновлення державності та відродження природного плину національної історії були питаннями не тільки від початку ясними, а й досить детально осмисленими як значною частиною еліти, так і більшістю громадян. Естонія, Латвія та Литва були цілком готовими до незалежності, до необхідної зміни як державних керівників, так і широкого прошарку

бюрократії. Елементи люстрації та безпосередня значна участь діаспори, так само, як і досить високий рівень політичної культури, дозволили проминути пострадянський період і здійснити стрибок до європейських стандартів організації влади. Висока цивілізована конкуренція, чинний принцип верховенства права, забезпечили політичну відповідальність, змінність і загалом чіткі рамки функціонування владних інституцій.

В суто економічному вимірі авторитаризм в Україні не дав жодного позитивного ефекту. Спад виробництва, характерний для перших років незалежності, не був мінімізований, а його наслідки досі не подолані, умови для системної модернізації не створені. Відносна успішність окремих країн, які наростили експорт сировини, передовсім енергоносіїв, не є похідною від їх політичних режимів. Створені у більшості пострадянських країн потужні державні механізми не стали на заваді масовому зубожінню населення, неналежній приватизації або перепідпорядкуванню державної власності, непрозору використанню високих прибутків від природних ресурсів. Але ще більш показовими є ідеї настанови, які підтримуються владою, або безпосередньо нею розповсюджуються. За їх певної диверсифікованості вони обов'язково містять елементи антизахідництва та національної виключності. І це при тому, що жодна з ННД не домоглася геополітичної свободи та повноцінної участі в міжнародних справах. Їх партнерський потенціал очевидно потерпає від вад їх політичної системи, а їх лідери, за деякими винятками, виявилися обмежено дієздатними щодо розвитку міжнародних контактів.

Еліти, що утвердились у влади на пострадянському просторі, у більшості випадків не мають в своїх країнах гідної конкуренції і перспективних альтернатив. Певним винятком є приклади Президента Киргизії Аскара Акаєва та Грузії Едуарда Шеварднадзе, які виявляли особисту демократичність, обмежували себе у засобах захисту власної влади і не втримали її. Суспільно-політичні реалії пострадянських країн здатні перетворити демократичність на слабкість, у спадок від минулого вони не отримали достатніх підстав для демократичного транзиту. Це, зокрема, дає підстави зробити висновок щодо демократичного потенціалу радянського суспільства. Колективізм, зрівнялівка, масована пропаганда пріоритету спільних інтересів, заохочення громадської активності, своєрідна прозорість влади, додані перебудовою гласність та деякі економічні свободи, здавалося б, могли слугувати елементами демократичного устрою чи імпульсами до його встановлення. Абсолютно очевидно, що цього не сталося і що зазначені чинники частково втратили своє значення, частково виявилися непридатними для креативного застосування за нових умов. Натомість радянські суспільні навички гальмували формування громадянського суспільства та модернізації політичної системи. Найбільш

виразними, успадкованими від минулого, рисами стали патерналізм та утриманство, що також розширювало можливості зміцнення позицій старої-нової еліти. Що стосується її вищого ешелону, то його представники нарешті отримали можливість відкрито скористатися навичками маніпулювання громадянами, нарощування привілеїв та інших прямих та опосередкованих зисків від влади. Унезалеження зафіксувало ситуацію, за якої ННД від демократичної перспективи відгороджували два бар'єри: неготовність мас і небажання лідерів. Повною мірою спрацювала закономірність, яка свідчить, що чинна демократія не може бути встановлена діями згори. Більше того, є всі підстави констатувати, що правляча верства обрала маршрут перехідного періоду, який і не передбачав демократичної перспективи.

2.4. Пошук моделі національного розвитку

Для пострадянських ННД питання моделювання національного розвитку є особливо важливим. Навіть найбільш розвинені з них, не можуть безпосередньо перейти від «побудови комунізму» до природного розвитку, притаманного консолідованим правовим демократіям. Спеціальне моделювання необхідно щонайменше для проходження перехідного періоду. У випадку України цілком очевидно, що політичні традиції та політична культура, які склалися протягом століть, а потім, у модифікованому вигляді цілеспрямовано насаджувалися комуністичним режимом протягом десятиліть, багато в чому визначають умови становлення та розвитку нових незалежних держав. Серед таких успадкованих обставин, — етатизм, наявність державного механізму з розширеними функціями влади, позбавленої контролю з боку суспільства, особливий статус чиновництва, брак вільної конкуренції в професійній і, особливо, в політичній сфері, обмеженість свободи особистості. До цього слід додати спотвореність та пригніченість етнопатерналістичного розвитку, диспропорції і неповноцінність соціальної структури, які склалися в форматі окремих союзних республік, їх провінціалізація та ізолюваність. Як наслідок, був не тільки перерваний природний історичний розвиток окремих народів, а й суттєво погіршені умови повернення до нього, штучно підірвана самодостатність та знижена національна конкурентоспроможність. Практично для всіх пострадянських республік парадоксальним чином додав труднощів на шляху національного відродження полегшений, позбавлений повноцінного наповнення, спосіб досягнення державної незалежності. Реальна боротьба за незалежність є принципово важливою складовою процесу повернення до нормального самостійного розвитку. Адже успіх у такій

боротьбі свідчить про наявність потенціалу і закладає основу для подальшої природної оригінальної еволюції.

Для України проблема пошуку моделі розвитку має особливе значення і становить особливу складність. Радянська республіканська модель не надала придатних елементів для її конструювання. Глибша історична ретроспектива так само не містила переконливих основ, до яких можна було б повернутися. На відміну від країн ЦСЄ та Балтії, в Україні не існувало передумов для безпосереднього використання європейських моделей. Нарешті, ані в середовищі борців за державну незалежність, ані серед інтелектуалів діаспори не було створено придатних для використання концепцій, пулу ідей, конкретних напрацювань. Більше того, політична еліта та лідери, що претендували на роль провідників нації, на етапі унезалежнення виявили спрощене ставлення до цієї проблеми. Увага концентрувалася на розбудові держави у бюрократичному розумінні, тоді як ціннісні засади, сенс її існування, позначалися переважно у деклараціях. Як наслідок, ці принципово важливі питання залишилися прерогативою вузького кола політиків, недостатньо підготовлених для вирішення завдань такої складності.

Брак чи невизначеність суспільних цілей, зниження ролі ідеологічних цінностей, спричинили особливу роль політичних лідерів, здатних уособлювати сподівання громадян чи хоча б *de facto* перебирати на себе цю роль. Орієнтація на лідера замінювала (і продовжує і більшості пострадянських країн замінювати) ідейно-політичний вибір, робить зайвими складні громадські дискусії. За цим принципом будується переважна більшість політичних партій та виборчих об'єднань. За попередні десятиліття, як в елітному прошарку управлінців, так і в чиновництві в цілому, утвердилася своєрідна культура кар'єризму та неофіційного структурування системи влади. Йдеться про особливу вагу «особистої відданості», непотизм, земляцтво. Все це набуло стрімкого розвитку за нових умов, і зараз ми вже звикли серйозно оперувати такими поняттями як «оточення», «команда», «людина» такого-то лідера або просто великого бюрократа. Все це примітивізує суспільне і політичне життя, ставить населення в небезпечну залежність від вузького кола осіб та їх взаємних стосунків. Творчість кількох осіб стала головним джерелом, переважно заміником, реального пошуку моделі національного розвитку.

Перший Президент Леонід Кравчук отримав великі повноваження, але не мав перспективної чіткої програми дій. Його наступник Леонід Кучма, ще перебуваючи на посаді голови уряду симптоматично заявляв, — скажіть мені що будувати і я побудую. Можна погодитися з тим, що пошук оптимальної стратегії соціально-економічного розвитку потребував як інтелектуальних зусиль, так і суспільних дискусій. Але для українських

політичних лідерів тої пори були характерні коливання й щодо більш фундаментальних питань, які стосуються базових якостей і самого статусу державності. Як наслідок, незалежна Україна втратила можливість повноцінно стартувати і змарнувала кілька років на боротьбу з кризою, пристосування до обставин, і, не маючи реальної позитивної програми дій, нарешті перейшла в режим копіювання російського досвіду пострадянських трансформацій. Наявність такої програми і відповідних лідерів могло б радикально змінити статус, партнерський потенціал та орбіту розвитку країни. Обмежена міжнародна правосуб'єктність Української РСР так само, як і спеціальна увага до неї в столицях провідних західних держав, ніяк не були використані для покращання умов входження в міжнародну спільноту. На межі 80-х — 90-х рр. в країні ані в еліті, ані в контреліті, не знайшлося тих, хто міг би переконливо представляти її вибір та її майбутнє як нового самодостатнього і відповідального міжнародного актора. Лідери що представляли колишню радянську номенклатуру не викликали достатньої довіри, представники українських національних сил не сприймалися як достатньо дієздатні, з одного боку, і не надто переконливі в якості носіїв демократичних цінностей з іншого. Це відразу не тільки провело межу між Україною і Польщею, а й відокремило її від Латвії, Литви та Естонії.

Леонід Кравчук свідомо і достатньо цілеспрямовано діяв на завершальному етапі унезалежнення. В цьому сенсі він зробив значний внесок в становлення України як незалежної держави, так само, як і у демонтажі СРСР. Можна вважати прийнятним запропонований ним геополітичний компроміс використання СНД як інструменту цивілізованого розлучення, амортизатора на період консолідації національної системи управління. Водночас, він, як перша особа держави, став уособленням курсу на мінімізацію якісних змін у характері влади та способах урядування. До того ж, слід мати на увазі й ту особливу роль, яку відігравав Леонід Кравчук на етапі, коли можновладна Компартія України намагалася обмежити вплив та ідейно вихолостити національно-демократичний рух. Його просування до вершини влади та перемога над В'ячеславом Чорноволом є дуже показовим явищем, яке розкриває стан українського суспільства та потенціал національної еліти. Він був яскравим представником неформальної комуністичної еліти, достатньо гнучким і творчим, аби намацати шлях від перебудови старої наддержави до побудови нової національної. Він досить чітко відчував як те, що суспільство прагне змін, так і те, що воно до них не надто готове. Воно б не сприйняло чергового керівника радянського типу, але й лідер Народного руху України більшістю громадян сприймався як надто радикальний і непередбачуваний. Більш дієздатних лідерів, здатних завоювати довіру і запропонувати країні

оптимальний шлях перетворень, еліта не висунула. Численні лідери другого плану створювали елементи політичного плюралізму, але мало сприяли виробленню національного консенсусу щодо стратегії використання державної незалежності.

Перший президент не мав особисто і не отримав від політикуму аргументів, аби викликати довіру до нової держави за євразійськими межами, тим більше, він не розумів, наскільки важливо було перетнути ці межі і надати якісно нову парадигму національному розвитку. Розпад СРСР без виразних змін у характері суспільно-політичних процесів реально не наблизив державу до міжнародної спільноти. Отже, головною турботою провідних світових гравців стало збереження контрольованості процесів на пострадянському просторі. У сприйнятті найвпливовіших держав прагнення радянських республік до незалежності передовсім означало перспективу розпаду ядерної наддержави, а вже потім було інструментом вирішення національного питання, демонтажу недемократичного утворення з ознаками імперії. В західних столицях шукали варіантів збереження за нових умов системи договорів щодо обмеження озброєнь та роззброєння, дотримання міжнародних зобов'язань і найкращим варіантом вважали підтримку ідеї повномасштабного правонаступництва Росії. Очевидно, що серед колишніх союзних республік Україна мала найкращі шанси стати поряд з Росією і взяти на себе частину обов'язків СРСР та набути відповідного міжнародного статусу. Це виявилось неможливим через низьку довіру до державного керівництва, його імідж представників старого режиму (інші аспекти цієї проблеми розглядаються в параграфі 3.1. Зовнішні чинники становлення державності). Було б більш ніж ризикованим стверджувати, що Україна, за інших обставин, мала шанси закріпити ядерний статус, стати одним з провідних гравців в системі європейських відносин, субрегіональним лідером. Але очевидно, що якість політичного лідерства стала тим головним чинником, який призвів до втрати багатьох стартових можливостей, помістив країну у фактично визнану зону впливу Росії і визначив занижену траєкторію її розвитку. Щонайменше, Україна не змогла отримати належної матеріальної та, особливо, політичної компенсації за денюкліаризацію.

За Леоніда Кравчука і у внутрішній, і у зовнішній політиці був оборонний шлях найменшого спротиву, виконувалася своєрідна програма мінімум. Це була поведінка звикання еліти до нових обставин і поступового освоєння нею нових функцій та можливостей. При цьому стабілізація, контрольованість ситуації набули пріоритетності перед реформуванням. Це стало головною причиною консервування перехідного стану суспільних відносин, відносин власності, принципів формування влади. Нічого подібного до повноцінного відродження державності Литви, Латвії та

Естонії, стрибка Словаччини навздогін Чехії, чи відриву Словенії від решти республік колишньої СФРЮ, не відбулося. Навпаки, з перших незалежних кроків, Україна почала швидко втрачати набір можливостей і у 1993–1994 рр. вже цілком занурилася в рутину довгого перехідного періоду з неусталеними тенденціями, обмеженими можливостями наздогнати західних сусідів, з невизначеними перспективами.

Такий варіант внутрішнього розвитку передбачав збереження євразійської залученості і все ще значної ізольованості країни від решти світу. За умов, коли визначення стратегії розвитку було монополізовано вузьким привілейованим прошарком, Україна не спромоглася вирватися з-під впливу закономірностей посткомуністичного розвитку. Відсутність мобілізуючих цілей, реального прагнення до високих стандартів якості життя, забезпечення прав та свобод особистості призвели до застою в усіх пострадянських країнах, позбавили їх внутрішніх імпульсів до модернізації⁹⁵. Але ситуація в Україні була більш суперечливою, ніж в інших ННД, адже передумови для зміни парадигми розвитку тут були кращими, а вплив європейського чинника більшим.

Сам перший президент намагався дотримуватися законів і певних етичних норм, але мало сприяв тому, щоб це стало нормою української політики. Він зробив більше для утвердження незалежності, ніж до цього була готова більшість еліти, але програма європеїзації України була йому не тільки не до снаги, й не відповідала його розумінню стратегічних орієнтирів загалом. Будівництво модерної держави мав би очолити політичний лідер іншого гатунку. Але ані еліта, ані суспільство не артикулювали такої вимоги. Альтернатива, яку запропонували президентські вибори 1994 р. скоріше свідчила про відмову від спроб відходу від посткомуністичних євразійських економічних та політичних реалій. Перемога Леоніда Кучми над Леонідом Кравчуком зафіксувала наявність розчарувань у перших наслідках незалежності і зростання реінтеграційних настроїв. Еліта, обираючи лідера, віддала перевагу тому шляху розвитку, який мінімізував експерименти, не передбачав звершень і пов'язаних з цим ризиків та напруження. З огляду на потребу модернізації країни, виходу на шлях навздогінного розвитку, у 1994 р. був зроблений крок назад. Доречно згадати оцінки Дойчебанком перспектив держав колишнього СРСР та соцтабору, зроблені тоді, коли вони ще тільки набули реального суверенітету. Україна була одним з лідерів прогнозу за рахунок природних ресурсів та успадкованого економічного потенціалу. Проте було зазначено її слабке місце, — якість урядування.

Особливо складна проблема, — забезпечення реального функціонування неформальних норм демократії⁹⁶. Така система урядування передбачає максимальне використання і консервацію слабостей суспільства,

цілеспрямоване перешкоджання його вільному розвитку. Фактично, в рамках «розбудови держави», система влади з самого початку створювалася з орієнтацією не на більшу ефективність через постійний діалог з суспільством, прозорість і змінність, а на забезпечення власної штучної безальтернативності. Більше того, донедавна головними політичними акторами були альянс державної бюрократії і олігархів та ортодоксальні ліві. Ані перші, ані другі не мали достатнього сучасного державницького досвіду, чіткого уявлення про закономірності і виклики перехідного періоду, а, таким чином, — реалістичної і корисної для країни програми дій. Вони довгий час, поділивши між собою ролі влади і опозиції, розподіляли між собою й основну увагу і підтримку з боку електорату, не пропонуючи демократичної перспективи і не бажаючи її. Їх уявлення про суспільно-політичний устрій не містили ані принципу поділу гілок влади, ані розуміння значення незалежного суду, ні визнання реального плюралізму думок і громадянських свобод взагалі. Політичні сили демократичного спрямування довгий час задовольнялись дозованою участю у владі, чи її «умовною» підтримкою. Так чи так, вони не надто наполегливо прагнули самостійної ролі. Дійсно, формування сучасної конкурентоспроможної і патріотичної політичної еліти, забезпечення якісного лідерства, перетворилося на складну проблему.

Пріоритетом президентства Леоніда Кучми стали стабілізація і контрольованість економічної і політичної ситуації в тій формі, в якій це відповідало інтересам правлячої верхівки. Посткомуністичний, тобто не національний і не демократичний характер еліти, визначив підходи до подальшого розвитку країни. Обраний шлях не набув ознак повноцінної моделі, адже не мав позитивного креативного наповнення. Другий президент правив країною, не маючи стратегії і навіть чіткого бачення національних пріоритетів. На певному етапі це стало суттю його політики. Половинчастість, невизначеність, непослідовність, постійне «корегування курсу реформ» дозволяли збити шкалу оцінки, ускладнювали порівняння зробленого і обіцяного. Його політику можна характеризувати як систему консервації певних успадкованих рис, дотримання табу на кроки, які б могли збільшити ризики, дозування реформ мірою опанування елітою нових способів посилення своїх позицій в політиці та економіці. Нарешті, це був шлях копіювання досвіду російського панівного класу, підлаштування під його бачення організації влади та взаємодії політичних режимів на пострадянському просторі.

Після десяти років правління другий президент України залишив після себе явище, для якого знайшли особливий термін — «кучмізм». Він набув широкого вжитку не тільки в політичній публіцистиці, а в науковій літературі, проте досі не отримав більш-менш системного опису.

Запропонуємо варіант такого опису. В економічній сфері створювалися елементи ринкової економіки, але відповідні правові засади містили суттєві лакуни. Ринкові механізми так і не запрацювали повною мірою. Значну роль у розвитку підприємництва зберегла бюрократія, як результат, залишився пригніченим малий та середній бізнес, а корумпованість сягнула найвищого світового рівня. Основу економічної системи складала приватизація власності та експлуатація державних ресурсів вузьким колом осіб, близьких до влади, тіньовий перерозподіл статків на користь державної верхівки. Як відзначає відомий фахівець з економіки ННД Артур Ослунд, така модель підпорядкована інтересом урядових чиновників, директорів держпідприємств та нових підприємців, які отримали спеціальні привілеї та перетворилися в олігархів⁹⁷. У загальнонаціональному форматі ця система виявилася однією з найменш ефективних на пострадянському просторі.

В культурній і, загалом, в гуманітарній сфері процеси розвивалися переважно стихійно. Президента Кучму певним чином тут цікавила тільки геополітична складова, адже вона мала стосунок до умов владарювання. Українська мова, так само, як і національна історія та культура, залишилися для Леоніда Кучми чужими. Він був у 1994 р. і залишився у 2004 р. радянським космополітом, людиною, не здатною зрозуміти, відчуті і уособлювати Україну як повноцінну державу. Він від початку не мав і не зміг надалі набути знань, широти поглядів і розуміння завдань, які стоять перед незалежною державою. Його обережність у питаннях міжнародних відносин, історії, мови, геополітичної орієнтації дозволяла уникати загострень успадкованих проблем, але гальмувала національну та громадянську самоідентифікацію і консолідацію, формування політичної нації. Він виявився не здатним сам і не давав іншим творити самобутню сучасну країну.

На теренах СНД Україна здобула імідж найстабільнішої та позбавленої серйозних внутрішніх конфліктів держави. Це досягнення постійно фігурувало у програмних виступах вищих керівників і використовувалося як свідчення успішної реалізації певної державної стратегії. Лідери національно-демократичних сил теж залюбки зверталися до ідеї суспільної злагоди, яка, мовляв, укорінюється в національній ментальності. Взагалі внутрішня стабільність України офіційно видавалася та переважно сприймалася як ознака «європейськості», цивілізованості і запорука успішних суспільних перетворень. Але така стабільність, як засвідчує досвід останніх років, мала вельми суперечливий характер. Вона не стала основою для політичного та економічного реформування. Її джерелом була не відсутність чи урегульованість суперечностей та конфліктів, а свідоме або інстинктивне відстороненні від них. Фактично ці проблеми

консервувалися, були передані у спадщину і далися взнаки вже на сучасному етапі, вже переважно як поле та інструмент у політичній боротьбі. Влада не сприяла національній самоідентифікації, суспільно-політичній консолідації, формуванню патріотизму та сучасної конкурентоспроможної політичної, економічної та творчої еліти. Це особливо рельєфно виявляється на європейському фоні, де процеси інтернаціоналізації значно посилюються інтеграційними чинниками, які безпосередньо впливають на національні моделі розвитку.

Загалом існує мало сумнівів у тому, що президент Леонід Кучма щиро прагнув зробити свою країну успішною. Але інтереси його оточення концентрувалися в меркантильній площині і не надто співпадали з загальнонаціональними, а він не був здатним опиратися оточенню. В цьому сенсі його власний внесок в модель владарювання, що склалася, не є надто великим. Його головний опонент в останні роки Віктор Ющенко вважає, що правління Леоніда Кучми в Україні було його особистою драмою. Йому не тільки не вдалося здійснити системні реформи, про які він постійно говорив. Його позиція стала причиною того, що демократичні і ринкові перетворення не отримали необхідного імпульсу і були згорнуті. Причому згорнуті саме тому, що становили загрозу для правлячої верхівки. Саме з ним закономірно пов'язують інші серйозні хвороби держави і суспільства: пригнічення народної підприємливості, ініціативи, згортання процесів соціального оновлення, дискредитація незалежності, марнування безцінного історичного часу і потенціалу нації. Досвід демократичного транзиту, накопичений західними сусідами виявився незаграничним, тоді як спроби копіювання дій російської влади не давали очікуваних результатів. Політичний режим опинився в організаційній та ідейній кризі. На суспільно-політичному порядку денному постало питання корегування або зміни парадигми розвитку.

Загострення політичної боротьби, в ході президентської виборчої кампанії 2004 р., сприяло визначенню альтернатив подальшого національного розвитку, мобілізації громадських і політичних сил, які керуються відмінними суспільними цінностями. Водночас, можна прослідкувати зв'язок помаранчевої революції і попереднього розвитку подій. Починаючи з 2000-го р. відбувався перерозподіл соціальної бази провідних політичних сил: маргіналізація радикальних лівих, формування потужної демократичної альтернативи посткомуністичному авторитарному режиму. Новий баланс прихильностей громадян зафіксували вибори до Верховної Ради 2002 р. Вже тоді виокремились в загальних рисах два електорати, — один, що залишався під переважним впливом влади, та інший, орієнтований на її зміну і прискорення реформ. Основою табору прибічників реформ стали, європейські орієнтовані, національно-демократичні

сили. На роль їх лідера поступово висунувся Віктор Ющенко. За значної строкатості сил, які об'єдналися навколо нього, він став уособленням сподівань на перехід від авторитаризму до демократії та на дійсне національне відродження. Такі цілі дійсно існували в його уявленнях про пріоритети розвитку країни. У виборчій президентській програмі Віктора Ющенко це зафіксовано як намір побудувати «державу, яка захищає інтереси простих громадян, а не прислуговує купці олігархів. Сприяти єдності народу України, орієнтації суспільства і держави на загальнолюдські цінності — свободу, демократію, міжнаціональну і міжконфесійну злагоду, взаємну повагу і толерантність, справедливість і добро»⁹⁸. Цей відбиток суспільного запиту був доповнений близькими Ющенку ліберальними цінностями. У виступі на з'їзді НСНУ 21 жовтня 2006 р. Ющенко так позначив орієнтири національного поступу: «Це ідеї державності, демократичного розвитку країни, чітка євроінтеграційна складова, державницький патріотизм»⁹⁹.

Загалом, якщо говорити про зміст програмних документів, то дійсно нового в тому, що підпадає під «програму Ющенко» не надто багато. Важливішим є те, що у порівнянні з його попередниками, він став набагато більш органічним носієм демократичних цінностей та представником українства. За походженням, колом знань, уподобань, ціннісних орієнтацій, за менталітетом, він став першим національним президентом. Водночас, протягом кількох років інтенсивної політичної діяльності, він еволюціонував від представника посткомуністичної еліти до дійсно популярного, визнаного в народі політичного лідера. В цьому сенсі він пройшов інаугурацію як президент не тільки еліти, а й народу. Дійсно, розвиток країни після Кучми перейшов у якісно нову фазу. Ця фаза, безпосередньо пов'язана з президентством Віктора Ющенко і характеризується прискоренням і більшою природністю суспільно-політичних процесів. Період посткомунізму залишився позаду, вирішальну роль почали відігравати якісно новим обставинам. Помаранчева революція спричинила поглиблення наслідків виборів і сприяла безумовному відновленню європейської ідентичності України та посиленню оптимізму, щодо національних перспектив. Після неї кількість тих, хто пишається, що є громадянином України зросла з 34,1% (2003 р.) до 53,3%¹⁰⁰. Однак, президентство Віктора Ющенко припало на виключно складний період суспільно-політичного розвитку, який радикально змінив умови реалізації політичного лідерства. Можна констатувати, що президент обраний наприкінці 2004 р. в результаті демократичних виборів, був адекватний завданням, які об'єктивно мала вирішувати країна. Він розумів їх зміст і реальну значущість. Цього було б майже достатньо за умов такої концентрації влади, яка була характерна для попереднього політичного режиму. Але, протягом

2005–2006 рр., внаслідок процесів у правовій та політичній сфері, ситуація в країні змінилася на гірше. Система влади перестала діяти як єдине ціле.

З літа 2006 р. є підстави говорити про окремих проект України, який формально можна пов'язувати з ім'ям Віктора Януковича. В Україні фактично виникла ситуація співіснування двох лідерів, які є носіями багато в чому відмінних цінностей і уособленням різних моделей розвитку держави. В листопаді 2006 р. голова уряду вже помітно випереджав президента за впливом на ситуацію в країні¹⁰¹. Фактично, найбільш важливою складовою суспільно-політичного процесу після президентських виборів стає пошук органічної моделі розвитку країни. Два варіанти, які з загальних рисах склалися ще у 2004 р., не мали реальних шансів перетворитися на загальнонаціональні. Певна рівновага між політичними силами, у тому числі у вимірі суспільної підтримки, свідчить, що консолідація не може стати результатом перемоги одного табору над іншим. Її досягнення потребує пошуку компромісу та налагодження співпраці.

Помаранчева революція стала найбільш виразною, якщо не єдиною, відповіддю на виклики і суперечності суспільно-політичного розвитку нових незалежних держав. Водночас, події 2004 р. призвели до різкого прискорення розвитку українського суспільства, дали імпульс формуванню сучасної громадянської культури. Революція спричинила поглиблення наслідків виборів і сприяла безумовному відновленню європейської ідентичності України. Але в суто практичному плані перспективи швидкого просування до усталеної демократії помаранчева революція не забезпечила. Виникнення більш цивілізованої політичної практики поки не закріплене ані нормативно, ані інституційно. Країна знаходиться в ситуації, коли авторитаризм здоланий, але демократія не побудована. Більше того, імпульс помаранчевої революції більше позначився на суспільстві, ніж на еліті та власне владі. Сили, які нещодавно робили відверту ставку на кланово-бюрократичні механізми владарювання все ще зберігають значний вплив і обґрунтовано розраховують на суттєву електоральну підтримку. Очевидним є те, що оточення Віктора Ющенка має більше спільного з оточенням його попередника, ніж мають самі два президенти. Це певною мірою нівелювало ефект від перемоги лідера демократичної опозиції над обранцем старої правлячої верхівки, а надалі уможливило спроби відновлення співпраці між «Нашою Україною» та Партією регіонів.

Громадяни на запитання «Чи готова влада України жити та управляти країною за європейськими нормами та стандартами» відповідають таким чином: так, — 4,0%, скоріше так, — 11,6%, скоріше ні, — 31,4%, ні — 38,3%, важко відповісти, — 14,7%¹⁰². Опитування експертів зафіксувало суперечливі оцінки того, чи відповідає практична діяльність керівництво держави проголошеним цілям інтеграції до ЄС, а отже, побудові консолідованої

демократії, — «так» відповіли 6,9%, «скоріше так», — 31,7%, «скоріше ні», — 43,6%, «ні», — 11,9%, «важко відповісти», — 5,9%¹⁰³. І можна бути впевненим, що хай і у різній пропорції, такі критичні оцінки стосуються всіх владних інституцій і всіх тих політичних сил, які їх контролюють. Симптоматичними є відмінності сприйняття діяльності президентів близьких за успадкованою політичною культурою країн, які за останні роки пройшли різний шлях у суспільному розвитку. Діяльність Володимира Путіна схвалюють 72% росіян, Олександра Лукашенка, — 69% білорусів, Нурсултана Назарбаєва, — 89% громадян Казахстану, тоді як Віктор Ющенко в своїй країні на час синхронного опитування мав підтримку тільки 36% українців¹⁰⁴. Зазначимо, що такі оцінки мають дві основні причини, — різний рівень свободи особистості і різну ефективність влади з точки зору пересічного громадянина.

Таблиця 46

Ставлення до протесту залежно від готовності голосувати на президентських виборах 1994 і 2004 років¹⁰⁵ (%)

	Що на Вашу думку краще: терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи в разі значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?		
Якби зараз відбувалися вибори Президента України, то за кого Ви голосували б? (1994 р.)	Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та злагоду	Важко сказати	Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя
За Леоніда Кравчука	62,5	21,3	16,2
За Леоніда Кучму	35,9	28,9	35,2
Якщо до другого туру вийдуть В.Ющенко і В.Янукович, то за кого Ви віддали б свій голос? (2004 р.)	Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та злагоду	Важко сказати	Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя
За Віктора Ющенка	29,6	22,1	48,4
За Віктора Януковича	38,1	21,3	40,6

Зазначимо, що з Віктором Януковичем концентрація влади асоціюється більшою мірою, ніж з Віктором Ющенком. Отже саме з останнім можна було пов'язувати перспективи встановлення балансу між гілками влади. Важче відповісти на питання про те, яку модель державності уособлює кожен з цих лідерів і чи мають вони шанси дійсно об'єднати країну. Серед тих, хто голосував за Віктора Ющенка україномовні українці

складають 75,2%, російськомовні українці — 26,0%, Російськомовні росіяни — 86,5%. Для електорату Віктора Януковича відповідні показники становлять: 24,8%, 74,0% та 86,5%. Серед прихильників лівих ідеологій більшість становить електорат Віктора Януковича: комуністичної, — 73,1%, соціал-демократичної, — 67,9%, соціалістичної, — 56,8%. Підтримали Віктора Ющенка 92,2% тих, хто має національно-демократичну орієнтацію, 70,6% — релігійну¹⁰⁶. Водночас, розподіл симпатій між такими суспільними прошарками як підприємці, середній клас не є достатньо акцентованим. Як бачимо з табл. 46 респонденти позначили деякі моменти, які характеризують відмінності культурно-цивілізаційної орієнтації двох лідерів, однак загалом не були схильні жорстко протиставляти їх один одному. В Універсалі національної єдності, політичному документі, який зафіксував засади порозуміння між урядовою коаліцією, очолюваною Партією регіонів та пропрезидентською політичною силою — Блоком «Наша Україна» містяться такі орієнтири спільної політики, як становлення середнього класу через трансформацію політики доходів населення, розвиток підприємництва та стимулювання створення нових робочих місць, запровадження принципів науково-технічного та інноваційного розвитку, проведення структурних реформ в економіці, проведення податкової реформи, яка передбачає зниження податкового тиску на економіку, гарантування державою прав власності, налагодження ефективного економічного співробітництва з усіма зацікавленими зовнішніми партнерами. Якщо винести за дужки питання зовнішньої, а також гуманітарної політики, спільне між основними опонентами переважає відмінне.

Таблиця 47

Розподіл відповідей на запитання «Що Ви особисто втратите у разі перемоги на президентських виборах того чи того кандидата?»¹⁰⁷ (%)

	В. Януковича	В. Ющенко
Можливість говорити рідною мовою	4,9	10,2
Можливість вільно виражати свої погляди	8,2	3,1
Безпеку своїх дітей	7,1	3,7
Наявні доходи	4,1	4,8
Можливість їздити в Росію	0,9	6,9
Можливість їздити в країни ЄС	1,7	0,7
Роботу	1,4	1,6
Можливість займатися політичною діяльністю	0,5	0,3
Інше	1,6	1,4
Нічого не втрачу	47,6	43,9
Важко сказати	35,3	36,7

У програмі кандидата в президенти Віктора Януковича знайдемо такі положення: «Ті, хто розриває Україну на «західних» та «східних», «щирих» та «штучних» українців, шукає ворогів усередині держави та паплюжить її за кордоном, повинні зрозуміти, що їх пора минула. Я син України і прагну, щоб члени нашої великої родини жили і творили у гуманному суспільстві рівних можливостей, захищених законом... Я прагну бути Президентом заможних громадян, які самі будують свою демократичну, сильну Державу... Я використаю весь авторитет і важелі впливу інституту президентства для утвердження чесної, дієздатної, відповідальної державної влади»¹⁰⁸. В Угоді про створення антикризової коаліції, хай у схематичному вигляді, присутній класичний набір цілей, що відображає орієнтацію на розбудову демократії та захист національних інтересів. Попри програмні настанови молодших партнерів там присутні класичні ринкові орієнтири, — розвиток конкуренції як основного чинника підвищення ефективності економіки, сприяння процесам становлення національного капіталу як основи національної макроекономічної стабільності та конкурентоспроможності, проведення стабільної та раціональної податкової політики, інтенсифікація інвестиційної та інноваційної діяльності¹⁰⁹.

Якщо загалом оцінювати особливості стратегії регіоналів та її відмінність від підходів, сформульованих лідерами помаранчевих, то за основними блоками питань, — економіка, державне будівництво, суспільні перетворення, зовнішньополітичні пріоритети, — матимемо наступне. У виборчій програмі Партії регіонів зазначається, що «ринковою економікою не можливо керувати. Треба створювати умови, які стимулюють розвиток. Економічна доцільність, а не соціальна демагогія мусить бути основою економічної політики. «Разом з підприємцями ми будемо домагатись спрощення процедур адміністрування податків та зниження їх до рівня, який забезпечить розвиток підприємництва, створення нових робочих місць та стимулюватиме інвестиційну діяльність, впровадження інноваційних технологій»¹¹⁰. Однак в дійсності, в економічній сфері є помітна відмінність, — намагання дозувати ринкові реформи, ставка на державне регулювання і більшу закритість економіки у регіоналів та прагнення втілити ліберальні принципи у помаранчевих. Власне, останнє проголошувалося пріоритетом особисто для Віктора Ющенка і зафіксовано у виборчій програмі Блоку "Наша Україна». В ній зазначено: «Ми доб'ємося поваги до підприємців. Спростимо процедуру реєстрації, звітності, перевірок, одержання дозволів, ліцензій для підприємців. Кожний посадовець, який своїми діями чи бездіяльністю переступає-тиме Закон, відповідатиме власними майном і свободою. Податки стануть прийнятними для бізнесу. Ми проведемо податкову реформу, яка зробить прозорою, однозначно зрозумілою та стабільною системою оподаткування,

зменшити податкове навантаження, зробити сплату податків простою і безконфліктною»¹¹¹.

Щодо відповідних уявлень Юлії Тимошенко, то вони досі не виявлені достатньо чітко. Її дії на посаді керівника уряду дали чимало прикладів відходу від ринкових принципів. У виборчій програмі БЮТ концептуальні речі відсутні, чи виглядають надто новаторськими (солідаризм), акцент зроблено залучення інвестицій і встановлення соціальної справедливості¹¹². Певна увага до ліберальних ідей може бути даниною позиціям представників Партії реформи і порядок та прагненням підкреслити відмінність власної стратегії у порівнянні з тим, що пропонує Партія регіонів. Зближення програмних позицій двох провідних демократичних сил додатково заохочувалося загостренням протистояння з антикризовою коаліцією. В Угоді про створення Об'єднаної Опозиції у Верховній Раді України, укладеній Блоком Юлії Тимошенко та Блоком «Наша Україна» зафіксовані цілі втілити в життя права людини, моральність влади, чесну політику, рівноправний діалог між владою і суспільством, прозорість рішень органів влади, ліквідацію корупції, справедливу соціальну політику, забезпечити гідні умови життя і рівні можливості для всебічного розвитку кожного громадянина, сприяти розвитку громадянського суспільства та утвердити ефективну й відповідальну владу на всіх рівнях, побудувати конкурентоспроможну національну економіку, перетворити Україну на рівноправного члена спільноти розвинутих європейських держав. В економічній сфері, в якості пріоритетів об'єднаної опозиції, були зазначені: підвищення доходів на основі зростання продуктивності праці; забезпечення умов реалізації людського потенціалу України відповідно до європейських стандартів; гарантування державою недоторканності прав власності та зміцнення інституту власності як основи ринкової системи господарювання; створення сприятливого середовища для розвитку та всебічна підтримка підприємництва; детінізація економіки та легалізація капіталів; забезпечення стабільно низького рівня інфляції¹¹³.

На практиці економічна ситуація потребує певних стартових зусиль, — впорядкування системи власності, здолання тінізації, розвиток економічного законодавства, перш ніж дати вільно працювати ринковим механізмам. З огляду на це, старий досвід ручного управління, стиль «міцних господарників» у порівнянні з непереконливими спробами впровадити модерновий менеджмент, виглядає не надто погано. В команді регіоналів помітну роль відіграють прагматики, які не дотримуються конкретної ідеології. Але загалом її ідеологія фактично базується на приматі економіки над політичною, правовою та гуманітарною сферами. Ще під президентські вибори для прем'єр-міністра Януковича розроблялася стратегія, осердям якої була «політична стабільність заради економічного

зростання». Фактично це була модифікація політики Володимира Путіна в Росії, базованої на концентрації влади, радикальному посиленні державного контролю за основними сферами життя країни і підготовування населення за рахунок часткового перерозподілу значних прибутків від експорту енергоносіїв. Очевидно, що хоча б за обмеженості ресурсів, російський рецепт може дати певний ефект тільки на короткій передвиборчій дистанції. Проте, й вдруге посівши крісло голови уряду, до того ж з набагато ширшими повноваженнями, Віктор Янукович експлуатував тезу про те, що без суттєвого підвищення рівня життя, про демократію говорити зарано. Так само досить помітними були намагання лідера антикризової коаліції засудити «безвідповідальних реформаторів» і утвердитися в ролі ефективного керівника і лідера, гаранта стабільності.

В питаннях державного будівництва розходження у підходах двох таборів є так само досить помітними, але концентруються вони дещо в інший спосіб. На Віктора Ющенка з самого початку покладалася місія побудови справжньої самобутньої держави, зокрема через заохочення самоорганізація суспільства. В його програмі розбудови держави ключове місце посідають ідеї відродження української нації, забезпечення соборності, зміцнення суверенітету. Другою важливою складовою його поглядів проголошувалося слідування європейським зразкам, розвиток демократії. Для команди Віктора Януковича державне будівництво це передовсім питання влади. Програвавши президентські вибори, вона змушена опанувати парламентські механізми, досягати домовленостей в публічному форматі, пристосовуватися до відкритої конкуренції та політичної відповідальності. Це певною мірою сприяє її перетворенню на активного користувача демократії, але цього недостатньо, аби стати її органічним носієм та захисником. Позиції регіоналів щодо конституційної та політичної реформи виглядають кон'юнктурними. В якості знаряддя політичної боротьби використовується проект переходу до парламентської республіки, радикального обмеження повноважень президента чи ліквідації інституту президентства. Водночас очевидно, що на позицію Віктора Януковича та його оточення в питаннях державного будівництва впливають розрахунки на чергові перемоги на виборах. Перспектива реального здобуття посади президента цілком може призвести до того, що прихильність до парламентської форми правління випарується, а концентрація всієї повноти влади зробить не цікавою не тільки федералізацію, а й дозовану децентралізацію та розвиток місцевого самоврядування.

Віктор Янукович, як обранець та спадкоємець Леоніда Кучми, відразу опинився поза демократичною тенденцією суспільного розвитку. Надалі, будуючи свої гри на протиставленні своєї програми програмі Віктора Ющенка, він був змушений формувати такий курс в етнокультурних та

геополітичних питання, який не може бути основою для довгострокової державної стратегії. Для Віктора Ющенка принциповими і органічними за природою є націєтворення на основі українського етносу, українська мова, як основа самобутності, українська помісна православна церква як чинник творення держави та нації, соборність як загальноукраїнський формат існування регіональної багатоманітності, відродження історичної пам'яті як фундамент відродження та існування нації, повернення в Європу, як виправлення наслідків штучної ізоляції. Натомість з іменем Віктора Януковича пов'язаний інший набір взятих їм та його командою орієнтирів: бієтнічна та бікультурна держава, пріоритет московського патріархату, регіоналізація, збереження радянської субкультури, байдужість і навіть вороже ставлення до встановлення історичної правди, гальмування європеїзації суспільного життя. Обидва підходи не є доопрацьованими і пристосованими до втілення. Питання мови, ставлення до конфесій, регіональної гуманітарної політики виявилися надто політизованими. Ані після президентських, ані після парламентських виборів 2006 та 2007 рр. боротьба навколо цих питань не втратила гостроти, що заважає поверненню на виважену конструктивну позицію в цій сфері.

Існує чимало ознак того, що Віктор Ющенко, набувши суперечливого досвіду президентства, переосмислює весь комплекс обставин, які привели його до великої політики, визначили його місце у суспільно-політичному житті країни. Належить взяти до уваги, що він довгий час і з важкими роздумами йшов до рішення вступити у боротьбу за вищу владу. Так само довго він вагався перед тим, як перейти в опозицію Леоніду Кучмі, намагаючись якомога довше зберегти можливість стати його спадкоємцем, тобто отримати владу практично безконфліктно. Немає сумнівів, що він і в цьому випадку був налаштований на суттєву корекцію державної стратегії, але те, що він вирізнявся помірністю і обережністю, — так само очевидно. Президент Ющенко безумовно став гарантом проти повернення авторитаризму, але він не став і ініціатором системних демократичних реформ.

Дистанція між авторитаризмом посткомуністичного гатунку та правовою демократичною державою є надзвичайно великою. І поки не подолана її більша частина, маємо гібридний режим, від якого важко очікувати ефективності. Розклад подальшого руху, шляхом модернізації політичної й економічної системи, і зміцнення дієздатності держави повинний бути уточнена з урахуванням реальної готовності суспільства і тих викликів внутрішнього і зовнішнього походження, що дали про себе знати у 2006–2009 рр. Але свій обов'язок має виконати й політична еліта політичні лідери. Від них залежить, що буде більше впливати на життя країни, — слабкості чи сильні риси нації, важка спадщина, чи творчий потенціал.

2.5. Висновки. Проблеми і перспективи модернізації країни

Формування ННД на основі союзних республік аж ніяк не визначило моделі національного розвитку. Пострадянський регіон загалом став ареною частково завуальованого суперництва трьох концепцій розвитку: реставрації і вдосконалення, «поліпшення» союзної моделі; реалізації європейської моделі; затвердження на історично значущий період особливого типу суспільства і держави. За кілька років, коли розпад союзної держави став незворотнім, перспектива реінтеграції розглядається тільки у звуженому форматі та стає дедалі менш популярною. Загалом, альтернативи моделей міждержавної взаємодії в регіоні вбирають в себе як його залишкову гомогенність, так і відмінності тенденцій розвитку окремих держав. Подібність визначається передовсім тим, що в жодній з країн-членів СНД європейська модель розвитку на практиці досі не призвела до значущих результатів. Регіон залишається відносно ізолюваним і є зоною частково стихійного, частково свідомого спротиву розповсюдженню стандартів демократії.

Вже в середині періоду президентства Леоніда Кучми було повністю знято з порядку денного питання про можливість комуністичної реставрації. Але ані тоді, ані пізніше не було створено переконливою привабливою альтернативою радянському минулому. Переваги вільного розвитку не були продемонстровані на практиці. У той період Україна намагалася покращити свій міжнародний імідж шляхом формального слідування демократичним процедурам і декларуючи відданість демократичним цінностям. Після 2004 р. така невідповідність між офіційними гаслами і реальними намірами була знята. Але позначилась суперечність іншого порядку: між намірами і реальною здатністю реалізувати їх. Фактично, після вісімнадцяти років незалежності, доводиться підбивати підсумки малоуспішної діяльності першого, — посткомуністичного призову української еліти і визначати перспективи її оновлення та можливості оптимізації моделі національного поступу. Формат становлення політичної нації в Україні залишається невизначеним. Більше того, рівень гуманітарної самобутності та самодостатності нації залишається недостатнім. Президент Ющенко стикається з надзвичайно складною проблемою консолідації країни. Він не повною мірою задовольняє очікування однієї частини суспільства, передовсім власних виборців, фактично відстає від них у питаннях демонтажу колишнього режиму і модернізації країни. Водночас, він випереджає іншу велику частину українських громадян, які не готові сприйняти його модель нової країни. Зазіхання на конституційний лад, прояви сепаратизму стали, по суті, пересічними засобами

боротьби за владу, ба навіть всередині самої влади. Не дивно, що в багатьох принципових випадках виклику незалежності влада самопаралізується, а зазіхання не отримують відсічі. У цьому сенсі сучасна влада в Україні за своєю природою не відповідає ознакам ні національної, ні державної.

Суспільна модель, що складається в Україні, не має ознак проміжної на шляху від авторитаризму до правової демократії. Скоріше вона набуває рис номінальної, переважно електоральної демократії. Переформатування влади в Україні в процесі унезалежнення відбувалося в такий спосіб, що особливого впливу набули групи, які були орієнтовані на корисливе використання правового вакууму. Паралельно з розбудовою державних інституцій і формування національної економіки, виокремленої з економічного союзного комплексу, розгорнувся процес непрозорої приватизації як влади, так і матеріальних ресурсів. За умов безконтрольності з боку суспільства цей процес набув величезних масштабів і вирішальним чином вплинув на якісні характеристики національної державності, зміст і спрямованість дій влади. Залишаються невирішеними низка проблем, характерних для перехідного суспільства. Головною з них є якісний склад основних політичних сил, серед яких питома вага органічних противників демократії є великою. Таким чином, ситуація ще дуже далека від того, щоб демократичній владі опонувала демократична опозиція. Це обмежує можливості консолідації навколо спільних цінностей і забезпечення підзвітності та підконтрольності влади, які б сприяли вдосконаленню політичного курсу. Демократичний вибір залишається не підкріпленим ефективним урядуванням, реальною успішністю, демонстрацією переваг моделі розвитку. Суспільна підтримка системних ринкових реформ є послабленою, найвпливовіший сегмент бізнесу знайшов для себе альтернативний варіант захисту власних інтересів. Країна не тільки знаходиться на краю геостратегічного розламу, який відокремлює Європу від Євразії, а й на такому етапі суспільного розвитку, який зумовлює альтернативні шляхи поступу.

Характер економічного розвитку України, так само як і політичного, значною мірою визначався кланово-олігархічними угрупованнями, які особливо посилилися в кінці 90-х рр. Вони прагнули сильної, але контрольованої ними влади. Вони чи не найбільше виграли від демонтажу старої економічно і політичної системи, і від перших кроків реформування. Вони стали уособленням взаємопроникнення влади та капіталу, головними отримувачами пільг та привілеїв і перетворилися на головну опору чи навіть складову політичного режиму, активно домагаючись збереження його ключових рис. Доводиться констатувати, що дві спроби визначення довгострокової загальнонаціональної стратегії розвитку у перші роки незалежності і після помаранчевої революції не дали остаточного результату.

Політична криза, зниження функціональних показників державних інституцій і складнощі з конституційною та політичною реформами можуть бути пояснені, якщо враховувати не тільки публічну сферу, а й тінювий формат системи влади.

Виборчі кампанії 2004, 2006 та 2007 рр. суттєво змінили склад та уточнили характеристики провідних політичних сил, значною мірою виявили їх потенціал та реальну роль в суспільно-політичному процесі. Головне, — максимально чітко позначилися перспективи та проблеми, пов'язані зі змінами в політичній практиці, які, підвищують вимоги як до загальної конкурентоспроможності, так і до послідовності дій партій, блоків та політичних лідерів. Чисельні штучні політичні проекти припинили своє існування або були витіснені на маргінес. Не мали успіху претенденти на роль «третьої сили», тобто спроби знайти засіб синтезувати об'єднавчу стратегію. Помаранчева революція почала процес оновлення політичної еліти, зміну посткомуністичної номенклатури. Разом з тим, не тільки імпульс до оновлення, але й реальні можливості перетворень виявилися обмеженими.

В Україні спостерігається своєрідне розшарування процесу демократизації. Досягнення на окремих напрямках є очевидними і виглядають достатньо гарантованими від згорання. Водночас, в інших, у тому числі принципово важливих секторах суспільно-політичних перетворень, якісних зрушень не відбувається. Фактично, виборча демократія і свобода ЗМІ не створюють якісного бар'єру між Україною та фасадними демократіями. Водночас, реальний політичний плюралізм і конкуренція, безумовно, свідчать про утвердження якісно нової внутрішньої ситуації. Україна вже ніколи не буде авторитарною державою, але їй доведеться подолати серйозні перешкоди, аби встановити демократичний лад, здатний ефективно урядувати. Ідейно-політичні уподобання населення визначають специфічні можливості здійснення ринкових та демократичних реформ. Принижена роль базових ідейно-політичних цінностей позначається й на діях політичної еліти. Радянська ментальна спадщина і новий негативний досвід, що став результатом зволікання з системними перетвореннями в перші роки незалежності, становлять серйозні перешкоди на шляху модернізації країни. Але при цьому завжди існували можливості нав'язування реформ згори, адже слабкість спротиву суспільства мала б даватись взнаки і в цьому випадку. Події 2005–2009 рр. розкрили і загострили масштабні проблеми національного розвитку, вирішення яких потребує особливо високих професійних і вольових якостей представників влади.

Історична і цивілізаційна близькість з Росією ускладнює досягнення самотунності, відокремленості і регулювання впливів. Фактично єдиним

засобом досягнення успіху в цьому важливому питанні є утвердження якісно інших суспільно-політичних стандартів, тобто побудова правової демократії. Органічна орієнтованість на Європу так само може бути реалізованою тільки на основі глибоких демократичних перетворень. Таким чином, демократичний поступ є єдиним засобом існування незалежної української держави, забезпечення ефективної зовнішньої політики. Значимо, що такі ННД як Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, зберігаючи особливі стосунки з Росією і погоджуючись на даному етапі з її регіональним лідерством, у внутрішніх справах досягли значних, а деякі з них вирішальних результатів у зниженні вразливості щодо російського чинника. Особливо це стосується соціокультурного виміру. Поступове подолання ізольованості відкриває реальні можливості економічного та геополітичного унезалежнення. Для України подібний шлях є і неприйнятним і неможливим.

Неприйнятність для України аналогічної російській політичній моделі стала цілком очевидною. Постало питання про перехід до власного історичного пошуку на засадах європейської традиції. Але такий перехід не описаний навіть концептуально. Країна залишається незброєною довготерміновою стратегією економічного, політичного та соціокультурного розвитку. Це не дає можливості окреслити її сьогоденне місце та роль в системі міжнародних відносин, визначити геополітичні пріоритети. Вибір моделі розвитку Україні доводиться робити в умовах неповної внутрішньої готовності та суперечливих за спрямуванням зовнішніх імпульсів. Фактично цей вибір полягає в тому, чи продовжувати рухатися за логікою посткомуністичних змін і, таким чином залишатися частиною євразійського простору, або принципово змінювати парадигму суспільно-політичного розвитку. Авторитарна Україна не має шансів на повноцінну незалежність. Такою вона залишиться відстороненою від повноцінної участі в загальноєвропейських процесах і буде вимушена слідувати в фарватері Росії. Внутрішні обставини, таким чином, відіграють набагато більшу роль, ніж визначають зовнішньополітичний курс. Перехідний період, який має завершитися остаточним обранням моделі національного розвитку, має визначити геополітичні координати держави та ціннісні засади її міжнародної діяльності. Внутрішній спротив демократичним перетворенням, невирішеність багатьох принципових внутрішніх питань, суттєво знижує ефективність зовнішньої політики, ставить під сумнів її послідовність, працює на її ізоляцію.

Національна конкурентоспроможність залишається здебільшого нерозкритою. Складні внутрішні процеси суттєво обтяжують просування країни на шляху до Європи, конкретно ускладнюють її міжнародне становище. На прикладі України перевіряється можливість модернізації

пострадянського простору, ефективність демократичного урядування, врешті, переваги демократичного ладу, у порівнянні з авторитарним. Постсоціалістичні країни презентують особливі варіанти суспільно-політичних трансформацій, надають виключні можливості для збагачення теорії демократичного транзиту, окреслення геополітичних меж в яких він є закономірністю, або тільки вірогідністю. Так само тут ми знайдемо наочні приклади того, як впливають на загальний напрям і наповнення політичного розвитку інституції громадянського суспільства, еліта та особисті властивості політичних лідерів. Обставини зміни політичного режиму в Україні на межі 2004–2005 рр. та суттєві корегування його характеристик у 2006–2007 рр. надають аналізу цих процесів і додаткову теоретичну і очевидну практичну значущість. Успіхи демократизації виокремили Україну з числа пострадянських держав. Складності на шляху до консолідованої демократії поки не дозволяють їй встати поряд з країнами ЦСЄ, стати повноправним членом континентальної спільноти.

В українському суспільстві склався і зростає запит на лідера європейського типу, здатного осучаснити сам підхід до керування державою. Більше того, після кількох років державотворення за проектом старої еліти, ставало дедалі більш чітко зрозумілим, що реальна та успішна незалежність потребує не абиякої, а модернізованої державності., — проведення системних трансформацій, потрібних для побудови конкурентоспроможної держави, здатної пристосуватися до сучасних європейських реалій. Водночас, особисті погляди та якості нового президента не гарантували якісного, революційного стрибка в моделюванні держави. Президент Ющенко, безумовно, виступив гарантом того, що повернення до авторитаризму не буде. Однак готовності переборювати перешкоди на шляху системних демократичних реформ, він теж не виявив. Це тим більше так, оскільки ні створена під нього партія, — НСНУ, ні його неформальне оточення, не продемонстрували достатньої готовності стати рушійною силою такого курсу. Під питанням залишається й здатність демократичних сил до єднання. Два політичних лідери, — Ющенко та Тимошенко, мають вирішальний вплив на електорат, що орієнтується на національно-демократичні цінності. Порозуміння між ними було одним з чинників, які забезпечили ліквідацію авторитарного режиму. Але задача розвитку демократії є набагато складнішою. Для її виконання потрібно продемонструвати додаткові якості: послідовність, принциповість, зрештою, — високу особисту демократичність. Можливо, ще важчою є проблеми забезпечення чистоти рядів і піднесення власних команд на рівень нових вимог. Їх вирішення потребує якісної суспільної еволюції. Очевидно, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сфері не може бути забезпечена

тільки зусиллями влади. Вхідження в європейську спільноту не тільки не може бути результатом перемоги прибічників цієї ідеї над її противниками, воно потребує органічного зникнення таких противників як масового суспільно значущого явища. Можна, і навіть необхідно, дискутувати з питань переваг і ризиків вступу до ЄС, шляхів забезпечення специфічних інтересів окремих прошарків населення, але щодо цінностей європейської цивілізації має існувати широкий усталений загальнонаціональний консенсус. Без такого консенсусу залишається сумнівною сама цивілізаційна приналежність країни.

Те, чого потребує країна, аби вирішити чисельні внутрішні проблеми, досягти стратегічного успіху, може бути здійснено спільними зусиллями, а не шляхом боротьби одних з іншими. Оцінок потребує національна політична еліта в цілому. Також розклад подальшого руху, шляхом модернізації політичної й економічної системи і зміцнення дієздатності держави, має бути уточнений з урахуванням реальної готовності суспільства. Але свій обов'язок має виконати й політична еліта. Від неї залежить, що буде більше впливати на життя країни, — слабкості чи сильні риси нації, важка спадщина чи творчий потенціал. Якість самої еліти, яка прийде до урядування залежатиме не тільки від спільного успіху помаранчевих, а й від результатів дискусії між окремими групами цього табору, від готовності залучити до співпраці інші патріотично налаштовані політичні сили.

На питання чи всі мешканці країни є громадянами можна дати ствердну відповідь, але існують варті уваги застереження. Держава не є достатньо потужною, аби регулювати питання міграції, подвійного громадянства і ефективно заохочувати всі категорії мешканців до виявлення лояльності, законслухняності та патріотизму. Слабка державність є результатом поєднання нерозвиненості та дезінтегрованості суспільства та невідповідності еліти викликам та завданням, що постають перед нацією на етапі становлення. Брак політичної культури, громадянських якостей та досвіду державності становлять «об'єктивну» основу таких явищ як криміналізація, корупція, тіньові схеми урядування, неефективність судової системи. Водночас, свідомі дії і практична безконтрольність елітного прошарку визначає особливу роль суб'єктивного чинника, що визначають вади як влади, так і державності в цілому. Домінування меркантильних інтересів у владному прошарку вплинуло на стартові кроки нової незалежної держави, зокрема і передовсім на переформатування системи власності та її розподіл. У випадку України має місце ситуація, коли комплекс обставин суспільно-політичного та соціально-економічного характеру визначили можливість становлення незалежної держави, але при цьому ускладнили досягнення нею високих якостей. Сприятливі

геополітичні обставини надавали додаткові зовнішні гарантії стабільності, але підвищували вимоги до нового актора.

У загальному плані утвердження національної незалежності відобразало прагнення більшості населення. Водночас, процес державотворення був підпорядкований переважно груповим інтересам вузького суспільного прошарку і фактично вів до приватизації держави, до розподілу і використання національних ресурсів не у відповідності до національних інтересів. Є підстави вважати, що з самого початку проект «розбудови держави» його провідними планувальниками та виконавцями мав досить умовний, а його здійснення, — стихійний характер. Частина того, що мало бути зроблено, з огляду на мету створення держави, не зроблено через спротив не тільки зовнішній, а й внутрішній. Міцна консолідована демократія завжди виникає лише в результаті саморозвитку, головною рушійною силою якого має стати громадянське суспільство. Неготовність просуватися далі шляхом демократизації закономірно призвела до встановлення хиткої рівноваги між демократією і авторитаризмом.

Розвиток політичної системи незалежної України супроводжувався серйозними кризовими явищами. Ознаки системної політичної кризи супроводжували процес демократизації. Особливо помітно вони почали накопичуватися з осені 2005 р. і надалі кілька разів змінювали формат. Ситуація, що склалася протягом 2008–2009 рр., виявила масштаби ендогенних вад українського політичного класу. Найбільш концентровано вони полягають у гіпертрофованому прагненні влади та егоїзмі влади. Права та привілеї абсолютно переважають обов'язки, функції врядування, обслуговування суспільних потреб розглядаються переважно як спосіб зміцнення позицій у владі. З цих причин досі не може утвердитись інститут опозиції, рухливими і непевними є межі між політичними силами і нестійкими їх союзи. Водночас, моральна деградація, корпоратизація владних структур, їх функціонування поза правом, сягнули таких масштабів і такої вкоріненості, що перетворюються на серйозну суспільну загрозу. Коріння суспільної кризи — не стільки у падінні виробництва й зuboжінні населення, скільки у втраті керованості, здатності і налаштованості впливати на ситуацію у відповідності до суспільних інтересів. Це створює додаткові ризики на випадок загальнонаціональних форсмажорних обставин і необхідності солідарних дій. Водночас, усе більше зростає загроза соціальної деструкції, атомізації суспільства внаслідок масового поширення синдрому індивідуального виживання.

За роки незалежності роль зовнішньополітичних питань у внутрішній політиці зазнавала значних змін. На цей процес впливало кілька обставин. Головні з них пов'язані із зростанням політичного плюралізму і накопиченням досвіду використання зовнішніх чинників у політичній боротьбі.

У період існування авторитарного режиму зовнішньополітичний курс не мав суспільного опертя, проте, переважно не був об'єктом критики як такий, що не відповідав масовим настроям. Зміна офіційної і фактичної системи владарювання після президентських виборів 2004 р. призвела до радикального загострення протистояння і породила проблему забезпечення консолідованої позиції з принципових зовнішньополітичних питань. Можна констатувати, що баланс сил, що склався після президентських виборів 2004 р., зафіксував новий варіант української двовекторності. Вона значною мірою позбулася декларативності, ознак балансування і набула певної наповненості і динаміки. Її конкретні орієнтири стали реалістичними, прагматичними і дозволяють сподіватися на те, що зовнішньополітичний курс країни набуде більшої ніж раніше сконцентрованості на досяжних цілях, а отже, і послідовності та усталеності. Водночас, гостра боротьба за владу у 2004–2008 рр. розколола країну і ускладнила налагодження конструктивної взаємодії різних груп політичної та бізнесової еліти. Виникла ситуація, коли загальнонаціональні інтереси в принципі не могли бути презентовані достатньо консолідованою і дієздатною політичною командою. Після того, як набули чинності зміни до Конституції, вперше гостро постало питання про цілісність зовнішньополітичного курсу, ускладнилися питання узгодження позицій представників політичних сил з різних гілок влади.

Загальні результати політичного розвитку України на сьогодні не дозволяють їй стати безпосереднім учасником загальноєвропейських інтеграційних процесів. Більше того, внаслідок низької якості урядування, можливості розвитку співробітництва реалізуються вельми обмежено. Політична та економічна присутність України в Європі і світі залишається непропорційно малою. Це створює загрозу зниження ваги України у міжнародних справах, накопичення байдужості до неї з боку перспективних партнерів. Подальше гальмування суспільних перетворень породжує небезпечну перспективу закріплення стану відносно ізолюваності та, водночас, зростання залежності від зовнішніх чинників.

Посилання

- ¹ Детальніше див.: The Globalization of Eastern Europe: Teaching International Relations Without Borders [Text] / eds.: K. Segbers, K. Imbusch. — Hamburg : LIT, 2000. — P. 362–365.
- ² Левин И. Б. Глобализация и демократия [Текст] / И. Б. Левин // Полис. — 2003. — № 2. — С. 58.
- ³ Alan Mayhew. Recreating Europe. The European Union's Policy towards Central and Eastern Europe. Cambridge University Press, 1998. — P. 387–389.

- ⁴ Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії. Критика [Текст] / Жан-Франсуа Ревель. — К., 2004. — С. 33.
- ⁵ Freedom in the World 2003 [Electronic resource] : survey methodology. — Mode of access: www.freedomhouse.org. — Title from screen.
- ⁶ Див.: Mode of access: http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/4_Criteria_and_Methodology.pdf. — Pateaf access: 16.06.2008.
- ⁷ The Statute of the Council of Europe [Electronic resource]. — Mode of access: <http://conventions.coe.int>. — Title from screen.
- ⁸ Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms, as amended by Protocol № 11 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://conventions.coe.int>. — Title from screen.
- ⁹ Charter on fundamental rights [Electronic resource]. — Mode of access: www.europa.eu.int. — Title from screen.
- ¹⁰ Ковальова О. О. Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України [Текст] / О. О. Ковальова. — К., 2003. — С. 103–104.
- ¹¹ Commission of the European Communities [Electronic resource] : regular report on Lithuanian's progress towards Accession (COM (2002) 700 final) Brussels, 9.10.2002, SEC (2002) 1406. 2002. — Mode of access: www.europa.eu.int/comm/enlargement/report2002/lt_en.pdf. — Title from screen.
- ¹² National indicative programme. Ukraine, 2004–2006 [Electronic resource] : adopted by the European Commission on 4 August 2003. — Mode of access: www.europa.eu.int/comm/external_relations/ukraine/csp/ip03_08.pdf. — Title from screen.
- ¹³ Примара Європи [Текст] : аналіт. доп. / Агентство гуманітар. технологій. — К., 1999. — С. 33.
- ¹⁴ Попок А. Розвиток політичної свідомості українців в історичному контексті тоталітарної спадщини [Текст] / А. Попок, Н. Шкрібтієнко // Людина і політика. — 2002. — № 1. — С. 118–119.
- ¹⁵ Фонд «Демократичні ініціативи» [Електронний ресурс] : web-сайт. — Режим доступу: www.dif.org.ua. — Назва з екрану.
- ¹⁶ Bertelsmann transformation index [Electronic resource] : BTI 2006. — Mode of access: www.bertelsmann-trasformation-index.de. — Title from screen.
- ¹⁷ Bertelsmann transformation index [Electronic resource] : BTI 2006 : Political Management in International Comparison. — Mode of access: www.bertelsmann-trasformation-index.de. — Title from screen.
- ¹⁸ Freedom in the world aggregate scores [Electronic resource] // Freedom House : web-site. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=373>. — Title from screen. — Стан політичних прав оцінюється за шкалою від 0 до 40, стан громадянських свобод за шкалою від 0 до 60 балів.
- ¹⁹ Democracy score 2008 Rankings by Regime Type [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=438&year=2008>. — Title from screen.
- ²⁰ Electoral progress ratings 2008 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=430&year=2008>. — Title from screen.

- ²¹ Civic society ratings 2008 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=431&year=2008>. — Title from screen.
- ²² Independent media ratings 2008 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=432&year=2008>. — Title from screen.
- ²³ National Democratic Governance Ratings 2008 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=433&year=2008>. — Title from screen.
- ²⁴ Local democratic governance ratings 2008 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=434&year=2008>. — Title from screen.
- ²⁵ Judicial framework and independence ratings 2008 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=435&year=2008>. — Title from screen.
- ²⁶ Corruption rating 2008 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=436&year=2008>. — Title from screen.
- ²⁷ Freedom in the World 2008 [Electronic resource] : subscores. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=414&year=2008>. — Title from screen.
- ²⁸ Democracy score year-to-year summaries by region 2008 [Electronic resource] // Freedom House : web-site. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=437&year=2008>. — Title from screen.
- ²⁹ Україна — ЄС: від Плану дій до Посиленої угоди [Текст] = Ukraine — EU: from the action plan to an enhanced agreement / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова ; Ін-т Європи Ун-ту Цюріха. — К., 2007. — С. 63. — Експертне опитування проводилося в квітні 2007 р.
- ³⁰ Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку [Текст] / Фонд «Європа — XXI». — К., 2003. — С. 18.
- ³¹ Консолідована демократія: перспективи для України [Електронний ресурс] : KAS Policy Paper № 6 / Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. — 2007. — Режим доступу: http://www.kas.de/proj/home/pub/47/13/year-2007/dokument_id-12580/index.html. — Назва з екрану.
- ³² Режим доступу: www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/BTI_2006_brosch_re_GB.pdf. — Дата доступу: 23.04.2007.
- ³³ Режим доступу: <http://www.fundforpeace.org/programs/fsi/fsindicators.php>. — Дата доступу: 01.12.2008.
- ³⁴ Режим доступу: <http://pravda.com.ua/news/2003/3/29/27926.htm>. — Дата доступу: 29.03.2003.
- ³⁵ Див. зокрема серію матеріалів Сергія Кота щодо українських культурних втрат за радянського часу: Проблеми повернення в Україну культурних цінностей в контексті історії та права / С. Кот // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 40–49; Втрати культурних цінностей у роки визвольних змагань (1917–1920 рр.) / С. Кот // там само. — 1995. — № 11. — С. 53–56; Українські культурні втрати за радянського часу / С. Кот // там само. — 1995. — № 12. — С. 41–46; Українські культурні втрати за радянського часу / С. Кот // там само. — 1996. — № 1; Українські культурні цінності в Росії: нотатки замість висновків / С. Кот // там само. — 1996. — № 3. — С. 41–47.

- ³⁶ Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку [Електронний ресурс] / Нац. ін-т стратег. досліджень. — С. 120, 122. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/Analit2007/roz2.pdf>. — Назва з екрану.
- ³⁷ Режим доступу: http://срсfrp.org.ua/projects/borders/papers/polls/document_1. — Дата доступу: 22.08.2007
- ³⁸ В Україні мільйон нелегалів [Текст] : коментарии: знать и понимать. — Kyiv Weekly. — 2007, 16 февр. — № 6 (66). — С.21.
- ³⁹ Cultural liberty in today's diverse world [Electronic resource] : human development report 2004 : published for the United Nation's Development Program. — P. 87–88. — Mode of access: http://hdr.undp.org/en/media/dr04_complete.pdf. — Title from screen.
- ⁴⁰ Режим доступу: <http://www.ebrd.com/publ/econo/tr07r.pdf>. — Дата доступу: 10.06.2008.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Human Development Report, 2007/2008. Ukraine [Electronic resource] : the human development index — going beyond income Human Development Reports : web-site. — Mode of access: http://hdrstats.undp.org/countries/country_fact_sheets/cty_fs_UKR.html. — Назва з екрану.
- ⁴³ Human Development Report 2007/2008 UNDR [Electronic resource]. — P. 234–237, 288–290. — Mode of access: http://hdr.undp.org/en/media/hdr_20072008_en_complete.pdf. — Title from screen.
- ⁴⁴ Eurostat. Europe in figures [Electronic resource] : Eurostat yearbook 2006-07. — Mode of access: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1090_1&_dad=portal&_schema=PORTAL. — Title from screen.
- ⁴⁵ Украинцы оказались одними из самых бедных в Европе [Електронний ресурс] // MediaUA : веб-сайт. — Режим доступу: <http://mediaua.com.ua/detail/31536>. — Загл. с экрана.
- ⁴⁶ Bertelsmann transformation index [Electronic resource] : BTI 2008. — Mode of access: http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/BTI_2008_Ranking_EN.pdf. — Title from screen.
- ⁴⁷ Там само. Методики обрахування див.: Criteria and methodology [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/4_.pdf. — Title from screen.
- ⁴⁸ Bertelsmann Transformation Index. BTI 2008. [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/BTI_2008_Ranking_EN.pdf. — Title from screen.
- ⁴⁹ Criteria and methodology [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/4_.pdf. — Title from screen.
- ⁵⁰ Детальніше див.: Клаус В. Спор о девяностых годах. Заметки о проблемах посткоммунистической трансформации [Текст] / В. Клаус // Мир перемен : междунар. науч.-обществ. ж-л. — 2005. — № 1. — С. 92–93.
- ⁵¹ Gwartney J. Economic freedom of the world, 2007 [Electronic resource]: annual report / James Gwartney, Robert Lawson. — Mode of access: <http://www.fretheworld.com/2007/EFW2007BOOK2.pdf>. — Title from screen; The areas and

- components of the EFW Index [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freetheworld.com/2008/2008Dataset.xls>. — Title from screen.
- ⁵² Режим доступу: http://www.heritage.org/Research/Features/Index/charters/pdfs/index2007_RegionB_Europe.pdf. — Дата доступу: 01.09.2008.
- ⁵³ Див. детальніше: Україна на роздоріжжі [Текст] : уроки з міжнародного досвіду економічних реформ / за ред. Аксеня Зіденберга і Лутца Хоффманна. — К., 1998. — С. 8–15.
- ⁵⁴ Index of economic freedom? 2009 [Electronic resource] : the link between economic opportunity & prosperity : a product of The Heritage Foundation & The Wall Street Journal. — Mode of access: <http://www.heritage.org/Index/Ranking.aspx>. — Title from screen; The Global Enabling Trade Report 2009. — Mode of access: http://www.weforum.org/pdf/getr09_dev/GETR09_Fullreport.pdf — Title from screen.
- ⁵⁵ Transparency international: the global coalition against corruption. [Electronic resource]. — Mode of access: www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/; http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2008/. — Title from screen.
- ⁵⁶ Country report. Ukraine [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=409&year=2006>. — Title from screen.
- ⁵⁷ Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 12. — С. 47.
- ⁵⁸ Режим доступу: <http://www.glavred.info/archive/2007/12/03/170713-0.html>. — Дата доступу: 03.12.2007.
- ⁵⁹ Совет конкурентоспособности Украины [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://compete.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=194&Itemid=53. — Загл. с экрана.
- ⁶⁰ Режим доступу: <http://www.gcr.weforum.org>. — Дата доступу: 08.12.2008.
- ⁶¹ Режим доступу: <http://www.gcr.weforum.org/pages/analysis.aspxg>. — Дата доступу: 08.12.2008.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Участь України в регіональних торговельних союзах: вигоди і виклики [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 7. — С. 48–49.
- ⁶⁴ Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/5/15/75817.htm>. — Дата доступу: 05.15.2008.
- ⁶⁵ Україна — ЄС: від Плану дій до Посиленої угоди = Ukraine — EU: from the action plan to an enhanced agreement / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. Олександра Разумкова, Ін-т Європи Ун-ту Цюріха. — К., 2007. — С. 108.
- ⁶⁶ Бурковський І. «Позачергові вибори в Україні: небезпечний експеримент в умовах світової кризи [Електронний ресурс]. Ігор Бурковський // Дзеркало тижня. — 2008. — № 38. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/64349/>
- ⁶⁷ Україна. Вибори до Верховної Ради України 26 березня 2006 року [Електронний ресурс]: Звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами від 23 червня 2006 р. / Бюро демократ. інститутів та прав людини ОБСЄ (ОБСЄ/БДПЛ). — Режим доступу: http://www.osce.org/documents/odhr/2006/06/19631_uk.pdf. — Назва з екрану.
- ⁶⁸ Про посилення Європейської політики сусідства [Текст] : роб. документ Європ. Коміс. : дод. до Повідомлення Європ. Коміс. для Ради ЄС та Європ. Парламенту : Звіт про виконання Європ. політики сусідства, Україна, Брюссель, 4 груд. 2006 р. // Україна — ЄС: від Плану дій до Посиленої = Ukraine — EU: from the Action Plan to an Enhanced Agreement / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова, Ін-т Європи Ун-ту Цюріха. — К., 2007. — С. 108.
- ⁶⁹ Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/uploads/char99file112.pdf>. — Дата доступу: грудень 2007 р.
- ⁷⁰ How the index was compiled [Electronic resource] : worldwide press freedom index 2006 // Reporters without borders for press freedom : web-site. — Mode of access: http://www.rsf.org/article.php3?id_article=19391. — Title from screen.
- ⁷¹ La report de la presse dans le monde en 2008 [Electronic resource] : 2008 annual report // Reporters without borders for press freedom : web-site. — Mode of access: http://www.rsf.org/IMG/pdf/rapport_en-2.pdf. — Title from screen.
- ⁷² Only peace protects freedoms in post-9/11 world [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.rsf.org/article.php3?id_article=29031. — Title from screen.
- ⁷³ Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення [Текст] : аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 2. — С. 2–29.
- ⁷⁴ *Поліщук І.* Ментальність українства: політичний аспект [Текст] / І. Поліщук // Людина і політика. — 2001. — № 1. — С. 87.
- ⁷⁵ Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. — 2007. — № 24. — Режим доступу: <http://www.dt.ua>.
- ⁷⁶ Резолюція ПАРЄ № 1364 (2004) [Electronic resource]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>. — Назва з екрану.
- ⁷⁷ Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/6/10/77312.htm>. — Дата доступу: 06.10.2008.
- ⁷⁸ Листа опублікованого 17 квітня 2007 р. у декількох світових виданнях підписали французький філософ Андре Глуксманн, колишній міністр закордонних справ Польщі Броніслав Геремек, колишній міністр економіки Німеччини Граф Отто Ламбсдорфф, віце-президент Європейського парламенту Едвард МакМіллан Скотт, голова комітету закордонних справ Європейського парламенту Яцек Сарріуж-Вольський, колишній прем'єр-міністр Польщі Ежі Бузек, колишній віце-президент Єврокомісії Ніл Кіннок, депутат Європарламенту від Франції Маріель де Сарне, колишній прем'єр-міністр Естонії Март Лаар, колишній президент Європейського парламенту Пет Кокс, колишній президент Чехії Вацлав Гавел та колишній президент Литви Вітаутас Ландсбергис. Детальніше див.: www.pravda.com.ua. — Електрон. версія друк. публікації від 18.04.2007.
- ⁷⁹ Council of Europe: Venice Commission. Documents by country. Ukraine [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.venice.coe.int/site/dynamics/N_Country_ef.asp?C=47&L=E. — Title from screen.
- ⁸⁰ Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною : рекомендація 1722 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1722\(2005\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1722(2005).html). — Назва з екрану.

- ⁸¹ Політична криза в Україні [Електронний ресурс] : резолюція 1364 (2004) Парламент. Асамблеї Ради Європи. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1364\(2004\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1364(2004).html). — Назва з екрану.
- ⁸² Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною [Електронний ресурс] : резолюція 1466 (2005) Парламент. Асамблеї Ради Європи, 5 жовт. 2005 р. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1466\(2005\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1466(2005).html). — Назва з екрану.
- ⁸³ Функціонування демократичних інституцій в Україні резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи, 19 квіт. 2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549\(2007\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549(2007).html). — Назва з екрану.
- ⁸⁴ Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 19.04.2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://assembly.coe.int/>. — Назва з екрану.
- ⁸⁵ Council of Europe. Council of Europe Treaties [Electronic resource]. — Mode of access: <http://conventions.coe.int>. — Title from screen.
- ⁸⁶ Дзеркало тижня. — 2007, 16 черв. — № 23 (652).
- ⁸⁷ La preference pour le flou: Pourquoi la construction d'un regime democratique n'est pas la priorite des Russes [Text] / M. Mendras // Le Debat. — 1999, Nov.-Dec. — № 107. — P. 43.
- ⁸⁸ Функціонування демократичних інституцій в Україні [Електронний ресурс] : резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи, 19 квіт. 2007 р. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549\(2007\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549(2007).html). — Назва з екрану.
- ⁸⁹ Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти [Текст] / Ігор Жданов, Юрій Якименко // Дзеркало тижня. — 2003. — № 44.
- ⁹⁰ Country Report Ukraine [Electronic resource] : Bertelsmann transformation index 2003. — Mode of access: www.bertelsmann-transformation-index.de. — Title from screen.
- ⁹¹ Бекешкіна І. Динаміка оцінок населенням стану демократії в Україні. (2004–2007) [Текст] / І. Бекешкіна // Українське суспільство, 1992–2007 : динаміка соц. змін // Ін-т соціології НАН України. — К., 2007. — С. 33.
- ⁹² Там само. — С. 32–33.
- ⁹³ Там само. — С. 34.
- ⁹⁴ Там само. — С. 35, 36.
- ⁹⁵ Див.: Ельманов А. Политическая система и политический режим на постреволюционной Украине: старые традиции и новая «переходность» [Текст] / Алексей Ельманов, Андрей Рябов // Украина — 2006. — М. : Нац. ин-т корпорат. реформы, 2006. — С. 14.
- ⁹⁶ Детальніше див.: Linz J. Transitions to Democracy [Text] / J. Linz // The Washington Quarterly. — 1990. — Vol. 13, № 3. — P. 163.
- ⁹⁷ Детальніше див.: Ослунд А. Строительство капитализма [Текст] / А. Ослунд. — М. : Логос, 2003. — С. 174–290.
- ⁹⁸ Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. А. Ющенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.cvk.gov.ua. — Назва з екрану.
- ⁹⁹ Президент України Віктор Ющенко. Офіційне інтернет-представництво. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.president.gov.ua. — Назва з екрану.

- ¹⁰⁰ Українське суспільство, 1994–2005 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України, Фонд «Демократичні ініціативи». — К., 2005. — С. 140.
- ¹⁰¹ 100 днів коаліційного уряду: погляд неурядових аналітичних центрів [Текст] : робочі матеріали до громадських слухань, Київ, листоп. 2006 р. / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політ.-правов. реформ, Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. Олександра Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 77.
- ¹⁰² Україна — ЄС: від Плану дій до Посиленої угоди [Текст] = Ukraine — EU: from the Action plan to an Enhanced agreement / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. Олександра Разумкова, Ін-т Європи Ун-ту Цюріха. — К., 2007. — С. 87. — Опитування проводилося в квітні 2007 р.
- ¹⁰³ Там само. — С. 67.
- ¹⁰⁴ Дані 5-ї хвили проекту «Євразійський монітор». Моніторинг соціальних настроїв населення Росії, Білорусії, України і Казахстану. Квітень-травень 2006 р. Єдиний оператор проекту Некомерційне партнерство «Міжнародне дослідницьке агентство «Євразійський Монітор».
- ¹⁰⁵ Політичний портрет України [Текст] / Фонд «Демократичні ініціативи». — 2005. — № 33. — С. 12.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 80, 81.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 9.
- ¹⁰⁸ Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В.Ф.Януковича [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.cvk.gov.ua. — Назва з екрану.
- ¹⁰⁹ Угода про створення антикризової коаліції [Текст] // Голос України. — 2006, 14 лип.
- ¹¹⁰ Добробут — народу! Владу — регіонам! [Електронний ресурс] : передвиборна програма Партії регіонів. — Режим доступу: www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=4&kodvib=600. — Назва з екрану.
- ¹¹¹ Україна у нас одна! [Електронний ресурс] : передвиборна програма Блоку «Наша Україна». — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=20&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ¹¹² Програма Виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=23&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ¹¹³ Угода про об'єднану опозицію [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/docs/ugoda.doc>. — Назва з екрану.

3. МІЖНАРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Однією з закономірних особливостей сприйняття міжнародних чинників національного буття у масовій свідомості нашого суспільства є певна недовіра до них, автоматичне приписування негативної ролі, звичка протиставляти їх внутрішнім. Одним з парадоксів політичного життя є розповсюдженість подібного підходу серед політичної еліти і навіть фахівців, що їх обслуговують. Насправді, для усталеного суспільства, з цілком визначеними національними інтересами, внутрішні чинники є цілком органічними і такими, що виконують роль базових, первинних. Вони створюють шкалу оцінювання чинників зовнішніх і забезпечують високі можливості адаптації до них, або протидії. Проте, зовнішні чинники завжди відігравали важливу роль у формуванні розвинених усталених суспільств. Очевидно, зокрема, що лідерські позиції європейських країн значної мірою стали результатом змагань, щільної конкуренції та інтенсивного обміну досягненнями. Це стосується й суспільно-політичного поступу. Накопичення та утвердження властивостей демократичного правового суспільства і ринкової економіки не могло відбутися лише на основі відособленого розвитку окремих націй.

Сьогодні зовнішні чинники дедалі збільшують свою роль у внутрішньому розвитку всіх без виключення країн, а завдяки процесам інтернаціоналізації, вони набувають певної органічності. Їх конструктивна взаємодія у форматі конкретного регіону є не тільки ознакою взаємозалежності, а й умовою стабільності, безпеки і поглибленої співпраці. Для розвитку перехідних країн, нових незалежних держав питома вага зовнішніх чинників є об'єктивно більшою, а їх роль — значною мірою суперечливою. Такий стан обумовлюється відмінністю внутрішніх та зовнішніх реалій, тих фундаментальних якостей, які притаманні певній країні, з одного боку, та інтернаціональній спільноті, до якої вона тяжіє, з іншого. Особливо це позначається у просторі рухливих міжрегіональних кордонів, яким є Східна Європа.

Для України з її європейськими географічними координатами та суперечливими і неусталеними внутрішніми характеристиками, зовнішні

чинники закономірно відіграють особливо складну роль. У порівнянні з внутрішніми, вони презентують більш просунуті суспільні, соціально-економічні та політичні реалії і слугують орієнтиром і каталізатором національного розвитку. Звичайно, «примус до прогресу», який тут має місце, не позбавлений суперечностей, і хворобливо сприймається окремими верствами населення та частиною еліти. Саме цей аспект є головним у аналізі реального впливу зовнішніх факторів.

Українська зовнішня політика має вельми обмежене ідейно-теоретичне забезпечення. Спотвореність і пригніченість громадських процесів, нерозвиненість вільного суспільного та інтелектуального життя не дозволяли хоча б наблизитись до спільного, консолідованого розуміння національних інтересів та відповідної їх артикуляції. В історичній ретроспективі нації бракувало цілісного процесу її послідовного органічного визрівання як суб'єкту, хай офіційно не визнаного, міжнародних відносин, накопичення досвіду міжнародної взаємодії і паралельного формування пулу відповідних ідей, концепцій, доктрин. Суспільство, інтелектуальна, творча еліта, таким чином, не мали об'єктивних можливостей закласти теоретичний фундамент геополітичного самовизначення та зовнішньополітичної стратегії держави. Закономірно, що отримавши незалежність, Україна не мала надійних і, тим більше суспільно визнаних орієнтирів у формуванні міжнародного курсу і навіть у вирішенні практичних зовнішньополітичних проблем.

Цей важливий компонент державності розроблявся паралельно, чи навіть навздогін подіям і за переважного впливу зовнішніх обставин, реалій міжнародного життя, тобто переважно в режимі реагування. Більше того, це відбувалося переважно суто формально, з огляду на потребу публічного обґрунтування певних практичних рішень і, таким чином, не було умовою та інструментом розробки та ухвалення цих рішень. Не дивно, що у бюрократичних колах має місце ставлення до концептуальних засад зовнішньої політики як до другорядної державної атрибутики. Крім того, суттєвою є та обставина, що саме державні структури встановили свою монополію на таку важливу справу, як щодо розробки, так і практичного використання. Політичні об'єднання, незалежні дослідницькі центри не мали на нього помітного впливу. Усе це не вигідно вирізняє Україну серед більшості європейських країн.

Як наслідок, Україна як держава досі не отримала усталених орієнтирів для визначення свого місця у системі міжнародних відносин, чіткої ієрархії інтересів та пріоритетів, а українське суспільство, — критеріїв для оцінки діяльності влади у царині зовнішньої політики. Замість загальнонаціональних фундаментальних аксіом ми маємо суперечливий набір ідеологем, що відбивають погляди різних політичних сил, а у офіційних

документах — набір надто загальних принципів, запозичених з арсеналу міжнародного права, які слабо відображають національні інтенції. Предметом запеклих дискусій все ще є не тільки тактичні аспекти, що цілком природно, а й зміст національних інтересів і принципові питання зовнішньополітичної стратегії. Закономірно, що за цих умов на практиці найширше застосування отримали нейтрально-плюралістичні, й до того ж напівофіційні концепції: позаблоковість та багатовекторність. Ці ж обставини визначили й специфіку українського європейського вибору, що претендує на те, щоб зняти проблему невизначеності теоретичних засад зовнішньої політики держави, але за якістю свого наповнення не прислужився підвищенню її ефективності.

3.1. Зовнішні чинники становлення державності

Характер, спрямованість дії міжнародних чинників, завжди відбиває специфіку та рівень цивілізованості (модернізованості) об'єктів та суб'єктів впливу. Сучасний етап світового розвитку характеризується якісно новою моделлю взаємодії національних і наднаціональних процесів, коли розповсюдження та утвердження спільних цінностей дедалі більше спирається на демократичні інститути і механізми, зокрема і передовсім, — на громадянське суспільство. У випадку нової незалежної держави, якою є Україна, дійсно йдеться не тільки про впливи на її зовнішню політику, які завжди присутні, а передовсім про обставини формування цієї політики. Унезалежнення України відбулося на такому етапі розвитку системи міжнародних і, особливо, європейських відносин, коли інтернаціональні (регіональні та міжрегіональні), а в окремих сегментах і глобальні процеси набули великого впливу. Їх вагома роль у процесах національних дедалі більше набуває не тільки системного, а й, що головне, — об'єктивно обумовленого характеру. Отже, зовнішні чинники, за їх природою, доцільно розділяти на загальні, що мають цілком об'єктивний характер та «персоніфіковані», пов'язані з індивідуальними діями окремих держав, або груп держав. Перші діють навіть за умов цілковитої незацікавленості міжнародних акторів у розвитку зовнішніх контактів. Другі є наслідком реалізації партнерами чи суперниками своїх інтересів в Україні чи щодо неї. Це обумовлює необхідність чіткої оцінки пропорцій збігу та зіткнення інтересів і підвищення власної конкурентоспроможності.

Для нових незалежних держав зовнішні чинники стають не додатковими, а, поряд з внутрішніми, — основними для визначення параметрів існування. Це особливо дається взнаки у випадках тісної взаємодії

високорозвинених та менш розвинених країн, у регіонах, що втягуються в інтеграційні процеси. Це найбільш повно позначається на процесах у ЦСЄ, до якої належить Україна. Значна специфіка притаманна так званим євразійським, або пострадянським чинникам, які мають ознаки як внутрішніх, так і зовнішніх, і у сферу дій яких Україна також глибоко занурена. Переплетіння цих ознак, як і інші специфічні характеристики простору СНД, значною мірою ускладнює як їх аналіз, так і практичне врахування. Крім того цей феномен створює значну якісну асиметрію впливу західних та східних зовнішніх чинників на Україну та її зовнішню політику. Водночас, поступово, мірою подолання відносної ізольованості країни від «дальнього зарубіжжя», надто Європи, вона втягується у сферу дії тенденції універсалізації засад економічного та політичного розвитку. Це формує обов'язкові передумови поглиблення міжнародної співпраці і робить можливою інтеграцію.

Разом з тим, для України, що являє собою особливий, хоча й не унікальний варіант перехідного суспільства і сповідує політику відкритості, зовнішні чинники мають особливе значення. Вони, за всієї багатоманітності, є більш визначеними, у порівнянні з внутрішніми, і, завдяки цьому справляють системний вплив. Врешті, об'єктом їх впливу фактично є й чинники внутрішні, які все ще знаходяться у стадії становлення та суперечливих перетворень. Водночас, непослідовність згаданої політики відкритості, спроби дозувати її на різних напрямках, до яких вдається влада у період загострення внутрішньополітичної боротьби, спричиняють гальмування у становленні сучасного європейського підходу до міжнародних справ. Оцінювання ролі зовнішніх чинників, їх аналіз потребує додержання кількох умов. Перше — відхід від ідеологічних штамів, уникнення впливу кон'юнктури політичної боротьби. Друге — формулювання адекватного сприйняття геополітичних змін, тенденцій світового розвитку, співвіднесення цих процесів із довготерміновими національними інтересами. Важливо не ігнорувати, не боятися процесів інтернаціоналізації (а це є досить розповсюдженим), а розуміти їх логіку і можливості використання. В цьому досвід країн ЦСЄ для України становить особливу цінність. Нарешті, такий аналіз має бути спрямований на пошук такої моделі взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників, яка здатна забезпечити динамічний розвиток суспільства, активне використання багатоманітних можливостей міжнародної співпраці.

Цілком очевидно, що зовнішні чинники відігравали вагому роль у процесі унезалежнення і продовжують значною мірою впливати на внутрішню ситуацію в Україні. Проте, проблема співвідношення ваги та ролі внутрішніх і міжнародних чинників у формуванні української зовнішньої політики досі не знайшла у її дослідників остаточного вирішення.

Головним чином це пов'язано з різними інтерпретаціями процесу унезалежнення та їх ідеологічним забарвленням. Якщо підійти схематично, то перевага внутрішніх чинників має свідчити, що державна незалежність — результат глибинних національних процесів та переможної стратегії сил національного визволення. Якщо ситуація зворотна, можуть виникати сумніви щодо органічності, об'єктивної обумовленості, законності становлення незалежної української держави, її усталеності та самодостатності.

Зрозуміло, що за цих обставин значущість внутрішніх та зовнішніх чинників у багатьох випадках вимірюється з урахуванням ідейних орієнтацій та поточних політичних реалій, і навіть потреб пропагандистських кампаній. Носії патріотичних поглядів, звичайно, надають більшої ваги чинникам внутрішнім¹. Для євразійців-реінтеграторів вигідно наголошувати на домінуванні зовнішніх, які можуть бути інтерпретовані як штучні. Така ж інтерпретація процесу унезалежнення властива й державній бюрократії. Тут так само присутня спроба додати ваги внутрішнім чинникам, але іншим. Головна увага привертається до контрольованості, цивілізованості, безконфліктності процесу унезалежнення, які були забезпечені «іманентно притаманній українцям розважливості та толерантності і мудрості керівництва». У тактичному плані це виглядає цілком прагматично, адже певною мірою виправдовує спадковість владної номенклатури. Як національно-демократична, так і номенклатурна версія мають виразне політико-ідеологічне забарвлення та іміджеву функцію. Проте, проблема має цілком самостійне значення як наукова та методологічна, оскільки стосується фундаментальних, базових характеристик України як суб'єкту міжнародних відносин, важливих обставин розвитку держави. У будь-якому випадку вона має суттєвий самостійний, незалежний від кон'юнктури внутрішньої політичної боротьби, вплив на логіку становлення та розвитку української зовнішньої політики.

Україна з часів перебудови відчувала дедалі більший вплив глобальних економічних, політичних, ідеологічних, інформаційних чинників. Проте, цей вплив був переважно опосередкований, а не прямий. Він став результатом як стихійної експансії більш розвиненої цивілізації та цілеспрямованого проникнення з боку західних держав, так і свідомого дозованого ідеологічного роззброєння СРСР за часів Горбачова. Ці процеси і Заходом, і московським керівництвом розглядались у форматі демократизації радянського суспільства, часткового зближення з Заходом і відходу від конфронтації. При цьому зацікавленість Заходу в ослабленні СРСР зберігалася, але вже не виявлялась у радикальних стратегіях. У будь-якому випадку, сценарії дезінтеграції союзної держави у практичному плані не розглядалися, а тенденції до унезалежнення окремих

республік не враховувались. Виключення становили Естонія, Латвія, Литва прагнення до незалежності яких пасивно підтримувалось².

Українські національно-демократичні сили у тому форматі, у якому вони активізували свою діяльність у середині 80-х років, не отримали широкого міжнародного визнання, так само, як і не мали серйозно опрацьованої програми використання міжнародних механізмів у боротьбі за незалежність. Жорсткі антимосковські настрої були ключовою ознакою борців за незалежність України, за якою Захід визначав своє ставлення до них. В ситуації на межі 80-х — 90-х рр. дезінтеграція СРСР розглядалась на Заході як небажане, небезпечне явище, здатне призвести до масштабної міжнародної дестабілізації. Це визначалось низкою факторів, головними з яких були стратегічні озброєння та розрахунки на комплексне вирішення проблем суперництва. Загальновідомо, що глобальні воєнно-стратегічні відносини, так само, як і система договорів з питань обмеження озброєнь та міжнародної безпеки потребувала запобігання розпорошенню відповідальності. У сприйнятті найвпливовіших держав прагнення радянських республік до незалежності передовсім означало перспективу розпаду ядерної наддержави, а вже потім було інструментом вирішення національного питання, демонтажу недемократичного утворення з ознаками імперії. Стабільність, контрольованість, передбачуваність були для них пріоритетними. Але безумовно існував і продовжує існувати ще один надзвичайно вагомий пріоритет — закріплення і розвиток стратегічного успіху у змаганні з головним конкурентом. Багатостороння криза в СРСР, а потім в Росії, парадоксальним чином дозволила сумістити зазначені пріоритетні цілі.

Передовсім це змінило підхід до так званого українського питання. Унезалежнення України вже не розглядалось на Заході як раціональний шлях ослаблення суперника. На цьому тлі принципова підтримка прагнення народу до незалежності теж вже не могла бути основою реального політичного курсу. Крім того, можливості безпосереднього впливу західних країн серйозно обмежувались браком довіри до українських національних сил, які не сприймалися як достатньо дієздатні, з одного боку, і не надто переконливі в якості носіїв демократичних цінностей з іншого. Разом з тим, опосередкований західний вплив позначався на внутрішніх процесах у загальносоюзному масштабі і видозмінював відносини між центром і республіками, сприяв посиленню в них автономних тенденцій. Послаблення авторитаризму як і формування первинних елементів демократії розкрили перспективи для підйому національних сил. Зовнішні чинники були перешкодою для жорсткої протидії з боку влади. Але їх вплив лише створював сприятливий фон для розвитку демократичних процесів, залишаючи можливості й для консолідації авторитарних сил.

Безумовно, незалежнення України не було безпосереднім результатом ані глобальних процесів, ані поразки заволодіння ДКНС у Москві. Проте, вирішення питання про національну владу на етапі «від незалежності до суверенітету» наочно свідчить, що не мала місця й перемога національно-демократичних сил. Суспільний рух на підтримку створення незалежної держави не отримав логічного завершення і став лише одним з чинників, яким скористались політичні сили органічно нездатні адекватно презентувати національні інтереси. Частково оновлена номенклатура, яка спромоглася перехопити владу переважно формувалась і республіканському форматі, але не була й не могла бути національної за власною природою, системою цінностей, ментальністю. Вона керувалась груповими інтересами, подібними до інтересів інших загонів республіканської номенклатури. Синхронні дії цих сил, їх взаємопідтримка були головною рушійною силою демонтажу СРСР. Порозуміння між національними номенклатурами позбавило розпад наддержави особливого драматизму і, водночас, підкреслимо знову, суттєво знизило цінність, якісні характеристики здобутої незалежності. Зазначені обставини ускладнили становлення ННД і визначили подальшу важливу роль зовнішніх чинників у їх розвитку.

Доводиться визнати й низьку підготовленість політичної еліти до керування суверенною державою. Незалежність була проголошена строкатою тимчасовою коаліцією політичних сил, до того ж таких, що не мали перспективних програмних напрацювань. У кожній з них були свої резони та уявлення про майбутнє України, про те, що для неї корисне й пріоритетне, а що небезпечне. Перешкодою для реалізації можливостей незалежного розвитку, джерелом небезпек певний час вважалися винятково чужорідні сили, а здобуття незалежності сприймалося, як запорука розв'язання всіх суспільних суперечностей і кризових явищ. Але у пострадянських країнах (і в Україні, зокрема) виявились потужні ендогенні сили гальмування суспільного поступу і державного розвою. Незалежнення не вирішило проблем, що склали зміст кризи СРСР; сучасна ситуація є значною мірою наслідком тривання і загострення колишніх хвороб. Порівняльний аналіз об'єктивних стартових передумов реформування (за якими Україна серед європейських посткомуністичних країн мала чи не найкращі перспективи) і його наслідків досить виразно окреслює ключову національну проблему — небезпечно низьку якість державної політики. Фактично більшість кризових явищ, що сприяли розпаду імперії, після набуття незалежності почала працювати проти нової держави. При цьому були втрачені деякі колишні механізми та ресурси і закономірно виникли нові проблеми.

Масштаби та характер цілеспрямованих зовнішніх впливів на пострадянський простір змінювались повільно, мірою усвідомлення специфіки

внутрішніх процесів у ННД. Майже відразу стало зрозуміло, що розраховувати на утвердження ефективної демократії та конкурентної економіки навіть у східноєвропейських радянських республіках, відносно наближених за соціокультурними характеристиками до європейської спільноти, немає підстав. Намагання безпосередньо підтримувати цей процес потребувало б надто великих зусиль та ресурсів. Давалася взнаки й потужна конкуренція за увагу, а головне — ресурси Заходу з боку країн центрально-східної Європи. Водночас, процеси у ЦСЄ, рішуче зближення колишніх соціалістичних країн з Заходом, як і активізація інтеграційних процесів в Європі, істотним чином вплинули на ситуацію в СРСР. Врешті, за комплексом обставин, пострадянські країни залишились на периферії економічної активності найбільш розвинених держав і, передовсім, — великого бізнесу. Попри швидке і безпроблемне визнання, Україна не розглядалася як перспективний партнер. Офіційний Київ активно збирав свідчення значущості свого нового статусу. Наприклад, особливо підкреслювався факт незаперечного міжнародного визнання правової та політичної коректності референдуму, що легітимізував незалежнення. У Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» від 5 грудня 1991 р. фіксується таке визнання: «Демократичність референдуму та відсутність порушень під час його проведення засвідчують спостерігачі від парламентів багатьох країн світу, представники Європарламенту, Бюро по вільних виборах НБСЄ, української та зарубіжної громадськості»³. Симптоматично, що ставлення міжнародної спільноти до референдуму 2000 р. та реакція на це ставлення з боку української влади були абсолютно іншими.

Швидкий розвиток і поглиблення інтеграційних процесів, їх інституціалізація і обростання нормами мало своїм наслідком жорстку структуру міждержавних відносин. Моделі розвитку посткомуністичних держав, хоча й об'єктивно були подібні у принципових моментах, набули значної уніфікованості в межах процесу зближення та інтеграції до ЄС. Чи є ефективним і органічним процес швидкого розповсюдження європейських стандартів на колишні країни східного табору? Радянський Союз у свій час зміг досить швидко втиснути суспільство країн ЦСЄ в матрицю реального комунізму. Досвід останніх років засвідчив, що зворотній рух є складнішим процесом. У першому випадку мало місце переривання процесу саморозвитку і пригнічення самою здатності до нього. У другому — відновлення такої здатності і прискорений суспільно-політичний розвиток в координатах, досягнутих на теперішній час розвиненими правовими демократіями. У першому провідною силою була насаджена система влади, в другому необхідною умовою є активна роль суспільної самоорганізації. З огляду на це, очевидно є різниця у складності

проблем, які доводиться вирішувати окремим групам постсоціалістичних країн і у їх можливостях.

Трансформаційна руйнація не завжди супроводжується модернізацією. Демонтаж комуністичного суспільно-політичного устрою не створює автоматично достатніх передумов для розбудови демократії. Природні процеси не піддаються значному прискоренню. Сподівання на «технологічний підхід» навіть при наявності значного досвіду і великих ресурсів, як це мало місце у Східній Німеччині виправдались лише частково. У цій самій площині лежить явище формальної демократії, — номінального впровадження демократичних процедур і форм організації влади, при збереженні авторитарних, у тому числі, тіньових механізмів її розподілу і застосування. Можливості імпорту та успішного впровадження, опанування демократичної правової культури є набагато складнішим. Цілком закономірно, що приєднання до спільноти демократичних країн не стало єдиним напрямом перетворень. Таке приєднання стало можливим тоді, коли зміна векторів і характеру зовнішніх впливів доповнювалась відповідним внутрішнім вибором, наявністю достатнього потенціалу демократизації. Становлення різних за специфікою авторитарних режимів у новоутворених державах так само не можна вважати відхиленням від норми.

Вектор дій зовнішніх чинників на процес унезалежнення та становлення ННД був остаточно скорегований внаслідок перехоплення ініціативи у ньому старою національною номенклатурою. Паралельність, фактична одночасність цих процесів у всіх республіках, крім прибалтійських, і приблизна однаковість їх результатів сприяли виникненню на початку 90-х рр. загальної стратегії Заходу щодо пострадянського простору за незначної корекції підходу до окремих з них. Неясні, скоріше песимістичні перспективи щодо прискореної демократизації зменшували увагу до національного питання. Безпосередньої підтримки вартувала тільки реальна національна демократія. Політичні реалії України визначали передовсім обмежену співпрацю, в межах якої вирішувались важливі, але обмежені за глибиною суспільного впливу завдання. Головним з таких завдань стало ядерне роззброєння України, що до якого західний вплив позначився найбільш наочно.

Динаміка і спрямованість геополітичних змін детермінує високу залежність держави від зовнішніх чинників. Її становлення є складовою Загалом результируюча дія цих чинників має безумовно позитивний характер, але сприятлива міжнародна ситуація лише надає шанс, яким треба зуміти скористатись. Фактично, зовнішні впливи мають суперечливий характер і потребують значних зусиль щодо їх гармонізації, зменшення ризиків та ефективного використання потенціалу міжнародної співпраці.

Остаточне унезалежнення сприяло реальному, хоча все ще дозованому відкриттю України для сучасних світових та європейських тенденцій. При цьому виникла і досі зберігається різновекторність впливів пострадянського зарубіжжя та власне міжнародних. Перші і формувались у процесі розпаду СРСР і переважно визначали параметри цього процесу. Вони ж мали вирішальне значення при утвердженні національних моделей розвитку.

Складним іспитом для держави і суспільства, що проходить процес становлення, є пристосування до інтенсивних процесів інтернаціоналізації. Найбільші ризики пов'язані з поглибленням впливу «сильних» культур, розповсюдження стандартів технічної та побутової культури, новим рівнем і масштабами індивідуалізму, посилення транснаціональної мобільності. Асиметричний взаємовплив культур, очевидно, не позбавлений елементів антагоністичності. Підтримуваний високим економічним та технологічним потенціалом вузького кола держав, цей процес містить загрозу втрати національної ідентичності аутсайдерами, що створює надто специфічну ситуацію на периферії глобальних процесів. Водночас, ускладнюються умови конкуренції, спостерігається закріплення тенденції нерівномірності розвитку, поглиблення розбіжностей потенціалу окремих націй і перспектив національного розвитку⁴. Швидко зростає розрив між відкритими інституціями і структурами і тими, що передбачають відповідність учасників певним неформальним, як правило, досить складним економічним, соціальним та політичним умовам. Сучасна структура міжнародних відносин просторово диференціює розповсюдження різних типів взаємодії. Якісно розрізняються відносини в межах високорозвинених та решти регіонів та міжрегіональні стосунки. Співпраця переважає у регіонах розвитку інтеграційних процесів. Чим глибші ці процеси, тим більша вага і роль міждержавної співпраці. Водночас, співпраця не здатна повністю витіснити конкуренцію, суперництво, які, втім, набувають унормованих, цивілізованих форм. Динамічний розвиток закритих міждержавних угруповань видозмінює систему відносин та каналізує умови національного розвитку. У комплексі ці міжнародні чинники ставлять під сумнів і збереження національної самобутності і стратегічну успішність держави.

Поза національним вибором, окремі суттєві параметри політичного, економічного та гуманітарного розвитку підпадають під міжнародний контроль. Верховенство права, права людини, права національних меншин не розглядаються сучасним міжнародним правом як суто внутрішня справа. Певні стандарти національного буття детермінуються і параметрами міжнародної безпеки та стабільності. Фактично відбувається універсалізація значної частки національних інтересів. Узгодження національної

зовнішньополітичної стратегії з міжнародними чинниками стає не просто нормою, а й формою прагматизму. У більш загальному плані сучасна міжнародна ситуація, з одного боку, надає шанс побудувати ефективну політичну систему, яким треба зуміти скористатись, з іншого, — дедалі більше окреслює вимоги щодо певного рівня демократичності та (або) прозорості і передбачуваності.

Водночас, процеси інтернаціоналізації не можуть бути заміниками національної стратегії. Очевидно, що можливості узгодження національних інтересів навіть найбільш дружніх держав є об'єктивно обмеженими. Для перехідних країн особливо важливим є й те, що гомогенність світової спільноти абсолютно недосяжна. Насамперед це виявляється у принциповій нездоланності розриву у рівнях розвитку і логіці відносин між високорозвиненим світовим центром і периферією, у об'єктивному прагненні до збереження цивілізаційної самотності і боротьбі за ресурси. І якщо на регіональному рівні (передовсім у Європі) мають місце тенденції до вирівнювання рівнів розвитку, саме входження у регіон та реалізація можливостей міжнародної співпраці вимагають цілеспрямованих ефективних зусиль.

Нерівномірність доповнюється помітно різними та змінними темпами розвитку окремих країн та регіонів, що надає системі міжнародних відносин внутрішньої суперечливості і потребує відповіді з боку держав та їх об'єднань. Інтернаціоналізація ущільнює і ускладнює міжнародні взаємодії, створює одночасно і додаткові вигоди співпраці і нові ризики, мінімізує штучні обмеження, але й значно піднімає планку неформальних умов для успішного партнерства і забезпечення національних інтересів. Жорстка конкуренція, що затупила силове протиборство з ще більшою невідворотністю, розподіляє нації за рівнем динамічності та реальним місцем і роллю в структурі міжнародних відносин.

Для ННД додаткові ризики пов'язані з послабленням ролі держав у міжнародній політиці. Ця тенденція пов'язана з трьома групами чинників. Перша — це лібералізація, роздержавлення економічного та громадського життя, підвищення ролі інститутів громадянського суспільства, які спостерігаються на високорозвиненому Заході, а також в країнах, що реалізують у своєму розвитку моделі правової демократичної держави і ринкової економіки. Друга — зростання взаємозалежності і обсягу спільних інтересів, поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції, що охоплюють найбільш динамічні регіони і набувають глобальних масштабів. Зміни в умовах та домінуючих методах здійснення міжнародної політики: її повномасштабна інституціоналізація, швидкий розвиток нормативно-правової бази безумовно регламентують, каналізують дії держав. Відбувається перерозподіл компетенції та функцій від держав до

міжурядових організацій. Третя — балканізація окремих регіонів, зростання чисельності суверенних держав, збільшення кількості невеликих країн, з обмеженими ресурсами і рівнем дієздатності.

Водночас, є чимало аргументів проти принципового перегляду питання про акторів міжнародних відносин. Тенденції, що обмежують роль держав у міжнародній політиці мають і навіть вже досягають своєї межі. Базовими, найбільш стабільними і дієздатними суб'єктами міжнародних відносин залишаються держави. Очевидно, що потужні і конкурентоспроможності держави сьогодні відіграють і відіграватимуть у майбутньому ключову роль, при цьому серед них вирізнятимуться актори світового, регіонального та субрегіонального рівня. Особлива роль держав, крім того, полягає у їх природній первинній ролі у правотворчості та правозастосуванні. Певне розмивання цієї монополії відбувається виключно за рахунок підвищення ролі наддержавних (міждержавних), тобто похідних та реально залежних від держав інституцій. Усі інші суб'єкти міжнародних відносин можуть впливати на ці принципово важливі сфери лише опосередковано. В цьому сенсі анархічність міжнародної системи не зникає.

Але існують і інші фундаментальні чинники, що визначають принципову здатність та налаштованість держав різного рівня демократичності до міжнародної співпраці загалом і до її різних форм зокрема. Глобальні процеси дедалі більш щільно сполучаються з базовими аспектами внутрішнього розвитку окремих країн, швидко розширюють та поглиблюють свій вплив на нього. При чому для розвинених держав (націй) цей процес є природним (хоча й складним), тоді як для решти, щонайменше, — суперечливим, а переважно — болісним чи навіть руйнівним. Йдеться не про економічний розвиток як такий, тим більше не про рівень прибутків на душу населення, а передовсім про суспільно-політичний розвиток нації і громадянські якості населення певної країни. Цілком очевидно, що для багатьох націй, які затримались у своєму розвитку не залишилось історичного часу для повторення класичного шляху становлення і консолідації. Найменш підготовлені з таких націй, у тому числі ті, що мають державність, під тиском зовнішніх чинників втрачають повноцінну міжнародну суб'єктність, виявляються нездатними до самотності і, водночас, конкурентоспроможності. Вони фактично розшаровуються на елітну верству, що долучається до сучасного життя і решту, що втрачає перспективи і перебуває у анклавах традиціоналізму певного гатунку. Ключовим критерієм стану нації стає здатність забезпечити можливості самореалізації її представників на сучасному рівні. При цьому за будь-яких пропорцій ваги суто внутрішніх та зовнішніх чинників, принципово важливими є внутрішній динамізм, креативна самодостатність, використання глобальних тенденцій і, таким чином, розширення зони ендогенного.

Ресурси розвитку переважно концентруються на Заході. При цьому вони, як і решта більш традиційних цінних ресурсів виборюються у конкурентній боротьбі. Інтенсивність останньої, врешті і сприяла становленню найбільш привабливого міжнародного формування — Європейського Союзу та самого явища інтеграції. Саме ця інтенсивність створює поки що нездоланні перешкоди на шляху України до Європи. Ці перешкоди не обмежуються об'єктивними показниками відставання у розвитку і ускладнюються недостатньо адекватним розумінням проблеми. Серед українських політиків розповсюджений хибний погляд на умови співпраці, що висуваються високорозвиненими країнами до нових східноєвропейських партнерів, передовсім як на штучний витвір урядів, прояв егоїзму багатих, прагнення диктувати власні правила гри і здійснювати експансію. Подібне ж ставлення існує і взагалі до процесів глобалізації та інтернаціоналізації, за якими не визнається їх об'єктивна природа — результат розвитку міжнародної спільноти. Високорозвинені держави уособлюють і найповніше використовують ці процеси, але й самі не здатні ігнорувати їх.

Особливо суперечливо реагує на останні події у світі політикум перехідних країн, які все ще не досягли внутрішнього консенсусу щодо стратегії національного розвитку і не сформулювали свої геополітичні пріоритети. Для перехідних суспільств, з їхньою винятковою сприйнятливістю до зовнішніх впливів і гостротою питань внутрішніх перетворень, вибір моделі реформ, та зовнішньополітичних пріоритетів є жорстко взаємопов'язаними. Це обумовлене і загальною тенденцією інтернаціоналізації, ущільненням не тільки економічного, а й суспільно-політичного простору. Більше того, залишається все менше можливостей паралельного існування і автономного розвитку культур. У регіонах інтенсивних інтеграційних процесів будь-які форми автаркії, ізоляціонізму стали практично неможливими. Передовсім це стосується європейського континенту, де, таким чином, виникає особлива регіональна модель розвитку. Крім того, одним з важливих результатів ущільнення міжнародних зв'язків і зростання взаємозалежності є більша впорядкованість, регульованість міждержавних відносин. В межах інтеграційних угруповань розвинених країн відчутної ролі набуває стратегічне планування, яке охоплює і зовнішні зносини, щонайменше — сусідні країни, що складають сферу їх особливих інтересів. Звідси налаштованість на створення розвиненої договірної бази співробітництва, у там де це можливо, — цілеспрямоване заохочення партнерів до впровадження спільних стандартів політичної і економічної організації.

Більшість дослідників загалом погоджуються, що слід розрізняти глобалізацію як закономірний етап світового розвитку, пов'язаний з новими технічними можливостями комунікації, інтенсифікацією наднаціональних

процесів, потребою координації зусиль у вирішенні світових проблем і глобальними впливами транснаціональних корпорацій та спробами окремих держав, головним чином США просувати вироблені ними цінності в якості універсальних. Обидва прояви глобалізації ставлять на порядок денний питання про піднесення діалогу між суспільствами, розширення порозуміння і розвиток взаємодії між ними. Універсалізація базових цінностей і принципів давно визнана в якості нагальної потреби; ООН як їх носій і захисник, не має альтернативи. Те, що отримало назву неолібералізму фактично є деталізацією цих принципів і їх переведення у практичну площину. Єдиним суттєвим, але органічним додатком є відкритість. Але саме намагання впроваджувати зазначені принципи на практиці породжує не тільки спротив тих, хто стає їх об'єктом, а й суперечки тих, хто по-різному оцінюють пропорції допустимого тиску і фактичної готовності до перетворень.

Становлення сучасної політичної системи в Україні відбувалось за значної ролі міжнародних чинників. Водночас, із зміцненням незалежності і розбудовою держави доводилось визначатись щодо моделі суспільного розвитку, радикально відмінної від попередньої. Перед українським суспільством постала проблема набуття зрілої національної ідентичності і при цьому знайти ефективний шлях до ідентичності європейської, до співучасті у загальноконтинентальних соціокультурних, а у перспективі — політичних процесах. В ідеалі, політична та інтелектуальна еліта перехідних суспільств, якщо вона не номінальна, сьогодні має відповідати не лише національним, а й міжнародним критеріям. На неї покладається відповідальність за гармонізацію зовнішніх та внутрішніх чинників національного поступу. Очевидно, що ця роль елітою різних груп посткомуністичних країн виконується по-різному. Держави Вишеградської групи, Балтії, а сьогодні вже й більшість балканських орієнтуються на нарощування співучасті у глобальних процесах. Цій групі країн притаманні цілковита визначеність щодо суспільних цінностей, моделі розвитку і зовнішньополітичних пріоритетів, гармонізація, на цих засадах, національних інтересів та детермінант інтернаціоналізації. Решта, у тому числі пострадянські держави, залишаються ареною боротьби модернізаційних та реставраційних тенденцій. Це унеможливає їх повномасштабне долучення до загальносвітових процесів (передовсім в якості суб'єктів). Їх перспективи вимірюються результатами внутрішніх перетворень (демократизації), їх сучасна роль — рівнем стабільності, керованості.

Міжнародний простір, часткою якого є Україна, є неоднорідним, тож і дії зовнішніх чинників не є односпрямованими. Характер цих впливів переважно визначається приналежністю країни до певного регіону, їх глибина — рівнем інтегрованості. Крім того, спостерігається і певна

ієрархізація впливів різних міжнародних акторів. Тут, внаслідок успадкованої ізолюваності і свідомого гальмування її подолання критична маса західного впливу не була досягнута. Натомість, почав утверджуватись особливий різновид суспільного розвитку, за якого відсутня реальна конкуренція як в економічній, так і в політичній сфері, а правлячі угруповання формують національний курс у внутрішній та зовнішній політиці, виходячи з власних партикулярних інтересів. Україна, не позбувшись базових родових ознак колишнього минулого, закономірно відчуває на собі переважний євразійський вплив. Але при цьому слабкий євразійський регіон сам є об'єктом впливу Заходу, що позначається на Україні як безпосередньо, так і опосередковано. Відбувається поступовий перерозподіл впливів, так само, як і характер їх сприйняття, — зміна геополітичних орієнтацій та регіональної ролі окремих ННД. Євразійський регіон вирізняється неусталеністю, невизначеністю і, водночас, своєрідною динамічністю. Динамічністю — оскільки після розпаду СРСР тут відбуваються радикальні економічні та суспільно-політичні трансформації, неусталеністю та невизначеністю — тому що ці процеси мають неоднакову спрямованість у різних країнах і до того ж у багатьох випадках характеризуються суперечливістю, непевністю кінцевої мети і залежать від перебігу політичної боротьби. Фактично, віднесення країн регіону до так званих перехідних потребує застереження: результати переходу містять різні альтернативи для окремих країн⁵. Але доводиться констатувати певну інерційність цих процесів, їх розтягнутість у часі, за якої тенденції далеко не визначають сучасні якості, а відмінності між окремими ННД ще не заперечують їх групової подібності. Євразійські реалії вже не надають шансів реставраційній реінтеграції, так само, як і реалізації ліворадикальних моделей національного розвитку. Водночас, вони визначають дистанціювання регіону від решти світу, нівелюють, демократизуючи впливи «далекого зарубіжжя», і сприяють формуванню особливого типу суспільства та держави несумісних з демократією і, певною мірою, ворожих до неї. Відсутність суспільного консенсусу щодо національних пріоритетів, тіньовий характер процесу керування, мінливість позицій політичних сил, як і непередбачуваність результатів боротьби за владу не менше, чим хиби законодавства й економічна криза лімітує можливості ННД, у тому числі України, інтегруватися в міжнародне співтовариство⁶.

Характер внутрішніх процесів країн регіону позначають своєрідну усталеність його відмінностей від решти Європи, у тому числі від країн ЦСЄ та Балтії. Це є наслідком незавершеності, а в ряді випадків недостатньої органічності процесу становлення нових незалежних держав, наявності фундаментальних об'єктивних і суб'єктивних проблем подолання ними «республіканського комплексу». У східноєвропейському

субрегіоні національна самоідентифікація гальмується спотвореною масовою свідомістю, міфами про особливу слов'янську духовність, що містять ті або інші елементи антизахідництва. У дійсності, пострадянський простір все ще міцно об'єднаний саме недореформованою радянською спадщиною, у тому числі, й у першу чергу, генетичною близькістю, взаємозалежністю правлячих еліт і, що дуже важливо, їхньою ізолюваністю від іншого, особливо демократичного світу.

Спрямованість національного розвитку пострадянських ННД, якість урядування на стартовому етапі незалежності значною мірою були детерміновані якісними характеристиками еліти, що утрималась при владі та прошарку управлінців загалом. Частково оновлена номенклатура переважно формувалась і республіканському форматі, але не була й не могла бути дійсно національною за власною природою, системою цінностей, ментальністю. В цьому сенсі в верхівці політичної еліти утвердилися риси другорядності, налаштованість використати сприятливу ситуацію, пристосовуватися до зовнішніх умов, а не змінювати їх. Друга особливість формування еліти полягала в тому, що формування переважно відбувалося взагалі поза впливом ідеї та процесу державотворення і не в руслі відповідного суспільного запиту. Тобто висування, успішність, тих, хто претендував на високу кар'єру відбувалося в окремих секторах, передовсім в бюрократичній та бізнесовій сфері, в окремих громадсько-політичних проектах, які, маючи безпосередній стосунок до розбудови держави, становлення повноцінного політичного життя, переважно тільки формально виконували відповідні функції і, натомість, використовуючи ресурси та механізми держави, набували значної самодостатності, замикалися на самообслуговуванні. Відірваність від повсякденності, відсутність реальної політичної відповідальності стали головними причинами того, що національна еліта скоріше експлуатувала державну незалежність, ніж сприяла її зміцненню. Вона керувалась груповими інтересами, подібними до інтересів інших загонів колишньої республіканської номенклатури на пострадянському просторі. Синхронні паралельні дії цих сил, їх взаємопідтримка були головною рушійною силою як демонтажу СРСР, так і створення СНД та подальшого підтримання пострадянського феномену «близького зарубіжжя».

Крім того, регіональна ситуація вирізняється глибокою асиметричною взаємозалежністю, потужним економічним, а більшості випадків і політичним впливом Росії. Вплив Заходу тут хоча і наростає, у порівнянні з впливом Росії залишається поверхневим. Термін «ближнє зарубіжжя», що ввійшло в ужиток у політиків нових незалежних держав достатньо змістовний і показовий. Він окреслює стійкий, хоча і перехідний геополітичний феномен, що значною мірою визначає параметри розвитку та

пріоритети зовнішньої політики ННД. У цій зоні, де посткомуністичні трансформації не призвели до твердження політичної культури європейського зразка, край повільно модифікуються і міждержавні відносини. При цьому, очевидним є закріплення і поглиблення якісних відмінностей між пострадянськими країнами, що стосуються передовсім соціокультурних особливостей організації суспільства. У державах Центральної Азії і, з деякими застереженнями, Азербайджані відбувається відновлення істотних елементів традиційної східної суспільної організації і відповідних форм політичного життя. Становлення полікультурного суспільства, і правової демократії як такої, там на цьому етапі взагалі не є реальним. Тому поле коректних порівнянь перебігу національного розвитку для України становить лише група держав: Росія, Білорусія, Молдова, Грузія, Вірменія, частково — Казахстан. Водночас, зазначимо, що й кожна з країн зазначеної групи має свої особливості, які істотно впливають на національні стратегії суспільних перетворень. Відносно невеликі Вірменія, Грузія і Молдова мають передумови для досягнення швидких структурних змін за рахунок використання зовнішньої допомоги. Решта країн має покладатись передовсім на власні сили. Білорусія і Україна до того ж були за радянських часів найбільш виснаженими з точки зору природних ресурсів, прив'язані до неефективного союзного економічного організму і русифіковані. Для них повернення в Європу передбачає глибокі внутрішні перетворення.

3.2. Європейська спільнота — чинник цивілізаційного самовизначення

Європа, — єдиний континент, який протягом щонайменше трьох століть активно шукає свої рубезі. Зрозуміло, що причиною цього є не відсутність чітких природних кордонів на його сході, чи наявність євразійських за своїм розташуванням держав. Інтенсивність міжнародних відносин, формування особливої багатонаціональної культури, у тому числі ділової та політичної, створили особливий феномен регіональної ідентичності. Очевидно, що європейськість має історичний, культурологічний, ментально-психологічний, геополітичний та чисельні інші виміри. В багатьох з цих форматів обговорення критеріїв, за якими можна відокремити Європу від не-Європи взагалі не може бути завершено, адже таке обговорення є самоцінним. Крім того, це впливає з самої сутності європейського діалектичного мислення. Але сьогодні дискусії навколо питання про якісні і кількісні параметри Європи набули гострої актуальності. Тож на передній план має вийти політологічний аналіз проблеми,

який, принаймні, сприятиме конструктивному поєднанню теоретичних та практичних підходів, зняттю кон'юнктурних нашарувань та зайвої ідеологізованості. Розглядаючи феномен європейської спільноти, уникаємо існуючих здавна романтичних сподівань, що «всі нації континенту зіллються в тіснішу спільноту і створять європейське братство» (сентенція Віктора Гюго) і зосередимося на практичній оцінці тенденцій розгортання інтеграційних процесів.

Сучасна Європа — це не уможлядна конструкція, що здатна тішити шанувальників взірців духовної та культурної спадщини, а складна, часом суперечлива реальність, яка потребує високої самоорганізації, узгоджених дій, тисяч практичних рішень. На наших очах відбувається стрімке осучаснення і прагматизація проекту «Європа». Колективний досвід останніх десятиліть вже став не менш значущим, ніж фундамент спільноті, що створювався у попередні віки. 2004 рік, ознаменований масштабним розширенням формату інтеграції та узгодженням континентальної конституції, розпочинає новий етап накопичення цього досвіду. Європейська цивілізація, яка завжди мала високий престиж та привабливість, переживає чергове піднесення передовсім внаслідок масштабних геополітичних перетворень та поглиблення інтеграційних процесів. І в економічному, і в політичному, і в гуманітарному аспекті вона сягає нового рівня свого розвитку. Водночас, складність внутрішньої геополітичної конструкції сучасної Європи передбачає її особливу зацікавленість у стабільності, керованості, узгодженості дій. Це, у свою чергу, потребує конкретизації формату європейської спільноти, оптимізації співвідношення «кількості» та «якості», гармонізації її власного розвитку та зовнішніх стосунків.

Потяг до Європи як окремих країн, так і мільйонів громадян є однією з вагомих міжнародних реалій. Це позначається і на міграційних процесах, і на прагненні до зближення з боку держав-сусідів. Розпад східного блоку не тільки відкрив перспективи об'єднання континенту, а й призвів до певної корекції європейської ідентичності. Водночас, досі залишається відкритим питання, — якою мірою той самий ефект можна пов'язувати з розпадом СРСР. Фактично, питання про рубезі Європи стало предметом політико-дипломатичної боротьби, інструментом політики деяких держав. Це позначається на планах розширення ЄС, на пошуках стратегії відносин Союзу з сусідами. Ще більше це дається взнаки в європейській політиці держав, безпосередньо зацікавлених у визнанні тої чи іншої, хай навіть умовної лінії рубезу. За цих умов питання загально визнаних об'єктивних критеріїв та вагомості суб'єктивних аргументів набувають особливого практичного значення.

Європа має виразні відмінності від решти регіонів світу. Передовсім це пов'язано з її складною багатоманітністю і, водночас, високою

цивілізаційною консолідованістю. Притаманні європейській цивілізації місце і роль особистості, сприйняття світу, принципи організації суспільства склалися віками як результат соціальної практики багатьох народів, що розвивалися в умовах інтенсивного обміну і взаємовпливу. Ціннісні засади цивілізації створювалися та артикулювалися десятками великих мислителів різних країн, які у своїх творчих пошуках не обмежувалися національним матеріалом і чий інтелектуальні здобутки та духовні настанови, як правило, ставали загальноєвропейським надбанням⁷.

Європейська ідентичність в її суттєвих рисах формалізована у базових міждержавних документах напрацьованих у повоєнний період. В офіційному посланні Ради Європи «Демократична совість Європи», з нагоди її 50-ї річниці, континент трактується як простір, де торжествує свобода і справедливість. Серед цінностей і принципів, якими керується європейська спільнота і які найчастіше згадуються в її документах, системоутворюючими видаються наступні: верховенство права; правдива (genuine) демократія; духовні та моральні цінності, які є спільною спадщиною. При тому, що ці формулювання ухвалювалися від імені держав, характерною є увага саме до таких понять як «людське суспільство», «цивілізація» та таких об'єднавчих чинників як «тісніша єдність», «соціальна згуртованість, злагода», «подібність мислення».

Однією з ключових характеристик Європи є широкий політичний плюралізм. Проте, це перевірений драматичною історією плюралізм, у якому екстремістські сили не мають шансів на серйозний вплив, а основна роль належить конструктивним політичним ідеологіям, які конкурують, але не ворогують. Європа, — це динамічний баланс кількох різновидів ліберальних і соціал-демократичних ідей. Водночас, важливу роль відіграють данина традиціям, консерватизм. Особистість знаходиться у центрі суспільних цінностей, вона є основою організації спільноти. Водночас, особиста свобода тут зазвичай не заперечує принципу рівних можливостей, індивідуалізм не набуває крайнощів і не заважає проявам солідарності.

Пріоритети, на які спрямовані зусилля європейської спільноти, які зафіксовані у Статуті Ради Європи, — це мир, базований на справедливості та міжнародній співпраці, економічний і соціальний прогрес⁸. Об'єднання Європи почалося у повоєнні роки почасти вимушено і слугувало засобом запобігання ворожнечі та конфліктів. Водночас, це було продовженням природних тривалих процесів, що набирали силу. Континент протягом віків демонстрував найбільшу інтенсивність міжнародних контактів, у тому числі — протистояння і війн. Так само, сьогодні він об'єктивно є лідером у розвитку співпраці та інтеграції. Ідея запровадження політики, яка дозволить позбутися ненависті і недовіри між народами,

створити атмосферу терпимості і порозуміння у повоєнний період стала загальною. І така політика знайшла опертю у спільних духовних, інтелектуальних і політичних цінностях.

Сучасна Європа демонструє можливість глибокої еволюції ролі держави у міжнародних справах і засад формування їх зовнішньої політики. Національні інтереси не втрачають своєї значущості, проте, їх роль корегується. Власне відбувається не тільки зростання їх узгодженості, але й їх певна інтернаціоналізація. Формування колективної ідентичності та розширення сфери практичної дії спільних цінностей обумовлює перехід від компромісів і тактичної взаємодії, які досить розповсюджені й у решті регіонів світу, до реалізації спільної стратегії. При цьому предметом такої стратегії стає моделювання спільного розвитку. Європа, — регіон потужних наднаціональних суспільних процесів. Протягом десятиліть відбувалося посилення загальноєвропейської ролі бізнесової, управлінської, політичної та інтелектуальної еліти. Набуває розвитку європейський парламентаризм. Сучасний етап його розвитку позначається формуванням елементів інтернаціонального громадянського суспільства, європейської політичної нації. Саме для Європи характерне доповнення офіційних контактів, що їх здійснюють державні структури і вихід за межі ділових зв'язків, що розвиваються за участю бізнесової сфери широким постійним діалогом між національними елітами і суспільствами. Це передбачає розповсюдження спільних цінностей і стандартів, зникнення чи мінімізацію бар'єрів між країнами, — від митних до психологічних.

Політична європейська культура значною мірою є продуктом саме громадянського суспільства, вона підтримується і розвивається його структурами. На сучасному етапі це виявляється в розповсюдженні моделі «легкої держави», орієнтованої на менше втручання у справи суспільства і на дійсне обслуговування його потреб⁹. Водночас, дієвість громадянського суспільства забезпечує певну якість влади і державної політики, а саме, — високий рівень передбачуваності, послідовності, прозорості, відповідальності, підтримки громадянами. Динамічний суспільний розвиток на національному і наднаціональному рівні реально просунув Європу до побудови конкурентоспроможного солідарного толерантного співтовариства.

Багатофакторна різноманітність Європи складалася історично і цей процес далеко не завершений. Європейська полікультурність, так само, як і економічні та геополітичні відмінності між окремими країнами та субрегіонами є викликом при створенні регіональної спільноти. Але ті ж самі чинники є рушійною силою розвитку континентальної співпраці і можуть слугувати джерелом конкурентних переваг. Проте, по-перше, перетворення слабкості на перевагу потребує складного узгодження інтересів та досконалої колективної стратегії; по-друге, згадана багатоманітність

у значній частині своїх проявів, – суть чинники, які визначають межі інтеграції та її завдання. Так, наприклад, європейська спільнота завжди була налаштована на забезпечення міжнародного миру і прав національних меншин. Реальний досвід свідчить, що успіхи тут мають місце тільки в одному, хоча й важливому аспекті. Можна вважати надійно припиненою і значною мірою зделаною ворожнечу між націями у міждержавному форматі. Примирення народів Європи, що довгий час ворогували, зняття історичних образ і непорозумінь відбулося. Якісна еволюція відносин Франція – Німеччина є показовою. Більше того, є реальні перспективи того, що під впливом нової європейської політичної атмосфери теж саме повною мірою відбудеться у стосунках Україна – Польща, Хорватія – Сербія, Греція – Македонія, що знайде рішення проблема Кіпру. Але у внутрішньодержавному форматі питання сепаратизму, міжетнічних, міжконфесійних конфліктів зберігають актуальність. Скажімо, вплив європейської спільноти на проблеми Ольстера, Каталонії чи Корсики є номінальним.

Не всюди сучасний континентальний інтернаціоналізм є реальною альтернативою традиційному прагненню вирішити національне питання. Це стосується як прагнення центральних еліт окремих країн досягти більшої консолідації і побудувати політичну націю, так і рухів за автономію. Розуміння об'єктивної складності цієї проблеми багато в чому пояснює спокійне ставлення європейців до національного питання в Естонії, Латвії, Румунії. Тільки вибухонебезпечні прояви етнічних суперечок, як це має місце у Західних Балканах, стають приводом для вжиття заходів. Так само, Європі ще належить пристосуватися й до інтенсифікації міграційних процесів. В межах ЄС розширення, що відбулося і очікується у найближчі роки, може призвести до помітних змін у потоках трудової міграції. Більш розвинені країни вірогідно переорієнтуються на переважне залучення у власну економіку громадян нових держав-членів.

Ще складнішим видається ситуація з міжконфесійними стосунками. Передовсім це пов'язано з обставинами цивілізаційними і геополітичними. Протягом віків конфесійна гомогенність слугувала не просто зв'язуючим ланцюгом, але й своєрідним компенсатором етнонаціональної строкатості. При цьому відмінності між католиками і протестантами, які були ще нещодавно каталізатором серйозних протиріч, сьогодні не відіграють ніякою ролі, тоді як щодо решти вірувань висуваються різноманітні застереження. Сфера розповсюдження західної гілки християнства завжди слугувала і зараз слугує базовим параметром при визначенні меж Європи. Цей чинник для деяких дослідників і політиків видається настільки вагомим, що вони переважає в їх очах факт усталеності державних кордонів.

Нові важливі обставини впливу релігії на європейські справи виникли у зв'язку з розширенням і реформуванням ЄС. Плани прийому до Союзу Болгарії та Румунії (не кажучи вже про випадок Греції) фактично не ускладнюються розповсюдженням в цих країнах православ'я. Перед Брюсселем постає набагато складніша проблема етноконфесійної строкатості і пов'язаної з цим конфліктогенності Західних Балкан, де доводиться мати справу з чинником ісламу. Цей чинник позначився на дискусіях щодо формування європейської ідентичності у Договорі, що встановлює Конституцію для Європи. Він впливає й на ставлення до позаєвропейської діаспори, на доповнення соціально-економічних мотивів обмеження міграції культурно-цивілізаційними. Спільна політика в цих питаннях залишається обережною і свідчить про готовність залишити їх у фактичній компетенції національних урядів. Є ознаки того, що засобом вирішення проблем міжконфесійних стосунків буде секуляризація суспільства та публічної політики.

Важливими параметрами, що характеризують диверсифікованість Європи і результати інтеграційних зусиль, є економічні. Близькість рівнів розвитку і конкурентоспроможності є передумовою ефективної співпраці. Водночас, розширення ЄС вже призвело до суттєвого зростання різниці у економічній розвиненості держав-членів. Так, середній валовий продукт на душу населення у країнах, що стали членами ЄС у 2004 р. і тих, вступ яких запланований на 2007 р. становить лише 18% від показників Союзу у складі 15 держав. При цьому розрив, навіть якщо його рахувати виходячи з паритету купівельної спроможності, між найбільш розвиненими (Бельгія, Данія) і найменш розвиненими країнами (Греція, Португалія раніше і Болгарія у новому варіанті) зростає з 1,6 до 5 разів¹⁰. Розширення суттєво знижує середні показники інтеграційного об'єднання.

Вищезазначене свідчить про дві важливі обставини. Перша: питання про прийом нових членів до Союзу досі вирішувалося на основі переважно геополітичних міркувань, а не економічних розрахунків. Друга: при наявності певного середнього рівня економічного розвитку повноцінне долучення до загальноєвропейських економічних процесів є можливим. Вирівнювання якості життя потребуватиме значних зусиль і часу, але очевидно, що відповідна багатоманітність Європи поступово зменшуватиметься. Внутрішнє розмежування континенту в жодному з окремих аспектів не є глибоким, чи точніше таким, яке компенсується європоцентричними чинниками. Але комбінації кількох аспектів позначає внутрішні лінії розділу єдиної Європи, субрегіональні відмінності. Останнім часом найбільше говорять про суперечності між старою і новою Європою в межах ЄС. Переважно наголошують на розбіжностях з питань розміру дотацій новим членам Союзу, розподілу бюджету організації, тривалості

перехідного періоду, протягом якого діятимуть обмеження для їх громадян на території західноєвропейських країн.

Існують і серйозніші питання, які можуть і не зникнути з часом. Йдеться про об'єктивно різний ступінь зацікавленості окремих держав в утвердженні приналежності до Європи та участі в континентальних справах. Цілком очевидно, що великим європейським державам не завжди легко гармонізувати свою континентальну політику з іншими напрямками зовнішньополітичної стратегії, а дискусії, наприклад, в Великій Британії щодо її приналежності до Європи і в XVIII і в XXI столітті є наочним свідченням наявності альтернатив. Так чи інакше, держави, які складають основи європейської колективної потуги, не відмовляються від свого бачення розвитку європейської спільноти. Найпростіший варіант наявності різних позицій, це нерівний розподіл навантаження між донорами і реципієнтами спільного бюджету чи тактичні маневри навколо окремих програм Союзу. Більш складний, — спроби окремих держав використати структури ЄС для реалізації власних особливих інтересів. У будь-якому випадку, переважна зацікавленість одних у розвитку співпраці у зоні Середземномор'я, а інших — на сході континенту суттєво впливають на дискусії щодо меж Європи. Очевидно, що Європа продовжуватиме розвиватися в субрегіональному форматі, який буде важливою проміжною ланкою між державами та об'єднаним континентом і міститиме свій обсяг і свій особливий прояв європейськості.

Диверсифікованість Європи є природною. В одних аспектах вона зменшується, в інших, — зберігається чи навіть зростає. Це не стає деконсолідуючим чинником. Натомість швидко розширюється сфера спільних інтересів і спільних дій. Вони охоплюють ключові питання суспільної активності та державної політики: економічні, соціальні, культурні, наукові, правові, адміністративні. Останні роки принесли суттєвий додаток, — спільну зовнішню і безпекову політику. Стають масштабнішими процеси зближення європейських держав завдяки освіті (Болонській процес), а також спорту та туризму. Континентальне громадянство, яке було передбачене Договором про встановлення Конституції для Європи, формальне не буде введено найближчим часом, але воно вже функціонально набуває змісту. База універсальних, загально визначених в Європі норм і цінностей стає ширшою, усталенішою. Водночас, ці норми та цінності, за рахунок практики їх утвердження та застосування у нових історичних і суспільних умовах, мають набути додаткових нюансів, адже внесок окремих націй у формування сучасної Європи має стати дещо більш рівномірним, ніж це є на сьогодні. Як зазначив Хав'єр Солана, «розширення посилить Європейський Союз як Союз верховенства права та єдності різноманіття, повністю відданого принципам свободи, демократії,

стабільності та створенню тісного, як ніколи, єднання народів. ...чим власне є Європейський Союз, — різноманіттям у єдності»¹¹.

Найбільш складним у визначенні критеріїв є питання права на їх авторство. Оскільки кожна зацікавлена держава пропонує свій підхід, виникає проблема визнання і сфери застосування окремих критеріїв. У доінтеграційну добу належність до Європи була досить довільною, хоча входження в клуб провідних держав потребувало вагомих конкретних аргументів. В останні десятиліття розвиток Європейського Союзу призвів до появи критеріїв членства, а його розширення, — до ситуації, коли ці критерії серйозно претендують на універсальну континентальну роль, при тому, що сама організація не є загальноконтинентальною.

Принципи, на яких ґрунтується ЄС, цілком можуть претендувати на роль цивілізаційних, таких, які відображають сутність європейської спільноти. Вони формалізували Європу, яка визначається високим рівнем суспільного, у широкому сенсі, розвитку. Відповідно, з'явилась і шкала оцінки держав континенту за рівнем відповідності високим стандартам. Це залишає в розпорядженні неуспішних претендентів на вступ до Союзу лише критерії географічний та історичний. Слід визнати, що розділ країн на повноцінні і умовно європейські, призвів до серйозного дискомфорту для останніх і до суперечностей у відносинах. Умови існування Європи об'єктивно передбачали інституціалізацію і системне унормування міждержавних відносин. Поглиблення взаємозалежності при постійній інтенсифікації конкуренції, врешті і сприяла становленню найбільш складного міжнародного формування — Європейського Союзу та самого явища інтеграції. Членство у Європейському Союзі, набуття статусу кандидата, чи отримання відмови позначили болочу диференціацію значної частини країн, передовсім постсоціалістичних. Виявилось, що для них вступ до ЄС є практично єдиною можливістю стати повноцінною європейською країною. Більше того, знаходиться у Європі, але не в ЄС, значить отримати офіційну оцінку як недемократичної держави, недостатньо цивілізованого партнера. В усякому разі, європейські норми і стандарти виявились цілком формалізованими в документах Союзу, а рівень відповідності їм безпосередньо визначає можливості розвитку співпраці та інтеграційні перспективи.

ЄС створив новий рівень і нову якість європейської суб'єктності. Виявляється, практично вже відбулася монополізація Європи Європейським Союзом. Але логіка функціонування та розвитку ЄС вимагає конкретизації параметрів об'єднання. Континентальні справи виявились підпорядкованими структурам Союзу. Водночас, слід взяти до уваги наступні обставини. Бюрократизація Європи існує як ризик, але не є домінуючою тенденцією. Однією з ключових ознак європейської ідентичності

є розвинене континентальне суспільне життя і підприємництво. На цьому ґрунтується регіональна інтеграція, завдяки цьому відбувається возз'єднання континенту. Зміщення акцентів у діяльності ЄС, зростання уваги до політичних і гуманітарних аспектів співпраці. Це робить ЄС більш адекватним змісту реального європейського життя, яке, зрозуміло, не зводиться до використання «чотирьох свобод» і діяльності керівних інституцій Союзу. Обґрунтованість і, водночас, м'якість монополізму ЄС ілюструється його органічними відносинами з такими європейськими державами як Ісландія, Норвегія і Швейцарія. Сьогодні членство в Союзі свідчить про приналежність до Європи. Проте, це не є необхідною умовою. Можливе прийняття до ЄС Туреччини призведе до ситуації, коли сам Союз очевидно вийде за межі Європи. Однак, це не спрощує проблем тих держав, які належать до Європи тільки географічно і не мають сьогодні переконливих доказів належності до європейської цивілізації.

У пошуках рубежів Європи важливо не забувати, про те, що цей континент не тільки не є ізольованим, але завжди був, а сьогодні і поготів, найбільш активним учасником світових процесів. Тож якщо існує потреба у визначенні рубежів як засобу артикулювати привабливу європейську специфіку, захистити її, то й розуміння того, що не слід відгороджуватися від решти світу є всезагальним. Ставлення до рубежів континенту має містити такий елемент, як пам'ять про значення ресурсів, передовсім матеріальних, решти світу для формування Європи в її сучасному вигляді. Водночас, Європа спричинила найбільший вплив на всі без виключення континенти і регіони, на загальний напрям світового розвитку. І зараз європейський ізоляціонізм навряд чи знайде чисельних прихильників. На сучасному етапі посилюються різноманітні зворотні впливи на Європу. Крім того, для деяких європейських держав характерна відносно обмежена концентрація на справах континенту і наявність потужних інших центрів тяжіння у спектрі їх інтересів. Стосунки Європи з рештою світу є складними. Тут має місце накладання досить різної політики окремих держав і спільних підходів, які в більшості випадків не є достатньо артикульованими і обстоюються не надто ефективно і наполегливо.

Коллективна самоідентифікація Європи в світі, якщо вона взагалі можлива, скоріше за все залишиться досить умовною і розмитою. Якщо ми поставимо питання, — у чому відмінність між поняттями Європа і Захід, чи є підстави розрізняти явища вестернізації та європеїзації, що характеризує власне європейську позицію у стосунках Північ — Південь, яке місце Європи в «золотому мільярді» та її ставлення до відповідних проблем, то з'ясується, що чітку відповідь дати важко. Окремість Європи практично не відчувається у взаємодії транснаціональних корпорацій,

в такій структурі як G-8. Значною мірою це пов'язано з тим, що частка рубежів Європи знаходиться далеко за її межами.

Пошук рубежів, у тому вигляді, в якому він розгортається в останні роки, очевидно пов'язаний з бажанням європейців зосередитися на континентальних проблемах заради підвищення колективної потуги і конкурентоспроможності. Мабуть має місце й розуміння доречності практичного твердження, сформульованого Бісмарком у часи активної колоніальної експансії, — клаптик землі в Європі цінніший за африканські простори. При цьому виникає задача кількісного нарощування ресурсів і збереження якісних показників. Визначення рубежів Європи має слугувати кращий артикуляції загальноєвропейських інтересів, уточненню і підвищенню світової ролі континенту. Європа накопичила можливості гармонійного прогресу і демонструє можливості регіонального вирішення деяких глобальних проблем. Зокрема, вона більше за інші регіони наближається до вимог сталого розвитку, пропонує зразки підходів до гуманітарних аспектів глобалізації. Водночас, континент має набагато сприятливіші умови для здійснення колективної стратегії і це не дозволяє впевнено стверджувати, що європейський досвід має практичне універсальне значення, і, таким чином, здатен наповнювати своїм змістом процеси інтернаціоналізації та глобалізації.

Останні ініціативи ЄС, спрямовані на впорядкування стосунків з сусідніми державами, містять парадигму: забезпечення Європи від експорту соціально-економічних та гуманітарних проблем, ризиків дестабілізації, які можуть виходити з оточуючого простору. Це багато що говорить про те, якими мали б бути функції тих меж Європи, яких хотіли б їм надати найбільш запеклі прагматики з числа європейських політиків. Водночас, запропонована стратегія не орієнтована на створення потужної європейської альтернативи геополітичному впливу США та Росії. Не можна ігнорувати тієї обставини, що європеїзм, з одного боку, отримав імпульс і навіть підтримку США у відродженні і розвитку після Другої світової війни, з іншого, — формувався певною мірою у протистоянні їх лідерству. Так само, консолідація Західної Європи протягом кількох повоєнних десятиліть заохочувалася загрозою зі Сходу. В останні роки антирадянські настрої частково трансформувалися у антиросійські. Вони набули розповсюдження й у постсоціалістичних країнах. Водночас, формуються нові конструктивні європейсько-російські відносини, ведеться пошук нових механізмів участі Росії в європейських справах.

Останні півтора десятиліття відбувається взаємне уточнення геополітичних координат між Європою, США та Росією. Так само деталізуються системи суспільних цінностей на яких вони ґрунтуються. Розбіжності серед європейців у ставленні до Америки помітно, хоча й не глибоко

впливають на зміст і функції проекту «Європа». У стосунках з Росією мають бути вирішені складніші проблеми. З одного боку, існують вагомі аргументи на користь існування російської Європи. Передовсім це стосується культури, історичних зв'язків. Росія протягом щонайменше трьох віків відчувала, а інколи заохочувала, значний вплив Європи. Але вона так і не стала дійсно європейською країною. Значну самостійну роль відіграє й геополітичний чинник. Росія безумовно претендує на статус окремого центру сили і у цьому конкурує з Європою. Цілком закономірно, що вона займає специфічну позицію у питанні об'єднання Європи та її просування на схід. Російський чинник заслуговує на окремий детальний розгляд. В аспекті пошуку рубежів Європи обмежимося кількома констатаціями. Росія не претендує на приєднання до тої європейської спільноти, яку сформуvalи і продовжують вдосконалювати абсолютна більшість країн континенту. Вона навіть це підкреслює і, натомість, пропонує альтернативний варіант європейської ідентичності, не погоджуючись на застосування європейських стандартів для оцінки ситуації у східноєвропейських державах. Цілком очевидними є й намагання завадити розвитку європейської перспективи держав-членів СНД.

Різна за своєю природою та спрямованістю, але значна задіяність США та Росії в європейських справах впливає на функції рубежів між Європою та не-Європою. Передовсім це позначається на розрізненні питань, які можна краще вирішувати на континентальному рівні і тих, що потребують іншого формату. Найбільш наочно це виявляється у питаннях безпеки. Досвід функціонування Західноєвропейського Союзу, реалізації ЄС окремої європейської стратегії свідчить про недостатність безпекової самодостатності Європи. Це, без сумнівів, стосується воєнної, а також макроекономічної, енергетичної безпеки. У зв'язку з цим, тісна взаємодія з НАТО досі не має альтернативи, а пошук конструкції «Великої Європи» за участі Росії залишається актуальним. Зайве підкреслювати, що пошуку рубежів Європи ці обставини не допомагають. Зауважимо, що засади просування на схід у ЄС та НАТО, маючи геополітичне спільне, відрізняються за рівнем уваги до цивілізаційних чинників.

Інша ситуація в сфері «м'якої» безпеки, де спільна політика в межах ЄС обіцяє бути достатньо ефективною. Маастрихтський договір зафіксував, що Союз здійснюватиме спільну зовнішню політику і спільну політику в галузі безпеки з метою «захисту спільних цінностей, основних інтересів і незалежності Союзу... розвитку і консолідації демократії і законності, поваги прав людини і основних свобод»¹³. Саме цей напрям розвиває успіхи європейців у врегулюванні та унеможливленні конфліктів, що виникали на самому континенті. В цьому Європа є взірцем для інших регіонів. Вона на практиці реалізувала відомий постулат — «одна демократія

не може здійснити агресію щодо іншої». Головним у цьому успіху є досягнення консенсусу серед політичної еліти в розумінні змісту національної і колективної безпеки і стратегії їх забезпечення. Крім того, міцні інститути громадянського суспільства можуть виявитись ефективнішими за державні органи у запобіганні таким загрозам та дестабілізуючим чинникам як етнопонаціональні конфлікти, прояви політичного екстремізму. Очевидно, що такі стандарти досяжні тільки у просторі усталеної правової демократії, яким не відповідають деякі західнобалканські країни у яких, за настроями, що переважають у Брюсселі, є реальна перспектива потрапити в межі Європи.

Питання про рубежі Європи закономірно звертає нас до східної частини континенту. Загально визнаним є те, що цивілізаційні рубежі Європи знаходяться десь між східними кордонами ЄС і східними межами простору, який охоплює Рада Європи. Зрозуміло, що у цьому випадку до переліку країн-членів Союзу слід додати всі решту західноєвропейських держав. Так само очевидно, що членство в РЄ, яке є фактично необхідною умовою, для того, щоб претендувати на вступ до ЄС, зовсім не гарантує ані цього членства, ані причетності до європейської спільноти.

Об'єднання Європи, — масштабний але не надто глибокий процес, який слід трактувати просто як результат припинення протистояння, штучних обмежень співпраці та зближення європейських країн. Це явище не виходить за межі змін у системі міжнародних відносин. Тоді як повернення в Європу, реалізація європейського вибору країнами центрально-східного субрегіону континенту ґрунтується на здійсненні внутрішніх трансформацій європейського гатунку. Відповідна динаміка підкреслює ускладненість пошуку рубежів, адже йдеться не про виявлення реалії що вже існує, а про поточну або поетапну оцінку результатів складних процесів. Для цього необхідні формальні критерії, доповнені готовністю до моніторингу і контролю на основі високих вимог.

Розвиток демократії на теренах географічної Європи є головним і практично єдиним критерієм проведення цивілізаційної межі. ЄС зробив чимало для прискорення консолідації демократії в країнах-кандидатах. Це було потребою з огляду на функціонування Союзу що розширюється. Водночас, вважати рішення та діяльність Союзу інструментом пошуку рубежу було б, щонайменше, спрощенням. Застереження виникають з огляду на наступні основні причини. Перша, — сам ЄС уникає повної визначеності у деяких питаннях стратегії розширення. Коли він декларує відкритість для будь-якої європейської держави, що поділяє цінності Союзу, залишається неясним, про які саме держави йдеться. Зрозуміло, що було б недоречним очікувати, що з'явиться якийсь список. Але так само очевидно, що в Брюсселі не готові підвести ризик під

переліком претендентів, а отже, уточнити, які країни належать, в його розумінні, до Європи, а які ні. Інакше й не може бути. Але є те, що могло б бути інакше. Другою причиною є вплив на демократизаційну діяльність ЄС таких класичних геополітичних обставин як зони впливу, суперництво, глобальний баланс сил. Очевидно, що ЄС має й інші вагомні інтереси і далеко не факт, що місія розбудови демократичної континентальної спільноти має незаперечний пріоритет. Більше того, слід враховувати, що процес об'єднання континенту зустрічає спротив, який доводиться долати. Нарешті, існують і суто ресурсні обмеження. Чергові претенденти на вступ до Союзу потребуватимуть більшої підтримки для підготовки до членства та більших зусиль для повної адаптації після його набуття. На ці обставини слід подивитися і під іншим кутом зору. Демократичні перетворення у постсоціалістичних країнах, — це природний процес, що детермінується внутрішніми обставинами. В кожній країні він має свій темп і рівень успішності. Орієнтація на набуття членства в ЄС, співпраця з Союзом у питаннях реформування, встановлює певні пропорції значення внутрішніх та зовнішніх чинників. Так, намагання стабілізувати ситуацію в субрегіоні Західних Балкан пов'язане зі значною роллю зовнішніх чинників, що спотворює виявлення цивілізаційних характеристик. Таким чином, логіка розширення ЄС та його вплив на сусідні держави не є і не можуть бути повною мірою відповідними результатам їх внутрішньої ідентифікації як європейських.

Демонтаж комуністичного суспільно-політичного устрою не створює автоматично достатніх передумов для розбудови демократії. Природні процеси не піддаються штучному прискоренню. Сподівання на «технологічний підхід» навіть за наявності значного досвіду і великих ресурсів, як це мало місце у Східній Німеччині, виправдались лише частково. У цій саме площині лежить явище формальної демократії, — номінального впровадження демократичних процедур і форм організації влади, при збереженні авторитарних, у тому числі, тіньових механізмів її розподілу і застосування. Можливості імпорту та успішного опанування демократичної правової культури, за умов, коли навколо принципових питань внутрішнього розвитку точиться боротьба, є гранично обмеженими. Цілком закономірно, що приєднання до спільноти демократичних країн не стало єдиним напрямом перетворень.

Зазначимо, що крім визначеності в варіанті утвердження демократії, існує й визначеність, протилежна за змістом. Найбільш впевнено можна говорити про Росію та Білорусію, для яких перспектива демократизації на цьому етапі стала примарною. Сучасна суспільно-політична практика цих країн віддаляє їх від Європи. Російський чинник працює й в іншому режимі. Адже Росія сама шукає свої рубежі і на півдні, і на заході.

При цьому окремі політичні сили, так само, як і представники інтелектуальної еліти вважають, що такі рубежі можуть включати Білорусію та Україну і загалом окреслити альтернативну спільноту, що претендуватиме на звання європейської. В той же час в Україні, а також в Молдові існують передумови для реалізації справжнього європейського вибору. З огляду на внутрішню ситуацію можливості їх інтеграції у європейську спільноту є кращими, ніж у деяких балканських країн. Проте, їм ще доведеться підтвердити, що Європа об'єктивно є для них полем національної самоідентифікації і геополітичних пріоритетів.

Балканська зона невизначеності буде скорочуватися скоріше за все за активної ролі ЄС. Складний шлях доведеться пройти Сербії, так само, як і Європі ще належить знайти шлях виведення цієї країни з ізоляції. Найбільш суперечливим є питання повноцінного включення в європейську спільноту Албанії та Боснії і Герцеговини. Багато що може змінитися з можливим вступом у ЄС Туреччини. У будь-якому випадку це призведе до корегування критеріїв інтегрування, розширення можливостей використання технології порівняння та прецедентів. На порядок денний встане питання про європейські перспективи кавказьких країн. Водночас, вихід за цивілізаційні межі призведе до розведення європейськості як такої і членства в ЄС.

Розвиток Європи робить її рубежі рухливими. Певна уніфікація моделей розвитку не робить європейські країни одноманітними. Різна зацікавленість окремих держав в інтеграційних процесах позначається на внутрішній структуризації європейської спільноти, збереженні кількох концентричних кіл та різних швидкостей, які окреслюють глибину інтеграції. Це не вичерпується особливостями розвитку Шенгенського режиму чи зони євро, або збереження старих утворень, серед яких найбільш показовим є Бенілюкс. Справа в тому, що унормування інтеграційних процесів, їх структуротворче супроводження, якщо й створює певну обов'язкову програму для європейських держав, то аж ніяк не обмежують можливостей для охочих просуватися далі.

Європа загалом навряд чи зацікавлена у остаточному розмежуванні з «не Європою». Чіткій рубіж зачіпає інтереси інших міжнародних акторів, передовсім тих, хто може опинитися по той чи іншій його бік. Так само він може стати абсолютно небажаним обмежувачем для багатьох європейських держав, налаштованих на проведення активної зовнішньої політики. Можливо це видаватиметься парадоксальним, але чим чіткіше буде визначено рубіж, тим більше проблем може виникнути. Питання функціонального навантаження рубежу є не менш, а можливо й більш актуальним, ніж його розташування. В європейських столицях шукають парадигму збільшення переваг колективної політики як в середині Союзу,

так і за його межами. Складна система договорів про асоціацію, про партнерство і співробітництво, програма «нового сусідства», субрегіональні проекти, — усе це в комплексі покликано обслуговувати інтереси європейської спільноти у широкому оточуючому просторі.

Глобалізація та технологізація є викликами як для національної, так і для цивілізаційної самоідентифікації, підвищує їх цінність. Європа це саме той регіон, який водночас впливає на світовий розвиток і активно пристосовується до нових реалій. Вона демонструє унікальне природне розширення своїх рубежів за рахунок розповсюдження консолідованої правової демократії, здійснюючи, тим самим безпрецедентну позитивну експансію. Успішний досвід повномасштабного входження в європейську спільноту країн ЦСЄ не завершить цього процесу. Подальші кроки обіцяють бути важчими, більше того, по-різному важчими. Розширення ЄС призводить до того, Європа дедалі більше «вміщується» в його формат. У просторовому плані тут все відносно зрозуміло. Але чи здатна навіть досконала інтеграційна структура увібрати в себе Європу як цивілізаційний феномен? Інтеграційні процеси на континенті входять у щільні шари. І місія повного об'єднання Європи, розповсюдження свободи і демократії, і конкретні потреби розширення зони безпеки та співпраці передбачають приєднання до Союзу нових членів. Водночас, підтримання високих стандартів суспільної організації так само є принципово важливим. За цих умов логіка розвитку ЄС і логіка розвитку європейської спільноти як окремої цивілізації можуть увійти у суперечність.

У відносно прихованому вигляді це виявляється у порівнянні таких претендентів на інтеграцію як Туреччина і Україна. Перша впритул наблизилася до критеріїв членства, що стало справжньою головною біллю для Брюсселю внаслідок цивілізаційної відмінності. Друга затрималася на перехідному етапі, все ще не здатна здійснити навздогінний розвиток і суспільно-політичні перетворення, але за своєю культурною основою має бути частиною європейської цивілізації. Для любителів парадоксів скажемо інакше: Україна ближча до Європи, але не може претендувати на вступ до ЄС, Туреччина — навпаки, знаходиться на порозі Союзу, але не може стати частиною Європи. Що має зробити ЄС, який опинився відповідальним за Європу? Чи не вплине у й без того складний процес визначення рубежів Європи бажання знайти прагматичне рішення зазначених проблем?

Прагматизм розширення містить серйозні виклики. Співіснування європейськості з анклавами інших цивілізацій в Європі не позбавлене суперечностей. Розширення ЄС на простори панування хай осучасненої ісламської культури призведе до прояви цивілізаційної межі всередині Союзу. Це може не позначитися на функціонуванні його керівних

органів, але обов'язково вплине на універсальність суспільно-політичної практики. У теоретичному плані слід поставити питання про можливості еволюції неєвропейських культур під впливом демократії. Адже вплив ЄС створює для цього максимально можливі умови, а потенціал розвитку політичної і загалом громадської культури є невичерпним. Але чекати вагомих результатів доведеться набагато довше, ніж можна зволікати з вирішенням практичних питань регіонального розвитку.

Врешті, рубежі Європи не мають відокремлювати грішне від праведного. Їх призначення, — сприяти кращій самоорганізації континенту та посиленню його позитивного впливу на сусідів. При цьому важливо зняти штучні перешкоди на шляху демократичних перетворень, що назріли не тільки на всьому континенті, а й в оточуючому просторі. Врешті, *со-розвиток* країн що входять (входять) до європейської спільноти та їх сусідів має сприяти конструктивним відносинам навіть за умов суттєвих розбіжностей у суспільно-політичних моделях. Ізоляціонізм в сучасній Європі остаточно стає анахронізмом. Більше того, існують вагомні ціннісні мотиви зближення з континентальною спільнотою, — позаекономічні і не пов'язані з потребою зміцнення міжнародного становища держави. Продовжуватиметься еволюція самої європейської спільноти. Комісар Європейської Комісії Гюнтер Ферхойген, роз'яснюючи сучасну стратегію Союзу, наголошував, що «політику подальшої Європейської інтеграції не може бути зведено тільки до питання членства в ЄС. ...Ми повинні збудувати мости між нашими суспільствами і нашими громадянами»¹⁴. Якісні характеристики європейської цивілізації, зберігаючи свої основи, мають уточнюватися. Немає впевненості, що ті, хто зміг забезпечити гармонійні відносини між романською та германською Європою з ентузіазмом сприймуть появу досить потужної слов'янської складової континентальної спільноти. Але це питання вже постає на порядку денному.

Очевидно, що Європа й надалі існуватиме у кількох іпостасях: як об'єднання держав, економічний простір, або спільний ринок, як цивілізаційна спільнота. І ця остання є головною. Це вона винайшла ЄС і мусять утримувати його в якості інструменту, а не способу свого існування. Саме на цій основі можна запобігти ризикам бюрократизації, втягування в непродуктивне глобальне суперництво, забезпечити гармонійний сталий розвиток. Але цивілізація не ухвалює рішень, не здійснює політику, не має стратегії. Вона має логіку власного поступу. І тільки ця логіка окреслює її власні рухливі рубежі.

3.3. Національні інтереси та пріоритети зовнішньої політики

Національні інтереси є одним з найбільш складних соціально-політичних та інтелектуальних феноменів, що характеризують суверенну державу. До того ж вони, хоча й несуть велике смислове навантаження, не належать до чітко окреслених. У найбільш загальному сенсі вони мають містити у собі комплекс життєво важливих потреб держави, до яких належать незалежність, територіальна цілісність, безпека, економічний добробут. Вони є універсальним набором цілей, властивих будь-якій державі. Але при цьому обов'язково фіксуються національні особливості розуміння та засобів забезпечення заявлених цілей. Саме це перетворює загальні до тривіальності показники на виразні характеристики кожної держави як суб'єкту міжнародних відносин.

Ієрархізація інтересів, суттєві акценти в них, значною мірою змінюються у відповідності до загальних тенденцій розвитку глобальних і регіональних відносин, до змін в міжнародному становищі держави. Для перехідних країн, для держав, що перебувають у фазі становлення характерні «пошук» національних інтересів, дискусії чи навіть боротьба навколо їх змісту та зміни цього змісту у відповідності до наслідків внутрішніх процесів. Таким чином, загальновідоме твердження про вічність національних інтересів у багатьох випадках і аспектах не відповідає реаліям. Повний збіг інтересів різних міжнародних акторів є принципово неможливим, так само, як і самі національні інтереси не можуть існувати у цілком незмінному вигляді. Перше б заперечувало національно-державну форму самоорганізації людських спільнот, позбавляло змісту та сенсу міжнародні відносини, а друге — свідчило б про завмирання політичного життя на національному рівні. Тільки певна гнучкість інтересів держав дозволяє поглиблювати співпрацю та інтегруватися. Відхід від постулатів холодної війни і поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції окреслили розширення сфери збігу інтересів багатьох держав і появу нових усталених об'єктивно спільних інтересів. Проте це не позбавляє держави їх індивідуальності, унікальності, так само, як і співпраця не відмінняє конкуренції. Динамічні геополітичні процеси, що ґрунтовно видозмінюють характер міжнародних відносин не містять у собі перспективи геополітичної ентропії. Скоріше йдеться про подолання антагоністичності інтересів і утвердження обмежень у засобах їх забезпечення. Зміст національних інтересів певної держави був і є, поряд з її потугою, головним чинником, що визначає її як міжнародного актора.

Головними для визначення змісту національних інтересів є внутрішні чинники, які передовсім залежать від історичного етапу, моделі розвитку

та цивілізаційних характеристик суспільства, тих базових цінностей, на яких воно ґрунтується. Артикульовані усталені національні інтереси можуть існувати лише у націй і держав, які цілком відбулися. Щодо перехідних країн, зокрема ННД, доводиться робити застереження, передовсім пов'язані з незавершеністю самоідентифікації. Для молодих націй притаманні викривлення національних інтересів пов'язані з проявами націоналістичних, релігійних або ідеологічних крайностей, які спричиняють їх неадекватність, найчастіше — гіперболізацію. Пострадянський простір дає приклади й інших відхилень, які додаються до вищезгаданих, або заміщують їх: незавершена посткомуністична трансформація, невізначена внутрішня ситуація спричиняють незавершеність формування національних інтересів.

Очевидно, що мають бути виокремлені своєрідні стартові національні інтереси, пов'язані з процесом становлення незалежної держави та її перетворення на усталеного оригінального міжнародного актора. Принаймні, це дозволяє пояснити український випадок. В преамбулі «Основних напрямів зовнішньої політики України» ми дійсно знаходимо відповідні формулювання. По-перше, це стратегічна мета — «...Україна може і повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі». По-друге, це досягнення умов реалізації свого потенціалу — «активне і повномасштабне входження до світового співтовариства»¹⁵. Хоча там таки сказано, що «Україна спирається на свої фундаментальні загальнонаціональні інтереси, відповідно до яких визначаються засади, напрями, пріоритети та функції її зовнішньої політики», приведені орієнтири не набули розвитку та конкретизації у зазначеному переліку національних інтересів та завдань.

Загалом офіційна фіксація переліку національних інтересів не є обов'язковою. Так само як не є нормою і навіть розповсюдженим явищем взагалі, їх документальне оформлення. Зокрема, тут має місце потреба у конфіденційності, прагнення не дратувати інші держави відвертістю намірів. Такі відвертості, зазвичай, оформлюються у приватних висловлюваннях авторитетних представників національної еліти, які отримують певне суспільне визнання і стають складовою національного самосвідомлення та чинником міжнародної політики. В цьому додатково виявляється важлива, практично незамінна роль суспільних інститутів у визначенні та артикуляції національних інтересів. Проте, для кожного повноправного суверенного міжнародного актора характерне визначення певної системи цінностей та цілей, власне розуміння тенденцій світового розвитку та міжнародних процесів, які, так чи так відображаються у найбільш фундаментальних державних та політичних документах,

міжнародних договорах, врешті, — у певному послідовному зовнішньополітичному курсі.

В сучасній Україні не існує змістовних і визнаних в суспільстві недержавних джерел, які б окреслювали зміст її національних інтересів. Зважаючи на чинний порядок формування та функціонування органів державної влади, таким джерелом могли б бути програмні документи політичних партій та об'єднань, але, попри очевидний розвиток цього жанру політичних текстів, вони залишаються саме партійними і серйозно не претендують на загальнонаціональне позитивне сприйняття, чи безпосереднє практичне застосування. Тим більшої ваги та складніших функцій набувають відповідні формулювання Конституції України, ухвали Верховної Ради, до повноважень якої за Основним Законом належить «визначення засад... зовнішньої політики», та, частково, в межах уточнення та актуалізації, — установчі виступи Президента, який «здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю».

Ще у Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» 5 грудня 1991 р. було закладено загальну парадигму спілкування держави з зовнішнім оточенням: «Україна, одна з держав — засновниця Організації Об'єднаних Націй, у повній відповідності з цілями і принципами Статуту ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на активізацію міжнародного співробітництва в розв'язанні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. Зовнішня політика України буде базуватися на загальновизнаних принципах міжнародного права». Конституцією України визначено загальну спрямованість та завдання зовнішньої політики держави. Передбачено, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами міжнародного права. Зрозуміло, що за сучасних умов такі декларації є скоріше ритуальними і свідчать більше про готовність держави формально визнавати загальноприйняті норми, ніж про засади її реальної зовнішньополітичної стратегії.

«Основні напрями зовнішньої політики України», схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. досі залишаються єдиним документом, який безпосередньо і з претензією на системність зафіксував зміст національних інтересів України і завдань її зовнішньої політики. «Національні інтереси України у сфері міжнародних відносин становлять три основні групи: стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані з забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із

забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України»¹⁶. У цьому абстрактному переліку є лише один характерний момент: прив'язка економічних інтересів до інтегрування у світове господарство має свідчити про відмову від індивідуального чи регіонального ізоляціонізму. Але й тут саме світове господарство є настільки загальним орієнтиром, що практично не конкретизує зовнішньоекономічну стратегію. Не додає визначеності й перелік найголовніших завдань на виконання яких спрямовується зовнішня політика України «з метою забезпечення національних інтересів...»¹⁷. Серед шести завдань знов-таки тільки одне суто гіпотетично (але вкрай мало ймовірно) могло б не бути у подібному переліку якоїсь іншої держави — «включення національного господарства у світову економічну систему». Решта завдань стосуються збереження незалежності, територіальної цілісності, стабільності міжнародного становища, захисту інтересів громадян та представників діаспори, поширення позитивного іміджу є стандартними і практично не містить національної специфіки.

У Законі «Про основи національної безпеки України» існує спеціальна стаття «Пріоритети національних інтересів», де перелічені такі позиції: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів; захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України; — створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів; — розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення; — інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпечний простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України¹⁸. Як бачимо, йдеться скоріше не про інтереси, а про завдання, серед яких переважають ті що стосуються внутрішніх проблем перехідної країни.

Практика останніх років змусила сформулювати ще один важливий постулат. У Посланні президента Верховній Раді у квітні 2003 р. констатується: «Як пряму загрозу своїм національним інтересам Україна сприймає будь-які спроби виключення її з міжнародного процесу прийняття рішень». Однак і в цьому випадку бракує ясності якою мірою йдеться про штучні обмеження, недружню політику інших міжнародних акторів, які можна здолати політико-дипломатичними засобами, якою, — про об'єктивну недостатність потуги та авторитету держави чи хибі стратегії та поточного урядування.

Абстрактний характер національних інтересів і завдань частково компенсується довгим переліком засад зовнішньої політики, серед яких можна знайти такі, що у разі їх реального дотримання могли б слугувати ознаками української зовнішньої політики. Засади можуть бути зведені у дві групи. Де першої належать: відкритість; визнання пріоритету загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права; визнання ратифікованих договорів частиною внутрішнього законодавства (співвідношення між міжнародним та національним законодавством передбачено ст. 9 Конституції в такий спосіб, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною національного законодавства України), готовність виходити з того, що додержання прав людини не є лише внутрішньою справою окремих держав. Зазначимо, що ці засади потребують узгодження з теж присутнім в Документі класичним принципом невтручання у внутрішні справи і на практиці досі поступались йому пріоритетністю.

До другої групи слід віднести: уникнення залежності від окремих держав та груп держав; неподільність міжнародного миру і безпеки, застосування підходу «безпека для себе — через безпеку для всіх»; неприпустимість присутності збройних сил інших держав на українській території. Тут ми вже маємо внутрішню суперечливість у погано прихованому вигляді, оскільки наявні засади як для участі в колективній системі безпеки, так і для статусу нейтральної держави. Серед інших змістовно наповнених засад становить інтерес така пара, як: «Україна не є ворогом жодної держави» і «Україна не висуває територіальних претензій до сусідніх держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе»¹⁹. Такі превентивні декларації на всі випадки чимало говорять про те, у чому убачаються завдання зовнішньої політики. У комплексі, «Основні напрями» є скоріше констатацією певних реалій та загальних орієнтирів, ніж стратегічним планом. Вони переважно орієнтовані на фіксацію та збереження певних реалій, що склалися після незалежнення: по-перше цілком задовільного успадкованого міжнародного становища (зокрема території, кордонів), по-друге — перевагу прибічників незалежності над

все ще досить потужними силами реставраторів-інтеграторів всередині країни. Звідси статичність більшості постулатів, які закладають певні межі для практичних дій, але не визначають їх конкретного спрямування. Симптоматичним є й те, що вони були введені у дію постановою Верховної Ради і не мають сили закону. Десятиріччя існування документу дозволяє зробити висновок: реальним орієнтиром для формування зовнішньополітичного курсу він не став. Значущі кроки, ініціативи, новації, які мали місце у міжнародних відносинах держави, не можна вважати такими, що спираються чи здійснюються у розвиток «Основних напрямів», тим більше, що цей документ безпосередньо впливав на курс Президента чи зміст дій урядів. Насправді, Президент, поступово збільшуючи свої фактичні повноваження, як правило, дистанціювався від парламентських рішень і волевільно створювати власні засадничі документи власної ж діяльності. Але це не призвело до спроб чіткішого визначення та ієрархізації національних інтересів.

У широкому переліку за результатами експертного опитування ієрархія пріоритетів зовнішньої політики України виглядає таким чином: створення умов, за яких Україна могла б зосередитись на внутрішніх проблемах; встановлення та розвиток рівноправних партнерських стосунків з Росією; поглиблення партнерських відносин з країнами ЦСЄ та Балтії; забезпечення ролі транспортного коридору Північ-Південь, Схід-Захід; створення загальної системи безпеки; розвиток співробітництва у рамках ГУУАМ; забезпечення надання масштабної допомоги та інвестицій з боку Заходу; створення передумов для майбутнього вступу України до НАТО; поглиблення партнерських відносин з країнами СНД; твердження України як регіонального лідера країн ЦСЄ²⁰. На практиці найбільшого значення набули комплексні проблеми геополітичного та геоекономічного самовизначення, передовсім оптимізації стосунків з провідними міжнародними партнерами і, на цій основі, обрання стратегії забезпечення національної безпеки. Перші роки незалежності дали розуміння неможливості швидких внутрішніх перетворень і зміни на цій основі геополітичних координат держави. Неминучість тривалого перехідного періоду, з притаманною йому невизначеністю — це той чинник, що окреслив появу відповідних моделей зовнішньополітичної діяльності, зокрема таких, як багатовекторність та стратегічне партнерство.

Багатовекторність зовнішньої політики держави є широко розповсюдженим явищем і навіть нормою. Це особливо стосується середніх за розмірами і потенціалом держав, які, з одного боку, не претендують на глобальний вплив, а з іншого, — не можуть задовольнитися одномірними устремліннями. Але так само нормою є те, що вектори не мають позбавляти зовнішню політику цілісності, цілеспрямованості, послідовності.

У випадку України 1991–2003 рр. маємо винятково своєрідну багатовекторність, яка перетворилась на складний феномен і відіграє надто суперечливу роль як у міжнародних, так і у внутрішніх процесах. Аналіз офіційних тлумачень та спроб реалізації багатовекторності призводить до висновку про існування двох основних векторів — західного та російського та спорадичних спроб диверсифікувати міжнародні зв'язки, знайти додаткових партнерів. Серед можливих варіантів на увагу заслуговує хіба що субрегіональний вимір, який дозволяє Україні претендувати на реальну самостійну роль. Але й найвагоміші приклади близьких двосторонніх стосунків, як от з Польщею чи Грузією, не становлять альтернативи основним векторам і навіть знаходяться у певному підпорядкуванні щодо них. Так само не можна вважати за перспективні такі напрями нарощування зовнішньополітичної активності як Близький та Середній Схід, Китай чи Індію. Ці країни і регіони дійсно презентують перспективних торговельних партнерів, ринки яких потрібно освоювати. Але стратегічних цілей, — забезпечення безпеки та поглиблення всебічної співпраці можна досягти тільки у власному регіоні, у взаємодії з сусідами, і спираючись на подібні соціокультурні та цивілізаційні цінності. Так само не потребує доказу те, що сама Україна може претендувати на вагомий стабільний інтерес лише з боку держав, які діють у євроатлантичному та євразійському форматі.

В офіційному вжитку вектори зовнішньої політики виглядають дещо схематично, а їх відмінності та взаємини інтерпретуються поверхово. Найбільш характерним є спроба представити багатовекторність як прояв і доказ збалансованості, вираженості зовнішньополітичного курсу. Так, в інавгураційній промові Президента Кучми 30 листопада 1999 р. вона присутня поряд з прогнозованістю і стабільністю²¹. Цілком очевидно, що довгий час, фактично донедавна, існував символічний дует: багатовекторність-позаблоковість, який слугував концептуальною основою української зовнішньої політики. Коли наприкінці 2002 р. були ухвалені рішення щодо інтеграції в НАТО, на порядку денному стало питання про відмову від позаблоковості, гостро актуальним стало уточнення змісту і структури багатовекторності. Склалася ситуація, коли західний та російський вектори, з огляду на стратегічні перспективи, вже не могли не бути чітко ієрархізовані. Рівновіддаленість, балансування, маневрування, почергове виведення на передній план одного з стратегічних партнерів, тобто все що довгий час було фірмовою ознакою зовнішньополітичної стратегії України, мало відійти у минуле. Проте у дійсності вагомих внутрішніх підстав для цього все ще не існувало. Пріоритет західного вектору, який був зафіксований в офіційних державних документах не мав опертя у правлячій верхівці.

Поняття зовнішньополітичних векторів виявляється серйозно навантаженим за змістом та роллю. Вони вбирають в себе ключові завдання та, значною мірою й засоби їх вирішення. Сама можливість їх існування передбачає, та навіть потребує партнерських відносин з тими міжнародними акторами на які, власне, вектори вказують. Природно, що виявом багатовекторності, способом її існування став ще один феномен української зовнішньої політики — стратегічне партнерство. Стратегічне партнерство перетворене українською пропагандою на одне з ключових понять, здатних одночасно проілюструвати і цілеспрямованість, і успішність, і масштабність зовнішньої політики. Коли відносини практично з усіма найбільш важливими акторами інтерпретуються як стратегічне партнерство, начебто зникає проблема геополітичної невизначеності та сумніви щодо високого авторитету і впливовості України. Набір стратегічних партнерів ілюструє гнучкість та універсальність, амортизує строкатість зовнішньополітичних орієнтацій еліти та населення. Поняття, таким чином працює, але чи існує явище стратегічного партнерства? Офіційний Київ у другій половині 90-х рр. настільки активно використовував ідею стратегічного партнерства, що вона була зведена майже до абсурду. До числа стратегічних партнерів було зараховано 19 держав, серед яких крім Росії, США, Німеччини, всі суходільні (Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова) і чорноморські (Болгарія, Туреччина, Грузія) сусіди, а крім того — Азербайджан, Узбекистан, Аргентина, Канада, Китай і нарешті, Ізраїль та Фінляндія²². При цьому в жодному випадку двосторонні відносини не набули особливою усталеності, глибини і рівня взаємної довіри, які б зробили їх особливо значущими. Очевидна й практична несумісність партнерства з деякими з зазначених держав, оскільки стосунки між ними далекі від гармонійності.

Характерно, що в період, коли концепт стратегічного партнерства використовувався найбільш активно, майже половина громадян вважала, що воно має декларативний характер і що рівноправні дружні стосунки слід підтримувати зі всіма державами. Думка переважної більшості експертів полягала в тому, що країні доцільно мати 2–5 стратегічних партнерів. У масовій свідомості пріоритетними є відносини з Росією — 86,9% опитаних, зі США — 65,5%, Білоруссю — 64,5%, Німеччиною — 62,0%, Казахстаном — 59,9%, Польщею — 56,8%, Канадою — 50,5%, Узбекистаном — 48,8%. Відповідне опитування експертів дало такі результати: з Росією — 80%, США — 66%, Німеччиною — 62%, Польщею — 52%²³. Рекомендації експертів зводилися до необхідності зосередження на активізації контактів на ключових напрямках: ЄС, Росія, США. Особливе значення має європейський напрям, в якому концентрується пошук моделі національного розвитку та збалансування зовнішньоекономічної та

зовнішньополітичної активності. Україна з перших кроків незалежного розвитку виконувала певну обов'язкову програму-мінімум, використовуючи європейські орієнтири як інструмент самоідентифікації і окреслення пріоритетів розвитку.

Для оцінювання особливостей європейського вибору України передовсім важливо чітко розрізнити географічний і суспільно-політичний, або цивілізаційний формати трактування Європи і європейського, адже тут трапляються як спрощений підхід, так і свідомо підміна другим першим. У першому випадку йдеться про формальну ознаку; конкретних вимог до якостей держави та суспільства не існує. В другому — вирішальним є рівень розвитку демократії, політичної культури, громадянського суспільства, ринкових механізмів, тобто результат розвитку, а в певних випадках і важкої політичної боротьби. У внутрішньому вжитку, при тому, що цей напрям має широку підтримку, зазначені аспекти презентують формальне та практичне ставлення до проблеми, характерне для різних політичних сил.

Саме формальний підхід домінував майже півтора десятиліття. Україна досить швидко зайняла всі ніші у міжнародній спільноті, які їй належать внаслідок її географічного розташування. У Постанові ВР УРСР від 25 грудня 1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин» уряду було доручено «Спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах»²⁴. У Зверненні ВР України «До парламентів і народів світу» від 5 грудня 1991 р. у зв'язку з підтвердженням на референдумі Акту проголошення незалежності зазначається: «Україна як європейська держава готова приєднатися до Гельсінського заключного акта, Паризької хартії та інших документів НБСЄ»²⁵. Розширення участі в європейському регіональному співробітництві є одним з головних напрямів зовнішньої політики України. В «Основних напрямках зовнішньої політики України», схвалених Верховною Радою 2 липня 1993 р. зазначається: «Зовнішньополітичні зусилля України мають бути постійно спрямовані на розвиток європейського регіонального співробітництва у всіх сферах з метою зміцнення своєї державної незалежності та ефективного забезпечення національних інтересів»²⁶. У перші роки незалежності певна абстрактність проєвропейської риторики не створювала жорсткого контрасту з суперечливою внутрішньою політикою. Водночас, у спадщину від радянських часів Україна отримала значні відмінності від Європи з точки зору якісних показників не тільки економічного, але й соціального та політико-правового розвитку. Тобто, зазначені вище чинники не мали і досі не мають адекватного втілення у ціннісних орієнтаціях та соціальних навичках населення та

політичної еліти. Це визначає, по-перше, недостатню активну підтримку ідеї європейського шляху, по-друге, — брак готовності взяти на себе обов'язки та суспільні функції, які є органічними і необхідними для функціонування демократичної політичної системи.

На кінець 90-х рр. склалася ситуація, коли заявлені амбітні зовнішньополітичні цілі, що передбачали прискорення і поглиблення реформ, абсолютно не підкріплювалися відповідними зусиллями у внутрішній політиці. Розвиток співпраці з Європейським Союзом і НАТО, який супроводжувався формуванням комплексу зобов'язань щодо проведення реформ мав лише поверховий вплив на дії влади. Фактично, керівництво держави розгорнуло політико-дипломатичну та пропагандистську активність, базовану на спрощеному ставленні до європейських реалій. 11 червня 1998 р. Указом Президента України була затверджена Стратегія інтеграції України до ЄС. «Національні інтереси України, зазначається у Стратегії, — потребують утвердження України як впливової європейської держави, повноправного члена ЄС. В результаті очікуваного найближчими роками розширення ЄС — вступу до ЄС Польщі та Угорщини — Україна межуватиме з ЄС, що створить принципово нову геополітичну ситуацію. У зв'язку з цим є необхідним чітке та всебічне визначення зовнішньополітичної стратегії щодо інтеграції України до європейського політичного, економічного та правового простору». Стратегія інтеграції України до ЄС визначає основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 року, протягом якого мають бути створені передумови, необхідні для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі. Вона має забезпечити входження держави до європейського політичного, економічного і правового простору і отримання на цій основі статусу асоційованого члена ЄС, що є головним зовнішньополітичним пріоритетом України у середньостроковому вимірі²⁷. Тоді ж було прийнято Постанову Кабінету Міністрів «Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» і створено Міжвідомчу координаційну раду та Центр порівняльного аналізу при Міністерстві юстиції для визначення відповідності проєктів законів та інших нормативних актів законодавству ЄС. У Верховній Раді розроблено програму гармонізації законодавства України з законодавством ЄС.

Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору на період до 2001 р., затверджена Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. спрямована на «забезпечення реалізації положень Хартії про особливе партнерство», не містила реального реформаторського компоненту. Зафіксувавши, що «стратегічною метою України є повномасштабна інтеграція до європейських та

євроатлантичних структур та повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки», вона мала майже виключно зовнішньополітичне спрямування. Щодо наближення до політичних стандартів НАТО у цьому фундаментальному документі присутні хіба що «поступове впровадження в Україні системи цивільного керівництва Збройними Силами та іншими військовими формуваннями, а також демократичного контролю за їх діяльністю» та «вивчення практики участі законодавчих, судових, урядових і неурядових структур, ЗМІ держав-членів НАТО та країн-партнерів у створенні та підтримці належних цивільно-військових відносин в державі»²⁸.

Символічним кроком вперед стала аналогічна програма на 2001–2004 рр. Цей документ містить завдання «сприяння поширенню принципів демократії, додержання прав і свобод людини і громадянина, верховенства права». Серед напрямів співробітництва: ознайомлення з практикою участі законодавчих, судових, урядових і неурядових установ, ЗМІ держав — членів НАТО та держав-партнерів у створенні та підтримці належних цивільно-військових відносин; використання досвіду держав — членів НАТО для розроблення Стратегії впровадження демократичного цивільного контролю в оборонній сфері України; удосконалення національного законодавства з питань правового регулювання цивільно-військових відносин; розроблення за сприяння експертів НАТО механізму забезпечення демократичного цивільного контролю за діяльністю правоохоронних органів та сил внутрішньої безпеки; запозичення досвіду держав — членів НАТО та держав-партнерів у реформуванні сил внутрішньої безпеки, визначенні їх статусу та порядку застосування.

Проте, й тут, безпосередня прив'язка поглиблення співпраці до внутрішніх реформ відсутня. Натомість серед аргументів на користь розвитку відносин з НАТО приводиться його власне реформування. У програмі зазначено, що «протягом двох останніх років Північноатлантичним альянсом було здійснено важливі кроки щодо його зовнішньої адаптації та внутрішньої реорганізації...». Замість інтеграції, зафіксовано, що Україна «активізує свою діяльність, спрямовану на поглиблення конструктивного співробітництва з Організацією Північноатлантичного договору»²⁹. Обидві державні програми у їх політичній частині, безумовно, були кроком назад від положень Хартії про особливе партнерство. Дійсно, особливим партнерство України з НАТО стає після офіційного проголошення Києвом курсу на вступ, тобто на повну інтеграцію.

Питання розвитку співпраці з європейськими структурами зайняли помітне місце в інавгураційній промові Президента Леоніда Кучми 30 листопада 1999 р. де, зокрема зазначається: «Підтверджуючи свій європейський вибір, ми ставимо за стратегічну мету вступ до Європейського

Союзу. Вимоги до членів ЄС багато в чому збігаються з завданнями, які планується вирішувати у внутрішній сфері. І насамперед тими, що стосуються якості життя народу. ...Вступ до Євросоюзу — справа на перспективу. А до невідкладних відношу відновлення репутації нашої держави у Раді Європи»³⁰. У Посланні Президента до Верховної Ради України «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки» отримала подальший розвиток економічна складова західного вектору зовнішньої політики. У розділі Послання «Стратегічні пріоритети» зазначається: «Базовою основою нашого дальшого розвитку є і європейський вибір, відданість Україні загальнолюдським цінностям, ідеалам свободи та гарантованої демократії. Український народ вистраждав своє суверенне право долучитися до цих цінностей. Особливе значення має послідовна політика України щодо зближення з європейським Союзом, набуття статусу асоційованого, а згодом повноправного члена ЄС»³¹.

Дуже показовим є те, що намір інтегруватись до європейських і євроатлантичних структур не супроводжувався ні економічним, ні політичним аналізом конкретних наслідків, так само, як і альтернатив. Скажімо в країнах Балтії, вже після визначення курсу на інтеграцію у ЄС тривали суто професійні дискусії щодо можливої альтернативи — встановлення особливого партнерства з США. У торгово-економічній сфері, за деякими розрахунками це могло б бути вигіднішим. Крім того, це могло б виявитись досить привабливим для Вашингтону і не потребувало б складної роботи і важких рішень з огляду на досягнення стандартів ЄС. Зрозуміло, що європейський напрям має свої численні переваги, особливо з огляду на стратегічну усталеність. Але цей приклад не ставить під сумнів зміст національних інтересів і лише окреслює проблеми тактичного вибору, який, до того ж не виключає широких можливостей суміщення варіантів. У випадку України розбіжності між такими складовими національних інтересів, як стратегічне партнерство і з Заходом і з Росією, без зазначення якісних відмінностей їх ролі, скоріше говорить про невідзначеність цих інтересів.

Європа об'єктивно є для України полем національної самоідентифікації і геополітичних пріоритетів. Водночас, зовнішні обставини додатково підштовхують до нарощування активності на європейському напрямку. Головна серед них, — масштабне розширення НАТО та ЄС до наших кордонів, інтеграція до цих організацій західних сусідів України, що значною мірою видозмінює умови співробітництва³². При цьому зовнішні чинники створюють значний тиск на внутрішні процеси. Україна, очевидно, стає об'єктом загальної зовнішньої політики і політики в галузі безпеки ЄС³³. І в цій політиці так чи інакше, враховується російський чинник, який

за нової геополітичної ситуації створює конкретні виклики. Зокрема, позиція Москви відображена в інтерв'ю міністра закордонних справ Росії Ігоря Іванова газеті «Московські новини»: «Звичайно, Україна суверенна, але водночас, коли зачіпаються наші інтереси, то, вважаю, ми, будучи теж суверенною державою, вправі говорити: так, для нас вступ України в НАТО є неприйнятним»³⁴. Нові прагматичні, економізовані відносини Росія — Захід, у випадку їхнього подальшого розвитку практично знецінюють наявні до недавнього часу в Україні можливості маневрування між партнерами і комбінування економічних і політичних чинників. Порівняння партнерських потенціалів Росії, України та інших країн-членів СНД породжує питання, чи не буде більш ефективним для Заходу реалізувати власні економічні інтереси на пострадянському просторі через взаємодію з Москвою, використовуючи її вплив, а не безпосередньо — через уряди колишніх радянських республік, вирішуючи при цьому самостійно проблему зміцнення тут свого впливу і забезпечення гарантій³⁵.

Державні програми, що доповнюють і розвивають одна одну, і мали б істотно наблизити країну до демократичних стандартів. Проте вони практично не виходили за межі відомчого середовища, не впливали на діяльність влади, не привертали належної уваги політикуму. За такий термін країни ЦСЄ реалізували до половини обсягу своїх інтеграційних планів. Українські програми, очевидно мали інше призначення. Вони здебільшого використовувались як суто бюрократичний засіб і виконувались так само формально. Така політика мала підґрунтя як у суспільних настроях, так і в орієнтації значної частини політичної еліти. Очевидним є стійке співіснування в українському суспільстві глибинних, але значною мірою пригноблених рис європейськості і набутих за останні десятиліття (нав'язаних комуністичним режимом) євразійських ознак. Здобуття незалежності не позбавило Україну цієї синкретичності. На відміну від колишніх прибалтійських радянських республік в Україні не існувало передумов для швидкої й однозначної ідентифікації суспільства як європейського. Незалежність зафіксувала своєрідну рівновагу європейських і євразійських компонентів і, таким чином, перехідний стан суспільства і держави. Проте специфіка ситуації в Україні полягає ще й у тому, що це нединамічна рівновага, що деформує суспільство, позбавляє його цілісності, гармонійності і при цьому практично не стимулює трансформацій.

Для чинної української влади проголошення європейського вибору, безумовно, було свідомим кроком. Але це було не варіантом виразу внутрішніх устремлень чи артикуляції національних інтересів. Він став одним з інструментів утвердження і здійснення самої влади, її багатофункціональним стабілізатором. Він давав можливості самовизначення, формальної самоідентифікації, презентації привабливої політичної програми.

У ширшому вимірі цей вибір, з урахуванням його популярності, претендує стати заміником, або суттєвою складовою нової національної ідеї. Європейський вибір, залишаючись декларацією, відразу почав працювати на владу і не накладав надто важких, принаймні чітких обов'язків. Він був і залишається важливим атрибутом ведення публічної політики, яка, у багатьох, у тому числі, у більшості ключових моментів не збігається з фактичними пріоритетами і спрямованістю практичних дій влади. Зазначена різниця між публічним і фактичним була постійно присутня у політико-дипломатичній діяльності Києва.

Україна протягом багатьох років фактично здійснювала політику просування до Європи як суто державний і, до того ж переважно політико-дипломатичний проект. Ця політика і зараз залишається розгорнутою назовні, а в середині країни використовується переважно як пропагандистський мотив, який, до того ж мало впливає на успадковані з радянських часів антизахідницькі настрої. Тоді як ширше прагнення інтеграції потребує відвертого діалогу із західними партнерами не тільки на рівні держави, а й політичної еліти та громадськості. Успіх повномасштабної євроатлантичної інтеграції може бути забезпечений у разі її перетворення з суто бюрократичного на суспільно-політичний проект, залучення широкого кола політичних сил, експертів для вироблення основ зовнішньої політики, яка передбачала б повноцінну участь України в європейських справах. Характерним є перебільшення значення дипломатичних зусиль і здатності укладених угод змінити реальне становище держави на міжнародній арені. Такі засоби можуть бути ефективними у врегулюванні конфліктних ситуацій, але не посилюють конструктивні потенції.

Україна виявилась виключеною з процесів європейської інтеграції майже так само, як і Росія та Білорусь. Але, на відміну від них, вона постійно декларує намір інтегруватись у європейські та євроатлантичні структури, чим позбавляє себе раціональної мети і порушує питання про свої справжні наміри. Дійсно, «європейський вибір» України працює переважно у пропагандистському полі. Він призначений національній та, частково, міжнародній громадськості, але не зачіпає тих, хто приймає рішення. Водночас, Президент Кучма, адресуючись домашній аудиторії, позначив відмінну позицію: «Нам треба виявляти більше наполегливості у всьому комплексі питань, що стосується утвердження нового міжнародного порядку, який базувався б не виключно на економічній силі, як це має місце зараз, а на принципах реального співробітництва вільних і рівноправних націй. Ми виступаємо і за подолання однобічної відкритості економік — тобто відкритості лише слабшого перед сильнішим... Сказане адресую насамперед внутрішній «адвокатурі» нинішнього світового порядку, яка, схоже, нічому не вчиться і вчитися не хоче»³⁶.

У Посланні до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році» міститься констатація: «З усіх можливих альтернатив лише євроінтеграційний курс здатний забезпечити нашій державі гідне місце в сім'ї європейських народів. Для України інтеграція в Євросоюз — це рух країни до стандартів реальної, діючої демократії та цивілізованого, соціально орієнтованого ринкового господарства». А поряд — показовий пасаж: «Захід вимагає від нас демократії вже сьогодні. Я також дуже цього хочу. Однак будемо реалістами»³⁷. Нарікання західним партнерам щодо недооцінки успіхів України в демократизації і застосування подвійних стандартів містились у промові президента з приводу річниці незалежності у серпні 2003 р. Мотив «в Європі нас ніхто не чекає» став одним з основних при підготовці до жовтневого 2003 р. саміту Україна — ЄС і взагалі став помітним явищем на завершальному етапі президентства Леоніда Кучми. Подібний підхід щонайменше ставив під сумнів принципово важливу тезу: «перетворення європейського зразка потрібні самій Україні, незалежно від перспектив членства». Все це накладало відбиток на сприйняття і оцінку перспектив виконання конкретних зобов'язань і програм співпраці, узгоджених з західними партнерами.

Було б помилкою ігнорувати й постійне дозоване обігрування контрольованими владою засобами масової інформації антизахідницьких сюжетів. Кожного разу, коли офіційному Києву не вдавалось досягти планованого дипломатичного чи хоча б інформаційного успіху, домогтися від західних партнерів визнання «значного просування» на шляху економічних і політичних реформ, громадянам давали зрозуміти, що в державі є інші пріоритети, а «власний національний шлях» не замінити стосунками з надто прагматичними партнерами. Очевидно, що чинна влада готова у будь-яку мить перейти на рейки ортодоксального патріотизму і герметизувати країну від небажаних, на її думку, зовнішніх впливів. Такий підхід дедалі ширше застосовується і у боротьбі з правою опозицією. Останні три роки президентства Леоніда Кучми жодне стратегічне питання з Україною серйозно не обговорювалося. Посилення авторитаризму, корупція, відмивання грошей, невиконання міжнародних зобов'язань, втрата довіри до вищого керівництва держави цьому не сприяли.

Інтеграція до ЄС, повноцінне повернення в Європу, безумовно, є наймасштабнішим зовнішньополітичним проектом незалежної України. І не тільки зовнішньополітичним. Адже після помаранчевої революції дійсно можна говорити про реалізацію відповідної моделі національного розвитку. В цілому європейський вибір є засобом виправлення відхилень в історичному розвитку, повернення йому природного наповнення. Він, водночас, і надає гарантії і відкриває перспективи. Значення реалізації такої стратегії важко переоцінити. Проте, наважуся стверджувати, що ризик

переоцінки існує. Так само існує й ризик надто загального, схематичного сприйняття такої мети. У будь-якому випадку Україні час перейти від доведення своєї європейської приналежності до визначення свого природного місця в Європі та тих внутрішніх і зовнішніх перешкод, які заважають нам його посісти.

Україна має домашнє завдання на кілька років наперед. Його виконання безумовно дозволить краще просувати свої інтереси в Європі. Але формат співпраці без інтеграції залишає країну в ситуації відносної геополітичної самотності і потребує вироблення особливої стратегії. Україна залишається об'єктом впливу глобальних, а, надто, європейських тенденцій і сферою інтересів Заходу. Водночас, ця обставина не надто допомагає оновленню стосунків з Росією. В цілому, ми маємо бути готові дбати про себе не покладаючись на гарантії та стратегічну підтримку партнерів. Таким чином, побудова європейської України потребує оригінального проекту. Такий проект не може і не має бути вміщений навіть у детальніші програми співпраці з ЄС. Якщо ми є сусідами і Україна є фігурантом спільної європейської зовнішньої політики, то це слід розглядати як сувору реальність на певну перспективу. Час максимально знизити емоційність сприйняття позиції Брюсселю та вибудувувати європейську політику на розумінні реальних мотивів, якими керуються партнери. Тут навіть був би доречним дозований скептицизм; нетерплячість, від якої півкроку до поступливості, має бути заміщена розважливостю і прагматизмом. Наслідком необґрунтованого ентузіазму щодо європейської інтеграції стало те, що Україна вже фактично опинилася у ситуації залежності від власного вибору, який поки не може бути реалізований. Слабкість позиції «занадто зацікавленої сторони», яку залишають у стані невизначеності, є очевидною і неприйнятною. Алгоритм відносин — «прохач і благодійник» не є надто конструктивним, і ми маємо скористатися тим, що самі європейці його відкидають.

Європейський вектор є складовою зовнішньої політики, яка потребує якісного оновлення. Таке оновлення, якщо відбувається, має переважно спонтанний характер, йому бракує системності. Те, що євроінтеграційний напрям відокремлений від решти в організаційному плані, не викликає заперечень, але це відбувається й в концептуальному плані. Інтеграція до ЄС має розглядатися як складова ширшої довгострокової стратегії забезпечення національних інтересів та оптимізації геополітичної ролі України. Відсутність позитивного сигналу з боку Брюсселя активізує розмови про норвезьку або швейцарську модель відносин України із Союзом. Поки це виглядає передчасним або навіть курйозним, але насправді, для такої постановки питання існують серйозні резони. Адже саме такий курс, який не виключає інтеграції, але й не розглядає її як самоціль,

впливає з пріоритету внутрішніх потреб європеїзації. Саме така перспектива стане єдиною реальною, якщо, за словами Віктора Ющенка, Україні доведеться рухатися шляхом євроінтеграції, не відчуваючи підтримку Європейського Союзу. Сьогодні, попри досить жвавий діалог, фактично складається ситуація паралельного зосередження Союзу на своїх проблемах, а України на своїх. Вона має бути використана для того, щоб краще зрозуміти один одного і спокійно визначити оптимальні форми співпраці та її стратегічні перспективи.

Україна потребує не чергового підтвердження європейського вибору, а переходу від загальних орієнтирів до конкретних розрахунків. Прагнення досягти критеріїв членства в ЄС має бути конкретизоване за рахунок тверезої оцінки термінів і умов інтеграції, реально вигідних самій Україні. Тепер вже очевидно, що імпульс помаранчевої революції виявився недостатнім для швидкої зміни геополітичних координат країни і вже вгасає. Розрахунки на те, що прискорений розвиток і поглиблення співробітництва з західними партнерами стане могутнім фактором реформування і, крім того, дозволить істотно послабити залежність від Росії (як це було у випадку з державами Балтії), не виправдалися. Залишається варіант реалізації європейського вибору, той, що передбачає оперття на власні ресурси і поступове подолання внутрішніх слабостей і опору авторитарних сил, що орієнтуються на євразійську модель розвитку країни. Цей варіант пов'язаний із затягуванням перехідного періоду у внутрішній політиці і змушує до складного маневрування під тиском Росії. Але при цьому він забезпечує країні більш незалежну позицію у відносинах з ЄС.

Таким чином, на доінтеграційний період країна має мати окремі пріоритети та конкретні цілі у стосунках з Союзом. Досить поширеними є пропозиції зосередитися на торгово-економічній співпраці. Існує чимало проектів щодо організації енергетичного ринку та транзиту енергоносіїв. Європа може виявити зацікавленість в реалізації масштабних проектів у сфері зв'язку, транспорту, енергетики. Такі проекти у найближчі 10–15 років можуть стати основним інструментом реального зближення. Але водночас, вони, якщо матиме місце повноцінне українське співавторство, вони мають стати формою реалізації важливих інтересів держави.

У будь-якому випадку, поза інтеграційними самозобов'язаннями України, має розвиватися паритетна співпраця. Те, що країна очікує на визнання «перспектив членства» не має ставити її в ситуацію, коли вона наче мусить йти на поступки, або відмовлятися від ініціатив у повсякденній взаємодії. То ж готовність діяти на умовах партнера не є достатньо далекоглядною: актуальні для нас проблеми у багатьох випадках не розглядаються достатньо оперативного, а головна мета, — членство, навряд чи наближається. Концентрація уваги на імплементації європейського законодавства,

розширенні сфери стабільності і деяких інших подібних питаннях виглядає дещо однобічною. Україна ризикує самотужки закріпити за собою статус старанного, але офіційно не визнаного претендента на вступ і стати цікавою ЄС саме в цій якості аж на стратегічну перспективу.

Гальмування інтеграції має своєю причиною й слабкі двосторонні зв'язки. Вона ж є імпульсом до їх розвитку. Уточнення, артикуляція інтересів України у відносинах з європейськими країнами є як ніколи актуальною. В усякому разі, розраховувати на те, що їх можуть повноцінно замінити співпрацею з Союзом, не варто. Такі відносини можуть бути особливо важливими ще й для того, щоб бути готовими використати нерівномірність інтеграційних процесів, яка вірогідно зростатиме. Так само слід передбачати урізноманітнення форм співпраці з сусідами і можливість появи «транс союзних» субрегіональних проектів. Тут можуть виникнути більш органічні, ніж ЄП доповнення до «великої інтеграції», у вигляді поглиблення співпраці з Вишеградською четвіркою, або розвитку польсько-німецької ініціативи.

Нарешті, до оновлення європейської політики підштовхує ситуація в українсько-російських відносинах. Росія фактично розкрила всі карти і цим жорстко заохочує до того, аби повністю відмовитися від сподівань і покладатися на розрахунки. Майже цивілізована економічна агресивність Москви не дає шансів на те, аби Захід відмовився від позиції спостерігача. У найближчій перспективі Україна переважно залишається сам на сам з Росією. Але, якщо Європа далека від того, щоб цілеспрямовано впливати на наші стосунки з Росією, сама Україна може вигідно позиціонувати себе у російсько-європейських відносинах. Участь України в транзиті російських енергоносіїв та в європейських проектах альтернативного енергопостачання сприятимуть розвитку системи конструктивної гео економічної взаємозалежності.

Водночас, Європа стоїть перед проблемою забезпечення стабільних конструктивних відносин з Росією, — потужною державою, яка у середньотерміновій перспективі не поділятиме базові європейські цінності. Інтереси України вже сьогодні є дуже подібними до європейських і саме вона може запропонувати Європі реальний варіант її вирішення і взяти на себе частину необхідних зусиль. Тут мається на увазі й культурна близькість і новий досвід у налагодженні партнерства між представниками євроатлантичного і євразійського простору, і демонстрація більш перспективної, ніж російська, моделі посткомуністичних трансформацій.

Україні час ревізувати суперечливі досягнення останнього періоду і знайти кращий шлях підвищення свого конкурентного потенціалу і здатності бути повноцінним суб'єктом міжнародних відносин. Країна має пройти через період внутрішньої зосередженості і консолідації, що

дозволили б їй поставити свою європейську політику на основу фундаментальних національних інтересів. Основою успішності євроінтеграційних зусиль може стати не квапливість дипломатії, а послідовність реформ і виваженість зближення, не прагнення до формального результату, а врахування усієї сукупності реальних обставин і тенденцій. Зрештою, саме така політика відповідає справжнім європейським традиціям.

3.4. Концептуальні підходи до проблем безпеки

Національна безпека є первинною, базовою умовою національного буття, найважливішим життєво важливим національним інтересом. Рівень її забезпеченості позначається на можливостях досягнення будь-яких інших національних цілей. При цьому кожна держава та кожне суспільство, мають специфічні «родові» проблеми у галузі безпеки, пов'язані з їх власними якостями. Зміст, характер загроз та ризиків безпосередньо залежить від розвиненості, цивілізованості суспільства та його міжнародних зв'язків. Рівень національної безпеки врешті визначається здатністю до її адекватної оцінки та оптимальної протидії. Перебільшення небезпеки є не менш серйозною помилкою ніж її применшення чи невірне розуміння. Безпека завжди певною мірою суб'єктивна і, таким чином, потребує «якісного» суб'єкта.

Характер офіційно виявлених небезпек і реакції на них є показовими ознаками конкретного суспільства. Загрози, що їх відчуває імперія, цілковито відмінні від притаманних нормальній національній державі, так само вони майже протилежні у сателіта та країни незалежної. Демократичні країни аксіоматично чутливі до небезпек, схильні деталізувати ризики та виклики, але ніколи їх не вигадують. Родовою ознакою авторитарних режимів, як більш примітивних, є масштабні антагонізми та відповідні небезпеки. Таким режимам властиве створення реальних та продукування уявних загроз і, як наслідок, — ірраціоналізм зовнішньої політики. Врешті, авторитаризм становить загрозу для демократії, а вона — для диктаторів. Суспільство, що перебуває в стані глибокої кризи, значною мірою втрачає відчуття небезпеки. Для нього — принаймні для більшості його членів — загрози вже здійснилися і гірше стало реальністю.

Посткомуністичний регіон за останні роки виявив себе як зона багатовимірної нестабільності і демонструє щонайменше дві принципові якісні відмінності щодо джерел та виявів небезпеки: розбіжність небезпек для особистості, суспільства й держави, істотно відмінне сприйняття загроз різними соціальними групами й політичними силами; безумовне переважання внутрішніх загроз над зовнішніми. Безпосередній вплив засад

внутрішнього буття на стандарти безпеки надає останнім чіткого якісного виміру. Безпека в межах СНД, чи то безпека на основі окремого стратегічного військово-політичного партнерства з Росією, не буде безпекою незалежної української держави. В пострадянському просторі все ще не склалися умови для справжніх цивілізованих паритетних відносин, а самі ці відносини не набули повною мірою ознак міжнародних. Це є наслідком незавершеності та недостатньої органічності процесу становлення нових незалежних держав, наявності фундаментальних об'єктивних і суб'єктивних проблем подолання ними «республіканського комплексу». В євразійському просторі чинники зовнішньо та внутрішньополітичні закономірно переплетені у дуже складний спосіб, а внутрішньополітичні процеси мають величезну амплітуду вірогідних наслідків.

Мета демократичних трансформацій суспільства, полягає, зокрема, у зміні орієнтирів щодо цілей і засобів гарантування безпеки. В Україні цей надскладний процес має ще більш загальну функцію — формування (чи не вперше в історії) суспільних уявлень про національну безпеку і потреби в ній як атрибутів зрілої політичної нації та сучасної європейської держави. В Україні не набуло поширення сприйняття безпеки як передовсім суспільного феномену. Деталізованість офіційної концепції національної безпеки, значна увага, що приділяється їй економічному, екологічному, демографічному, інформаційному та деяким іншим спеціальним аспектам, не дає необхідної якості. Спрошеність і схематичність, прив'язаність до потреб державного механізму визначають обмеженість підходів до проблем безпеки у її внутрішньому та міжнародному вимірах, особливо з огляду на сучасні європейські стандарти. Безпека — це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави, міжнародної системи від внутрішніх та зовнішніх загроз. Тільки увага до всіх основних об'єктів та рівнів безпеки, так само, як і природний розподіл активної та пасивної ролей можуть бути достатньо ефективними. При цьому зміст та оцінки стану безпеки є значною мірою суб'єктивними і відносними. Вони залежать від умов існування, рівня розвитку і цивілізованості людської спільноти, і самі позначають їх. Суспільний прогрес підвищує і ускладнює вимоги до безпеки і сам значною мірою полягає у підвищенні стандартів безпеки.

Безпека належить до найбільш багатовимірних і складних феноменів людської цивілізації. Абсолютна безпека об'єктивно неможлива. Вона не має абсолютних і незмінних критеріїв і навіть цілком усталених за своїми характеристиками і інтересами суб'єктів, що породжує її внутрішню суперечливість. Природними є не тільки прагнення до забезпечення максимальної безпеки, а й перманентне з'ясування її змісту. Навколо проблем безпеки відбувається зіткнення інтересів як у внутрішньополітичній, так

і у міжнародній сфері. У першій питання безпеки концентруються навколо стосунків людина — держава та суспільство — держава і детермінуються загальним рівнем демократичності. При цьому в межах цих стосунків значною мірою визначається тип та конкретний зміст національних інтересів і національної стратегії у сфері безпеки. Якісні параметри внутрішньої та зовнішньої безпеки завжди жорстко пов'язані, а для сучасних розвинених спільнот є подібними. Безпека не є певним фіксованим станом, так само, як і політика в галузі безпеки не має і не може орієнтуватися на збереження статус-кво. Однією з вимог до ефективної політики в галузі безпеки є її постійний моніторинг і супроводження політичними та управлінськими кроками. Для забезпечення безпеки дедалі виразнішою стає потреба в і в якості урядування, і у якості самої влади, передовсім довіри до неї.

Рівень здатності влади відповідати вимогам у сфері безпеки на національному рівні, стиль мислення її провідників, є визначальними і для її ефективності на міжнародній арені. Питання безпеки є первинними, базовими, такими, що визначають засади відносин між державами. Серед інших сфер відносин вони характеризуються водночас найбільшою конфіденційністю і конфліктністю, найменшою придатністю до гармонізації та розвитку співпраці. Закономірно, що історія міжнародних відносин з давніх часів складалась з драматичних зіткнень держав і вирішення питань безпеки для одних за рахунок безпеки інших. Потреби зміцнення безпеки держав завжди були головними аргументами на користь розвитку силових компонентів, гонитви озброєнь, експансії і завоювань. Так само завжди існувало розуміння того, що забезпечення безпеки для всіх є найскладнішою принциповою проблемою, без вирішення якої мир і стабільність є недосяжними. І якщо західний світ і, зокрема Європа відійшли від таких «класичних» підходів, і свої взаємини, як і колективні інтереси, у сфер безпеки ґрунтують на принципово інших засадах, то Україна і відчуває на собі, і продукує синкретичні підходи.

Стійкою є тенденція диверсифікації змісту безпеки. Ключовим, інтегративним виміром безпеки є вимір політичний. Він, водночас є комплексним, всеохоплюючим, таким, що детермінує зміст і загальні можливості реалізації стратегії національної безпеки. В окремих регіонах набувають розповсюдження нові неklasичні проблеми безпеки: інтернаціоналізація внутрішніх конфліктів, парамілітарні загрози, розповсюдження політичного тероризму, які потребують особливих форм співпраці між акторами.

Найбільш складною проблемою забезпечення національної безпеки є подолання внутрішніх суперечностей щодо її базових положень. З цієї точки зору безпека певної держави органічно пов'язана з її самодостатністю, внутрішньою інтегрованістю, відсутністю принципових незбігів

небезпек для особистості, суспільства і влади. Це стає реальним за умов розвиненої правової демократії. Водночас, для неусталених перехідних суспільств характерним є істотно відмінне сприйняття загроз різними соціальними групами і політичними силами, так само, як і безумовне переважання внутрішніх загроз над зовнішніми. Внутрішні загрози національній безпеці фактично є найбільш багатоманітними і складними. Коли сьогодні дослідники констатують диверсифікацію загроз безпеці міжнародній, треба мати на увазі, що такі її «нові» виміри як економічний, соціальний практично завжди існували на національному рівні. Загрозу може становити будь-яка проблема в разі її загострення чи виходу з-під контролю. Суттєвою є розподілення їх на ті, що мають зовнішнє походження і, таким чином підпадають під міжнародне регулювання і ті, що переважно пов'язані з внутрішніми обставинами.

Окрема група загроз пов'язана з вірогідністю використання недружніми зовнішніми силами певних внутрішніх слабостей: активних сепаратистських рухів, антипатріотичної опозиції, неконтрольованих масштабних соціальних процесів. За відсутності такого використання небезпека існує у формі ризиків, які міжнародними засобами можуть бути лише нейтралізовані. Їх усунення залежить від успішності відповідної внутрішньої політики. Менш гострими, але водночас найбільш складними, є опосередковані загрози невоєнного характеру. Передовсім це економічні загрози, пов'язані з низькою самодостатністю і конкурентоспроможністю національної економічної і фінансової системи. Найбільш яскравими прикладами таких загроз є висока залежність від імпорту енергоносіїв та продовольства, зростання зовнішніх боргів. Їх усунення може бути тільки результатом проведення реформ і прискореного розвитку. Міжнародні чинники тут можуть грати тільки обмежену роль.

Внутрішнім загрозам притаманна внутрішня суперечливість — зміст загроз державі як такій, суспільству, окремим спільнотам і особистості ніколи не бувають цілком подібними і закономірно сприймаються по-різному. Зазначені суб'єкти безпеки часто конкурують між собою у визначенні концептуальних засад і пріоритетів політики безпеки. Специфічну групу внутрішніх загроз державній безпеці полягають у вірогідності нелегітимної зміни політичного ладу, територіального складу і устрою держави. Загрози суспільству можуть бути класифіковані за наступними категоріями: порушення норм демократії, тінізація політичного життя, неефективне урядування за якого джерелом загроз є сама влада; внутрішні розколи та соціальна напруженість. Окрему категорію складають небезпеки, пов'язані з об'єктивними неспровокованими кризовими явищами у державі та суспільстві. При цьому досвід останніх десятиліть свідчить, що дійсна безпека можлива лише за умов її одночасного і гармонійного

забезпечення в усіх зазначених вимірах. Внутрішні за походженням загрози закономірно домінують у державах, що розвиваються, у перехідних країнах.

Внутрішні небезпеки долаються важче, адже йдеться про більш жорстке обмеження прийнятних засобів, передовсім силових. Врешті ліквідація внутрішніх загроз у багатьох випадках можлива лише шляхом самоперетворень, необхідність яких доводиться доводити у внутріполітичній боротьбі. Широке міжнародне визнання і практичне розповсюдження норм демократії суттєво видозмінює і певною мірою уніфікує вимоги до внутрішніх аспектів національної безпеки. Її необхідними умовами стали політичний плюралізм, верховенство права, громадський контроль за силовими структурами. Водночас, утвердження зазначених норм у певних державах безпосередньо впливає на їх партнерський потенціал і характеристики міжнародного простору.

Ущільнення міжнародної співпраці, інтеграція мінімізує відмінності між зовнішніми та внутрішніми проблемами безпеки, що й окреслює можливість і потребу побудови ефективної системи регіональної безпеки. Процеси інтернаціоналізації фактично змінюють характер багатьох проблем безпеки: з зовнішніх вони перетворюються на внутрішньогрупові, набувають комплексних ознак і заохочують створення адекватних механізмів регулювання. Практичне значення напрацьованих у повоєнні роки засобів за сучасних умов дедалі більше знижується; реальні проблеми безпеки все більше урізноманітнюються. Надозброєність, з одного боку, і економізація та гуманізація небезпек та ризиків вимагає якісно нової системи самоврядування і самозахисту спільнот. Стандарти безпеки виявляються тісно пов'язаними зі стандартами урядування, політичної та соціальної організації. Для сучасної України це створює особливі проблеми та обмеження у співпраці з найбільш перспективними партнерами.

Внутрішнім загрозам притаманна внутрішня суперечливість — зміст загроз державі як такій, суспільству, окремим спільнотам і особистості ніколи не бувають цілком подібними і закономірно сприймаються по-різному. Зазначені суб'єкти безпеки часто конкурують між собою у визначенні концептуальних засад і пріоритетів політики безпеки. Специфічну групу внутрішніх загроз державній безпеці полягають у вірогідності нелегітимної зміни політичного ладу, територіального складу і устрою держави. Загрози суспільству можуть бути класифіковані за наступними категоріями: порушення норм демократії, тінізація політичного життя, неефективне урядування за якого джерелом загроз є сама влада; внутрішні розколи та соціальна напруженість. Окрему категорію складають небезпеки пов'язані з об'єктивними неспровокованими кризовими явищами у державі та суспільстві. При цьому досвід останніх десятиліть свідчить,

що дійсна безпека можлива лише за умов її одночасного і гармонійного забезпечення в усіх зазначених вимірах. Внутрішні за походженням загрози закономірно домінують у державах, що розвиваються, у перехідних країнах. Випадок України підтверджує загальні міркування приведені вище. Табл. 48 та 49 досить наочно ілюструють питому вагу та відносну гостроту викликів та загроз зовнішнього та внутрішнього походження.

Таблиця 48

Чи існує загроза Україні від...?³⁸ (%)

	Так	Ні	Важко відповісти
Української влади	40	43,8	16,1
Міжнародного тероризму	38	40,9	21,1
НАТО	36,9	44,4	18,7
США	36,8	48,9	14,3
Протистояння між різними регіонами України	32,8	48,9	18,2
Росії	18	71,5	10,5
Інших країн	11,2	64,7	24,1

Таблиця 49

Чи існують для України наведені загрози?³⁹ (%)

	Існує	Не існують і є всі передумови запобігти їй виникненню	Не існують, але може виникнути	Важко відповісти
1	2	3	4	5
Порушення територіальної цілісності держави під впливом внутрішніх чинників	51,0	12,7	31,9	4,2
Анексія частини її території іншою державою	25,5	31,9	38,3	4,2
Втрата або обмеження державного суверенітету	40,4	10,6	46,8	2,1
Втягування України в конфронтацію міжнародних суб'єктів	42,5	12,7	40,4	4,2
Втягування України у збройні конфлікти на території сусідніх країн	6,4	31,9	48,9	12,7
Поширення міжнародних конфліктів на територію України	0	42,5	44,7	12,7
Погіршення міжнародного іміджу України	95,7	0	4,2	0

1	2	3	4	5
Узурпація влади певними політичними силами	85,1	0	12,7	2,1
Економічний занепад	53,2	10,6	36,2	0
Позбавлення (або значне ускладнення) доступу України до ресурсів (насамперед енергоресурсів)	68,1	0	29,8	2,1
Позбавлення (значне ускладнення) доступу України до іноземних ринків збуту вітчизняної продукції	44,7	14,9	38,3	2,1
Критична залежність стратегічних підприємств, галузей економіки від іноземного капіталу	42,5	12,7	40,4	4,2
Переростання внутрішніх протиріч на відкриті конфлікти із застосуванням сили	36,2	6,4	53,2	4,2
України на буферну зону	55,3	2,1	31,9	10,6
Поширення на територію України міжнародного тероризму	6,4	36,2	53,2	4,2
Зниження ефективності силових структур до рівня, що не забезпечує надійний захист від існуючих та потенційних загроз	34,0	4,2	25,5	2,1
Високий рівень бідності населення, конфліктогенний рівень майнового розшарування населення України	76,5	0	23,4	0
Руйнування системи суспільних цінностей	74,5	0	23,4	2,1

Опитування громадської думки, проведене Київським міжнародним інститутом соціології у вересні 2008 р., тобто на фоні загострення міжнародної обстановки внаслідок конфлікту між Грузією та Росією, ще раз підтвердило, що головні небезпеки мають внутрішню природу. На питання про головні загрози для України в найближчий рік 76,3% респондентів вказали «економічний занепад», 39,5% — «розділення країни», 24,8% — «повну концентрацію влади у окремої політичної сили». Наявність зовнішніх загроз визнала відносна меншість громадян: з боку Заходу — 25,4%, з боку Росії — 19,7%⁴⁰. Визнання таких пропорцій і відповідна концентрації уваги відображається в офіційних документах. У Законі «Про основи національної безпеки України» серед загроз національним інтересам і національній безпеці виділено тільки три, що стосуються зовнішньополітичної сфери і які складають мінімальний «обов'язковий набір» практично для кожної держави, — посягання на державний суверенітет

і територіальну цілісність, втручання у внутрішні справи, воєнно-політична нестабільність. Набагато ширшим є перелік загроз в кожній з таких сфер як державна, воєнна та сфера безпеки державного кордону, внутрішньополітична, економічна, соціальна та гуманітарна, науково-технічна, екологічна, інформаційна⁴¹. Очевидно, що в багатьох аспектах, водночас, внаслідок значної загальної залежності від зовнішніх чинників, країна зацікавлена в набутті визначеного міжнародного статусу в безпековому форматі, аби мати передумови для вирішення внутрішніх проблем. До визначеності у питаннях геополітичних пріоритетів так само спонукають і розширення ЄС та НАТО на Схід і суперечливі процеси на пострадянському просторі.

Протягом усього періоду державної самостійності обговорювалися дві стратегії забезпечення національної безпеки: позаблоковість та євроатлантична інтеграція. Чи було щось більше, ніж обговорення? Загалом так, адже досить інтенсивні міжнародні контакти постійно мали таку складову, як пошук шляхів отримання надійних міжнародних гарантій незалежності та суверенітету. Останні п'ять років формально діє рішення щодо вступу до НАТО і реалізуються відповідні національні та двосторонні програми. Проте, з огляду на громадську думку і позиції провідних політичних сил, доводиться констатувати, що остаточний вибір не зроблено, і шлях до консенсусу еліт не скорочується. Зі старту незалежності українська влада взагалі ухилялася від чіткого вибору, розуміючи, або відчуваючи, що практичні кроки в рамках будь-якої певної стратегії будуть надто важкими, а успіх не є гарантованим. Адже обидві стратегії потребують вагомої зовнішньої підтримки.

Досить довгий час у політичному дискурсі дві концепції не виглядали жорстко альтернативними, а такий варіант, як приєднання України до Ташкентського договору серйозно не обговорювався. Фактично на самому старті незалежності вдалося зняти небажану перспективу військово-політичної євразійської реінтеграції, яка б суттєво обмежила геополітичну свободу держави. Позаблоковість заблокувала і замінила її, вона розглядалася не стільки як реальна формула міжнародного укорінення держави, а як свідчення м'якого геополітичного виокремлення з союзного цілого, неконфліктного розлучення, а певною мірою й як умова незалежності. Саме цю роль проголошений в «Декларації про державний суверенітет України» «намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках»⁴², виконав успішно. Не випадково, цей намір в Декларації був безпосередньо (текстуально, — в одній фразі, через кому) прив'язаний до без'ядерного статусу держави, який, що симптоматично, був реалізований. В цьому аспекті Україна відчула високу зацікавленість стратегічних партнерів.

Кроком на шляху реалізації наміру стати нейтральною державою стало закріплення у ст. 17 Конституції України положення, що «На території України не допускається розташування іноземних військових баз». Додатковою платою за незалежність стало збереження російської військової присутності, поява в перехідних положеннях Конституції застереження щодо «Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань». В цьому аспекті позаблоковість, як і припис Основного закону, більше перешкоджають новому стратегічному зближенню з Росією, ніж розвитку партнерства із Заходом. Характерно, що відбулася трансформація ідеї постійного нейтралітету на менш чітку і категоричну позаблоковість. Але й вона не була сприйнята партнерами і не отримала офіційного міжнародно-правового закріплення. Можна говорити про недостатню послідовність та наполегливість української дипломатії, але брак зацікавленості з боку провідних держав був достатньою причиною того, що позаблоковість не згадується ні в повномасштабному договорі з Росією, ні в Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО.

Досить тривале мирне співіснування позаблоковості та євроатлантичної інтеграції пов'язане й з фактичною розмитістю змісту, характерною для останньої. У Законі «Про основи національної безпеки України міститься таке комплексне завдання: «Забезпечення повноцінної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією...»⁴³. Насправді, паліативів не існує, а аналізувати слід тільки перспективи української позаблоковості та інтеграції в НАТО.

Українська позаблоковість є специфічним багатофункціональним феноменом. Її походження безпосередньо пов'язане з геополітичними детермінантами унезалежнення та геополітичних перетворень пострадянського простору. Прагнення реальної незалежності потребувало рішучого розриву як з доктринальною, так і з воєнно-стратегічною спадщиною часів СРСР і беззастережного відокремлення від його фактичного спадкоємця — Росії. У політичному вимірі необхідно було вивести народжувану державу з системи протистояння, а у міжнародно-правовому, — з тенет обтяжливих та й просто зайвих зобов'язань. Важливим аргументом на користь такого курсу було прагнення США, а також Франції та Великобританії уникнути «розповзання» ядерної зброї і не збільшувати кількість учасників системи угод з обмеження стратегічних озброєнь. Денукліаризація стала своєрідним доповненням до української позаблоковості і надала їй характерних рис. Вона, як вважалося, була вагомим аргументом

щодо отримання міжнародних гарантій безпеки. Президент Леонід Кравчук заявляв, що «Україна має право вимагати від ядерних держав гарантій її національної безпеки» у формі «юридично зобов'язуючого політичного документу», який містив би зобов'язання не застосовувати проти України ядерну або звичайну зброю, загрозу силою та утримуватись від економічного тиску для розв'язання суперечок, поважати територіальну цілісність та непорушність кордонів України⁴⁴. Результати чотирирічних зусиль були незадовільними. Тристороння Заява⁴⁵ президентів США, Росії та України, ухвалена в результаті зустрічі в Москві у січні 1994 р. та Будапештській Меморандум від 5 грудня 1994 р. не додали Україні практично нічого, що виходило б за межі стандартних запевнень, які отримують держави, що приєднуються в якості без'ядерних до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї⁴⁶. Це той приклад, який переконує у нереальності домогтись надійних гарантій, які б могли стати міжнародно-правовою основою української позаблоковості.

Але позаблоковість має й первинні, концептуальні вади. Вона певною мірою консервує міжнародну ситуацію навколо України, але не сприяє профілактиці та усуненню ризиків та загроз. За наявності значних незбігів у ціннісних засадах та пріоритетах міжнародної політики Заходу і Росії, щодо позаблокової України починає працювати тенденція її перетворення на стратегічний бар'єр між ними. Вихід на перший план економічних, екологічних та інших несилкових аспектів безпеки мінімізують значення позаблоковості і вимагають найактивнішої участі в інтеграційних процесах, а таким чином і унеможливають нейтральність у ціннісних та геополітичних орієнтаціях.

Цілком очевидно, що певна форма нейтралізму відповідала й відповідає суперечливим настроям політичної еліти, нівелює брак загальнонаціонального консенсусу щодо геополітичних пріоритетів і стратегії забезпечення національної безпеки. Позаблоковість стала закономірним проявом невизначеності, перехідного стану українського суспільства, у якому ще не визріли внутрішні передумови для однозначного вибору щодо базових цінностей, стратегії розвитку, геополітичної орієнтації. Зберігаються істотні розбіжності в оцінці змісту та витоків загроз національній безпеці різними верствами населення і політичними силами. Характерним залишається неостаточна унезалежненість та деідеологізованість підходів до питань безпеки. Зокрема, це позначається, з одного боку, у наявності особливої вразливості щодо російського впливу, з іншого — у застарілому, спотвореному сприйнятті західних структур безпеки. Це призводить, зокрема, до «цільового» побоювання звільнитись від звичної російської опіки і подібного ж остраху потрапити у залежність від потенційних нових незвичних «інакших» партнерів.

2002 р. приніс помітні зміни у ситуацію з позаблоковістю. Результати засідання Комісії Україна-НАТО у Рейк'явіку та Ухвалення Радою національної безпеки і оборони нової стратегії позначили намір набути членства в Альянсі. Після кількох років фактичного забуття самої ідеї євроатлантичної інтеграції, без жодних об'єктивних змін у зовнішньополітичних пріоритетах, офіційний Київ змінив цілі співпраці з НАТО. Верховна Рада 23 жовтня 2002 р. провела парламентські слухання про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО і ухвалила Рекомендації, де відзначила, що «євроатлантична інтеграція України є суттєвим фактором зміцнення її національної безпеки, покликаним сприяти розвитку демократичних інститутів, громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини, і, таким чином, відповідає життєво важливим інтересам Українського народу»⁴⁷. На слуханнях був підтриманий курс на набуття повноправного членства в НАТО.

У травні Рада національної безпеки й оборони рекомендувала вступити до НАТО. У листопаді 2002 року на самміті у Празі Україна і НАТО прийняли План дій і План цілей на 2003 рік. У січні 2003 р. Президент Кучма створив і очолив Державну раду з питань Європейської та євроатлантичної інтеграції України. При цьому він заявив: «Як голова держави я несу повну й особисту відповідальність за визначення і реалізацію курсу України на європейську і євроатлантичну інтеграцію»⁴⁸. У Посланні Верховній Раді 15 квітня 2003 р. Президент Кучма оцінив нову стратегію щодо НАТО як зміну у засадах зовнішньої політики: «Це рішення про внутрішньополітичні пріоритети і зовнішньополітичні орієнтири розвитку має винятково важливе значення для майбутнього України як впливової держави європейського регіону. Ним покладено край багаторічним ваганням і невизначеності». До Послання Президента Верховній Раді 2003 р. була включена окрема доповідь «Євроатлантична інтеграція України: сучасний стан та перспективи». В ній зазначається: «Вибір Україною основних стратегічних партнерів — це також питання ефективності нашого включення в існуючу систему розподілу функцій і ролей у сучасному геополітичному та гео економічному просторі. Він ґрунтується на стратегічному баченні шляхів розвитку держави, її національних інтересів і засобів їхньої реалізації. ...Усвідомлюючи важливість мати надійних стратегічних союзників серед європейських країн, головним вектором зовнішньополітичної діяльності держави визначено курс на євроатлантичну та європейську інтеграцію. Така стратегія істотно впливає на весь спектр пріоритетів зовнішньої активності держави, на формування нової моделі громадянського суспільства та національної безпеки. Розвиток взаємин з іншими державами та групами держав має узгоджуватися з основним курсом нашої держави і будуватися відповідно до її національних

інтересів»⁴⁹. Чи було все це свідченням дійсної відмови і, тим більше практичного відходу від позаблоковості? На рівні офіційних заяв повної визначеності не з'явилось. Переважно продовжували говорити не про вступ, а про інтеграцію як процес. Зберігалися всі ознаки балансування між заходом і Росією. Насправді виникли нові більш фундаментальні невизначеності. Так само, як раніше практично нічого не робилося для досягнення реальної позаблоковості, зараз у діях влади не видно реальних намірів і здатності реалізувати стратегію колективної безпеки. Показовим є епізод із текстом Воєнної доктрини. Президент Леонід Кучма Указом № 648 від 15 червня 2004 р. затвердив документ, який містив положення щодо набуття повноправного членства в НАТО, а за місяць, Указом № 800 вилучив його. Формулювання щодо мети вступити до НАТО було відновлено Указом № 702 від 21 квітня 2005 р. Президента Віктора Ющенка.

Якісно ситуація змінилася тоді, коли новий Президент зробив вступ до НАТО пріоритетом свого зовнішньополітичного курсу. З 2005 р. починається дійсне протистояння позаблоковості та євроатлантичної інтеграції. Обидві ідеї стали активно використовуватися у внутрішньополітичній боротьбі, їх прибічники суттєво перерозподілилися у порівнянні з попереднім періодом. Обидві ідеї стали інструментом боротьби за електорат внаслідок чого, їх здатність сприяти оптимізації зовнішньополітичного курсу суттєво знизилася. Інтелектуальні засоби наближення консенсусу щодо зовнішньополітичних пріоритетів стали неефективними. Особливо спотвореною виявилася ідея євроатлантичної інтеграції. Масова свідомість, яка ще не повною мірою звільнилася від радянських штампів, додатково засмічується штучними фобіями. Переважна більшість українців (57%) вважає, що Україна сьогодні не здатна захистити себе власними силами. Протилежної думки дотримуються лише 28,9%⁵¹. Але загалом, суспільство виявляється нездатним адекватно оцінити зовнішні загрози і обрати оптимальну стратегію забезпечення безпеки.

В експертному середовищі домінує позитивна оцінка євроатлантичної інтеграції України. Вважається, що вступ до НАТО відповідає стратегічним інтересам держави. Потреба інтеграції пояснюється як конкретними міркуваннями підвищення захищеності, так і з огляду на цивілізаційне та геополітичне самовизначення. Переваги вступу до НАТО полягають у наступному. Вступ до НАТО означатиме, що Україна підтверджує європейський цивілізаційний вибір, оскільки модель НАТО найбільшою мірою відповідає інтересам України, виходячи із засад демократії та прав людини, що записані в принципах НАТО. Жодна міжнародна організація не може дати більших гарантій суверенітету, незалежності й територіальної цілісності своїм членам. Вступ до НАТО, якби українське суспільство було готове приєднатися до того самого розуміння проблем безпеки, яке

властиве країнам-членам НАТО, — був би органічним кроком, що відкриває кращі перспективи модернізації держави. Участь у системі колективної безпеки суттєво полегшує фінансовий оборонний тягар у порівнянні з нейтральними державами⁵². Досвід нових членів НАТО свідчить також про розширення можливостей співучасті у подальшому розвитку цієї спільноти, презентацію власних можливостей, власних інтересів. Так само йдеться про привабливі перспективи співпраці в економічній та науково-технічній сферах. Можна також говорити про подолання ізолюваності, і не тільки ізолюваності держави в системі її міжнародних стосунків, а й психологічної ізолюваності, яку відчуває значна частина громадян України, — неготовності до відкритості, до конкуренції. Таке зближення мало б прискорити модернізацію масової свідомості українських громадян, її осучаснення.

Аргументи на користь членства в НАТО є дуже вагомими. Але сам рух до вступу містить перешкоди як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Перші стосуються труднощів реформування (виконання вимог членства), що описані у II дослідження. Другі полягають у російському чиннику, що впливає і на власний вибір українського суспільства та політикуму і на позицію євроатлантичної спільноти, що розглядається у V розділі. Констатуємо, що ці проблеми не мають належного концептуального супроводження. В Україні досі не вироблено розвинених теоретичних засад розбудови відносин з Росією, здобуття геополітичної свободи і правильного позиціонування в системі відносин між Росією та Заходом. Плани євроатлантичної інтеграції, попри інформаційні програми, не мають належного імплементаційного супроводження, отже, не мають органічного шляху до суспільної підтримки.

3.5. Висновки. Практика не підпорядкована теорії

Існують об'єктивні передумови і практична доцільність залучення зовнішніх чинників для національного розвитку не тільки в економічному і науково-технічному вимірі, а й соціально-політичному. Для України це особливо актуально, адже вона вимушена не тільки прискіпливо збирати, відвойовувати, концентрувати матеріал для формування засад власної ідентичності, а й «запозичувати» ідеї та досвід. Україна, для перетворення у самодостатню сучасну сильну націю потребує тривалого перехідного періоду. За сучасних реалій це не може бути періодом «внутрішньої зосередженості», — здійснення таких перетворень не можливе за умов ізоляції. З точки зору потреб зміцнення державності і вдосконалення довготермінової стратегії в Україні гостро стоїть питання про співвідношення

національного і інтернаціонального. Ця проблема ускладнюється історичним відставанням внутрішніх процесів від пануючих сучасних міжнародних, надто європейських тенденцій. Очевидно, що перспективи національного відродження і прискореного поступу України пов'язані з подоланням цього відставання, побудовою відкритого суспільства і інтеграцією у міжнародний простір. Опанування закономірностями процесів на європейському та євразійському просторі і шляхів оптимізації свого місця в них, — завдання яке досі не вдалося виконати якісно.

Вже зараз неоднорідність євразійського простору обумовила посилення відцентрових тенденцій різної спрямованості. Якщо основою європейської інтеграції є широкомасштабна сумісність різноманітних суспільних інтересів і щільної тканини мікроінтеграційних зв'язків, що обслуговуються міждержавними угодами, то на євразійському просторі інтеграційні процеси мають якісно інший характер. Тут, по-перше, самий процес спрямований згори вниз при винятковій ролі держави, по-друге, повною мірою позначається недемократична природа державності, пригноблений стан суспільства. Усе вирішує взаємодія політичних режимів, тоді як зв'язки у форматі третього сектору практично не розвиваються і впливу на міждержавні відносини не мають.

СНД стала формою колективного ізоляціонізму і консервації особливого режиму міждержавних відносин. Вона закріпила за собою роль альтернативи економічним і противаги військово-політичним європейським і євроатлантичним структурам. Консервація соціально-економічних і політичних посткомуністичних реалій, що відбувається у євразійському просторі вже виявила себе як явище не випадкове і не тимчасове. Панівні еліти ННД цього регіону демонструють відмову від демократизації. Попри розвиток і диверсифікацію торгівельно-економічних відносин, загальом міждержавні зв'язки у регіоні перетворились на чинник утвердження авторитарних режимів, які формують зовнішню політику спрямовану не так на використання потенціалу співпраці заради національних інтересів, як на консервацію стану, вигідного лише правлячій верстві.

Порозуміння між національними номенклатурами позбавило розпад наддержави особливого драматизму і, водночас, суттєво знизило цінність, якісні характеристики здобутої незалежності. СНД увібрала в себе не тільки ознаки нерівноправності відносин між ННД, а й особливості політичних режимів та політичного лідерства. Співдружність органічно не орієнтована на перетворення на регіональну міжнародну організацію. Роль міжнародного права та відповідних міжнародних стандартів діяльності в її діяльності була не більшою, ніж роль права в державах-учасниках. Вона відразу набула ознак клубу президентів, що окреслило не тільки величезну роль їх особистих стосунків, а й переважно неформальний

і мало прозорий стиль ведення справ. Особливо це стосується ельцинського періоду, але й спроби останніх років реформувати організацію засвідчили, що як інструмент співпраці вона не є ефективною. СНД консервує архаїчність, провінційність, при цьому сама маргіналізується і не може забезпечити прийнятних перспектив. Більше того він не надає достатніх можливостей для вирішення гострих актуальних проблем. Ці вади лише частково долаються за рахунок субрегіональних об'єднань та у форматі двосторонніх відносин. Але загальна спрямованість, — гальмування демократичних перетворень та взаємопідтримка президентів, які відіграють роль гарантів дотримання взаємних домовленостей.

Попередній суспільний лад обумовив, денационалізацію республіканської влади та бюрократії, а жорстка централізація — її недержавний, несамостійний характер. Відсутність протягом десятиліть повноцінного національного буття й примусова соціалістична інтеграція виховали в посткомуністичних країнах глибоко ешелоновану компрадорську правлячу верхівку. Звичайно, означені суспільні мутації на теренах СНД виявилися набагато глибшими, ніж у Центрально-Східній Європі чи навіть у країнах Балтії, що й позначається на становленні пострадянських ННД. Жорстка зовнішня залежність та інтернаціоналістська уніфікованість політичного життя довгий час унеможлилювали в принципі реалізацію національної стратегії розвитку і навіть пригнічували стратегічне мислення як таке. Стратегія загалом була монополією Москви.

Закономірно, що різка та загалом непередбачувана зміна статусу державності наклала особливо глибокий відбиток на владу, яка не стільки керувала процесом суверенізації, скільки пристосовувалася до нього. Це стало характерною ознакою «євразійського простору», де незалежнення відбулося здебільшого в формі перерозподілу влади між центральною та периферійною (республіканською) номенклатурами. У всіх пострадянських країнах крім Латвії, Литви та Естонії зміни характеру режимів сталися не через оновлення політичної еліти, а в результаті її внутрішнього перегрупування і нового структурування. Тут найбільші втрати комуністичних партій пов'язані зі свідомим ідейним і політичним маневром найбільш прагматичної та гнучкої частини номенклатури, що скористалася слабкістю альтернативних претендентів на роль політичних лідерів і передала владу сама собі. Цей маневр, пов'язаний з суверенізацією, все-таки не був одноразовим і таким, що не відтворюється. Він не створив непереборного бар'єру між старими лівими і новою партією влади.

Пригнічення та знищення будь-яких, тим більше національних, елементів громадянського суспільства в колишньому СРСР не залишило жодної ніші для існування конкурентоспроможної контреліти. Об'єктивних передумов для якісного оновлення партії влади, що є запорукою

національного та соціального відродження, а надто для переходу до цивілізованої конкуренції альтернативних політичних сил тут ще не склалося. Таким чином, при владі в ННД міцно тримаються сили, що генетично походять з імперського, інтернаціонального, соціалістичного минулого і лише так чи інакше засвоюють роль представників і захисників національних інтересів.

Національні інтереси переважно залишаються абстракцією. Вони існують суто номінально і окремо від зовнішньої політики. Характерно, що за багаторічну практику терміни досягнення конкретних результатів в межах тих чи тих цілей та пріоритетів, або не передбачались взагалі, або встановлювались як віддалена перспектива, або переносились у зв'язку з «об'єктивними обставинами», чи «зовнішніми причинами». У будь-якому випадку, це не було і не є предметом ні державного, ні політичного чи громадського контролю. Влада постійно намагається вийти з логічного тупику за рахунок підміни пріоритетів напрямками зовнішньої політики. Як наслідок — детермінанти, пов'язані з системою цінностей і моделлю національного розвитку розчиняються у схематичному географічному підході і не слугують ієрархізації пріоритетів у відповідності до фундаментальних довготермінових національних інтересів. За умов фактичної альтернативності орієнтації на співпрацю із Заходом та Росією, об'єктивною потребою їх ієрархізації, українська зовнішня політика у цьому сегменті виявилася позбавленою дійсних пріоритетів.

Таким чином, цілком закономірно, що замість чітких орієнтирів для побудови зовнішньополітичної стратегії, Україна досі має лише багатоманітний набір завдань, засад, напрямів та пріоритетів, які залишають надзвичайно широкий простір для офіційних інтерпретацій, вибіркового застосування, чи навіть неофіційного перегляду. Поточна політична практика закріпила такий стан справ. Слабкість контреліти, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, пов'язана з цим спрощеність та спотвореність суспільно-політичного життя та фактична безконтрольність влади справляють глибокий вплив на якість розробки та ухвалення рішень у сфері зовнішньої політики. Наявне ігнорування довготермінових фундаментальних інтересів, їх примітивізація, пристосування до тактичних міркувань та прагматичних потреб вузького кола володарів великих капіталів та привілейованого статусу у політичній та бюрократичній ієрархії. Реалізація тих чи тих пріоритетів, фактична вага і роль певних напрямів зовнішньополітичної діяльності стала прерогативою Президента та його адміністрації, об'єктом ручного управління. Вони можуть певним чином оформлюватись на офіційному рівні, але відбувається це за умов, коли державні структури не мають кредиту довіри від суспільства і, таким чином, не мають належної легітимності, не можуть ні коректно,

ні ефективно виконувати представницькі функції. Уникання і навіть острах визначеності з принципових питань геополітичної орієнтації і стратегічних цілей, брак виразної динаміки практичних дій мали своїм наслідком суперечливість міжнародного становища України, втрату ефективності зовнішньої політики.

Досягнення провідних держав створили нову Європу, яка стала світовим феноменом поєднання багатоманітності, стабільності і прогресу. Не випадково, в регіоні склалась система відносин, що має кілька рівнів. Найширша система — ОБСЄ, — включає всі держави від Ванкуверу до Владивостока за географічним принципом і висуває перед учасниками вимоги, не набагато вищі, ніж ООН. Членство у Раді Європи вже передбачає досягнення державою певного рівня демократичності. Ця організація фактично поєднує в собі обидва формати і за своєю функцією, після прийняття великої групи умовно демократичних нових незалежних держав, стала перехідною, буферною. Нарешті, Європейський Союз повною мірою уособлює цивілізаційний вимір регіону і пропонує високі неформальні критерії європейськості.

Авторитарна українська влада протягом багатьох років активно розигрувала перед Заходом роль єдиної сили, що протистоїть лівій загрозі всередині країни і перешкоджає реставрації імперії на пострадянському просторі. При цьому відбувалося цілеспрямоване відтиснення на периферію політичного життя (надто ж від значущих міжнародних контактів) найпопулярніших прихильників європейської моделі розвитку. Мала місце дискредитація ідеї прискороного реформування, як така, що у найкращому разі «об'єктивно ще не визріла» і може викликати великі соціальні потрясіння, політичну дестабілізацію, а в гіршому — «не відповідає народним традиціям», національним інтересам як таким. Фактично, оцінка пріоритетності напрямів зовнішньої політики відбувається більшою мірою з урахуванням логіки внутрішньополітичної боротьби, а не розвитку міжнародної ситуації та стратегічних перспектив держави.

Суперечливість характерна й для практичного втілення зовнішньополітичного курсу президента Леоніда Кучми. Його візитною карткою стала двовекторність, яка виглядала достатньо прагматичним засобом маневрування між двома потужними центрами впливу, — Росією та Заходом. Такий підхід презентувався як доказ збалансованості, виваженості зовнішньої політики. Її ефективність вимірювалася підписанням міжнародних угод, але не реальним просуванням і захистом національних інтересів. Насправді, Україна, внаслідок такої політики не зміцнила міжнародне становище і погіршила власні геостратегічні перспективи. Загалом зовнішня політика часів Леоніда Кучми характеризувалася спрощеним розумінням реальності та тенденцій світового розвитку, інтуїтивним

врахуванням короткотермінових інтересів вузького прошарку економічної та бюрократичної посткомуністичної еліти.

Виокремлення векторів серед широкого просторового кола зв'язків є актом ієрархізації інтересів та формою первинного геополітичного самовизначення. Внаслідок цього, багатовекторність є фікцією, а двовекторність для України є обов'язковою умовою, відображенням об'єктивних характеристик її міжнародного становища. Вона є проявом як бірегіональності так неусталеності внутрішніх характеристик. Одночасна приналежність країни до Європи та Євразії, неможливість подолання суттєвих якісних відмінностей між цими регіонами та істотного впливу на суперечливі стосунки між ними й визначає специфіку української двовекторності. Звичайно, що існує й євроатлантичний формат та особливі інтереси США у Східній Європі, що призводить, за певних обставин, до роздвоювання дії західного чинника і вносить нюанси у реалізацію курсу Києва на західному векторі.

Об'єктивні складнощі у досягненні декларованих цілей продовжують використовуватись як аргумент у внутрішніх дискусіях щодо зовнішньополітичних пріоритетів. Постійні згадування про поступовість та розтягненість у часі процесів європейської та євроатлантичної інтеграції справляє враження, що влада не готова до остаточного рішення і фактично відкладає його на потім. Вельми промовистим є той факт, неодноразові спроби повернутись до питання про засади зовнішньої політики, ухвалити їх оновлений варіант, не підтримувався. Виглядає обґрунтованим і такий аргумент: сили представлені в урядових структурах не зацікавлені у появі більш конкретного і зобов'язуючого документу, який поставив би перед ними складні завдання і, до того ж, звузив би їх маневр як у зовнішній, так і внутрішній політиці.

Україна не є суб'єктом, що формує геополітичний простір навколо себе і залишається здебільшого пасивним об'єктом масштабних процесів що розгортаються навколо неї. Вона не має достатньої потуги, щоб бути стратегічним партнером, якщо не вихолощувати значення стратегії. Для США та ЄС Україна є другорядним об'єктом впливу. Росії також далека від того, щоб розглядати Україну як партнера у вирішенні стратегічних зовнішньополітичних задач. За певних умов партнерство стратегічного рівня може скластися між Україною та Польщею, але й для неї ці відносини залишатимуться не більше ніж важливим додатком до стратегії інтеграції у європейський простір, яку сама Україна на сьогодні реалізувати не здатна. Проте серйозної уваги варта не стільки оцінка значення партнерства, скільки принципова можливість здійснювати багатовекторне партнерство, його реальний зміст і рівень відповідності національним інтересам України.

Україна як жодна з інших країн зацікавлена в утвердженні власної бірегіональності й підтриманні стабільних конструктивних міжрегіональних відносин. Зовнішньополітична стратегія України повинна бути двовекторною, проте очевидно, що якісні зсуви в її геополітичному положенні, забезпечення безпеки і сприятливих умов для економічного і суспільно-політичного розвитку пов'язані з виходом із євразійської ізоляваності й інтеграції в Європу. Фактично це передбачає якісну перебудову усієї системи міжнародних відносин на пострадянському просторі і цілеспрямоване запобігання будь-яким формальним перешкодам на шляху зближення і інтеграції з євроатлантичними структурами. Зараз посилення західного вектора, створення відповідної інфраструктури є найважливішою задачею Києва, необхідним умовою досягнення стабільності міжнародного положення і збалансованості зовнішніх зв'язків. Відносини з Москвою зберігають велике значення, але не можуть замінити і не повинні жодним чином обмежувати просування України до повноцінної участі в справах європейської спільноти.

Феномен України полягає у тому, що декларовані вектори не є органічною складовою цілісного зовнішньополітичного курсу базованого на чітко визначених інтересах, пріоритетах та цілях. Насправді спостерігаємо цілковиту відокремленість, неузгодженість політики на східному та західному напрямках. Достатньо широкого збігу інтересів між Україною та її стратегічними партнерами не існує. Точніше — партнерство ґрунтується на частковій сумісності принципово важливих інтересів України та другорядних інтересів Росії та, особливо, Заходу. Зокрема, військово-стратегічні концепції Росії і НАТО практично не залишають Україні місця для раціонального маневрування, реалізації власної стратегії і скільки-небудь ефективного обстоювання своїх власних інтересів.

Здолати суперечності у спрямованості та стилі ведення справ за різними векторами можна лише за рахунок відходу від пострадянської спадщини і набуття високої дієздатності. Пріоритетними напрямками української зовнішньої політики мають бути: демократична перебудова і подальший розвиток паритетних взаємовигідних відносин з Росією та іншими пострадянськими країнами; відновлення природних зв'язків з європейськими країнами та повномасштабне включення у будівництво нової Європи. Таким чином, на сучасному етапі на східному напрямку головними є якісні показники, на західному — кількісні. Але універсальним засобом підвищення конкурентоспроможності є національна консолідація і модернізація країни.

Наразі суспільно-політична ситуація залишається суперечливою і неусталеною. Прогноз її розвитку є загалом оптимістичним з огляду на поступове укорінення інститутів демократії, але набагато менш певний щодо

досягнення консенсусу з принципових питань національного розвитку. Стан справ у соціокультурній сфері, міжрегіональних відносинах, особливості суспільних настроїв свідчать про те, що в обох принципово важливих напрямках: демократизації та національної консолідації країні доведеться пройти складний шлях. Адже перш ніж «будувати Європу в себе» необхідно позбутися деформацій, зв'язаних як із союзним минулим, так і зі спадщиною власного авторитаризму та завершити процес національної самоідентифікації та артикуляції національних інтересів.

Стан суспільства та політичні цінності, що їх обстоює політична еліта, ускладнюють реалізацію оптимальної стратегії забезпечення національної безпеки. Походження української позаблоковості безпосередньо пов'язане з геополітичними детермінантами унезалежнення. Прагнення реальної незалежності потребувало рішучого розриву як з доктринальною, так і з воєнно-стратегічною імперською спадщиною. Необхідно було вивести народжувану державу з системи протистояння. Певна форма нейтралізму відповідала й суперечливим настроям політичної еліти, нівелювала брак загальнонаціонального консенсусу щодо геополітичних пріоритетів і стратегії забезпечення національної безпеки. На практиці позаблоковість створювала передумови для дистанціювання від Росії, врівноваження її впливу за рахунок розвитку зв'язків з країнами Заходу і, зокрема, НАТО. Водночас, вона не може бути реалізована на практиці з огляду на міжнародні реалії. Українська позаблоковість не є різновидом постійного нейтралітету і не отримала офіційного міжнародно-правового закріплення. Курс на позаблоковий статус не став основою української позиції на переговорах про умови перебування військових об'єктів та військ Росії на території держави. Була цілком проігнорована й така класична складова, як створення самодостатнього національного оборонного потенціалу. Реформування збройних сил та воєнної організації держави не враховувало вимог позаблоковості.

Євроатлантична інтеграція так само залишається заблокованою внаслідок штучної ідеологізації. В Україні не склалося сприйняття безпеки за стандартами демократичного суспільства. Якщо використовувати досвід наших західних сусідів, країн Центрально-Східної Європи, то головним у ньому є, безумовно, досягнення консенсусу серед політичної еліти в розумінні змісту національної безпеки і стратегії її забезпечення. Фактично сучасні високі стандарти безпеки не можуть бути забезпечені без опосередкованої, але надзвичайно важливої повсякденної «роботи» громадянського суспільства. Тільки воно здатне забезпечити високу довіру до держави як партнера, дає гарантії потрібної якості влади, унеможливає появу серйозних внутрішніх загроз і знижує вразливість держави щодо загроз зовнішніх.

Влада фактично замовчує серйозні проблеми, із якими зіштовхується Україна: залежність, що зростає, від Росії і Заходу, втрата частини позицій у міжнародному поділі праці, консервація фактичної ізоляваності від загальноєвропейських процесів. Відбувається закономірне розмивання адекватності, «старіння» принципів зовнішньої політики, вироблених у перші роки незалежності і розрахованих здебільшого на період становлення держави. Вони все ще відповідають внутрішньому стану, але усе важче вписуються як у європейські, так і в євразійські реалії. Характеристики України як суб'єкту міжнародних відносин виглядають все менш адекватно конкретним умовам співпраці.

Роль зовнішніх чинників у становленні держави є настільки значною, що це породжує загрозу хронічної залежності. Спостерігаються диспропорції у запозиченні іноземного досвіду і осмислення внутрішніх умов і власних потреб. Це помітно позначається й на формуванні концептуальних засад зовнішньої політики. Світові та регіональні процеси не аналізуються достатньо системно. Але ще більшою проблемою є брак суспільного попиту на наукове обґрунтування зовнішньополітичної стратегії. Міжнародні чинники національного розвитку, спрямованість їх впливів сприймаються та інтерпретуються переважно з урахуванням потреб внутрішньополітичної боротьби. Плюралізм, якого досягнуто в українській політиці не має загальнонаціональної основи, що вкрай ускладнює формування консенсусу щодо зовнішньополітичних пріоритетів. До того ж, кон'юнктурність дій провідних політичних сил має своїм наслідком їхню неналаштованість на врахування закономірностей світового розвитку, переважну концентрацію на його короткотермінових проявах, на реагуванні на окремі дії міжнародних акторів.

Рівень самостійності, креативності зовнішньополітичного курсу не є достатнім, значною мірою внаслідок низької концептуально-теоретичної забезпеченості. Внаслідок суперечливих концептуальних засад політики та низької якості урядування можливості співробітництва реалізуються недостатньо ефективно. Політична та економічна присутність України в Європі і світі залишається непропорційно малою. Це вже зараз, а особливо на перспективу створює загрозу загальноєвропейської байдужості до України, її випадання з переліку пріоритетів інтеграційних угруповань та провідних держав євроатлантичного регіону. Водночас, держава не зберегла серйозного впливу і на євразійських теренах. Брак власної, орієнтованої на національні інтереси та об'єктивно обґрунтованої концептуалізації міжнародної політики та міжнародних відносин обмежує можливості оптимізувати стратегію інтеграції до Європи і проведення ефективного курсу в субрегіоні, де є підстави претендувати на лідерство.

Посилання

- ¹ Див.: Стратегія для України: уроки десятиріччя незалежності [Текст]. — К. : Заповіт, 2001. — С. 52–53.
- ² The fall of the Soviet Empire [Text] / ed. by Anne de Tinguy // East European monographs, boulder distributed by Columbia University Press. — New York, 1997. — P. 348–362.
- ³ Україна на міжнародній арені [Текст] : зб. док. і матеріалів. 1991–1995 рр. — Київ, 1998. — Кн. 1. — С. 14.
- ⁴ The globalization of Eastern Europe [Text] : teaching international relations without borders / eds.: K. Segbers, K. Imbusch. — Hamburg : LIT, 2000. — P. 399–402.
- ⁵ Щодо гео економічних аспектів цих явищ детальніше див.: Заглядывая в XXI век: Европейский Союз и Содружество Независимых Государств [Текст] : матеріали круглого столу «Содружество Независимых Государств: наследство прошлого и императивы будущего» / Ин-т Европы РАН. — Москва, 1998. — С. 175–221.
- ⁶ Україна в сучасному світі: погляд з України [Текст] // Центр миру, конверсії та зовніш. політики України. — К., 1999. — С. 14–29, 38–59.
- ⁷ Огляд розвитку ідей європейської єдності див.: *Посельський В.* Конституційний устрій Європейського Союзу : навч. посіб. [Текст] / Володимир Посольський. — К. : Таксон, 2005. — С. 32–38.
- ⁸ The Statute of the Council of Europe [Electronic resource]. — Mode of access: <http://conventions.coe.int>. — Title from screen.
- ⁹ *Проді Р.* Задум об'єднаної Європи [Текст] / Романо Проді. — К. : КІС, 2002. — 140 с. — Пер. з видання 1999: Prodi Romano. Un' idea dell' Europa.
- ¹⁰ World Development Report 2002: building institutions for markets [Electronic resource] / The World Bank. — P. 232–233. — Mode of access: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/1W3P/1B/2001/10/05/000094946_01092204010635/Rendered/PDF/multi0page.pdf/ — Title from screen.
- ¹¹ Стаття про розширення Європейського Союзу Хав'ера Солани, Високого представника ЄС з питань спільної зовнішньої політики та безпеки. Див. на сайті www.delukr.ccc.eu.int. — Дата доступу 10.10.07.
- ¹³ The Treaty on European Union [Electronic resource] / Office for of the European Communities. — Luxembourg, 1992. — Mode of access: <http://eur-op.eu.int/>. — Title from screen.
- ¹⁴ *Ферхойген Г.* Нове сусідство ЄС і України — від планів до реальності [Електронний ресурс] : виступ Комісара Гюнтера Ферхойгена, Київ, 11 верес. 2003 р. — Режим доступу: www.delukr.ccc.eu.int. — Назва з екрану.
- ¹⁵ Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. [Текст] // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1991–1995 рр. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 37–38.
- ¹⁶ Там само. — С. 38.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Про основи національної безпеки України [Текст] : закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351. : <http://www.nbu.gov.ua/zakon.php>

- ¹⁹ Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. [Текст] // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1991–1995 рр. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 39.
- ²⁰ Дані Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України див.: <http://www.foreignpolicy.org.ua/>. — Дата доступу: 10.10.2007.
- ²¹ Урядовий кур'єр. — 1999, 1 груд.
- ²² Стратегічні партнери України: декларації і реалії [Текст] : (аналіт. доп. УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 12. — С. 3–5.
- ²³ Там само. — С. 5–8.
- ²⁴ Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зв'язин [Текст] : постановою Верховної Ради Української РСР 25.12.1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1991. — № 5. — С. 25.
- ²⁵ До парламентів і народів світу [Текст] : звернення Верховної Ради України від 5 груд. 1991 р. // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1991–1995 рр. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 15.
- ²⁶ Основні напрями зовнішньої політики України [Текст] : схвалено Верховною Радою України 2 лип. 1993 р. // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1991–1995 рр. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 44.
- ²⁷ Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу [Текст] : затв. указом Президента України від 11 черв. 1998 р., № 615/98 // Урядовий кур'єр : інформ. додаток. — 1998, 18 черв.
- ²⁸ Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року [Електронний ресурс] : затв. указом Президента України від 4 листоп. 1998 р. № 1209/98. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart65/inx65765.htm>. — Назва з екрану.
- ²⁹ Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на 2001–2004 роки [Електронний ресурс] : затв. указом Президента України від 28 січ. 2001 р. № 58/2001. — Режим доступу: <http://www.uapravo.net/data2008/base55/ukr55656/index.htm>. — Назва з екрану.
- ³⁰ Урядовий кур'єр. — 1999, 1 груд.
- ³¹ Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. — Дата доступу: 15.06.2000.
- ³² Eastern publics and western enlargement. International politics [Text] / White Stephen, Oates Sarah, Rontoyanni Clelia and Miller Bill // A Journ. of transnational issues and global problems. — 2000. — Vol. 37, № 3. — P. 328–329.
- ³³ Presidency Conclusions Helsinki European Council, 10 and 11 December 1999 [Text]. Annex V. European COUNCIL common strategy 1999/ CFSP of on Ukraine // Press Release. — Brussels, 11.12.1999. — № 00300/99.
- ³⁴ Столичні новини. — 1999, 18–25 трав. — № 18. — С. 9.
- ³⁵ Україна — Європа — Росія: формування нових геополітичних парадигм [Електронний ресурс] : моніторинг зовніш. політики України і політики в галузі безпеки : темат. доп. № 36 (верес. 2000 р.) / Центр миру, конверсії і зовнішньої політики України. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану.
- ³⁶ Урядовий кур'єр. — 2000, 17 листоп.

- ³⁷ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році [Електронний ресурс] : послання Президента України до Верховної Ради України 06.03.2001. — Режим доступу: <http://www.kuchma.gov.ua>.
- ³⁸ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 26 жовтня 2006 року в усіх регіонах України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=235. — Назва з екрану.
- ³⁹ Режим доступу: <http://cpcfp.org.ua/projects/foreignpolicy/polls/0307/>. — Дата доступу: 15.05.2007.
- ⁴⁰ Режим доступу: www.kiis.com.ua. — Дата доступу: 15.10.2008.
- ⁴¹ Імплементация державних рішень з проблем євроатлантичної інтеграції України [Текст] / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки при РНБО України, Женева. центр демократ. контролю над збройними силами. — К., 2003. — С. 78–82.
- ⁴² Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс] : ухвалена Верховною Радою Української РСР 16 лип. 1990 р. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>. — Назва з екрану.
- ⁴³ Імплементация державних рішень з проблем євроатлантичної інтеграції України [Текст] / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки при РНБО України, Женева. центр демократ. контролю над збройними силами. — К., 2003. — С. 83.
- ⁴⁴ Голос України. — 1993, 4 лют.
- ⁴⁵ Трехстороннее заявление Президентом России, Соединенных Штатов Америки и Украины о сокращении ядерного оружия и гарантиях безопасности Украине. Москва, 14 января 1994 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://window.edu.ru/window_catalog/pdf2txt?p_id=23304&r_page=21. — Загл. с экрана.
- ⁴⁶ Детальніше див.: Галака С. П. Проблеми нерозповсюдження ядерної зброї у міжнародних відносинах [Текст] / С. П. Галака / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — С. 244–248.
- ⁴⁷ Рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО, схвалені 21 листоп. 2002 р. № 233–IV [Текст] ; Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО : парламентські слухання, 23 жовт. 2002 р. / Верховна Рада України, Комітет з питань європ. інтеграції. — К., 2003. — С. 103.
- ⁴⁸ Режим доступу: www.ПРАВДА.com.ua. — Дата доступу: 06.02.2003.
- ⁴⁹ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році [Електронний ресурс] : послання Президента України до Верховної Ради України 15.04.2003. Доповідь «Євроатлантична інтеграція України: сучасний стан та перспективи». — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. — Назва з екрану.
- ⁵¹ Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/Table/01092008/pr_re010908.htm. — Дата доступу: 01.09.2008.
- ⁵² Про переваги євроатлантичної інтеграції детальніше див.: Місце України в НАТО [Текст] : матеріали опитування експертів / Фонд «Демократичні ініціативи». — К., 2006 — 252 с.

4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА У ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

У попередніх розділах розглядалися питання суспільно-політичного розвитку, які стосуються фундаментальних характеристик країни як гравця в системі міжнародних відносин. Наразі звернімося до впливу провідних політичних акторів та поточних політичних процесів в середині країни на формування її зовнішньої політики. Оцінювання такого впливу пов'язана з багатьма обставинами, серед яких передовсім зазначимо такі. По-перше, в цій царині діяли і діють різні за природою суб'єкти політики, як публічні, так і тіньові. Їх вага неодноразово змінювалася у відповідності до організації та структурування вищої влади. По-друге, мають місце як зовнішні впливи на внутрішніх акторів, так і свідомо орієнтація останніх на певну зовнішню підтримку. Має місце подвійне маневрування претендентів на владу щодо уподобань електорату та стосовно власного міжнародного іміджу. Це позначається на змісті програмних документів і, врешті, на реальних діях державних структур.

Особлива роль у визначенні зовнішньополітичного курсу належить президентам держави, що пов'язане не тільки з приписами Конституції, а й з групуванням навколо головної посадової особи значної частини політичної та бізнесової еліти. Починаючи з 2005 р., суттєвою мірою посилюється роль Верховної Ради та уряду. Значні коливання відповідних показників свідчать про те, що йдеться не тільки про перерозподіл конституційних повноважень, а й про зростання політичної конкуренції та прояви протистояння між гілками влади, контрольованими різними політичними силами. Всі обізнані в перебігу політичної боротьби у 2004–2009 рр. знайдуть ілюстрації змін у співвідношенні сил та ваги тих важелів, на які воліють спиратися провідні гравці. На цьому етапі набувають значення концептуально-теоретичні напрацювання та електоральні ролі політичних партій та їх об'єднань.

Новий баланс повноважень гілок влади, формування конкурентного середовища і механізму політичної відповідальності та елементів сучасної політичної культури дозволяють певною мірою виявити зміст реальних стратегічних поглядів та пріоритетів, які так чи так впроваджуються в ході зовнішньополітичної діяльності та у використанні зовнішніх чинників

у політичній боротьбі. Програми, політичні документи, знакові виступи, так чи так акумулюють та артикують інтереси впливових суспільних груп та прошарків, їх конкуренція та співпраця перетворюються на дедалі більш значущі чинники формування зовнішньої політики. За президентства Віктора Ющенка зміст національних інтересів і реальні пріоритети зовнішньої політики повною мірою стали предметом та інструментом політичної боротьби. Аргументовані позиції з цих питань провідних політичних сил та політичних лідерів набувають дедалі більшого практичного значення. Слід також взяти до уваги ту обставину, що до 2004 р. президенти воліли триматися на відстані від політичних партій, що перетворювало змагання за посаду вищого керівника держави та за представництво у Верховній Раді на паралельні процеси, практично не пов'язані програмними засадами. В останні роки швидко відбувається інтеграція команд політичних лідерів у форматі політичних партій і блоків, що закладає ширші підвалини формування довгострокових стратегій та оперативних планів. До цього додамо появу потреб формування коаліційних угод, договорів про спільні дії, а також розвиток провідними партіями власних каналів міжнародної активності та виникнення відповідних зобов'язань.

Непевність засад артикуляції політичної ідеології і системи цінностей, суперечливість моделювання національного розвитку утруднювало геополітичне позиціонування та формування усталеної чіткої зовнішньополітичної стратегії. Довгий час мало місце ухилення від чіткого вибору. Держава радше пристосовувалася до зовнішніх умов, сприймала впливи, залишаючись переважно об'єктом міжнародної політики. При цьому домінувала практика необов'язкового дотримання декларацій та зобов'язань. Крім різних інтерпретацій планів держави стосовно основних зовнішніх партнерів, набула розвитку окрема зовнішня політика для внутрішнього вжитку. Більше того, доводиться констатувати, що цивілізаційні, геополітичні та зовнішньополітичні орієнтири об'єктивно виявилися більш дієвими з огляду на структурування суспільних настроїв, формування громадянських позицій та політичних уподобань більшості українців. Це виразно позначалося на всіх президентських та останніх парламентських виборах, які надали найбільше приводів для фокусування та фактичного матеріалу для з'ясування позицій з питань зовнішньої політики.

4.1. Президентські зовнішньополітичні стратегії

У відповідності до Конституції, Президент України виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво

держави. Він має важливі виняткові повноваження щодо здійснення зовнішньої політики. Згідно зі статтею 106, Президент звертається з посланням до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, представляє країну у міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори¹. За умов перерозподілу повноважень у формуванні та контролі діяльності уряду на користь Верховної Ради, стає вагомішою така прерогатива Президента як призначення міністра закордонних справ та міністра оборони і формування та керування в Раді національної безпеки і оборони. До 2004 р. офіційні повноваження доповнювалися домінуючим неформальним впливом президента на всю систему влади. Контроль за його міжнародною діяльністю з боку Верховної Ради був незначним, зазвичай номінальним. Така принципово важлива функція парламенту як визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики була здійснена одного разу ще на початку періоду незалежності і надалі не слугувала інструментом перевірки, тим більше корекції дій виконавчої влади. Натомість, увійшло в практику загалом підтримувати курс, визначений президентом. Переважно це було наслідком загальної слабкості позицій Верховної Ради. Але велике значення мали неструктурованість, вразливість щодо впливів, низька креативність парламентських політичних сил та депутатського корпусу в цілому. Експерти переважно оцінювали ефективність роботи Верховної Ради у міжнародній сфері як дуже низьку². Профільні комітети не мали належних механізмів, аби впливати на МЗС, Міноборони та президентську адміністрацію. До того ж, сам зміст «Основних напрямів зовнішньої політики України»³, затверджених Верховною Радою у липні 1993 р. не обмежив Президента щодо визначення пріоритетів та розстановки акцентів в міжнародній діяльності. Влада, в такий спосіб окреслила лише загальні рамки ведення міжнародних справ, але не зв'язала себе чіткої стратегією, яка надовго залишилася монополією глави держави.

Без сумнівів, до 2006 р. вплив президентів на міжнародну діяльність України був домінуючим. Водночас, завдання захисту національних інтересів на міжнародній арені у багатьох випадках виявилось підпорядкованим логіці боротьби за владу. Характерно, що вищим державним керівникам доводилося діяти на двох фронтах, адже крім конкурентів серед національної політичної еліти, владу доводилося захищати і від надмірних зовнішніх впливів. Перший президент Леонід Кравчук був ініціатором зближення України з Заходом, а Леонід Кучма, попри інакший зміст своєї виборчої програми, продовжив цей курс, який суттєво виокремив країну серед інших пострадянських держав як таку, що претендує на повноцінну

міжнародну суб'єктність. Як кандидат на посаду президента у 1994 р. Кучма декларував: «пріоритетним вважаю відновлення взаємовигідних господарських зв'язків з Росією та країнами колишнього СРСР, водночас із подальшим налагодженням таких зв'язків із країнами Західної Європи та США». Реальний курс чинного президента був більш збалансованим і засвідчив спадкоємність зовнішньої політики відносно попереднього періоду. Водночас, у сфері державотворення якісного розвитку не відбувалося. Леонід Кравчук, утверджуючи незалежність декларував побудову держави «з усією сукупністю її якісних ознак»⁴. Проте помітних досягнень у моделюванні цього процесу не спостерігалось. Не став ініціатором акумуляції, актуалізації та поглиблення концептуально-теоретичних напрацювань в царині національного поступу й новий президент.

У політико-дипломатичній діяльності поступово в цілому склалась двовекторність. Активність на західному напрямі стала причиною звинувачень Кучми у відході від передвиборних обіцянок 1994 р., а саме, в ухилі в бік Заходу. У виборчій програмі 1999 р. він запропонував цілком збалансований підхід: «Позаблоковість і стабільне партнерство з усіма демократичними країнами світу; активна участь у побудові ефективної системи європейської безпеки; гармонізація національного законодавства відповідно до світових і європейських стандартів; стратегічне партнерство з Росією та іншими державами; активна робота по збереженню старих і завоюванню нових ринків українських товарів; реалізація переваг географічного положення України; гарантії захисту громадян України за кордоном; розвиток господарських міжрегіональних зв'язків; спрощення режимів перетинання кордонів; зміцнення зв'язків зі світовим українством»⁵. Така позиція давала виразну перевагу перед єдиним серйозним опонентом, — проросійським, а фактично ізольованим від міжнародної спільноти лідером комуністів. Відчуваючи себе безумовним фаворитом, Леонід Кучма вже не вдавався до протиставлення своєї позиції програмним положенням конкурентів. Найбільш популярний з них, — Петро Симоненко критикував чинного президента за те, що «зовнішня політика дедалі більше підпорядковується диктату Заходу, втягуванню в орбіту блоку НАТО». Він декларував необхідність збереження позаблоковості, але при цьому й намір діяти «в напрямі створення Союзу суверенних держав братніх народів»⁶.

Серед фахівців та політиків-практиків є розповсюдженою думка про довільне застосування Леонідом Кучмою міжнародної проблематики заради підвищення електоральної підтримки⁷. Він дійсно використав проросійські настрої мешканців українського Сходу у 1994 р. і, значною мірою завдяки цьому, переміг Леоніда Кравчука, який виглядав прозахідним політиком. Так само, в 1999 р. вже Леонід Кучма на фоні Петра Симоненка

виглядав патріотом, готовим вести країну до європейської спільноти. Але ані правових, ані політичних механізмів, які б орієнтували на реальне слідування програмі в практичній діяльності, не існувало. Це безпосередньо стосується Леоніда Кучми, який, протягом більш ніж десяти років користувався найширшими можливостями для реалізації власного бачення національних інтересів України. Він відіграв провідну роль у формуванні партнерського потенціалу і міжнародного іміджу держави. Його особисті якості та особливості оточення визначили загальну спрямованість дій влади щодо моделювання державності та її геополітичної орієнтації. Період президентства Леоніда Кучми розпочався тоді, коли питання утвердження України в якості міжнародного актора вже були вирішені. Водночас, державна стратегія все ще залишалася невизначеною. Існували можливості виходу з євразійської ізоляції та прискореної модернізації країни. Натомість, головною рисою тривалого кумівського періоду стало саме збереження стратегічної невизначеності та перманентне маневрування між головними міжнародними партнерами. Це стосується не тільки власне зовнішньої політики, а й принципово важливих проблем, які впливають на конкурентоспроможність нації. Таким чином, оцінюючи зовнішню політику періоду Кучми, варто констатувати, що він відіграв велику роль у тому, щоб самі можливості проведення сильної креативної зовнішньої політики виявилися обмеженими.

Леонід Кучма був обраний президентом значною мірою тому, що був адекватним стану країни і, особливо, якостям та інтересам посткомуністичної еліти. Він безумовно не був достатньо підготовленим для того, щоб ефективно вирішувати успадковані країною проблеми та ініціювати системні перетворення. Його місією було скоріше забезпечити «перебування» країни у перехідному стані, ніж його проходження і вихід на якісно новий рівень розвитку. Очевидно, що він та його оточення не були здатними навіть оцінити характер і масштаб завдань, які мали бути вирішені і не прагнули до цього. Він, як типовий радянський космополіт, не розумів і не міг презентувати нову Україну. Президент здійснював великий вплив на формування політичної та управлінської еліти. Але ще більше значення має той факт, що при ньому і за його участі в Україні виникла особлива форма організації еліти, — кланові політико-економічні угруповання. Лідери найбільш потужних з них набули всіх ознак олігархів і стали в цій якості його основною опорою і в політичному, і в фінансовому, і в адміністративному і в особистому вимірі. У свою чергу, вони широко використовували його самого у своїх інтересах. Бізнесмени, що зрослися з владою і вища бюрократія, що робить бізнес на владі стали основними архітекторами політичного режиму на чолі з Леонідом Кучмою.

Обмеженість його обізнаності та інтересу до питань міжнаціональних відносин, історії країни, мови, культури стали додатковими причинами відмови від активної державної політики в гуманітарній сфері. Це дозволяло уникати загострень, але гальмувало національну та громадянську самоідентифікацію і консолідацію, формування політичної нації. Леонід Кучма був державним керівником без визначених і зрозумілих як для українців, так і міжнародної спільноти поглядів і переконань. Він виявився не здатним сам і не давав іншим творити самотужку сучасну країну. Ці якості не дозволяли йому бути справжнім європейцем і сучасним державним діячем, здатним ввести країну в континентальну і світову спільноту. Декларації стосовно європейського вибору та прихильності демократичним цінностям у його виконанні завжди і відразу викликали недовіру і вже потім це підтверджувалося на практиці. Систематичні порушення демократичних норм, у том числі під час виборів, породжували сумніви у легітимності його влади. Скандали, що супроводжували його правління, давали приводи до його міжнародної ізоляції. Леонід Кучма регулярно потрапляв до списку ворогів демократії, вільної преси, корупціонерів, що їх регулярно створюють авторитетні у міжнародній спільноті недержавні міжнародні організації та аналітичні центри. Деякі ключові фігури у його безпосередньому оточенні були звинувачені у корупції та відмиванні грошей і перетворилися на *persona non grata*. Держава стала об'єктом суворой критики у зв'язку з порушенням громадянських прав та незабезпечення верховенства права⁸. Починаючи з 1999 р., Парламентська Асамблея РЄ неодноразово порушувала питання про припинення членства України в організації у зв'язку з невиконанням нею своїх зобов'язань. У квітні 2001 р. Моніторинговий комітет Парламентської Асамблеї Ради Європи рекомендував Комітету міністрів РЄ почати процес призупинення членства України в цій організації. Резолюція комітету містить серйозні критичні зауваження, особливо щодо дій президента, констатуються зловживання владою, зокрема утиски свободи слова та опозиції.

Однак, Леонід Кучма і без всього того, серед керівників європейських держав був «іншим», адже не відповідав тим ментальним, культурним і моральним характеристикам, які є нормою для лідерів країн демократичної спільноти. Він не тільки неодмінно програвав у порівнянні з тими, з ким вів переговори, але й внаслідок низьких особистих можливостей завдавав шкоди партнерському потенціалу держави, псував її імідж. Зрозуміло, що ці обставини не створювали незручностей, проте, так само призводили до втрат у спілкуванні з лідерами пострадянських держав. Зокрема, його особиста нездатність відчувати себе на рівних з Єльциним та Путіним стала одним з основних чинників, які закріпили за Україною статус молодшої сестри Росії.

За президентства Леоніда Кравчука, коли доводилося закладати підвалини державності і адаптуватися до геополітичних змін, компромісність зовнішньополітичного курсу була значною мірою обґрунтованою. На користь цього існує ще й такий аргумент: головна вада державності, — залежність від Росії, не виглядала надто небезпечною, адже внутрішні процеси в ній дозволяли сподіватися на становлення толерантних стосунків. Але вже в середині 90-х років ситуація і в Україні і навколо неї вимагала від керівників держави ухвалення стратегічних рішень, заради забезпечення дійсної самодостатності та самостійності країни. Але на цьому етапі незбіг національних інтересів та інтересів владної верхівки стають дедалі серйознішими. Леонід Кучма та його оточення мали мотивацію до захисту суверенітету держави тільки тою мірою, якою це забезпечувало їхнє владарювання. Звідси певний баланс поступок та протидій у стосунках з стратегічними партнерами і повна відмова від дійсно амбітної стратегії, яка необхідна для повномасштабного використання ресурсів міжнародної співпраці.

Стиль правління та конкретна політика президента Кучми мала своїм результатом послаблення позицій держави в системі і європейських, і євразійських відносин. На останньому етапі його правління ефективність маневрування між Росією та Заходом була остаточно втрачена, а його дії значною мірою перекреслювали багаторічні зусилля у проведенні двовекторного курсу. Давалася взнаки і особиста образа за критичні оцінки та прояви обструкції. Показовою в цьому плані є його програмна промова «Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє», в якій він продемонстрував готовність відмовитися від планів реформ за європейськими зразками, проголошених за рік до цього в інавгураційній промові та за кілька місяців, — у Посланні до Верховної Ради. Обравши умовну мішень, він зазначив: «...політичне керівництво України поставлене нині перед серйозною дилемою: робити й далі вигляд, ніби наші відносини з МВФ безпроблемними і ми, як і раніше, безмежно тішимося тією увагою, якою нас обдаровують, чи сказати про наявні проблеми з усією відвертістю. На відміну від декого, я дотримуюсь другої точки зору. ...Дальша логіка реформ в Україні, ті корективи, які планується внести в їх механізми, не можуть і не повинні бути предметом торгів. Відтак будь-які сподівання на те, що Україна заради суто зовнішньої респектабельності або чієїсь прихильності буде й надалі поступатися своїми національними інтересами, є марними. ...Ще раз наголошую: теза, яка весь час нав'язується нам із зовні — щодо відсутності права на власну модель трансформаційних перетворень — не є і не може бути конструктивною». Водночас, пролунало і дуже симптоматичне попередження «внутрішній адвокатури нинішнього світового порядку, яка, схоже,

нічому не вчиться і вчитися не хоче»⁹. Такі оцінки є набагато відвертішими, ніж регулярні декларації щодо європейського вибору. Крім того, вони краще відбивали логіку використання чинників зовнішньої політики у внутрішньополітичній боротьбі та ілюструють незбіги у системі цінностей.

Втрата Президентом Кучмою довіри в очах міжнародної спільноти суттєво обмежила міжнародні контакти, вплинула на ефективність зовнішньої політики держави¹⁰. Фактично, протягом багатьох років президентський курс через непослідовність дій на західному векторі обмежував партнерський потенціал країни, але, при цьому, сприяв стабілізації політичного режиму. Виникла цілком реальна перспектива неуспіху як західної, так і східної української політики та подальшої втрати позицій у субрегіональних взаєминах. Недостатність, суперечливість взаємодії і безумовний брак довіри у стосунках з стратегічними партнерами створив реальну загрозу повної поразки у боротьбі за ключові позиції у системі транзиту енергоносіїв і товарних потоків загалом. Водночас, під кінець кумівського періоду цей курс, все ж просунув відносин з західними партнерами до межі, коли неможливості герметизуватися у євразійському просторі, як це відбувається з Білорусією, стало практично неможливо. Це стало чинником слабкості режиму.

Владі при Кучмі, попри значні зусилля не вдалося встановити свою монополію на представництво, просування, інтерпретацію європейського вибору. Сам цей вибір, який спровокував накопичення серйозних зобов'язань щодо демократичних реформ, завдавав дедалі більше клопоту. З оформленням демократичної опозиції стало помітним таке явище як внутрішній тиск на владу з приводу дотримання європейських стандартів у суспільно-політичному житті та відповідних міжнародних домовленостей. Розвиток співпраці з країнами Заходу, європейськими та євроатлантичними структурами зв'язувало режиму руки у боротьбі з опозицією, створював важливий канал інформування громадськості щодо його власних вад. Врешті, міжнародна демократична спільнота відіграла суттєву роль у запобіганні як третьому терміну президентства Леоніда Кучми, так крайнощам у політичному протистоянні під час президентських виборів 2004 р. та його правовому врегулюванні, що гарантувало зміни у владі.

Передвиборна президентська програма Віктора Ющенка у зовнішньополітичній частині була надзвичайно поміркованою. Він обіцяв зробити зовнішню політику України «чесною, прозорою і послідовною, економічно вигідною», заявляв, що «Головне для нас — це обсяги залучених в Україну інвестицій, просування вітчизняних товарів на міжнародні ринки, захист прав громадян України за кордоном. Відносини з Росією будуть взаємовигідними, дружніми і стабільними. Наші партнери, як на Сході, так і на

Заході побачать іншу Україну — міцну, надійну, яка дотримується зобов'язань і водночас здатна захистити свої національні інтереси»¹¹. Віктор Янукович так само запропонував у своїй передвиборній програмі загалом нейтральний і спокійний підхід до питань зовнішньої політики. Він обіцяв адаптацію національного законодавства до усталених європейських правових стандартів, відродження патріотизму, декларував, що «Зовнішня політика, участь України у світових та регіональних інтеграційних процесах, євроінтеграційний поступ, співробітництво з Російською Федерацією та іншими державами, які є нашими традиційними партнерами, будуть поглиблені, підпорядковані національним інтересам, зміцненню нашої Держави»¹². Гострота протистояння, суттєві відмінності пріоритетів не знайшли відображення в офіційних програмах, але повною мірою відбилися в контрагатаційній стратегії. Віктор Янукович доклав чимало зусиль, аби не виглядати наступником Леоніда Кучми, але суперники наполегливо прив'язували його до минулого. Віктор Ющенко не пропонував революційних змін, але опоненти лякали електорат саме тим, що він є носієм нестабільності. Обидва пропонували засади курсу, який міг би бути підтриманий громадянами у всіх регіонах країни, але стали певною мірою, співучасниками і символами розколу країни.

Вже після перемоги Віктор Ющенко висунув конкретні і дуже важкі завдання, — вступ до ЄС та НАТО, які стали візитною карткою курсу «Нашої України». Проте, коаліційні переговори, що тривали з березня до серпня, показали, що знайти спільні підходи до деяких питань зовнішньої політики було непросто навіть союзникам по «помаранчевій» коаліції, — БЮТ, «Нашій Україні» і СПУ. Дискусії в цьому форматі показали, що Вікторові Ющенку не вдається знайти повну підтримку в реалізації своїх настанов у царині зовнішньої політики. Особливість ситуації, що склалася на рубежі 2004 та 2005 рр. має розглядатися у кількох аспектах. З одного боку, президент Віктор Ющенко репрезентував якісно інше бачення національних інтересів і демонструє реальну налаштованість на їх захист. З іншого, — зміни у суспільстві, політикумі та організації влади радикально трансформували умови вироблення та реалізації зовнішньополітичного курсу, знизили роль глави держави і зробили можливими серйозні дискусії та суперечки всередині владної верхівки. Проголошення необхідності зміни парадигми національного розвитку, формулювання ідеї відродження, побудови української України стало викликом для потужних політичних сил, які пристосувалися до посткомуністичних євразійських реалій. Як наслідок, — відбулося загострення чисельних внутрішніх проблем, які загрожують підвищенням вразливості держави щодо зовнішніх впливів і суперечок щодо зовнішньополітичних пріоритетів. Нарешті, — суттєвим чином змінилося ставлення до України, її

проблеми та її можливості стали набагато більш зрозумілими, об'єктивне стало легше відокремити від суб'єктивного, а прагматичне ставлення до неї з боку основних партнерів почало набувати безальтернативності і усталеності.

В 2005 р. була зроблена спроба прискореної побудови європейської України і прориву у її співпраці з ЄС. Президент Віктор Ющенко під час свого перебування в Брюсселі заявив: «Мета моєї країни, головне завдання нового уряду й моє особисто — вступ України до Євросоюзу. Ми готові підтвердити серйозність проголошених намірів щоденною кропіткою роботою. Я хочу зробити так, щоб будь-яке рішення на внутрішньому рівні чи то в економіці, чи в іншій галузі було пронизано євроінтеграційним духом». Після завершення 9-го саміту Україна — ЄС у спеціальній промові Президент в чергове підкреслив, що «стратегічна мета Української держави — інтеграція до Європейського Союзу. Ми робитимемо усе можливе для того, щоб у рамках цієї стратегічної цілі європейська спільнота, передусім, громадяни Європейського Союзу, вбачали в українському членстві не додаткові проблеми, а нові переваги. Ми переконані, що Україна є невід'ємною частиною політичної, економічної, гуманітарної Європи»¹³. Переважна увага до європейської (а не євроатлантичної) інтеграції фактично повертає президентський курс до більшої реалістичності, що переважно відповідає внутрішньополітичним реаліям.

Деталізація змісту зовнішньополітичного курсу Президента Ющенко міститься в Доповіді «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році», розробленій при підготовці щорічного послання Верховній Раді. Цей документ презентує максималістське оптимістичне бачення цілей зовнішньої політики. Під впливом помаранчевої революції проголошувалася нова філософія зовнішньої політики, її побудова на демократичних засадах, — «...на прозорості та відкритості намірів та дій влади, пріоритетах прав і свобод людини, підтримці ініціатив інститутів громадянського суспільства...». В якості визначальних зовнішньополітичних пріоритетів в Доповіді, зокрема, названі: «європейська і євроатлантична інтеграція.; розвиток стратегічного партнерства з США, РФ і Польщею.; ефективна зовнішня регіональна політика...»¹⁴. «Взаємовигідний збалансований розвиток усього спектра відносин з Росією», — так сформульований ще один пріоритет зовнішньої політики держави. Підкреслюється, що «ми маємо забезпечити позитивні зрушення в системі українсько-російських відносин з урахуванням активізації проголошеного нашою державою курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Тому, завдання нового етапу розвитку відносин України з Росією значно складніші й масштабніші ніж ті, що вирішувалися попередніми роками»¹⁵. У Зверненні до Верховної Ради у зв'язку з Посланням Президента України до

Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» 9 лютого 2006 р. питання стосунків з РФ не розкривається. Лише зазначено, що «На двосторонньому і багатосторонньому рівнях Україна і в подальшому буде використовувати потенціал стратегічного партнерства з Росією і підтримувати добрі, взаємовигідні відносини з іншими країнами-сусідами, бути присутньою там, де є наші політичні, економічні чи гуманітарні інтереси. Україна бере активну участь у підготовці міжнародно-правових документів, що формують правову базу ЄСП, керуючись принципом різнорівневої та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм та стандартів СОТ та ЄС»¹⁶.

Слід підкреслити, що реальні новації стосуються передовсім бачення ролі України у регіональному форматі, адже решта з зазначеного відображена у державних документах, затверджених ще за ініціативи Леоніда Кучми. В інтеграційному напрямі та в стосунках зі стратегічними партнерами головним завданням було прискорення процесів і утвердження суб'єктності держави. Важливою відмінністю підходу Віктора Ющенка до реалізації європейського вибору є визнання критеріїв вступу до ЄС як обов'язкового орієнтира, а проведення внутрішніх реформ, — основним інструментом європейської інтеграції. У згаданій Доповіді терміни реалізації «головного стратегічного завдання», — приєднання до ЄС, оцінювалися більш зважено, ніж на початку 2005 р.: «за умови сконцентрованих напружених зусиль з боку влади, за підтримки всього українського суспільства, а також за сприятливого розвитку подій всередині ЄС цей шлях є реальним і може бути подоланий у середньостроковій перспективі»¹⁷. У Зверненні Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» 9 лютого 2006 р. ця тема відображена таким чином: «Незважаючи на внутрішні проблеми як у ЄС, так і в Україні, у 2005 році було зроблено більше, аніж за всю історію нашої незалежності, для поглиблення відносин і визнання України світовою і європейською спільнотою. У Доповіді також зафіксовано зміни в планах євроатлантичної інтеграції. Зазначається, що «Важливою складовою вступу до НАТО є формування суспільного консенсусу щодо доцільності членства в Альянсі. Вступ до НАТО має стати свідомим вибором не тільки української політичної еліти, а й всього суспільства»¹⁸. У Зверненні до Верховної Ради цієї теми Президент взагалі не торкався. В згаданій експертній доповіді відносини з НАТО коментуються у форматі співробітництва і як складова політики в сфері безпеки. Зазначається, що «На сьогодні питання про вступ до Альянсу, що законодавчо визначено українським парламентом одним з пріоритетів нашої країни, ще не переведено в практичну площину, але наближення до цієї мети та

поглиблення співпраці з НАТО є актуальним і важливим для майбутнього України»¹⁹. В експертній доповіді «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році», яка мала слугувати доповненням до чергового щорічного Послання Президента і врешті була надрукована як окремий документ, закономірно більше уваги приділяється підвищенню ефективності співпраці з Союзом. Також в ній зафіксований такий важливий момент, — ідеологія вступу до ЄС як консолідуючий чинник українського суспільства. Водночас, європейська інтеграція прив'язувалася до євроатлантичної, а перспективи співробітництва на пострадянському просторі передбачалося реалізовувати «лише тією мірою, якою вони не перешкоджають реалізації основної мети України — вступу до ЄС та НАТО»²⁰. Очевидно, що політика з таким набором цілей мала небагато шансів на успіх, тим більше, що внутрішньополітичні обставини цьому не сприяли. У другій половині каденції Президента Віктора Ющенка від нього виходили такі зовнішньополітичні імпульси, які виглядали недостатньо реалістичними і так само не підкріплювалися адекватними зусиллями, тобто фактично не були спрямовані у практичну площину. Водночас, з'являються ознаки визнання об'єктивних перешкод. Так, у підготовленій Національним інститутом стратегічних досліджень експертній доповіді «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку» констатується, що головним пріоритетом політики євроатлантичної інтеграції України на найближчу перспективу має стати консолідація позиції основних політичних сил щодо перспектив членства у НАТО»²¹. У Білій книзі державної політики «Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи» міститься перелік проблем розвитку співпраці в основними партнерами²², що буде розглянуто у наступному розділі. Водночас, у Посланні до Верховної Ради 2008 р. знов бачимо намір проголошувати цілі, які не будуть підкріплені реальними діями: «Вкрай важливо зняти піну політизації з відносин України і Росії. Ми чітко підтверджуємо бажання розвивати дружні, вигідні і рівні взаємини. Поміж нами не існує проблем, які неможливо вирішити у зважений і практичний спосіб — без недовіри і без упередженості. Упевнений, що Україна як повноцінний і повноправний учасник євроатлантичної спільноти націй завжди буде одним з надійніших партнерів Російської Федерації. Одним із принципових завдань на близьку перспективу вважаю приєднання України до плану дій щодо членства в НАТО»²³.

Загалом, оцінювати реальні результати реалізації міжнародного курсу Президента Ющенка досить складно. Фактично період від початку 2005 до середини 2006 р. став перехідним з огляду на зміну форми правління, переструктурування політичних сил та формування нового політичного порядку денного, де головною була спроба прискорення демократичних

та ринкових реформ. У сфері зовнішньої політики в практичному плані це був період малих успіхів на західному векторі та накопичення проблем на східному векторі. Європейський Союз і США надали нашій державі статус країни з ринковою економікою в рамках антидемпінгового законодавства ЄС. Відносини між Україною і НАТО переведено у формат інтенсифікованого діалогу щодо членства. Стала більш активною та цілеспрямованою українська політика на субрегіональному рівні. Водночас, стратегічних змін у міжнародному становищі України не відбулося, а саму зовнішню політику цього періоду вирізняла невисока ефективність, в якості чинника впливу на суспільні настрої, що відображає, табл. 50 Крім того, слід визнати закономірною й тенденцію до зниження результативності, успішності дій нової влади на міжнародній арені.

Таблиця 50

Якою мірою зовнішня політика нового керівництва України забезпечує...?²⁴ (%)

	Місяць, рік	Дуже погано	Досить погано	Не погано і не добре	Добре	Дуже добре	Важко сказати
Мир і стабільність в регіоні	IV.2005	2,5	8,5	27,2	35,8	16,1	9,9
	XII.2005	9,3	12,5	24,4	27,0	19,0	7,8
Безпеку, суверенітет, територіальну цілісність	IV.2005	2,1	7,4	27,9	35,7	15,2	11,7
	XII.2005	9,7	12,0	27,1	24,3	16,3	10,6
Реалізацію курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію	IV.2005	1,7	8,0	26,1	28,8	13,0	22,4
	XII.2005	5,2	10,7	27,4	21,0	12,4	23,3
Інтегрування до світового інформаційно-культурного простору	IV.2005	2,1	7,5	29,8	27,0	10,4	23,2
	XII.2005	7,1	12,7	26,1	19,5	10,6	24,0
Розвиток партнерських відносин з сусідами	IV.2005	2,7	9,6	30,7	32,0	11,2	13,8
	XII.2005	16,8	17,4	27,3	17,0	7,5	13,5
Розвиток країни, її конкурентоспроможність	IV.2005	3,7	12,8	34,9	25,0	8,5	15,1
	XII.2005	20,9	20,7	26,1	14,9	6,5	10,9
Захист своїх громадян за кордоном	IV.2005	9,0	18,1	28,0	14,9	5,5	24,5
	XII.2005	15,3	17,3	26,7	13,4	6,2	21,1
Позитивний міжнародний імідж, авторитет	IV.2005	1,9	7,7	26,7	31,1	19,2	13,4
	XII.2005	12,4	17,4	25,8	18,7	10,7	15,0

Як бачимо, протягом першого року дій нової влади відбулися помітні зміни оцінок: від загалом позитивних і оптимістичних, у квітні 2005 р. до

суттєво більш критичних за усіма позиціями в його кінці. Причини цього мали як об'єктивний так і суб'єктивний характер. Якщо у квітні 2005 р. 55,1% громадян вважали, що дії Президента Ющенка спрямовані на захист загальнонаціональних інтересів і лише 31,6%, що на захист власних інтересів та інтересів свого оточення, то в грудні ці показники змінилися на 29,8% та 49,9% відповідно. Така тенденція була виразною і серед тих, хто голосував за нього²⁵. Підтримка зовнішньополітичного курсу нової влади впала за цей період з 59,0% до 29,7%. Нові гасла та акценти, амбітні завдання, запропоновані Віктором Ющенком, так само, як і поширене розуміння необхідності змін мали наслідком злет симпатії громадян. Надалі, низька ефективність зусиль щодо зміни міжнародної ролі та іміджу держави досить швидко повернули ситуацію майже до колишнього стану. Водночас, як видно з табл. 51 та 52, у порівнянні з періодом президентства Леоніда Кучми, зовнішня політика Віктора Ющенка демонструє інший баланс характеристик, слабких місць і переваг. Це варте окремої уваги, адже динаміка останніх трьох років свідчить про певну стабілізацію сприйняття зовнішньополітичних зусиль влади в суспільстві. Для порівняння пропонуються результати опитування за результатами року президентства Віктора Ющенка, коли якісні відмінності змісту та стилю ведення політики стали достатньо виразними і, водночас, критичність ставлення до його діяльності суттєво зросла. До того ж, нові суспільно-політичні умови переформатували підходи до таких питань як збалансованість зовнішньої політики, її зрозумілість для суспільства.

Таблиця 51

Порівняльна оцінка зовнішньої політики України до та після президентських виборів 2004 р.²⁶ (%)

	Так		Ні	
	XI.2004	XII.2005	XI.2004	XII.2005
Послідовна, виважена	21,1	26,7	52,3	53,4
Прозора, відкрита	15,8	27,3	60,6	53,7
Економічно ефективна	15,0	16,3	60,6	59,6
Сильна, авторитетна на світовій арені	6,8	17,3	72,3	56,9
Збалансована на основних стратегічних напрямках: США, Росія, Європейський Союз	18,4	23,3	44,4	48,3
Зрозуміла для суспільства	14,7	26,5	62,8	52,1
Зрозуміла для країн-партнерів	16,9	26,6	42,5	38,1

Як бачимо, нова влада досягла помітного прогресу щодо якісних характеристик зовнішньої політики, проте у порівнянні з надзвичайно низькими

показниками попередників. За більшістю позицій критичні оцінки переважають позитивні у 2–3 рози і більше. Це свідчить про те, що напрямок змін був обраний вірно, проте забракло внутрішньої готовності та професійності, аби досягти декларованих результатів. При цьому слід взяти до уваги, що в цьому випадку йдеться про питання, які майже не стосуються зовнішніх чинників і залежать або виключно від самих ініціаторів та виконавців, або ще й від їх внутрішніх опонентів. Приходимо до висновку, що на заваді модернізації зовнішньої політики, досягненню її відповідності нормам демократичної дієздатної держави стає якість політичного лідерства, політичної еліти, рівень політичної культури, наукового та менеджерського забезпечення зовнішньополітичної діяльності.

Таблиця 52

Якою мірою зовнішня політика нового керівництва України забезпечує...?
Середній бал у динаміці²⁷

Місяць, рік	Квітень 2005	Грудень 2005	Листопад 2006	Квітень 2007	Березень 2008
Мир і стабільність в регіоні	3,61	3,37	3,46	2,86	3,11
Безпеку, суверенітет, територіальну цілісність	3,62	3,29	3,37	2,86	3,05
Реалізацію курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію	3,56	3,32	2,74	2,53	2,99
Інтегрування до світового інформаційно-культурного простору	3,47	3,18	3,00	2,69	2,98
Розвиток партнерських відносин з сусідами	3,45	2,78	3,10	2,72	2,86
Спрощення візових процедур	3,41	3,08	2,88	2,37	2,70
Позитивний міжнародний імідж, авторитет, вплив	3,67	2,97	2,80	2,48	2,68
Розвиток країни, її конкурентоспроможність	3,26	2,61	2,77	2,46	2,52
Захист своїх громадян за кордоном	2,87	2,72	2,56	2,17	2,44

Табл. 52 дає картину складної динаміки сприйняття ефективності зовнішньої політики після президентських виборів 2004 р. і під час дії чотирьох урядів, утворених трьома коаліціями. На цьому етапі ключові питання зовнішньої політики, пов'язані з визначенням та реалізацією геополітичних пріоритетів стали предметом відкритої боротьби. Крім того, суттєво зросла увага громадськості до дій влади, зокрема, до результатів її міжнародної активності. Це може частково пояснити зростання критичності оцінок. Проте, є підстави стверджувати, що провідна роль першої особи держави не забезпечила ефективності зовнішньополітичного

курсу держави. Вже на початку 2006 р. розгорнулася конкуренція різних підходів до питань зовнішньої політики, розгорнулася системна протидія ініціативам Віктора Ющенка у міжнародних справах. Перегрупування депутатського корпусу, парламентські вибори 2006 та 2007 рр., формування коаліцій, виявили наявність реально різного бачення зовнішньополітичних проблем та цілей різними політичними силами. При цьому вперше не тільки формально, а й фактично президентська точка зору виявилася не вирішальною, а тільки однією з існуючих. До формування курсу держави на міжнародній арені повною мірою підключилися інші впливові гравці.

4.2. Зовнішньополітичні пріоритети українських політичних партій

Попередній етап розвитку політичних партій, партійної та загалом політичної системи України не надав вагомих аргументів, аби вважати, що партії є важливими акторами, які безпосередньо впливають на формування зовнішньополітичного курсу держави. Головним чином це пов'язане із браком самодостатності, або навіть штучністю більшості партій як окремих організацій, відсутністю в їх діяльності органічного зв'язку між функцією артикуляції інтересів громадян, акумуляції їх підтримки і власне веденням практичної політики. За таких умов спостерігалися значні розбіжності декларованих цілей, з одного боку, і вектору докладання реальних зусиль, масштабні прояви тіньової політики. Їх зовнішньополітичні пріоритети, до того ж, до останнього часу були чи не найбільш умовною частиною їх програм і реальних стратегій.

Якісні зміни намітилися внаслідок перемоги демократичної опозиції на президентських виборах 2004 р. Впровадження конституційної реформи також стало серйозним імпульсом до модернізації політичних партій та реального зростання їх ролі з державної політиці. Парламентські вибори 2006 р. зафіксували початок цього складного процесу; подальші неперозорі масштабні міжфракційні переходи і дострокові парламентські вибори 2007 р. надали сприяли його поглибленню. Разом з тим, політичні партії, які виявляють найвищу конкурентоспроможність залишаються недостатньо розвиненими і внутрішньо суперечливими утвореннями. Вони є дуже різними не тільки за ідеологією, а й за походженням, внутрішньою організацією, стилем суспільно-політичної активності, за готовністю до повноцінної модернізації, та, зрозуміло, і за своїми перспективами. Очевидно, що за таких умов, предметом аналізу мають бути не тільки офіційні документи, скільки загальна результуюча діяльність партій

(та блоків), а ще більше, — їх роль у процесах, які значною мірою відбуваються поза їх волею. Події останніх років виявили ще один парадокс, — роль партій підвищується попри вкрай критичне ставлення до їх діяльності з боку громадян. Справа не тільки в традиційно низькому рівні довіри до них, а й в зростанні уваги до таких явищ як деперсоналізація політичної відповідальності депутатів, обраних за закритими партійними списками, нехтування окремими політичними силами своїми передвиборними зобов'язаннями, розповсюдження політичної корупції, брак реальних механізмів контролю народних депутатів з боку виборців²⁸. Слід зважати на те, наскільки суперечливими є взаємини між партіями і органами влади, на їх долученість до реальної політики і на власний потенціал партій як міжнародних акторів.

На увагу заслуговують не тільки партії, представлені в парламенті. Серед аутсайдерів є партії, що відіграють роль індикаторів популярності окремих ідеологій та стратегій. В період між виборами 2002-го і 2006-го рр. припинили своє існування чи відійшли від великої політики чимало технологічних партійних проектів, які не презентували реальної політичної ідеології. Позачергові парламентські вибори вересня 2007 р. продовжили цей процес і, крім того, радикально знизили рівень підтримки партій-аутсайдерів. Водночас, і ідеологічні партії не покращали свої позиції і не розширили свою присутність. Ліворадикальні партії, — ПСПУ, і Компартія, — втратили не тільки лівову частку свого впливу, а й свою особливу роль в суспільно-політичних процесах. Геополітична частина їх програм завжди слугувала основою для взаєморозуміння з кланово-олігархічними угрупованнями, зі старим режимом. Вони завжди залишалися цілком ізольованими на міжнародній арені. Під час помаранчевої революції переважна частина їх прихильників перейшла у синьо-білий табір і не повернулася під час партійних змагань в березні 2006 р. Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція», який мав підтримку 2,93% виборців продовжував лінію минулих років ортодоксально лівої ПСПУ і декларував такі знакові цілі, як «Союз з Росією і Білорусією», «захист східнослов'янської цивілізації і канонічного Православ'я»²⁹. Ця політична сила і раніше не була здатна претендувати на самостійну роль, проте її завдана активність в окремих зовнішньополітичних питаннях заслуговує на увагу. Після завершення кучмівського періоду і реструктуризації політичних сил вона перетворилася на інструмент російської політики. Фінансова, організаційна та інформаційна допомога Москви остаточно перетворила цю партію на неукраїнський політичний проект. Передвиборна програма ПСПУ 2007 р. ще більш виразно спрямована проти становлення самодостатньої суверенної української держави. Характерно, що серед трьох гасел, що складають назву програми, два стосуються геополітичного вибору:

«Міждержавний Союз Україна — Білорусь — Росія. Не допустити НАТОвської окупації!». В програмі стверджується, що 17 років незалежності відбувалося «руйнування братньої єдності України, Білорусії, Росії», що «Помаранчеві на чолі із президентом Ющенко, продовжуючи рухівський курс реформ і русофобську політику, проти волі нашого народу, втягують Україну до НАТО, ВТО, Євросоюзу. Це шлях зради національних інтересів...»³⁰. У позитивній частині програми стверджується, що потенціал України «можна використати тільки в умовах її входження до Єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном. ...Вищим ступенем інтеграції наших країн є створення нового міждержавного союзу Україна — Білорусь — Росія». В уявленні ПСПУ має бути створений союзний бюджет, система колективної безпеки, яка «стане надійним гарантом суверенітету наших країн. Її важливим елементом буде базування Чорноморського флоту РФ в Криму. ...Ми захищаємо східнослов'янську цивілізацію і канонічне Православ'я»³¹. Загалом, радикалізація програми не є значною. Але позиціонування партії змінилося. Критикуючи не тільки КПУ та СПУ, а й Партію регіонів за підтримку «президентського курсу», Наталя Вітренко фактично перекреслила перспективу входження у владу. Нездійсненність реінтеграційного сценарію, до якого вона закликає, так само підводить до висновку, що реальна роль ПСПУ має оцінюватися як маніпулятивна, така що спрямована на перешкодження консолідації країни і ускладнення діяльності нової влади. Водночас, одіозність партії та її лідера сягнула такого рівня, що це накладає обмеження як на можливість її використання Росією, так і на блокування з нею.

Вибори 2006 р. підтвердили, що ані відверто націоналістичні, етноцентричні, ані суто технологічні проросійські партії не мають електорального потенціалу. Серед перших, — Всеукраїнська партія «Свобода» посіла вісімнадцяте місце серед 45 учасників перегонів з результатом 0,36%, Українська Національна Асамблея — тридцять восьме з 0,06% голосів. Серед других, — Виборчий блок політичних партій «За Союз» був двадцять другим з 0,2%, Політична партія України «Партія політики Путіна» — двадцять сьома з 0,12% голосів виборців³². Показовим є фіаско виборчого проекту «Опозиційний блок Не Так!», великі ресурси і зусилля Соціал-демократичної партії (об'єднаної) спрямовані значною мірою на агітацію проти НАТО і за орієнтацію на Росію, не врятували одну з найбільш впливових ще нещодавно політичних сил.

Вибори 2007 р. ще переконливіше продемонстрували, що радикальні підходи до геополітичного самовизначення країни не знаходять суспільної підтримки. Ця тенденція відбивається й на тому, як позиціонуються ті, хто орієнтується на компроміс. В програмі Народного блоку Литвина, політичному проекті, який об'єднав багатьох, переважно поміркованих

та гнучких представників старого режиму і який намагався позиціонуватися як центристська «третя сила», у 2006 р. присутні такі ключові слова як «особливі стосунки з Росією» та «зміцнення слов'янської солідарності»³³. За рік програма виборчого блоку політичних партій «Блок Литвина» передбачала тільки «здійснення зовнішньої політики виключно на основі національних інтересів та активного нейтралітету», вирішення питання вступу України до міжнародних організацій «лише за результатами всеукраїнських референдумів»³⁴. Така позиція практично не дає ідей для вироблення раціональної зовнішньополітичної стратегії і підтверджує той факт, що малі політичні гравці з об'єктивних причин не орієнтуються на детальну розробку курсу, який би міг бути впроваджений в практиці правління.

Переважний вплив на формування державного курсу мають п'ять партій та блоків, що були постійно присутні у Верховній Раді України в останній період. Як правило, вони включили в свої передвиборні програми, обмежені за обсягом, лише кілька рядків, які стосуються зовнішньої політики держави. Додатково, там у більшості випадків можна знайти свідчення про їх геополітичні та ціннісні пріоритети, які визначають вибір моделі національного розвитку. Більш детальні свідчення про концептуально-ідеологічні підходи до питань зовнішньої політики містяться в базових партійних документах. Можливість порівняти кілька передвиборних програм різних років формально надають можливість відслідкувати певну еволюцію позицій. Проте, набагато важливішим є аналіз реальних можливостей і ролі партій в формуванні зовнішньополітичного курсу держави. Також слід мати на увазі, що попри загалом низьку увагу громадян до питань зовнішньої політики, деякі з цих питань насправді дозволяють найбільш рельєфно вирізнити політичних акторів і визначити рівень довіри та підтримки, на яку вони заслуговують.

Комуністична партія України давно втратила серйозний політичний вплив, але її опосередкована роль як учасника суспільно-політичних процесів є дуже важливою. Зміни рівня підтримки партії, хай з певними застереженнями, фіксує процес віддалення українського суспільства від радянського минулого, поступового позбавлення старих стереотипів. Криза партії стала наслідком того, що сама вона не еволюціонує і дедалі більше відстає від сучасних реалій. В Програмі КПУ, ухваленій у березні 1995 р., зазначається, що «Компартія України — партія борців за комунізм», який вона сприймає «як природно-історичний процес розвитку світової цивілізації і об'єктивну умову соціального прогресу, як прийде всього людства». Далі зазначається, що це «партія пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, невід'ємна складова частина міжнародного комуністичного руху». «Теоретичною та ідеологічною основою

Компартії України є вчення Маркса — Енгельса — Леніна, яке постійно збагачується відповідно до реальної дійсності. В якості головної мети, зокрема, проголошено «відродження на новій основі союзу рівноправних братніх народів як добровільного об'єднання суверенних соціалістичних держав, входження до якого відповідає найвищим інтересам народу України». Одним з головних завдань в Програмі визначено «відродження на новій основі союзу рівноправних братніх народів як добровільного об'єднання суверенних соціалістичних держав, входження до якого відповідає найвищим інтересам народу України»³⁵.

КПУ послідовно дотримується антизахідної і проросійської політики, хоча, на фоні ПСПУ, демонструє деяку стриманість. Скажімо, її лідер у свої президентській передвиборчій програмі 1999 р., крім фірмових гасел, — «Україна залишиться позаблоковою миролюбною державою, не буде членом НАТО, буде підтримувати і розвивати європейські і світові ініціативи, спрямовані на недопущення формування однополюсного світу, ...створення Союзу суверенних держав братніх народів, динамічний розвиток відносин із Росією, Білорусією, визнання їх стратегічними союзниками, створення єдиного економічного простору», він висловив прагнення «до вступу в усі світові й європейські об'єднання, якщо це сприятиме підвищенню авторитету держави, зміцненню її економічного потенціалу»³⁶. Вже у 2004 р. в подібній програмі він закликав встановити державну монополію на зовнішню торгівлю, «нейтралітет України із захистом своїх зовнішніх інтересів, співробітництво з міжнародними союзами і об'єднаннями держав з метою розвитку взаємовигідних відносин; налагодження довгострокових торговельних зв'язків з Росією, Білорусією, Молдовою та іншими країнами СНД, забезпеченні повномасштабного функціонування угод в рамках Єдиного Економічного Простору, подальше поглиблення взаємовигідної інтеграції; збереження позаблокового статусу України, неприпустимість вступу її до НАТО»³⁷.

Саме зовнішньополітичні гасла КПУ реально зближують її з Партією регіонів. Власні ресурси впливу на зовнішню політику України та розгортання власної міжнародної активності у комуністів практично відсутні. Їх участь в Союзі комуністичних партій пострадянських країн (СКП-КПСС) безумовно підтверджують та дещо деталізують їх геостратегічні погляди, — протидія імперіалізму, боротьба з антикомунізмом, сподівання на відновлення пролетарського руху на теренах колишнього СРСР. З огляду на українські реалії, розрахунки не є не тільки реалістичними, а й адекватними. Якщо ж серйозно ставитися до такого підходу, що антикомунізм та буржуазний націоналізм «тісно пов'язані з русофобією, головною метою якої є руйнація російської держави»³⁸, то це взагалі веде до участі в грі, яка не має жодного стосунку до національних інтересів власної

держави, як і до реальної політики. КПУ фактично апелює до абстрактної Росії, сторониться взаємодії з Кремлем. Водночас, партія виявляється нездатною поєднати свої ідеологічні постулати з патріотизмом, як це зробила Компартія Російської Федерації. На етапі відносно розвинутої багатопартійності у 1998 р. КПУ утримувала високий рівень популярності закликаючи повернути «Трудящим — радянську владу! Суспільству — соціалізм! Україні — добровільний союз рівноправних Братніх народі!». Тодішня передвиборна програма передбачала створення нової добровільної спільності, — Союзу рівноправних братніх народів, захист вітчизняного виробника «від закордонних інтервентів»³⁹. За чотири роки в подібній програмі комуністи констатували згубність «нав'язаного Заходом політичного курсу, який проводить нинішній правлячий режим»... зростання загрози «встановлення авторитарної диктатури, втрати Україною незалежності», обіцяли «процвітання України в рівноправному союзі братерських народів суверенних держав». Висувалися завдання: «підпорядкування зовнішньої політики національним інтересам України, розширення співробітництва з країнами СНД, найближчими сусідами, іншими державами світу. Росія і Білорусія — наші економічні партнери, політичні союзники і історичні побратими. В союзі з ними має бути і Україна; позбавимося диктату і «послуг» американської адміністрації, Міжнародного валютного фонду, інших фінансово-політичних спрутів»⁴⁰. Ще раз зазначимо, що зміст програм такої опозиційної сили не може розглядатися як чинник формування реального політичного курсу. Позитивна складова тут є не тільки несистемною, але й абсолютно недостатньою. І справа не тільки в цілеспрямованості на досить специфічний електорат, а в неготовності критично осмислювати нові геополітичні реалії і концентруватися на проблемах власної держави. У власній практичній діяльності, демонструючи принципове антизахідництво, комуністи виявляли не одностайність щодо форм реінтеграції пострадянського простору. При цьому, ті, хто закликав до скасування Біловезької угоди і перезаснування СРСР були у меншості.

Зниження рівня суспільної підтримки КПУ триває всі останні роки. Цей процес був штучно пришвидшений мобілізацією електорату на Сході, а потім на Півдні на підтримку Партії регіонів та Віктора Януковича. Масштабний підйом демократичного руху спричинив зміну статусу КПУ від зручної опозиції режиму Леоніда Кучми до постачальника голосів для його спадкоємців. Партія не є «революційною силою», її керівництво, переважно у прихованій формі, адаптувалося до нових реалій, порозумілося з представниками бізнесових кіл, засвоїло мистецтво лобювання. Воно використовує відданість свого традиційного електорату, навіть сприяє стримуванню протестних проявів. Слід взяти до уваги, що потенційний

комуністичний електорат скорочується досить повільно і цей процес не можна зводити до зміни поколінь. Важливим чинником, що впливає на його чисельність є перебіг реформування політичної та соціально-економічної сфери. Брак системних перетворень, непереконовість їх результатів консервують суспільні настрої, розгортають їх в минуле. Це, в свою чергу, не заохочує партію до модернізації, посилює ментальну закостенілість та породжує новий паразитичний прагматизм партійної верхівки. Нікому голоси виборців не даються так легко, як КПУ, але партія нездатна реалізувати жодної стратегічної ініціативи чи навіть просто скористатися сприятливими умовами, зокрема завоюваннями української демократії. Якщо в Росії КПРФ послідовно перетворюють в керовану, контрольовану силу, то КПУ практично завершила подібний шлях добровільно, щоправда, обираючи сеньйора, близького за геополітичними орієнтирами. Зрозуміло, що партія приречена залишатися в міжнародній ізоляції. Не є винятком навіть й пострадянський простір. Фактично єдиним партнером, з яким українські комуністи зберігають відносно значущі стосунки, є Компартія Російської Федерації.

Роль молодшого партнера у владній коаліції — це максимум на який здатні українські комуністи. Значна частина виборців відійшла від КПУ саме тому, що не бачить перспектив реалізації її програми на практиці. Водночас зазначимо, що результат отриманий партією навесні 2006 р. найближчим часом не буде погіршеним, — природний шлях подальшої маргіналізації цієї політичної сили продовжуватиметься ще певний час. Її передвиборні програми як 2006-го, так і 2007-го рр. виглядають дуже ідеологізованими, орієнтованими на виконання передовсім електоральних завдань. В першій з них зазначається: «Не допустимо реабілітації фашистських головорізів ОУН-УПА. Російській мові надамо статус другої державної. Не допустимо знищення канонічного православ'я. Сусід ближчий від заокеанського «родича». Не допустимо втягування України до агресивного блоку НАТО. Зміцнимо дружні зв'язки з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та іншими країнами СНД, наповнимо реальним змістом Угоди про Єдиний Економічний Простір»⁴¹. В другій декларується «Зміна зовнішньополітичного курсу в інтересах народу. Нова редакція Конституції визначить позаблоковий, нейтральний статус України. Членству в НАТО — ні! Вхідження в міжнародні політичні та економічні організації та участь в інтеграційних процесах здійснюватиметься лише в національних інтересах України, на вигідних для неї умовах та на підставі волевиявлення громадян на всеукраїнському референдумі. Будуть забезпечені оптимальні умови для розвитку взаємовигідного політичного і економічного співробітництва з Росією, Білоруссю, Казахстаном та іншими державами СНД. Україна ввійде в Єдиний економічний

простір. Негайне проведення Всеукраїнського референдуму щодо доцільності вступу країни в НАТО, недовіри президентові В. Ющенку, надання російській мові статусу другої державної»⁴². Як бачимо, пріоритети комуністів і дійсно актуальні міжнародні проблеми, які має вирішувати Україна, дедалі більше розходяться. Дещо змістовнішим видається таке формулювання позиції КПУ з ключового питання зовнішньої політики: «до Європи ми підємо рука об руку з нашими братами — слов'янськими народами в Єдиному економічному просторі, як рівні партнери, а не як жалюгідні прохачі. Це й є справжня демократія і державний суверенітет!»⁴³. Детальніше бачення КПУ засад та пріоритетів зовнішньої політики України міститься в партійному проекті Конституції. В цьому документі зокрема зазначено, що «На території України не допускається розташування іноземних військових баз та формувань»⁴⁴. В окремі статті зазначається: «Україна урочисто проголошує, що вона є постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не набувати і не розміщувати на своїй території ядерної зброї». Цікавим доповненням до цього є така пацифістська конституційна теза про те, що Україна «відкидає війну як засіб вирішення міжнародних суперечок, виступає за врегулювання їх виключно мирними засобами. Україні заборонено пропаганду і підготовку війни, а також будь-яку іншу діяльність, спрямовану на порушення мирних відносин між народами».

Головні цілі і принципи зовнішньої політики України в уявленні комуністів виглядають гранично загально: «зміцнення миру і міжнародної безпеки; здійснення і захист основних прав і свобод людини; забезпечення соціального прогресу і підвищення рівня життя людей в умовах вільного розвитку». Відносини з ключовими партнерами виглядають так: «активна участь у загальноєвропейських процесах і європейських структурах, ...поглиблення всебічного співробітництва з Росією та іншими членами Співдружності Незалежних Держав, з якими народ України пов'язує багатовікова спільна доля»⁴⁵. Доводиться констатувати, що відірваність від життя сягає критичної межі. Фундаментальною проблемою комуністів є те, що вони не в змозі запропонувати власний варіант патріотизму. Їх система цінностей виявляється несумісною з ідеєю повноцінної державної незалежності. Антизахідництва, як це спостерігаємо і російських комуністів, в українському випадку недостатньо. Більше того, такі чинники, як Росія, СНД, братні східнослов'янські народи, канонічне православія, реально існують в зовсім іншому вигляді та відіграють суттєво чи зовсім іншу роль, ніж це присутнє в доктрині КПУ.

Соціалістична партія України передовсім цікава тим, що демонструє можливості та складнощі еволюційних перетворень, поступового переходу

від радянського ладу, через посткомуністичну фазу до сучасної європейської моделі суспільного устрою. СПУ впродовж багатьох років зберігала перспективу перетворитися на сучасну ліву партію європейського типу, зайняти досить широку соціал-демократичну нішу. Фактично, вже протягом багатьох років на порядку денному стоїть питання формування провідної лівої чи лівоцентристської сили, яка б претендувала на роль однієї з основних політичних сил, що можуть у середньостроковій перспективі утворити 3–4-х партійну систему. Але керівництво партії не виявило належної сміливості та креативності, залишаючи без відповіді питання про стратегію: чи «вперед до соціалізму», чи «назад до соціалізму». Серед тих, хто досі підтримував партію, були прихильники обох зазначених підходів.

У Програмі Соціалістичної партії України від травня 2000 р. декларується, що «Вона послідовна щодо своєї мети — утвердити в країні систему відносин демократичного соціалізму». З огляду на тематику цього дослідження варті уваги такі програмні тези: «для України вирішення своїх проблем можливе на основі довіри до свого власного народу і його творчих можливостей при одночасному розвитку рівноправної співпраці з іншими країнами і народами; досвід УРСР у складі Радянського Союзу засвідчив, що суспільство з тотально одержавленою власністю і надцентралізованим управлінням внутрішньо суперечливе; розглядаючи шляхи розвитку України, слід враховувати не лише логіку внутрішніх подій і процесів у країні, а й те, що Україна є органічною частиною європейської і світової систем». СПУ проголошує себе лівоцентристської партією, яка виходить з необхідності розробки сучасної теорії соціалізму і при цьому, зокрема, враховує «ленінську концепцію соціалістичних перетворень і суперечливий досвід будівництва соціалізму в СРСР, ...теоретичні напрацювання партій світового соціалістичного, комуністичного, соціал-демократичного і загальнодемократичного рухів»⁴⁶.

«СПУ — партія інтернаціоналістська. Як одне з основних завдань, вона розглядає рівноправну участь у міжнародному соціалістичному русі, співпрацю з політичними і суспільними силами, що відстоюють права трудящих в інших країнах, налагодження тісних зв'язків з політичними силами лівої, лівоцентристської та центристської орієнтацій, Соціалістичним Інтернаціоналом». Серед конкретних завдань у міжнародній сфері... «входження у митний союз у межах СНД на взаємовигідних умовах». Загалом відповідна частина Програми виглядає так: «Зовнішня політика — засновується на солідарності з усіма демократичними силами, які поділяють принципи соціальної справедливості, демократії, гуманізму і зацікавлені у конструктивному вирішенні глобальних проблем. Україна зберігає позаблоковий статус. СПУ вважає помилковим розширення

військової організації НАТО на Схід, наполягаючи на підготовці і проведенні наради держав з питань безпеки і співробітництва в Європі. Україна бере участь у створенні багатосторонніх сил миру під патронатом ООН і ОБСЄ, підтримує ідею підвищення статусу загальноєвропейських структур, у тому числі, для гарантування миру і безпеки. Забезпечуватиметься взаємовигідне широкомасштабне співробітництво України з усіма країнами. СПУ виступає за пріоритетні братерські відносини з Росією, Білоруссю та іншими сусідами, за консолідацію і захист слов'янства. СПУ відкидає політику перетворення України на колонію, вважає за необхідне будувати зовнішньоекономічні відносини за принципом взаємовигідності, залучаючи зовнішні інвестиції передусім на потреби технологічного оновлення власного виробництва»⁴⁷.

У другій частині Програми СПУ, яка визначена як програма-максимум, констатується: «За сучасних умов реалізація соціалістичної ідеї здійснюється в руслі формування нової світової цивілізації. Процеси глобалізації прискорюють процес усупільнення праці. Зростання ролі знань і особистості працівника у виробництві, розвиток процесів самоврядування неминуче ведуть до демократичного соціалізму. Криза світової системи командно-бюрократичного соціалізму створила нову ситуацію в світі. Однак жодним чином не позбавила сучасний, вже значно інтегрований капіталістичний світ від суперечностей, які посилюються. Тенденція руху до демократичного соціалізму, яка окреслилася у світі, хоч і нерівномірно, суперечливо, об'єктивно, а також під впливом політичних сил соціалістичної орієнтації пробиває собі шлях»⁴⁸. Як бачимо, практично всі програмні положення є досить абстрактними. Вони безумовно свідчать про відхід від комуністичної ортодоксальності, але залишають без чіткої відповіді питання, які б дозволили окреслити власний змістовний курс.

СПУ в загальних рисах завершила становлення як лівоцентристська парламентська партія, яка цілком опікується українськими національними інтересами. Проте, модернізація СПУ, її перетворення на лівоцентристську партію європейського гатунку, відбувається повільно і успішність цього процесу не є гарантованою. Це, передовсім, є наслідком побоювання відірватися від свого традиційного електорату і сподівань його розширення за рахунок прибічників комуністів. Слід погодитися, що абсорбція останніх це чи не єдиний спосіб дійсно захистити їх інтереси і ввести в реальне, позбавлене застарілих міфів та ілюзій суспільно-політичне життя. Адекватної ситуації розширення і омолодження активу не відбувається. Водночас, залишається практично вільною лівоцентристська ніша. Якщо СПУ не виявить гнучкості та динамічності і не заповнить її, вона може залишитися на тому краї політичної палітри, що регресує.

СПУ була досить ефективною опозиційною силою, вона посідала особливе місце в помаранчевому таборі, але пішовши у молодші партнери до Партії регіонів, потрапила на тупиковий шлях. Вона фактично стала заручницею вузького кола керівників що поспішали увійти у владу і не тільки втратила просунуту частину електорату, а й поставила під питання свою самобутність та місце у великій політиці. Крім того, участь в коаліції з Партією Регіонів та КПУ може привести й до дискредитації, знецінення концептуальних напрацювань соціалісти щодо моделі національного розвитку та, зокрема, зовнішньополітичної стратегії держави.

На фоні решти політичних сил, позиція соціалістів в питаннях зовнішньої політики виглядає обережною і компромісною. Значною мірою це пов'язано з еволюцією розуміння національних інтересів, переходом від переважної підтримки реінтеграційних проектів, що їх активно впроваджували у 90-ті роки ліві сили, представлені у Верховній Раді до пошуку власного варіанту реалізації європейського вибору⁴⁹. Так, Олександр Мороз у 1999 р. у передвиборній президентській програмі обмежився таким формулюванням: «зовнішньополітичний курс України буде цивілізованим, передбачуваним. Ініціюватиму створення дієвого механізму безпеки і співробітництва в Європі та світі»⁵⁰. Передвиборна програма СПУ на виборах до Верховної Ради 2002 р., крім окремих протекціоністських тез, загалом оминає міжнародну проблематику. Помітний крок до нових пріоритетів було зроблено у 2004 р., коли лідер соціалістів у своїй передвиборній програмі декларував «позаблоковий статус України, здійснення проукраїнського зовнішньополітичного курсу, розвиток рівноправних взаємовигідних стосунків із сусідами, найперше — Росією та Європейським Союзом... Моя мета — добробут кожної сім'ї, сильна, демократична, суверенна держава. Таким бачу демократичний соціалізм і європейський вибір України». Переважно для традиційного електорату соціалістів були призначені вимоги «повернення в Україну її громадян, захист прав співвітчизників, що тимчасово знаходяться за кордоном; ... негайне виведення українських військових з Іраку»⁵¹.

2006 р. на парламентські вибори СПУ йшла з суттєво оновленою програмою і гаслом «Збудуємо Європу в Україні. В програмі зафіксовано: «Ставлення до НАТО буде визначатись народом тільки на Всеукраїнському референдумі. Ми за добросусідські взаємовигідні відносини з Росією та іншими країнами. Мета соціалістів — соціальна справедливість, добробут кожної сім'ї, сильна, демократична, суверенна держава. Таким бачимо демократичний соціалізм і європейський вибір України»⁵². Соціалісти докладали значних зусиль, аби стати повноправними членами Соціалістичного Союзу. Водночас, вони були змушені реагувати на те, що не мали надійних партнерів в Росії та інших країнах «близького зарубіжжя». За цих

умов їх зближення з помаранчевими політичними силами виглядало логічним, тоді як подальший перехід до іншого табору, — фактичним відходом від курсу, який розроблявся останні роки. Втрата орієнтирів може пояснити граничну абстрактність зовнішньополітичної частини передвиборної програми 2007 р. В ній зазначено, що партія забезпечуватиме «Нормалізацію стосунків з Російською Федерацією та Європейським Союзом. Позаблоковий статус України»⁵³. В агітаційній брошурі «Програма Соціалістичної партії України — 2007» знайдемо абзац під назвою «Європейський вибір і нормалізація відносин з сусідніми країнами» такого змісту: «Українські соціалісти як повноправні учасники міжнародного об'єднання всіх соціалістичних партій — Соцінтерну — ведуть Україну до побудови демократії європейського типу. Саме тепер прийнято пакет законопроектів для вступу України до Світової організації торгівлі. Водночас, соціалісти виступають за розвиток нормальних відносин з Росією та іншими нашими сусідами»⁵⁴.

Голова Верховної Ради України підкреслив, що однією з причин проведення дострокових виборів, є «необхідність задоволення інтересів «супердержав», оскільки присутність у парламенті комуністів і соціалістів не дозволить втягнути Україну до НАТО. Тому необхідно реформувати коаліцію». О. Мороз нагадав, що переважна більшість населення проти вступу до Альянсу. «Ми повинні відстоювати позаблоковий статус України», — заявив він, зазначивши, що така позиція буде «абсолютно нормально сприйнята в Європі і світі» і дозволить зекономити значні бюджетні кошти⁵⁵. Надалі спостерігаємо маневрування, гру акцентами у декларованій партією позиції у відповідності до ситуації, в якій вона опинилася напередодні позачергових виборів, і, особливо після втрати представництва у парламенті.

Партія регіонів спричиняє найбільш суперечливий вплив на зовнішньополітичний курс України. Має місце, водночас, і пристосування до діяльності на державному рівні і внутрішня еволюція цієї молоді політичної сили. Партія претендує на те, щоб стати єдиним представником інтересів посткомуністичної української еліти. Вона має в собі риси спадкоємця кучмівського режиму, але демонструє й розуміння необхідності рухатися вперед. Частково, це пов'язане з непридатністю старих засобів ведення політики, частково, із зацікавленістю принаймні частини лідерів та спонсорів партії у перенесенні бізнесової активності за межі пострадянського простору. Перехоплення партією лівого, переважно проросійськи налаштованого електорату так само справляє суперечливий вплив на умови її діяльності. З одного боку, цей електорат є не надто вимогливим і досі не чинив тиску на своїх обранців, з іншого, — ускладнюється маневрування в ідейній площині і проведення курсу, який відповідає

інтересам партійних керівників. Починаючи з 2002 р., на партію переорієнтувалися представники ліво-патерналістських поглядів та регіональні спільноти Сходу й Півдня України, які все ще не повною мірою адаптувалися до державної незалежності України і не усвідомили значення демократичних перетворень. Такий електорат не звик до критичного ставлення до «своїх» керівників, легко піддається ідеологічній обробці. Невдоволення соціально-економічною ситуацією, що зростала за прем'єрства Віктора Януковича, все ще не повністю адресувалася його уряду і не мала суттєвих наслідків для партії. ПР продовжує поповнюватися за рахунок верхівки політичних проєктів, що втратили власну перспективу, хоча це не позбавляє її ознак партії одного регіону. Внутрішні суперечки в партії свідчать про те, що частина активу розуміє необхідність модернізації партії. Фактично, йдеться про таке складне завдання як переродження, перетворення на сучасну партію.

У Програмі Партії регіонів, затвердженій у квітні 2005 р., зазначається, що «Партія вважає, що становлення нової України має відбуватися через активну участь у сучасних світових процесах, а гарантією гідної ролі України у світі повинен стати вільний саморозвиток її громадян. Розкриття людського потенціалу в усьому різноманітті соціальних, культурних, регіональних проявів є передумовою і метою впевненого національного поступу у відкритому просторі глобальних зв'язків». Партія обстоює модель «національного випереджаючого розвитку і становлення України європейської, України XXI століття», проголошує що «Україна — рівноправний міжнародний партнер і регіональний лідер»⁵⁶.

Конкретніше пріоритети зовнішньої політики виглядають так: «Домінантою української зовнішньої політики має стати зміцнення та розгортання європейського потенціалу країни, інтенсифікація процесів євроінтеграції. При цьому історична та культурна близькість України та Росії обумовлюють роль нашої держави як найближчого стратегічного партнера Російської Федерації на заході, зацікавленого у спільному входженні наших країн до сучасного європейського економічного та культурного простору. Важливу роль у зміцненні міжнародної позиції України повинні відігравати збалансовані і довірливі відносини стратегічного партнерства із провідним світовим лідером — Сполученими Штатами Америки. Партія намагатиметься підвищити роль та рівень участі України у Вишеградській «четвірці», ГУУАМ, Балто-Чорноморській організації з економічної співпраці та інших перспективних формах регіональної координації та кооперації. Центральноевропейський і балто-чорноморський напрямки зовнішньої політики — основні вектори реалізації Україною власного потенціалу регіонального лідера. Україна повинна взяти на себе ініціативу щодо створення спільних економічних зон та регіональних

ринків для надання взаємній економічній зацікавленості дієвих форм. Такою формою, наприклад, могла б стати система євро регіонів. Потрібно активізувати роботу з упорядкування і полегшення режимів перетину кордонів, створення сприятливих умов для прикордонної торгівлі, економічної та культурної співпраці, що сприятиме розквіту прикордонних регіонів України. Для партії принципово важливе значення має захист національних інтересів української держави і громадян України за кордоном, створення позитивного міжнародного іміджу України, формування необхідних інформаційних та правових умов для просування вітчизняних товарів на зовнішні ринки. Цьому повинна сприяти активна і виважена участь України в роботі ООН, ЮНЕСКО, ПАРЄ, СНД, міжнародних економічних, торговельних та інших організацій. Партія підтримує подальший розвиток і оптимізацію співпраці України з НАТО задля повноцінного включення у систему європейської безпеки»⁵⁷. Слід враховувати, що Програма в такій редакції з'явилася тоді, коли партія опинилася в опозиції. Але при цьому вона виглядає орієнтованою на практичне втілення, — не надто відвертою, аби не ускладнювати стосунки з стратегічними партнерами і досить збалансованою для сприйняття виборцями різних поглядів.

Стратегія економічного розвитку України, розроблена Партією регіонів, закликає враховувати вплив сучасних глобальних процесів і необхідність адаптації не тільки до викликів відкритості, що зростає, а й до можливостей отримання переваг від участі у наднаціональних ринках, міжнародних регіональних спільнотах. У Стратегії наголошується на винятковій важливості обстоювання країною своїх національних інтересів: «Україна повинна припинити бути державою з суверенітетом, що керується ззовні. У міжнародному контексті країна має стати повноцінним глобальним гравцем: її доля — на відміну від нинішнього стану — не має визначатися факторами нестійкої рівноваги у відносинах США, Росії та ЄС. Україна може і повинна відбутися в якості повноцінного суб'єкта політично значущих рішень. Твердим орієнтиром структурно-інноваційних змін для України мають стати європейські стандарти і євроатлантичні цивілізаційні цінності, з врахуванням нерозривного зв'язку з Росією. На відміну від нинішньої влади, яка перетворила гасло «європейства» на черговий піар, Стратегія передбачає обстоювати і впроваджувати євро-стандарти послідовно. Однак в цьому процесі важливо враховувати не тільки можливість застосувати євро-стандарти до української економіки, але й негативи у вигляді зарегламентованості і бюрократизації економіки ЄС»⁵⁸.

Для Партії регіонів, до літа 2006 р. зовнішньополітична проблематика переважно існувала у внутрішньополітичному вимірі. Віктор Янукович

та його команда активно розігрували російську карту, при цьому звинувачуючи Віктора Ющенка в надмірному зближенні з Заходом і виконанні вказівок з Вашингтону. Сам Янукович тримав певну дистанцію від брутальних антизахідницьких пропагандистських прийомів, але все рівно, як голова уряду змушений приділяти значну увагу виправленню свого іміджу і налагоджувати персональні контакти на західному векторі. Його курс характеризується прагматизмом, переважною увагою до економічної складової співпраці. Слід визнати, що може бути більш адекватним реаліям, ніж максималізм і деякий романтизм підходів, сформованих під час помаранчевої революції. Водночас, за його керівництва спостерігається зниження уваги виконавчої влади до політичних і правових реформ, які стали складовою відносин України з ЄС та НАТО. Партія регіонів, та особливо її ліві партнери, по антикризовій коаліції відверто виступають за перегляд засадничих державних документів, в яких зафіксовані зовнішньополітичні пріоритети країни. Це може повернути Україну до стану геополітичної невизначеності і значно зашкодити її партнерському потенціалу. Особливо складним для команди Віктора Януковича є питання захисту національних інтересів у відносинах з Росією. З одного боку, тут існує перспектива часткового відтворення схем політичної та бізнесової взаємодії кумівського гатунку. З іншого, — вже не варто розраховувати на те, що політичні опоненти дозволять довільно інтерпретувати потреби держави та використовувати політико-економічний бартер. Не випадково, що саме в цій команді Москва шукає представників своїх інтересів і передовсім через неї розраховує нарощувати свій вплив на Україну. Водночас, політичний розвиток країни наполегливо вимагає реального патріотизму і міцнішого суверенітету.

На виборах 2002 р. Блок «За єдину Україну», до якого входила Партія регіонів, обіцяв «сприяти комплексній євроінтеграції України, зміцненню зв'язків з країнами СНД». Одним з гасел компанії було «Єдина Україна — в Єдину Європу!». Далі було заявлено: «Україна — європейська країна за геополітичним розташуванням і культурними традиціями. Її майбутнє нерозривно пов'язане з Європою. Потенціал українського народу може розкритися тільки через творче освоєння цінностей європейської культури і світової цивілізації. Ми бачимо Україну центром регіональної економічної інтеграції. Наш блок виступає за гармонізацію зовнішньої політики України, за наповнення новим змістом стосунків з Росією та країнами СНД, нарощування української зовнішньополітичної, економічної та гуманітарної присутності в Європі і світі. Ми за участь України в міжнародній коаліції боротьби з тероризмом, формування міжнародної системи захисту демократичних цінностей, активне протистояння екстремізму та нетерпимості»⁵⁹. Ця програма, у відповідності до назви блоку, мала

деталізовану консолідуючу складову, але при цьому, у зовнішньополітичній сфері утверджувала пріоритет європейського вибору. Отже, це була варіація президентської програми Леоніда Кучми і розрахована під нього. Суспільно-політична ситуація тоді ще була досить комфортною для партії влади, але при цьому вона вперше готувалася відбивати атаку з боку демократичної опозиції, яка закликала до активізації євроінтеграційних зусиль.

В програмі кандидата на посаду президента Віктора Януковича у 2004 р. так само містилися багатовекторні орієнтири: «участь України у світових та регіональних інтеграційних процесах, євроінтеграційний поступ, співробітництво з Російською Федерацією та іншими державами, які є нашими традиційними партнерами, будуть поглиблені, підпорядковані національним інтересам, зміцненню нашої держави»⁶⁰. Надалі розвиваючи такий підхід, Партія регіонів демонструє готовність відійти від орієнтації переважно на Росію у міжнародних справах при тому, що модель розвитку країни, яку пропагують регіонами, по-суті є модифікацію російської. Партія та її лідери мають серйозні проблеми зі своїм міжнародним іміджем. Її політична історія накладає обмеження у завоюванні довіри в демократичній міжнародній спільноті. Водночас, прагматизація російської стратегії щодо України не дає цій політичній силі колишніх переваг перед конкурентами у помаранчевому таборі у питаннях відвоювання пільг від північного сусіда. Фактично під час виборчої кампанії партія була змушена розвести офіційну позицію і агітаційні гасла на надзвичайно велику відстань. Міжнародній спільноті загалом пропонувався збалансований підхід до співпраці на східному та західному векторах, для внутрішнього вжитку широко застосовувалися антизахідницькі гасла. Значно активізувалася діяльність, спрямована на перегляд законодавчої бази зовнішньої політики. Особливо це стосується питань співробітництва з НАТО. Непримиренні антизахідники з числа регіоналізм тут діяли паралельно з комуністами.

До показових законодавчих ініціатив, зокрема, належать Проекти Закону України «Про нейтральний, позаблоковий статус України» та «Про внесення змін до Закону України «Про основи національної безпеки України», розроблені депутатом від ПР В. Зубановим, Проект Закону України «Про проголошення Україною постійно нейтрального, позаблокового статусу» запропонований комуністами П. Симоненком та І. Алексєєвим, Проект Закону України «Про особливості вступу (приєднання) України до міждержавних організацій (союзів, блоків) військово-політичного характеру» ініційований одним з лідерів ПР Є. Кушнар'євим та Д. Шенцевим, Проекти Постанов Верховної Ради України «Про неприпустимість втягування України у військово-політичну конфронтацію з іншими

державами» та «Про заборону допуску підрозділів збройних сил іноземних держав, що брали участь в окупації Югославії, Іраку, Афганістану, на територію України» комуніста О. Голуба⁶¹. Активність на цьому напрямі у 2006-му — на початку 2007 рр. не набула тих масштабів, що планувалися. Узгодженого варіанту «Зasad зовнішньої політики» ані від антикризової коаліції, ані від ПР так і не було вироблено.

На парламентських виборах 2006 р. Партія регіонів зробила широкий крок на зустріч своїм виборцям, хоча й зберегла поле для маневрування, задекларувавши наступне: «Проведення політики добросусідства з усіма державами, які мають спільні кордони з Україною. Практичними справами, а не гаслами планомірно вести Україну до європейської інтеграції, за умов захисту національних інтересів України. Підтримка позаблокового статусу України. Проведення референдуму з питання вступу до НАТО»⁶². Ще виразніше бажання врахувати уподобання мешканців східної та південної частини країни бачимо в програмі на позачергових виборах 2007 р.: «На зовнішньополітичній арені ми виступаємо за політику відкритості та добросусідства, за збереження позаблокового статусу України. Питання про вступ України до НАТО може вирішуватись тільки на основі результатів всенародного референдуму. Членство в Європейському Союзі або Світовій Організації Торгівлі — не самоціль, а засіб підвищення добробуту наших громадян, розширення можливостей вітчизняної економіки, науки і освіти. Ми забезпечимо збалансовану зовнішню політику, де Східний (Росія та країни Сходу) і Західний (країни ЄС та США) напрями однаково значущі. Ми надаємо важливого значення участі України в ЄЕП, що розширить наші можливості у взаємному обміні товарами, капіталами й послугами на євразійському ринку»⁶³. Тут бачимо спроби виправдатися, позначити знайомі для власного базового електорату орієнтири, підстави для створення коаліції з КПУ. Водночас, збережені можливості маневру, пошуку органічної довгострокової стратегії.

Народний Союз «Наша Україна», Блок «Наша Україна», нарешті Блок «Наша Україна — «Народна самооборона» уособлюють окремий напрям у структуруванні політичних сил. НСНУ, яка ще далеко не завершила процес становлення, має завдання об'єднати політичні сили, що свого часу утворили Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» і, наскільки це можливо, ширше коло партій. Головний ресурс нового об'єднання, — відносно високий рівень підтримки президента. Але НСНУ буде успішним проектом лише, якщо не обмежиться конвертацією рейтингу лідера у пропорційну кількість депутатських мандатів. Президент Ющенко потребує підтвердження своєї легітимності, розширення бази підтримки свого політичного курсу, забезпечення можливості його реалізації за умов перерозподілу повноважень на користь Верховної Ради. Наразі головним

політичним інструментом нашоукраїнців є президентська вертикаль влади. Ця партія створювалася групою політиків та бізнесменів, найбільш наближених до Віктора Ющенка і не змогла позбутися частини тих рис, які були характерними для попередніх проектів партії влади. Передовсім це наявність таких тінювих впливів, які заважають розвитку внутрішньої демократії, велика роль чиновництва, формальне членство, слабкість первинних організацій. Слабкий результат на виборах 2006 р. засвідчує, що ця партія як політичний гравець не є стабільною. Імідж Президента є її головною публічною перевагою, а його повноваження, — головним козирем у політичній боротьбі. Політика партії, — це політика Президента і її міжнародної складової це стосується повною мірою. З огляду на це, партія та блок «Наша Україна» є найбільш послідовної про європейською силою, проте говорити про здатність очолити процес перетворень, необхідних для здійснення європейської та євроатлантичної інтеграції, можна лише з серйозними застереженнями. Чи буде створено на основі НСНУ справжня партія, яка делегує своїх представників у владу, чи це буде лише фасадна політичною організація безпосередньо створена владою, чи уникне вона загрози перетворення на об'єднання прагматиків, на партію нової «демократично» номенклатури, — покаже час. Очевидно, що блок є головним претендентом на перетворення на правоцентристську партію, що обстоює національно-демократичні цінності. У Програмі НСНУ, яку партія в останній час не часто згадує, зазначено: «Народний Союз Наша Україна» — це народжена Помаранчевою революцією партія, яка відповідає зрілості суспільства та уособлює прагнення народу України. Нас об'єднує стратегічна мета — реалізація місії нового Президента України — зробити життя людей гідним і безпечним, а Україну — сильною і замочною»⁶⁴. Скоріше за все, при формуванні нової партії доведеться шукати зручніших форм самоідентифікації і домагатися більшої самодостатності.

Реально вже втрачено чимало часу для формування сучасної правоцентристської партії. Відповідні дискусії ведуться кілька років, але мають попередній характер, практично не торкаються уточнення ціннісних засад, програмних положень. Слід визнати наявність складних об'єктивних проблем не тільки організаційного, а й ідеологічного характеру. На етапі 2005 — середина 2007 рр. певною мірою окреслився варіант участі у великій спільній партії тих сил, які планували об'єднатися в «праввицю», передовсім Народного руху України та Української народної партії. Водночас, намагання лідера УНП Юрія Костенка поставити питання про захист національно-демократичних цінностей окреслює реальну проблему консолідації ідеологічно строкатого об'єднання. Формування блоку «Наша Україна — «Народна самооборона» ще більше ускладнює

визначення політичної ідеології майбутньої партії. Хіба-що фактично такою ідеологією буде Віктор Ющенко, а в основу нової організації буде покладена модель народної партії європейського гатунку.

Імідж, а пізніше програма Віктора Ющенка, формувалися за умов розпорошеності поглядів та очікувань громадян. Політик правих поглядів, він сам завжди прагнув уникати крайнощів і тяжів до об'єднавчого центрризму. Логіка боротьби під час президентських перегонів спричинила збільшення його уваги до лівоцентристських цінностей. В країні існує ситуація, коли створення «партії для всіх» є не тільки можливим, а й майже необхідним. За даними досліджень біля 45% громадян не мають чітких ідейно-політичних уподобань. Досі не знайшли свою партію, що заслуговує на довіру, абсолютна більшість прихильників соціал-демократичних цінностей, після занепаду Народного руху України це ж стосується й значної частини переконаних націонал-демократів. Європейський досвід дає досить надійний і абсолютно модерновий варіант будівництва партії широкого консенсусу: від лібералізму до соціал-демократії. Йдеться про модель народної партії. Народні партії, як вони розвивалися в останній період у багатьох країнах Європи є за принципами їх формування схожими на блоки. Їх засадничі принципи ширші за класичні ідеології і, зазвичай, об'єднують прихильників широкого політичного спектру від лібералів до соціалістів, що оформлюється у ціннісну дуаль — свобода і відповідальність. Спостерігається частковий відхід від традиційної конфігурації політичних сил — ліві (партії найманих працівників) та праві (партії роботодавців). Так само, народні партії долають історичну традицію представництва партикулярних інтересів, як то аграрних, релігійних, гендерних і т. ін. Натомість вони об'єднують відповідні сегменти виборців. Фактично такі партії презентують новий вид центрризму і відображають тенденцію як до підвищення ролі середнього класу, так і до розширення сукупності спільних для більшості громадян інтересів, утвердження нової логіки їх структурування. Водночас, народні партії стали публічним, визаним суспільством варіантом технологічних партій.

НСНУ була вже фактично визнана європейцями в якості саме народної партії, — Блок «Наша Україна» на початку 2005 р. в статусі спостерігача увійшов до складу Європейської народної партії, яка має найбільшу фракцію в Європарламенті, і яка об'єднує правлячі партії 12 з 25 країн Євросоюзу⁶⁵. Але йому вже у новому форматі ще доведеться не тільки утверджуватися в якості гравця в європейських міжпартійних зв'язках, а й довести свою відповідність критеріям народної партії. У будь-якому випадку, на сьогодні, тільки в нього є підстави на зайняття цієї політичної ніші. Натомість такі партії, очолювані Костенком і Литвином, незважаючи на їх назви, не є народними у відповідності до зазначених критеріїв

та реального потенціалу. Народна партія (не тільки за назвою) обов'язково має бути загальнонаціональною, мати розгалужену систему осередків і широку (за європейським досвідом, — не менше 20%) електоральну підтримку, тобто здатність раз за разом підтверджувати свою реальну народність. Блок НУ-НС безумовно має значну електоральну підтримку, але чи буде вона достатньою для розгортання стратегічного успіху як в реалізації проголошеного курсу, так і в партійному будівництві, залишається під питанням.

Ретроспективний аналіз підходів до зовнішньополітичних проблем свідчить як про досить довільний пошук пріоритетів, так і до зміни рівня уваги до них. У передвиборній програмі 2002 р. «Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» міжнародна тематика виглядає дуже скромно як за місцем, так і за змістом. В документі зазначається: «Ми використаємо можливість світового розвитку для розбудови заможного суспільства. Сприяємо формуванню нових регіональних структур для розвитку співпраці з нашими сусідами. Активізуємо процес набуття членства України у Світовій Організації Торгівлі. Запровадимо європейські екологічні стандарти при створенні і реконструкції виробничих потужностей для покращання довкілля. Забезпечимо тіснішу співпрацю з українською діаспорою та формування у світі єдиної і впливової української спільноти»⁶⁶. Серед декларованих «десяти перших кроків» блоку зовнішньополітичні завдання були відсутні.

У програмі НСНУ, затвердженій у березні 2005 р., фактично відразу після президентських виборів, проголошено «формування активної зовнішньої стратегії, яка дозволить використовувати світові ресурси розвитку на користь нашої держави та впливати на світові процеси. Ми доб'ємося того, що Україну сприйматимуть як регіонального лідера, рівноправного партнера, навівши порядок у «власному домі», ми ствердимось як рівноправний впливовий член європейської спільноти; Україна побудує конструктивні взаємини з об'єднаною Європою, Росією, США та іншими державами». Характерно, що НАТО в програмі навіть не згадується, натомість означена мета «забезпечення поступової інтеграції до європейських структур колективної безпеки»⁶⁷. З огляду на акценти, які Віктор Ющенко активно розставляв саме в той період, можна зробити висновок, що автори програми за ним не встигали. За рік, прямуючи на парламентські вибори, Блок «Наша Україна» висунув набагато конкретнішу, проте, знов досить помірковану програму. Тема євроатлантичної інтеграції, що викликала активне неприйняття політичних опонентів та не має підтримки в суспільстві, формально залишилася Президенту і не увійшла в офіційні плани пропрезидентської політичної сили. В програмі зазначено: «Зовнішній політиці — національний інтерес! Основним напрямом

зовнішньої політики України залишатиметься інтеграція до європейських структур. Наші пріоритети — забезпечення політичних, економічних інтересів держави, захист наших громадян за кордоном, просування вітчизняних товарів на світові ринки, залучення інвестицій, утвердження досягнень України за кордоном. У 2006 році ми завершимо вступ України до СОТ, гарантуючи інтереси держави та вітчизняного виробника. Статус асоційованого члена ЄС Україна отримає у максимально стислі терміни»⁶⁸. Оптимізм чи романтизм, розбурханий помаранчевою революцією очевидно пішов на спад.

Ще більш прагматичною чи то реалістичною, з огляду на політичні реалії та суспільні настрої, виглядає передвиборна програма 2007 р. Блоку НУ-НС: «Завершимо вступ України до СОТ, що принесе додаткові 25 млрд грн до державного бюджету протягом 5 років. Створимо зону вільної торгівлі і спростимо візовий режим із Європейським Союзом. Зменшимо енергетичну залежність країни через нові технології, диверсифікацію імпорту енергоносіїв, використання альтернативних джерел енергії». Із країнами, де працюють громадяни України, буде укладено угоди про захист їх соціальних і трудових прав. Створимо окремий візовий режим для мешканців прикордонних територій у рамках транскордонного співробітництва»⁶⁹. Предмет для полеміки з опонентами тут знайти важко. Якою мірою така поміркованість є наслідком прагнення розширити електоральну підтримку, підготуватися до коаліційних переговорів, а якою, — реальна корекція підходу до зовнішньополітичних проблем, врахувати важко. Але є підстави стверджувати, що присутнє і те і інше.

Блок Юлії Тимошенко до середини 2007 р. мав в питаннях зовнішньої політики найменш визначену позицію. Це обумовлювалося низкою об'єктивних та суб'єктивних обставин. Основа блоку, — партія «Батьківщина» за своєю ідеологічною орієнтацією завжди переважно оцінювалася як центристська, з деяким лівим ухилом. Перебування в опозиції протягом довгого часу не сприяло подоланню деякої ідеологічної аморфності, навпаки, заохочувало як до гнучкості, так і до популізму. БЮТ є найвиразнішим лідерським політичним проектом. Його успішність не має такого підґрунтя, як ідеологічно чітка та придатна для безпосереднього виконання програма. Навіть оточення лідера відіграє надто обмежену роль. Виборці БЮТ орієнтуються винятково на Юлію Тимошенко і значною мірою керуються емоціями й абстрактними сподіваннями. Проте, це переважно свідомий, демократично налаштований електорат, який прагне реформ. Сьогодні блок стоїть перед завданням освоєння широкої електоральної ніші, врахування інтересів виборців з різних регіонів. Прикметною рисою БЮТ є менша увага до питань зовнішньої політики, надання особливого значення опорі держави на власні сили. Такий підхід може

підсилуватися внаслідок деяких обмежень у міжнародному спілкуванні, які мала в останній період особисто Юлія Тимошенко. Як відомо, питання до неї, як ініціатора окремих рішень в сфері власності та макроекономіки, виникали як в Росії, так і на Заході. Частково така ситуація може бути пов'язана з інформаційними війнами, які вели проти лідера БЮТ політичні конкуренти.

БЮТ, якщо зважати на програмні документи, демонструє послідовність у спрямованості основних політичних гасел. Водночас, ця політична сила почала процес внутрішньої еволюції. На порядок денний висувуються питання перетворення блоку на партію і чіткіше опрацювання питання про систему цінностей, про політичну ідеологію. Ситуація виглядає досить суперечливою, адже, з одного боку, в виборчих програмах проглядаються лівоцентристські акценти, більш активно ведеться агітаційна робота на Сході України, з іншого, — зроблені кроки в напрямку зближення з Європейською народною партією, що належить до правого сегменту політичного спектру.

У передвиборній програмі БЮТ 2002 р. коли блок вперше брав участь у парламентських виборах стверджується, що у зовнішньополітичній сфері існує «Головний конфлікт: між потужними потенційними можливостями України та її низьким статусом на міжнародній арені». Завдання формулювалися так: «Визначимо чіткі національні пріоритети України, знімемо принизливе питання: з ким ми? Зовнішня політика буде здійснюватися в ім'я своєї нації, на основі мирних рівноправних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси. Зробимо інтелект нації та інформаційні ресурси досконалою зброєю України в конкуренції за гідне місце в світі. Максимально використаємо транзитні можливості України. Транзитні системи залишимо в державній власності як головний фактор посилення позицій України в світі»⁷⁰. Блок однозначно позиціонувався як патріотична сила, проте, фактично ухилився від визначення геополітичних пріоритетів країни, зберігаючи найширші можливості для залучення прихильників. Надалі продовження використання такої тактики пояснюється специфікою свого базового електорату. Загалом це відповідало програмі Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», утвореного у 1999 р. для якого, у порівнянні з іншими провідними партіями, були характерні намагання протиставити «векторному» підходу у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів україноцентризм. Його органічними складовими є спокійніше ставлення до інтеграційних проектів як євразійських, так і європейських, більша увага до опори на власні сили, елементи протекціонізму. Так само в цьому є пояснення відносно меншої питомої ваги міжнародної проблематики.

У Програмних засадах партії «Батьківщина», (фактично у новій редакції партійної програми), опрацьованій на старті президентських виборів 2004 р. зазначено, що це — «всенародна, патріотична, центристська партія. Це партія нової суспільної ідеології, що органічно поєднує соціальну солідарність із захистом індивідуальних прав і свобод людини. Партія тих, хто виступає за побудову незалежної і суверенної держави, громадянського, економічно і духовно здорового суспільства, за справедливість та соціальний захист громадян». В сфері зовнішньої політики і оборони принципові позиції партії полягають у пріоритетному й ефективному забезпеченні захисту стратегічних національних інтересів і безпеки України: економічної, інформаційної, екологічної. Вона виступає за проведення дієвої політики міжнародної інтеграції в європейські і світові структури, рівноправного співробітництва як на глобальному, так і регіональному рівнях. Головна мета такої політики — захист суверенної державності, національних інтересів і успішний конкурентноздатний розвиток країни. Партія виступає за послідовну й ефективну політику економізації всієї зовнішньополітичної діяльності, за використання в міжнародних стосунках фактору транзитних можливостей України з метою посилення її геополітичних позицій у світі. Важливою передумовою забезпечення незалежності країни, її здатності проводити самостійну зовнішню і внутрішню політику повинна бути наявність в Україні сучасних Збройних Сил»⁷¹.

У 2006 р. до передвиборної програми були включені такі положення: «Гармонійна зовнішня політика. Визначимо чіткі національні пріоритети України та захистимо їх на всіх рівнях. Зовнішня політика буде здійснюватися в ім'я своєї нації, на основі мирних, рівноправних, взаємовигідних, економічних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси»⁷². Конкретика, відповіді на принципові питання, щодо яких починаючи з 2004 р. точаться гострі дискусії, в програмі відсутні. За півтора роки під дострокові парламентські вибори БЮТ висунув нову амбітну програму «Український прорив», яка вже за своєю формою дозволяла оминати гострі кути української зовнішньої політики. Увага тут концентрується на окремих важливих напрямках зовнішньоекономічної стратегії: «Україна — велика транзитна держава, можливості якої сьогодні не використовуються і на 10 відсотків. Українські дороги, українські залізниці повинні стати відомими світові як найоптимальніший і найвигідніший транзитний коридор... З метою реалізації Транзитного прориву ми повинні забезпечити умови для державно-приватного партнерства у створенні основних транзитних автомобільних коридорів, забезпечити безпеку транспортних коридорів, побудувати нові нафто- і газогони з метою створення альтернативних шляхів енергопостачання України,

лібералізувати транзитний режим для пасажирів та товарів. ...З метою здійснення Енергоефективного прориву ми пропонуємо добудувати транзитний газопровід «Одеса – Броди – Плоцьк (Гданськ), побудувати транзитний газопровід «Каспійський басейн – Україна» через Азербайджан, Грузію та Чорне море»⁷³.

Детальніше актуальна позиція БЮТ з питань міжнародної політики викладена в спеціальному розділі «Україна в глобальному світі» в повному варіанті програми «Український прорив», оприлюдненому напередодні позачергових парламентських виборів. У документі зокрема зазначено: «Кінцевою метою зовнішньої політики України повинна стати повноцінна інтеграція країни у світове співтовариство з метою забезпечення гідного й рівноправного положення громадян України у світі». Далі констатується: «державний суверенітет, самостійність і цілісність України є цінностями, що не підлягають ревізії. Виходячи з цього, жоден уряд не може вдаватися до дій, спрямованих на обмеження суверенітету України. Жодна політична сила не може робити кроки, спрямовані на розкол державної цілісності нашої країни. При цьому не можна ставити за завдання американізацію або русифікацію України як держави. Суверенітет України повинен відповідати інтересам усіх громадян країни, незалежно від їх національної, культурно-мовної або релігійної ідентичності. ...Вступ до військово-політичних блоків, у яких частина функцій щодо забезпечення державної безпеки й прийняття зовнішньополітичних рішень делегується наднаціональним органам управління, не може відбуватися інакше, ніж шляхом волевиявлення народу на референдумі»⁷⁴.

У програмі досить відверто, що не властиво більшості подібних документів, викладена позиція БЮТ щодо ключових питань геополітичного самовизначення держави: «Україна має європейське покликання. Ми продовжимо працювати для нашої стратегічної мети – стати членом Європейського Союзу. ...БЮТ розуміє переваги євроатлантичної інтеграції України. Але реальністю є і те, що питання членства в НАТО не є нагальним для більшості людей. Існує великий рівень антипатії до НАТО, особливо на сході та півдні України. ...Вступ України до НАТО може відбутися не раніше, ніж більшість населення України зрозуміє переваги членства в цій організації у порівнянні з позаблоковим статусом або приєднанням до Ташкентського пакту. Питання про вступ до НАТО буде вирішуватись винятково на референдумі. Але до того має тривати робота з модернізації Збройних сил України та реалізації Плану дій. Критерієм успішності євроатлантичної інтеграції має стати прогрес у запровадженні високих стандартів підзвітності, прозорості і громадського демократичного контролю у практику державних інститутів, зокрема Збройних Сил, безпекових та правоохоронних органів.

Відносини з Росією – занадто важливі для безпеки та процвітання всіх нас, щоб розвивати їх ситуативно. Ми переглянемо наші відносини з Росією на підставі взаємоповаги та взаємного співробітництва. Росія – важливий стратегічний економічний партнер, і економічні й культурні зв'язки будуть заохочені й розвинені. Сьогодні стратегічне завдання, яке стоїть перед лідерами Росії та України, полягає у тому, щоб гарантувати, що поточні зміни продовжувались належним, мирним і, що найголовніше, взаємовигідним чином. Гри в піддавки не буде. Росії та Україні потрібно знайти схожу практичну покрокову схему покращення тих особливих зв'язків, які існують між росіянами та українцями. Сьогодні жодна держава не може накласти вето на європейське майбутнє будь-якої іншої держави. Якщо лідери Росії та України зможуть застосувати таке розуміння до управління двосторонніми відносинами, як би важко це іноді не здавалося, ми забезпечимо нову основу близьких відносин, які матеріально і духовно збагатять народи наших країн»⁷⁵. Констатуємо, що програмні положення БЮТ щодо питань зовнішньої політики на цьому етапі, є найбільш системними і конкретними. Залишається отримати підтвердження того, що тут має місце не тільки пошук ширшої суспільної підтримки, а й формалізація цінностей та цілей, які не підпадають під дію політичної кон'юнктури.

До більшої визначеності ціннісних засад діяльності партій змушує участь в міжнародній парламентській співпраці. У середині 90-х рр. у Верховній Раді точилася гостра боротьба з питання приєднання до Міжпарламентської Асамблеї СНД. Десятиліттям пізніше більш актуальним стало питання про самовизначення українських партій в форматі європейської міжпартійної співпраці. Наскільки це непроста проблема свідчить розподіл народних депутатів 5-го скликання по політичних групах у Парламентській Асамблеї Ради Європи. Загалом квота України 12 делегатів і 12 їх заступників була заповнена 10 представниками Партії регіонів, 6 – БЮТ, 4 – «Нашою Україною», 2 – СПУ, 1 – КПУ і 1 – незалежним (позафракційним) депутатом. При цьому 4 депутати від ПР увійшли до групи соціалістів, 3 – до групи європейських демократів, 3 – не увійшли до жодної. Представники БЮТ розподілилися між «Альянсом лібералів і демократів за Європу», – 3, групою соціалістів, – 2 та групою європейських демократів, – 1. «Наша Україна», попри особливі стосунки з Європейською народною партією (ЄПН), делегували у відповідну групу тільки одного представника, ще двох до «Альянсу лібералів і демократів за Європу», один залишився незалежним. Представники СПУ не мали проблем з вибором і приєдналися до групи соціалістів, найчисельнішої у ПАРЄ, а у єдиного представника КПУ Петра Симоненка, не було вибору і він поповнив, як і Геннадій Зюганов, найменшу групу, – об'єднаних європейських лівих»⁷⁶.

Після дострокових виборів у вересні 2007 р. новий склад делегації Верховної Ради у Парламентській Асамблеї Ради Європи (постійні члени та заступники)⁷⁷ розподілилися по групах (фракціях) наступним чином. Всі 8 представників БЮТ і 3 депутати від НСНУ приєдналися до групи Європейської народної партії — Християнських демократів; 2 комуністів увійшли до групи об'єднаних європейських лівих. Представники Партії регіонів помітно перерозподілилися, 6 стали членами групи європейських демократів, 2 — до групи соціалістів, 1 (Сергій Головатий) — до «Альянсу лібералів і демократів за Європу». Делегат від НУНС Роман Зварич та єдиний представник блоку власного імені Володимир Литвин, залишилися поза депутатськими групами, утвореними у ПАРЄ⁷⁸. Очевидно, що у провідних політичних партій залишаються невирішеними питання ідеологічного, ціннісного самовизначення. Найпотужніші вітчизняні політичні сили мають проблеми з самооцінкою, коли йдеться про європейський формат і відповідні критерії, навіть коли йдеться про досить формальний вибір. Ще складніше знайти партнерів, отримати визнання з боку партій європейських країн та впливових міжнародних партійних об'єднань. Партії регіонів об'єктивно важко зафіксувати свою позицію на вісі «ліві — праві». Те, що програма партії дозволяє назвати її правоцентристською, не є ані достатнім, ані переконливим. Якщо розглядати економічну складову, то реальні інтереси провідників партії не передбачають уваги до соціальних проблем і не збігаються з інтересами її електорату. Формально, за програмою, вона, як і «Наша Україна» та БЮТ, могла б претендувати на увагу з боку Європейської народної партії, але, як і у «Єдиної Росії», з цим виникли труднощі, пов'язані з природою цих партій, непереконливістю їх орієнтації на демократичні цінності. Крім «Батьківщини» і «Нашої України», статус спостерігача в ЄНП отримала НРУ, очолювана Борисом Тарасюком. У першому півріччі 2008 р. з'явилися ознаки кризи у стосунках між ЄНП та «Нашою Україною», що є наслідком невдалої лінії поведінки почесного лідера партії Віктора Ющенка. На цьому етапі фактично тільки «Батьківщина» успішно розвиває міжнародні зв'язки і, таким чином, з одного боку, може розраховувати на цілеспрямовану зовнішню підтримку, з іншого, — має зважати на зростання відповідальності. На самміті ЄНП у жовтні 2008 р. Юлія Тимошенко вже виглядала основним партнером європейців в Україні.

4.3. Роль провідних політичних гравців у формуванні та реалізації зовнішньополітичного курсу на сучасному етапі

Внаслідок конституційної реформи та інтенсивного розвитку політичної системи в Україні, крім Президента держави, в ролі провідних гравців утвердилися уряд та кілька політичних партій (блоків) та, передовсім, їх лідерів. Завдяки процесу демократизації виникли базові умови для реального плюралізму і змагальності. Президентські вибори 2004 р. і помаранчева революція радикально змінили політичну ситуацію в країні, вплинули не тільки на владну систему, а й на суспільство. Тож при аналізі внутрішніх чинників формування зовнішньої політики слід брати до уваги не тільки нову конфігурацію та взаємини верхівки політичної еліти, а й необхідність врахування нею суспільних настроїв. Склалися умови, коли політичні гравці мають ретельніше формулювати власні позиції з ключових питань державної політики і, зокрема, резонансних і важливих для майбутнього країни зовнішньополітичних проблем, пристосовуватися до вимог публічності та прозорості. Дедалі більш високими стають вимоги до послідовності позиції, відповідності дій заявам і обіцянкам. Власне, це стосується саме провідних гравців, які реально претендують на владу. Парламентські вибори 2006 та 2007 рр. засвідчили, що в Україні фактично зник вільний (значної мірою стихійний, тіньовий) і, водночас, дешевий ринок електоральної підтримки, на якому партії олігархів та бюрократії застосовуючи адміністративні, фінансові та інформаційні ресурси оптом здобували необхідні голоси. Натомість більшу роль починають відігравати реальні ціннісні орієнтації політичних гравців, їх послідовність і результати практичної діяльності.

Таблиця 53

Які державні інститути та групи еліт всередині України мають сьогодні найбільший вплив на зовнішню політику України⁷⁹

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007*	2008
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Верховна Рада	2,8	15,6	15,7	20,8	12,0	30,9	31,3	7,8	1,8
Кабінет Міністрів	—	28,1	9,8	13,8	21,0	52,7	70,5	52,9	31,5
Секретаріат Президента	91,7	90,6	90,2	87,9	86,0	47,3	29,4	88,2	87,0
Міністерство закордонних справ	—	—	52,9	32,8	17,0	49,1	41,1	25,5	40,7
Рада національної безпеки і оборони	—	—	17,6	6,9	3,0	45,4	3,9	5,9	14,8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Неформальне оточення президента	83,9	–	45,1	53,4	57,0	36,4	27,4	33,3	48,1
Фінансово-промислові групи	56,3	46,8	54,9	41,4	42,0	12,7	49,0	35,3	24,1
Незалежні експерти, журналісти	–	–	1,9	0	1,0	1,8	0	3,9	0
Регіональні лідери	–	–	–	–	–	–	7,8	3,9	0

* У 2007 р. і надалі позиція «Секретаріат Президента» була сформульована так: «Президент України та його секретаріат, позиція «Кабінет Міністрів» — «Керівництво Кабінету Міністрів». Крім традиційних варіантів, експерти додавали до впливових інституцій прем'єр-міністра (та неформальне коло осіб навколо нього) і більшість у Верховній Раді України.

Більша обізнаність, досвідченість та вибагливість виборця, — це вагомий чинник впливу на перспективи партій, що претендують на реальну загальнонаціональну роль та політичних лідерів конкуруючих за вищу владу. Проте, брак демократичних традицій, об'єктивні складності становлення сучасної політичної культури гальмують належний якісний розвиток політичної еліти та інституцій, які вона формує. На особливу увагу заслуговують провідні політичні партії, які мають набути виразнішої суб'єктності, забезпечити більш органічний зв'язок між громадянами та владою і стати ключовим елементом механізму артикуляції національних інтересів.

Характерно, що переважна більшість партій не брали адекватної їх місцю у суспільно-політичній системі участі у подіях 2004 р. і фактично були поставлені перед фактом трансформації умов власної діяльності. Віктор Ющенко свідомо балотувався як самовисуванець і розраховував на створення широкого надпартійного чи-то позапартійного об'єднання на свою підтримку. Команда Віктора Януковича теж лише номінально формувалася на партійних засадах. Але головне не це. І головний опозиціонер і єдиний кандидат від влади сконцентрували значні ресурси переважно спираючись на інші, непартійні структури. Те, що партії декларували свою позиції, те що їх структури на місцях широко використовувалися, лише дещо камуфлює той факт, що головні ресурси, — адміністративний, фінансовий, інформаційний хоча й асоціювалися з партіями, насправді знаходилися під контролем окремих осіб або неpubлічних угруповань. Виборча стратегія реалізовувалася не через партійні структури. Приклади Олександра Мороза та Петра Симоненка не впливають на загальну ситуацію. Так само і події помаранчевої революції продемонстрували, що партії не є достатньо динамічними і відмобілізованими організаціями. Діяльність революційних штабів, самоорганізація громадян відбувалися

за обмеженої ролі партій. Останній бурхливий період національної історії сприяв прискореному набуттю якісно нової політичної практики, розвитку різних сегментів українського політикуму, але саме партій це стосується чи не найменше.

В країні ще не створена стабільна, соціально укорінена партійна система, здатна якісно формувати владу і визначати зміст її діяльності. Зміни, які відбуваються, починаючи з 2004 р., хоча й є значними, принципово ситуацію не змінили. Слід зважати на те, що рівень довіри до партій залишається низьким: 9,8% у 2006 р. (8,5% в 2004 р., 7,3% в 2002 р., 3,2% в 1998 р.)⁸⁰. Розширення повноважень Верховної Ради, перехід на пропорційну систему виборів, так само, як і зростання вимогливості електорату, створюють лише передумови формування сучасних політичних партій. Вибори 2006 р. не були змаганням ідей, а таким чином, — програм. За оцінками експертів, вирішальним чинником перемоги партій (блоків) на виборах була наявність відомих авторитетних лідерів, фінансові можливості. Певну роль відіграли також успішна попередня діяльність партії (блоку) та їхніх лідерів. Ці лідери, так само, як і спонсори партій мають вирішальний вплив на їх діяльність. Дострокові парламентські вибори 2007 р. дали додатковий поштовх партійному будівництву і позначили тенденцію посилення взаємозалежності партій та політичних лідерів. Водночас, стало ще більш очевидним, що буде потрібен час і зусилля, аби утвердилася нова політична практика.

Реалізація тих чи тих пріоритетів, фактична вага і роль певних напрямів зовнішньополітичної діяльності довгий час була прерогативою Президента та його адміністрації, об'єктом ручного управління. Слабкість контроліти, недостатня розвиненість інститутів громадянського суспільства, пов'язана з цим спрощеність та спотвореність суспільно-політичного життя та фактична безконтрольність влади справляють глибокий вплив на якість розробки та ухвалення рішень у сфері зовнішньої політики. Ситуація в цьому аспекті змінюється повільно. Партії більшою мірою не самі визначають політичний курс, але в випадку сучасної України вони є важливим механізмом оформлення рішень, узгодження позиції з партнерами і, зрозуміло, основними суб'єктами ведення дискусій і джерелом інформації для громадськості. Але інтереси акторів, які використовують ці механізми залишаються базовим чинником творення політики, тим більше, що зберігають значення позапартійні, у тому числі, тіньові зв'язки. Найбільший вплив зберігають представники великого капіталу та вищої бюрократії. Вони в різних пропорціях розподіляються між ключовими органами влади, складають оточення президента та провідних політичних лідерів. Роль партій посилюється передовсім тому, що зростає потреба у публічності, легітимності.

Дійсно, було б спрощенням і навіть помилкою обмежитись увагою до партій, як суб'єктів вироблення підходів до зовнішньої політики держави. Слід зважати на дві принципово важливі обставини. По-перше, країна все ще далека від консенсусу з питань національного і геополітичного самовизначення і залишається під впливом євразійських чинників, що мають не тільки зовнішній, а й внутрішній вимір. По-друге, самі партії у своїй переважній більшості перебувають у пошуку свого постійного електорату та власної ролі у процесі становлення і розвитку держави. Політичні партії на цьому етапі є скоріше користувачами, ніж провідниками ідейно-політичних цінностей. Зовнішньополітичні проблеми в партійній інтерпретації, так само, як і в масовій свідомості, позбавлені конкретизації і формалізуються як «цивілізаційний вибір», «визначення вектору». Практичні аспекти участі в міжнародних справах затуляються завданнями, пов'язаними зі становленням держави як суб'єкту міжнародних відносин. Позиції щодо практичних питань визначаються з огляду на власну, а не загально визнану інтерпретацію національних інтересів. Це додатково виправдовується тією обставиною, що партії довгий час не мали безпосереднього стосунку до здійснення влади, відіграючи в цьому процесі другорядну, а частіше суто декоративну роль. Потреба в програмах та в артикульованій позиції, які були б придатні для безпосередньої реалізації, для партій донедавна не існувала, а для частини з них не існує й досі. Це накладає глибокий відбиток на стосунки між партіями, у тому числі, на їх здатність утворювати коаліції та досягати консенсусу на засадах вищих національних інтересів.

Окремим складним явищем, яке набуло розвитку в останній період, стало використання міжнародної проблематики для потреб масштабних політтехнологічних проектів. Вже під час президентської виборчої кампанії 2004 р. мало місце нав'язування виборцям штучних суперечностей замість реально існуючих. Наприклад, замість дійсно актуальної дилеми з ясним вирішенням — «демократія або авторитаризм», пересічному українцю пропонують обирати між «своїми» і «чужими», скажімо між НАТО та ЄП. Подібні брутальні підміни порядку денного існують в соціально-економічній, гуманітарній сфері, у питаннях політичної реформи, стосунків між центром і регіонами. І в кожному випадку присутній мотив: демократичні реформи штучно пов'язуються з зовнішніми впливами, натомість консервація пострадянських реалій видається за власний оригінальний шлях розвитку. Країні реально потрібен виважений суспільний діалог, який міг би наблизити консенсус щодо стратегії національного розвитку, її місця і ролі в геополітичних перетвореннях. Сьогодні ж їй нав'язується набір штучно загострених і спотворено інтерпретованих проблем. Зазначимо, що таким чином відбувається не тільки підміна

сфери суспільної уваги, а й штучне надання ваги та гостроти питанням зовнішньої політики за рахунок актуальних питань внутрішнього розвитку. Подібні підміни порядку денного існують в соціально-економічній, гуманітарній сфері, у питаннях політичної реформи, стосунків між центром і регіонами. Зрозуміло, що політтехнологічні маніпуляції з предметом та формою обговорення актуальних проблем і відповідних позицій політичних акторів дезорієнтують громадян, формують неадекватну картину щодо можливостей конструктивних компромісів та суспільної консолідації. Як наслідок, громадськість і значна частина політикуму виявляються втягнутими в ірраціональні дискусії, тоді як дійсно актуальні питання зовнішньої політики залишаються поза увагою.

Додатково слід враховувати наступні обставини. Відбувається укрупнення політичних партій за рахунок поглинання дрібних більшими і міцнішими. Блоки у 2002–2007 рр. стали розповсюдженою формою електоральної боротьби і фактичним заміном розвитку самих партій. Партія Регіонів, яка в ході виборчої кампанії і у 2006-му і у 2007-му рр., поглинула кілька штучних партійних утворень, так само має ознаки блоку. Більше того, на структурування як електорату, так і партійної системи великий вплив мають сформовані під час минулих президентських виборів помаранчевий та синьо-білий табори, які мають досить характерні соціокультурні характеристики, але є строкатими та, водночас, аморфними в ідейно-політичному вимірі. Організаційна еволюція партій, блокування (зміна суб'єктності), прагнення максимально розширити електоральну базу, визначили тенденції до усереднення, або формальної універсалізації їх програм, до розвитку комплексних «народних ідеологій». На цій основі відбувається редагування політичних програм, а фактично, — приховування дійсних пріоритетів провідників цих політичних сил.

В цьому вимірі суспільно-політична ситуація і масові настрої в Україні вже набули певної стиглості, і перевагу отримують ті політичні сили, які більш органічно поєднують внутрішньо і зовнішньополітичні пріоритети і пропонують надійніші варіанти адаптування до зовнішніх впливів. Суперечливість ситуації полягає в тому, що роль зовнішньополітичних питань у мобілізації електорату є набагато більшою, ніж їх реальна значущість для населення. Поза виборами питання зовнішньої політики не є пріоритетними для більшості громадян. Фактично, вони знаходяться на периферії їх уваги. Так, серед проблем, які є найбільш актуальними найвище, — на восьмій позиції з 17,9% підтримки знаходиться «приєднання України до союзу Росії та Білорусі». Вступ до ЄС п'ятнадцятий за рейтингом з 6,4% підтримки, вступ до СОТ — шістнадцятий (5,5%), інтеграція до ЄП — двадцять перша (2,9%), вступ до НАТО — двадцять третій (1,7%)⁸¹. За цих умов безпосереднє використання цієї проблематики, тим

більше ставка на неї як на головну, таку, що виокремлює партію серед інших, не є ефективним. Але водночас, є підстави констатувати, що кращі шанси на успіх мали ті політичні гравці, хто декларував готовність врахувати різноманітні, навіть протилежні інтереси різних груп виборців. Дві політичні сили, які досягли найбільшого успіху на виборах 2006 та 2007 рр., — Партія регіонів та БЮТ, — фактично пропонували двовекторну зовнішню політику і ухилялися від зазначення конкретних амбітних цілей, тобто виявляли обережність і більшу збалансованість, ніж це мало б бути з огляду на пріоритети їх виборців.

Насправді, є підстави говорити про перебільшення розбіжностей між позиціями тих, хто підтримує помаранчеві політичні сили та їх опонентів. Перші більш політизовані і мобілізовані як громадяни. Вони більше опікуються проблемою оновлення влади, реформування правової та політичної сфери, питаннями зміцнення суверенітету держави, національного відродження, соціокультурного розвитку. Усе це певною мірою було чинником помаранчевої революції, а виразніша артикуляція і розповсюдження такої позиції, стало чи не найголовнішим її наслідком. Але це стало загальноукраїнським явищем, більше того, цілеспрямовані дії противників революції посилювали непорозуміння між спільнотами мешканців різних регіонів. Оцінювання даних табл. 54, що ілюструють розподіл пріоритетів електорату трьох найбільших політичних сил, можна зробити з урахуванням результатів стандартного опитування громадян. У розпалі виборчої кампанії пріоритетними вважали стосунки з ЄС 27,5% громадян, після виборів таких стало 39,6%. Щодо Росії відповідні показники становили 37,1% та 34,9%⁸². Настрої виборців дають можливість окреслити обмежувачі, що певною мірою впливають на варіанти можливих компромісів. Так само, вони дають матеріал для аналізу історії створення коаліцій після виборів 2006 р. та оцінки можливостей взаємодії переможців виборів 2007 р.

Таблиця 54

Ставлення електорату основних політичних сил до питання зближення з зарубіжними партнерами⁸³ (%)

	Партія регіонів	БЮТ	НСНУ	Весь електорат
Тільки з Росією	41,6	8,7	5,7	24,1
Скоріше з Росією, ніж з ЄС	33,8	12,4	9,7	22,0
Рівною мірою з Росією і ЄС	22,5	47,5	51,6	39,0
Скоріше з ЄС, ніж з Росією	0,7	20,7	17,9	8,7
Тільки з ЄС	1,4	10,7	15,1	6,2

Порівнюючи зміст програм провідних політичних сил та уподобання їх електорату, можна зробити кілька висновків. Виборці БЮТ та НСНУ мають більш збалансовані погляди на зовнішньополітичні пріоритети країни і більш адекватно сприймають її міжнародне становище. Електорат Партії регіонів має переважно однобічну євразійську чи пострадянську орієнтацію і фактично не сприймає нові можливості і органічну роль незалежної України в системі міжнародних відносин. При цьому програми БЮТ і НСНУ цілком відповідають настроям їх виборців, то Партії регіонів у роботі з електоратом доводиться фактично замовчувати зовнішньополітичні положення своєї програми і створювати окрему, суттєво відмінну агітаційно-пропагандистську модель. Тільки слабка обізнаність і некритичність виборців партії дозволяють їй вже довгий час здійснювати цей маневр. Водночас, таблиці не враховують чинника НАТО, щодо якого ситуація набагато складніша і суперечливіша, і при цьому окреслюють досить широке поле збігу інтересів. Зближення «рівною мірою з Росією та ЄС» є найбільш привабливою позицією для виборців НСНУ, БЮТ і всього електорату. Вона є відносно популярною і у прихильників Партії регіонів, серед яких ще третина, віддаючи пріоритет партнерству з Росією, не заперечують можливості зближення з ЄС.

Позиції НСНУ, БЮТ та Партії регіонів з питань зовнішньої політики не виглядають такими, що унеможливають їх узгоджені дії. Збіги та незбіги у підходах на векторі демократичності мають іншу дислокацію, і саме це створює основні труднощі при створенні коаліцій. Однак, після виборів 2006 р. питання зовнішньої політики в процесі переговорів між переможцями мали велике значення. Тим більше, що доводиться враховувати позицію Президента, який зберігає переважний вплив на цей сегмент державної політики. У Зверненні Президента України до Верховної Ради у лютому 2006 р. В. Ющенко наголосив на необхідності «навчитися об'єднуватися і формувати консолідовану позицію, чи то у зовнішніх відносинах, чи то перед загрозами економічних та політичних криз» і «забезпечити взаємодоповнення зовнішньої та внутрішньої політик»⁸⁴. Вже на завершальному етапі підготовки коаліційної угоди між БЮТ, «Нашою Україною» та СПУ він наголошував, що питання європейської та євроатлантичної інтеграції України є для нього принципово важливими. Це накладалося на наявність потужної опозиції і необхідності шукати політичних союзників. Конкретика переговорів, які вів НСНУ з Партією регіонів щодо створення широкої коаліції невідомі. Проте легко припустити, що в цьому форматі питання про НАТО виносилося за дужки. Таким чином, під час коаліційних переговорів стало очевидним, що президентська зовнішньополітична програма не мала шансів знайти повну підтримку коаліції політичних сил будь-якої конфігурації. Питання про НАТО стало

предметом дискусій у помаранчевому таборі. БЮТ виявило обережність щодо кінцевої мети євроатлантичної інтеграції передовсім з прагматичних внутрішньополітичних міркувань, — низької популярності цієї ідеї серед громадян, у тому числі серед їх наявного та вірогідного електорату. СПУ фактично була готова підтримати розвиток співпраці, але не вступ до Альянсу. Очевидно, що, не суперечності щодо пріоритетів зовнішньої політики зруйнували «помаранчеву» коаліцію.

Вже перший «помаранчевий» уряд, утворений після перемоги Віктора Ющенка на президентських виборах, мав програму, що враховувала щонайменше позицію Президента та прем'єр-міністра Юлії Тимошенко. У Програмі діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям» зазначалося: «Уряд розглядає свою міжнародну діяльність як важливий інструмент підтримки внутрішніх політичних та економічних реформ, забезпечення гідного місця України в системі міжнародних відносин. Основною метою є захист національних інтересів України та прав співвітчизників за кордоном. Європейська інтеграція стане пріоритетом міжнародної діяльності Уряду. Уряд перейде від декларативності до конкретних кроків, які виведуть взаємини з ЄС на рівень перспективи членства. Буде прискорено процес входження України до світової економічної системи. Це забезпечить сталий розвиток та підвищення ефективності національної економіки»⁸⁵. Характерно, що у переліку цілей в сфері європейської та євроатлантичної інтеграції з чотирнадцяти пунктів тільки два стосувалися НАТО. Виглядають ці пункти дуже скромно й, фактичною, є суто формальними: «активізувати дипломатичні зусилля у сфері співробітництва з країнами Європи та Північної Америки з метою поглиблення євроатлантичної інтеграції України; продовжувати участь у заходах в рамках програми «Партнерство заради миру» та Ради євроатлантичного партнерства». Це виглядає особливо симптоматично на фоні планів «ухвалити оновлену Національну стратегію європейської інтеграції України; створити засади для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі та сформувати в суспільстві стійку проєвропейську більшість» і вирішити чимало конкретних питань щодо зближення з ЄС⁸⁶.

Зміст програми свідчить, що готової стратегії на східному векторі не існувало і найраціональнішим було зосередитись на тактичних кроках, пошуку можливостей. Концентровано це викладено в таких пунктах: «здійснити комплекс заходів щодо закріплення провідної ролі України в транзиті енергоносіїв з Російської Федерації та інших країн СНД до країн ЄС; активізувати діяльність щодо створення ефективних транспортних коридорів і співпрацю з ЄС та окремими європейськими країнами щодо реалізації проєктів транс'європейських транспортних коридорів; ...забезпечити функціонування зони вільної торгівлі без вилучень та

обмежень; визначити ступінь співробітництва України в рамках Єдиного економічного простору; оптимізувати участь України в СНД з урахуванням пріоритетів зовнішньої політики»⁸⁷. Загалом зовнішньополітична частина програми виглядає досить стриманою і реалістичною. Вона не увірвала в себе вплив помаранчевої революції, адекватно враховувала як настрої міжнародних партнерів, так і внутрішню ситуацію, і була орієнтована на здобуття широкої громадської підтримки. Але при цьому драматична доля уряду Юлії Тимошенко і загальне ускладнення суспільно-політичної ситуації не забезпечили спадковості. Надалі узгодження позицій учасників коаліційних переговорів велося фактично з чистого аркушу.

На старті цього процесу глава держави мав підстави сподіватися на реалізацію власного бачення зовнішньополітичних пріоритетів. Виступаючи на відкритті першої сесії Верховної Ради України V скликання, Віктор Ющенко зазначив: «Завдяки дійовій зовнішній політиці, наша держава відкрила нову перспективу відносин з Європейським Союзом, запропонувала — по суті і за вимогами часу — формулу рівноправних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, відновила стратегічне партнерство зі Сполученими Штатами Америки. Київ постав як новий центр геополітичної думки, переконання і регіонального лідерства». Далі він наголосив, що «Президент і надалі дбатиме про здійснення активної і послідовної зовнішньої політики та гарантування безпеки держави. ...зовнішньополітичний курс України залишається не лише незмінним, але й незворотнім». Втім, очевидно, зважаючи на результати попереднього обговорення положень коаліційної угоди, він не торкнувся найбільш гострих та принципових питань, зазначивши лише, що «Широка міжнародна підтримка ініціативи зі створення Спільноти Демократичного Вибору, відродження та організаційне утвердження ГУАМ, прогрес у реалізації плану Придністровського врегулювання поруч із комплексом інших зрушень свідчать про зміцнення статусу України як держави, яка втілює ініціативну, зважену і результативну зовнішню політику»⁸⁸.

В Угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді V скликання, яка так і не набула чинності, гострі питання зовнішньої політики НСНУ, БЮТ та СПУ були після тривалих переговорів узгоджені. У першому розділі Програми «Засади внутрішньої та зовнішньої політики», яка є складовою проєкту угоди, зафіксовані такі завдання: 1. Досягнення повноправного членства в Європейському Союзі. 2. Взаємовигідна співпраця з НАТО. 3. Ухвалення рішення про вступ України в НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму. 4. Збереження та зміцнення рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами. 5. Зміцнення лідерських позицій України в Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні. 6. Забезпечення

дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних торговельно-економічних, науково-технічних, культурних та інших інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном»⁸⁹.

Далі в документі «Стратегічними завданнями визначено набуття членства у Європейському Союзі та забезпечення енергетичної незалежності України. Пріоритетними завданнями є набуття членства України в СОТ, започаткування переговорів з ЄС про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, а також взаємовигідна співпраця з НАТО. Вступ в НАТО — за результатами всеукраїнського референдуму. Завданнями Кабінету Міністрів визначені: завершення процесу набуття членства у Світовій організації торгівлі до кінця 2006 р.; розроблення та впровадження стратегічної програми адаптації та реалізації потенціалу членства України в СОТ, яка передбачатиме заходи щодо застосування інструментів СОТ для захисту інтересів українських виробників на зовнішніх та внутрішніх ринках, заходи щодо адаптації національної економіки до умов членства в СОТ; послідовне здійснення переговорного процесу щодо входження до Єдиного економічного простору на засадах створення повноцінної зони вільної торгівлі без обмежень і вилучень, що діє на принципах СОТ, із першочерговим утворенням міждержавного органу вирішення торговельних суперечок; ведення переговорів щодо поступової лібералізації торговельного режиму у відносинах з ЄС90.

Слід констатувати, що цитований документ поряд з деклараціями і суто компромісними формулюваннями містить цілі, які можуть стати спільними для більшості провідних політичних сил, і актуалізовані завдання, які відображають фундаментальні національні інтереси держави. Єдиної виразної помаранчевої зовнішньої політики досі не існувало. Створення коаліції союзників по помаранчевій революції з детальною програмою дій може бути важливим кроком до формування збалансованого зовнішньополітичного курсу, який матиме широку підтримку і, у своїх основних положеннях не стане об'єктом постійних атак опозиції. Відбулося помітне зближення позицій щодо балансу уваги до співпраці з Росією і Заходом при чому в обох випадках посилений акцент на пошуку прагматичних рішень. Те, що стало основою домовленостей між БЮТ, «Нашою Україною» та СПУ фактично враховувало позицію, заявлену і Партією регіонів. Це особливо очевидно, якщо зважати на зовнішньоекономічну частину коаліційних документів та такі аспекти програми реформ, як «формування потужного національного капіталу, активізація ресурсного потенціалу регіонів, розвиток внутрішнього ринку». Загалом, якщо базуватися на партійних документах та офіційних заявах керівників, в питаннях

європейської та євроатлантичної інтеграції у БЮТ, СПР та Партії регіонів більше спільного, тоді як «Наша Україна», фактично партія Президента Віктора Ющенка, демонструвала радикальнішу, орієнтовану на інтеграцію з європейською спільнотою позицію.

В Угоді про створення антикризової коаліції у Верховній Раді V скликання між фракціями Партії регіонів, СПУ та КПУ міжнародній політиці держави присвячено лише кілька рядків. В ній передбачено: «1. Здійснення зовнішньополітичного курсу відповідно до Конституції України, чинного законодавства та загально визначених принципів і норм міжнародного права. 2. Створення умов для набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Завершення робіт по створенню Єдиного економічного простору. 3. Ухвалення рішення про вступ до НАТО виключно за правовими наслідками всеукраїнського референдуму. 4. Розвиток рівноправних та добросусідських відносин із Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами. 5. Забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних торговельно-економічних, науково-технічних, культурних та інших інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном»⁹¹. Помітних відмінностей, у порівнянні з «помаранчевою» зовнішньополітичною програмою, не спостерігається. Але можна констатувати, що увага до цієї сфери у парламентській більшості була набагато меншою. Серйозні суперечки з окремих зовнішньополітичних питань, які виникли надалі між Президентом, з одного боку, та урядом та Верховною Радою з іншого, не може бути переконливо пояснена розбіжностями положень, узгоджених провідними політичними силами в різних конфігураціях. Це загалом підтверджується і змістом Універсалу національної єдності, який був підписаний Президентом і керівниками парламентських фракцій Партії регіонів, НСНУ, СПУ та, з застереженнями, КПУ.

В Універсалі підтверджувався європейський вибір України, «незмінність і незворотність зовнішньополітичного курсу України, зокрема на інтеграцію у Європейський Союз». Чотири окремі пункти зафіксували узгоджену позицію стосовно СОТ, ЄС, ЄЕП та НАТО: «Налагодження ефективного економічного співробітництва з усіма зацікавленими зовнішніми партнерами, керуючись інтересами України. Невідкладне прийняття необхідних для вступу до Світової організації торгівлі змін до законодавства та вступ до цієї організації до кінця 2006 року на прийнятних для України умовах. Продовження курсу європейської інтеграції України з перспективою вступу України до Європейського Союзу. Неухильне виконання Плану дій «Україна — ЄС», невідкладний початок переговорів

щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Завершення робіт щодо участі України у діяльності Єдиного економічного простору на принципах рівноправної та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм і правил Світової організації торгівлі. Створення на першому етапі зони вільної торгівлі без обмежень та вилучень в межах ЄЕП. Взаємовигідна співпраця з НАТО у відповідності із Законом України «Про основи національної безпеки України» (у редакції, чинній на дату підписання цього Універсалу). Вирішення питання щодо вступу до НАТО за наслідками референдуму, який проводиться після виконання Україною усіх необхідних для цього процедур»⁹². Підписання цього документу підвело ризику під періодом узгодження позицій між провідними політичними силами в різній конфігурації і пошуку широкого компромісу.

Суперечливість ситуації, що склалася після зміни формату парламентської більшості, адекватно окреслена у виступі Президента Ющенка на засіданні Верховної Ради 4 серпня 2006 р. у зв'язку з представленням Віктора Януковича на посаду прем'єр-міністра. Він зокрема запитував: «який курс нова політична команда може провести? Чи вона може захистити основи національного політичного курсу — як внутрішнього, так і зовнішнього... Чому угода про першу коаліцію формувалася більше десяти тижнів? Та тому, що були складні відповіді. Що ми робимо, які цілі, куди йдемо. Починаючи від відношення до інтеграції, системи колективної безпеки... Ті самі по суті, питання були і в рамках дискусії з другою коаліцією. Ми билися ...за одне — чи ми будемо мати українську Україну, чи ми витримаємо державницький курс, який добре виписаний, і тим, хто читає Конституцію і закони, ясно і про концепцію інтеграції, і про концепцію безпекової політики... Коли ми говорили про тему колективної безпеки чи інтеграції — знову ж таки ті закони і Конституція, які ми маємо, дають чітку відповідь формулювання і супроводження українського інтересу»⁹³. Універсал не став основою консолідації, оскільки не була створена широка коаліція, а таким чином і політичний механізм взаємодії Президента і уряду.

Загострення політичної конкуренції позначилася в тому, що зовнішньополітична діяльність втратила цілісність. Практично відразу після формування уряду на чолі з Віктором Януковичем зовнішня політика України стала ареною боротьби політичних сил. Складність проблеми полягає в тому, що політичне протистояння дедалі більше позначається на діяльності гілок влади. Отже, мають місце як розходження в розумінні зовнішньополітичних пріоритетів, так і класичне прагнення розширення повноважень та утвердження власної провідної ролі у формуванні державної стратегії. Наразі саме остання обставина є головною, що заважає

розвинути усе ще дуже слабкі тенденції зближення позицій і формування консенсусу щодо національних інтересів. Остаточний зрив переговорів між «Нашою Україною» та Партією регіонів про формування широкої коаліції знецінив Універсал і підштовхнув як Президента, так і Партію регіонів до повернення на власні позиції. Під сумнів було поставлено політичний статус ключових міністрів — закордонних справ і оборони, виник ризик дезорієнтації дипломатичних представництв, адже суперечності з елементами прямого протистояння стали характерними для відносин не між владою і опозицією, а всередині самої влади. Закономірно ускладнився процес вироблення якісних рішень, послабився партнерський потенціал країни, були поставлені під сумнів концептуальні засади зовнішньої політики, зафіксовані в державних документах.

Партія регіонів та особливо її ліві партнери по антикризовій коаліції відверто виступають за перегляд засадничих державних документів, в яких зафіксовані зовнішньополітичні пріоритети країни. Симптоматичним є оформлення у червні 2006 р. громадського руху «За позаблокову, нейтральну Україну», до якого увійшли 22 політичні партії та громадські організації⁹⁴. Входження до цього утворення, поряд з відомими антинатовськими активістами, представників кількох центристських, хай не впливових і не самодостатніх, таких як «Вперед, Україно!» і «Віче», свідчить про наявність тенденції до посилення протидії курсу на євроатлантичну інтеграцію. Вступ до НАТО є найочевиднішою проблемою, щодо якої досягнення консенсусу наразі неможливе. Її загостреність видається штучною, оскільки сама можливість вступу офіційно не розглядалася ані в Києві, ані в Брюсселі, а Україні ще належить докласти певних зусиль, щоб досягти критеріїв членства. Водночас уже в листопаді 2006 р. передбачалося приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО. Президент Ющенко заявляв, що Україна не має наміру відкладати цей крок, тоді як учасники урядової коаліції наголошували, що він не відповідає досягнутим політичним домовленостям. Фактично, це питання було вирішено на користь коаліції в ході засідання комісії Україна — НАТО в Брюсселі 14 вересня 2006 року, коли глава української делегації Віктор Янукович сформулював позицію уряду так: «Приєднання до Плану дій — це питання часу. Сьогодні в суспільстві немає підтримки цього кроку. ...Нині ми розпочинаємо новий етап у відносинах із НАТО. Посилюючи співпрацю, ми чинитимемо все, щоб ця робота переконала український народ, що цьому немає альтернативи». Вже в ході виборчої кампанії 2007 р. Партія регіонів ініціювала підготовку референдуму на підтвердження нейтрального статусу держави, а отже за принципову відмову від євроатлантичної інтеграції. Чисельні спроби фракції Партії регіонів у Верховній Раді законодавчо закріпити позаблоковий статус України знайшли

втілення у проекті змін до Конституції. Партія регіонів пропонує викласти ст. 18 в такій редакції: «Україна є позаблоковою державою і не може брати участь у створенні чи приєднуватись до військових союзів. Участь України у економічних союзах можлива тільки за рішенням всеукраїнського референдуму»⁹⁵.

На решті, фактично, відразу після формування, уряд Віктора Януковича розпочав коригувати відносини з основними стратегічними партнерами, хоча тут більше йдеться про зміну тактики, про аспекти та нюанси. Він окреслив прагнення зближувати позиції з Москвою, але при цьому підтвердив прихильність європейському вибору. Таким чином, відроджуються деякі елементи двовекторності, яка була показовою рисою зовнішньої політики часів Леоніда Кучми. Проте це об'єктивно не може бути простим повторенням минулого, країна не може надалі існувати в ситуації геополітичної невизначеності. Після «помаранчевої» революції склалася чітка ієрархія стратегічних пріоритетів: інтеграція в ЄС і співпраця з Росією. Коли уряд був сформований іншими політичними силами, на практиці почали впроваджуватися нові пріоритети та підходи. Стало очевидним зниження ентузіазму в реалізації реформ, передбачених угодами між Україною і Євросоюзом. У структурі уряду ліквідовано Комітет із питань європейської та євроатлантичної інтеграції, який очолював міністр закордонних справ Борис Тарасюк, прихильник максимально швидкого зближення із Заходом. Координація роботи міністерств, відповідальних за реалізацію планів співпраці з ЄС і НАТО, перейшла безпосередньо до рук Віктора Януковича, який і це слугує сигналом для бюрократії, що важливість відповідних завдань знижується. Справді, прем'єр-міністр уже окреслив свій підхід до євроінтеграції, схильність не поспішати з виконанням всього комплексу зобов'язань і планів, передбачених домовленостями між Україною і ЄС. Сутність його позиції полягає в тому, що тільки тоді, коли економіка, законодавство і рівень життя у країні досягнуть європейських стандартів, постане реальне питання про приєднання до ЄС. Кабінет Міністрів озвучив намір вивести Україну на рівень країн, які претендують на вступ до ЄС, упродовж 10 років. Слід зазначити, що такий підхід більшою мірою відповідає готовності країни, ніж форсований курс, який прагнув реалізувати Віктор Ющенко. До речі, це цілком влаштовує і Брюссель, котрий явно не має наміру на цьому етапі обговорювати з Україною перспективи її членства. Але така «економізація» фактично дорівнює приниженню значущості реформ політико-правової сфери і містить реальний ризик зниження рівня відносин та погіршення стратегічних перспектив взаємодії з ЄС. По іншому виглядає перспектива вступу до СОТ. Тут існує ширше взаєморозуміння різних політичних сил.

Починаючи з осені 2006 р., розпочався новий етап формування опозиційного бачення пріоритетів та першочергових цілей зовнішньої політики. У вересні 2006 р., коли «Наша Україна» тримала своїх представників в уряді та шукала шляхів досягнення усталеного компромісу з антикризовою коаліцією, за ініціативою БЮТ була підготовлена деталізована «Угода про створення парламентської опозиції у Верховній Раді України V-го скликання». Цей документ зокрема передбачав «забезпечення інтеграції України до європейських систем колективної безпеки шляхом набуття повноправного членства в Європейському Союзі; взаємовигідну співпрацю з НАТО; послідовне здійснення переговорного процесу щодо входження до Єдиного економічного простору на засадах створення повноцінної зони вільної торгівлі без обмежень і вилучень, що діє на принципах СОТ, із першочерговим утворенням міждержавного органу вирішення торговельних суперечок; ведення переговорів щодо поступової лібералізації торговельного режиму у відносинах з ЄС»⁹⁶. Значна увага в документі приділена питанням енергетичної безпеки, підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Далі зазначалося, що «Учасники Опозиції підтверджують відданість України її міжнародним зобов'язанням, та беруть на себе відповідальність за продовження закріпленого чинним законодавством України зовнішньополітичного курсу, що включає в себе стратегічні цілі європейської інтеграції та ухвалення рішення про вступ України в НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму, при збереженні рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами, та зміцненні лідерських позицій України в Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні. Політика Опозиції у сфері зовнішніх зносин полягає в утвердженні і розвитку України як незалежної демократичної держави шляхом забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних торговельно-економічних, науково-технічних, культурних тощо інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном». Також передбачалося «поглиблення стратегічного партнерства з Російською Федерацією, Польщею та США на основі загальноєвропейських принципів міжнародного права; підвищення ефективності використання транзитного потенціалу України шляхом модернізації і подальшої розбудови національної транспортної мережі та її інтегрування до загальноєвропейської інфраструктури»⁹⁷.

У лютому 2007 р. вже за участі «Нашої України» була укладена «Угода про об'єднану опозицію». У сфері здійснення зовнішньої політики Угода передбачає «1. Дотримання зовнішньополітичного курсу, визначеного

«Основними напрямками зовнішньої політики України» та Законом України «Про основи національної безпеки»). 2. Досягнення повноправного членства в Європейському Союзі. 3. Взаємовигідна співпраця з НАТО. Набуття повноправного членства в НАТО. Ухвалення рішення про вступ України в НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму. 4. Збереження та зміцнення рівноправних і добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами. 5. Зміцнення лідерських позицій України в Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні. 6. Забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних торговельно-економічних, науково-технічних, культурних та інших інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном»⁹⁸. Надалі переважно повторюються пункти раніше запропоновані БЮТ. Показовою є тільки одна відмінність, — амбітніші плани євроатлантичної інтеграції. Пріоритетні завдання сформульовані так: «завершення процесу набуття членства України в СОТ, започаткування переговорів з ЄС про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, а також взаємовигідна співпраця з НАТО та набуття повноправного членства в НАТО. Ухвалення рішення про вступ України в НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму». Крім того, — «ухвалення нормативних актів і законів України, необхідних для приєднання України до Плану дій щодо набуття членства (ПДЧ) в НАТО та неухильне виконання цього Плану» та «ухвалення Закону України «Про засади зовнішніх зносин», положення якого мають в числі іншого підтвердити як незмінність курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, кінцевою метою якого є членство нашої держави у НАТО та ЄС, так і стратегічну важливість розбудови рівноправних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, Польщею та США»⁹⁹.

Важливим доповненням до документів, що окреслюють розуміння провідними гравцями ключових питань зовнішньої політики, стала стаття Юлія Тимошенко «Стимування Росії», надрукована в журналі *Foreign Affairs* № 3 (травень-червень) за 2007 рік. В ній міститься жорстка критика курсу згортання демократії та прагнення Росії домінувати, і позначається український підхід до цієї проблеми: «Україна може допомогти Європі і США створити життєздатну структуру, в рамках якої Росії буде забезпечено надійне існування. Нашою долею не має стати положення усіма забутої межової області чи мосту між так званим пострадянським простором «керованої демократії» і реальними демократіями Заходу. Укріплюючи свою незалежність, ми будемо сприяти зміцненню європейського миру та єдності, давати відсіч корумпованому капіталізму

й беззаконню, що стали нормою на пострадянському просторі»¹⁰⁰. Якщо врахувати в комплексі напрацювання БЮТ останнього періоду, то доводиться констатувати, що ця політична сила є лідером з креативності і просунулася далі інших у розробленні засад перспективної зовнішньополітичної стратегії, яка, втім, ще має бути підтримана системними внутрішніми перетвореннями.

Попри те, що жодна з політичних сил не заперечує стратегічної захищеності України у розвитку партнерських відносин з Росією, саме це питання визначає фундаментальні характеристики їх зовнішньополітичної стратегії. Найбільш відверто проросійська політика в діяльності ПСПУ. Антинатовська пропаганда вже з осені 2007 р. стає її основним завданням¹⁰¹. Попри те, що партія не має електорального успіху, вона виявляє чималу активність у підживленні антипатріотичних настроїв. У дещо стриманіших формах подібну політику здійснює й КПУ. Партія виявляється нездатною поєднати свої ідеологічні постулати з патріотизмом, як це зробила Компартія Російської Федерації. У Програмі КПУ в якості мети зазначено «відродження на новій основі союзу рівноправних братніх народів як добровільне об'єднання суверенних соціалістичних держав, входження до якого відповідає найвищим інтересам народу України», ...«входження до системи колективної безпеки країн Співдружності Незалежних Держав»¹⁰². Водночас, у проекті Конституції, підготовленому українськими комуністами пропонується проголосити, що Україна «є постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках»¹⁰³. Слід взяти до уваги спільні чи паралельні дії представників КПУ та Партії регіонів, спрямовані на законодавче закріплення нейтрального статусу і створення правових перешкод на шляху євроатлантичної інтеграції. Ідея нейтралітету України, а фактично консервація її геополітичної невизначеності, дедалі більше перетворюється на проект, на який може бути спрямована взаємодія Росії та проросійських сил в нашій державі. Але сьогодні це скоріше виглядає як програма мінімум. Самі комуністи на практиці активно виявляють послідовне антизахідництво і всілякомагаються залишити країну у євразійській напівізоляції. Зокрема це виявилось в ініціативі народного депутата, першого секретаря кримського рескомуні КПУ Леоніда Грача щодо збору підписів проти виведення Чорноморського флоту РФ із Севастополя. Його позиція полягає в тому, що якщо влада України доб'ється перебазування ЧФ у Новоросійськ, «це стане зрадою нас, слов'ян, задачею східнослов'янських, християнських позицій на користь далекої нашому духу ворожої євроатлантичної цивілізації»¹⁰⁴. В період, коли у відносинах України з НАТО та ЄС наближається момент можливого переходу до глибших форм співпраці, реальної геополітичної взаємодії, боротьба за суспільну підтримку стає особливо

гострою. Отже, вирішальною буде позиція і рівень популярності провідних політичних сил.

Ключовою, для з'ясування балансу сил при утвердженні та реалізації геополітичних пріоритетів країни найближчим часом буде курс Партії регіонів. У новій програмі партії, ухваленій у квітні 2008 р. зазначено: «Домінантою української зовнішньої політики має стати зміцнення та розгортання європейського потенціалу країни, інтенсифікація процесів євроінтеграції. При цьому історична та культурна близькість України та Росії обумовлюють роль нашої держави як найближчого стратегічного партнера Російської Федерації на заході, зацікавленого у спільному входженні наших країн до сучасного європейського економічного та культурного простору». «Партія підтримує подальший розвиток і оптимізацію співпраці України з НАТО задля повноцінного включення у систему європейської безпеки»¹⁰⁵. Положення сформульовані збалансовано і, якщо вивести за дужки питання НАТО, можна стверджувати що регіонали беруть участь у консенсусі щодо ієрархізації відносин із Заходом і Росією: з першим — інтеграція, з другою — співпраця. Водночас, існують вагомні обставини, що можуть залишити партію на позиціях, які не відповідають завданням зміцнення суб'єктності України в міжнародних відносинах. Передовсім це залежність від уподобань власного електорату. Певною мірою позначається обмеженість визнання, вади іміджу, який мають лідери партії на Заході. Приведемо слова Віктора Януковича з його виступу на XI з'їзді партії: «Пріоритетами залишатимуться курс на повноправне членство в Європейському Союзі, розвиток стратегічного партнерства з Російською Федерацією, Сполученими Штатами Америки, країнами-сусідами і учасницями СНД. Хочу особливо підкреслити важливість, яку наша партія надавала у надаватиме розвитку співпраці з Росією. Події останнього часу підтвердили, що принципова позиція Партії регіонів у питаннях, які можуть вплинути на безпеку нашого північного сусіда, а значить — і України, зміцнили нашу підтримку в суспільстві»¹⁰⁶. Надалі можна передбачати активну антинатовську позицію партії і взаємодію в цьому питанні з лівими. При цьому важко очікувати на їх конструктивну участь в дискусії щодо оптимізації стратегії забезпечення міжнародної безпеки держави, зокрема, про ризики сучасного стану та альтернативи позаблоковості.

Набагато складніше передбачити позиціонування Партії регіонів щодо інтеграції до ЄС, яка безумовно впливатиме на стосунки з Росією. Україна увійшла в період, коли питання геостратегії і зовнішньополітичних пріоритетів набувають предметності. Стратегічні партнери досить переконливо продемонстрували своє ставлення до України та свої плани щодо неї. Водночас, в самій Україні влада і ті політичні сили, які на неї

реально претендують, вже не мають колишніх можливостей для маневрування, ухиляння від чітких відповідей на принципові питання. В якості опозиційної сили, партія може ще деякий час тримати паузу. Так само дозволяє маневрувати й те, що й на етапі дії нової посиленої угоди перспективи вступу до Союзу не будуть ані достатньо чіткими, ані наближеними. Тож і стосунки з Росією міститимуть широкий набір альтернатив, а антизахідництво не буде виявлятися повною мірою у форматі європейської інтеграції. Цілком вірогідно, що проросійські сили в Україні ще отримають від Москви орієнтири щодо того, в чому полягають її інтереси у цьому форматі.

Подальша модифікація позиції Партії регіонів значною мірою залежатиме від того, з ким їй доведеться співпрацювати. Так, українські комуністи попереджають, що у разі виникнення можливості створити коаліцію на базі Партії регіонів, то вони вимагатимуть виконання таких вимог, як протидія вступу України до НАТО, надання російській мові статусу державної і навіть вступу до ЄП, про який Москва практично не згадує¹⁰⁷. Керівництво КПУ висловлює готовність до участі в новій коаліції з Партією регіонів та Блоком Литвина, із залученням «окремих прагматиків з БЮТ та «Нашої України», тоді як об'єднання з ними вважає неможливим¹⁰⁸. Очевидно, що Партії регіонів у форматі «широкої коаліції» доведеться погодитися на іншу політичну програму і вона цього не заперечує.

Решта з основних політичних гравців стали ініціаторами відходу України від ролі молодшого партнера Росії і мають вже більш ніж трирічний досвід спроб змінити характер відносин з нею. За оцінками експертів, найбільш помітними є зростання напруги і припинення зближення. Ознак формування якісно нових засад («Збереження та зміцнення рівноправних і добросусідських відносин з Російською Федерацією», як позначено у коаліційній угоді про коаліційну угоду між БЮТ і НСНУ109) у двосторонніх стосунках не спостерігається. Очевидним є брак взаєморозуміння і довіри між керівниками двох країн після помаранчевої революції та зміни влади в Україні. Склалася ситуація, коли Президент Віктор Ющенко запропонував нову редакцію національних інтересів у стосунках з Росією, але, по-перше вони не набули загальнонаціональної підтримки, по-друге, не сприймаються Москвою. Сама Україна все ще не може досягти внутрішньої консолідації і достатньої самодостатності та дієздатності, аби ефективно проводити обраний зовнішньополітичний курс. Так само, Президенту не вдалося отримати стратегічну підтримку у західних союзників і зацікавити їх у співпраці з Україною в російському питанні. Цілком очевидно, що й після переформування вищої влади в Москві Віктор Ющенко не може розраховувати на результативність свого підходу до відносин з Росією. Дається взнаки і його сприйняття як в Росії,

так і східному та південному регіонах України; політика, що орієнтується виключно на Захід.

Дещо більший потенціал для модернізації відносин з Росією має БЮТ. Передовсім це пов'язане з тим, що Юлія Тимошенко, має успіх в західних столицях не менший, ніж Віктор Ющенко, але при цьому не має нездоланих перешкод, аби досягати домовленостей в Москві. Вона також виглядає переконливіше за Віктора Януковича як лідер, налаштований захищати державні інтереси. Своєрідну збалансованість її інтерпретації зовнішньополітичних пріоритетів надає «спокійне» ставлення до євроатлантичної інтеграції. Тимошенко заявляє, що «цілісність країни, єдність народу, спокій людей та гармонія — понад усе, тому люди повинні знати, що настільки важливе рішення як вступ до НАТО влада не ухвалить, не порадившись з ними, і, коли це питання постане на порядок денний, народ скаже своє остаточне слово на всеукраїнському референдумі»¹¹⁰. Водночас, лідер БЮТ претендує на підсилення міжнародної суб'єктності держави, вона заявляє: «Я хочу, щоб світ і Росія звикли до того, що Україна — незалежна сильна країна, яка буде відігравати і вже відіграє значиму геополітичну роль в регіоні». Вона заперечує право вето Росії на приєднання України до НАТО. «Я можу абсолютно чітко сказати: жодна країна не може мати право вето на обрання Україною системи колективної безпеки. І хочу, щоб жодна країна таке право вето не застосовувала»¹¹¹.

Надалі, на посту керівника уряду, лідер БЮТ логічно зосередилася на тактичних і, передовсім економічних питаннях¹¹². І справа, скоріше за все не в тому, що такими є повноваження виконавчої гілки влади; Юлія Тимошенко поки не може запропонувати, або вважає за недоцільне, відкрито проголосити власне бачення стосунків з Росією на стратегічну перспективу, тобто з урахуванням офіційних інтеграційних планів.

Питання про вступ до НАТО доводиться відкладати в очевидних об'єктивних причин. У жовтні 2007 р., коментуючи питання вступу до НАТО, Віктор Ющенко завив, що «це тема, яка буде адресована нації... не через один, не через два, а через багато років, тоді, коли Україна дозріє до такої відповіді і такого питання». Перед цим президент згадав про три можливі для України моделі політики безпеки. Перша модель, за його словами — це біполярний світ, «який шкодить будь-якій державі», друга — позаблоковий статус, хоча, за словами президента, «сьогодні жодна країна у світі не в змозі забезпечити свою безпеку». Третій варіант політики безпеки — це європейська модель колективної безпеки, яка президентові здається найбільш прийнятною¹¹³.

«Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік» оприлюднене 16 травня 2008 р., третій з документів такого роду, містить важливі

орієнтири у питаннях стратегії стабілізації та підвищення самодостатності держави. У Посланні Президент окремо підкреслив: «гарантую дотримання законодавчо визначеного зовнішньополітичного курсу України. Спроби ревізії — безперспективні. Відповідно до конституційних повноважень я буду послідовно забезпечувати єдність та цілісність зовнішньополітичної діяльності держави». Вперше гостро поставлене питання про гуманітарну захищеність країни. В посланні зазначено: «Наша найвища спільна місія, в якій суть національної ідеї, — відродження Української нації як єдиного і життєствердного організму, який охоплює весь наш народ, всіх громадян України незалежно від поглядів, походження і віри. На роки вперед перед нами стоїть історичне завдання — сформувати єдиний український гуманітарний простір. ... На заміну «малоросійству» і хуторянству мають прийти цілісні національні культурні проекти і програми»¹¹⁴. У зовнішньополітичній сфері сформульована «середньострокова мета — прогрес курсу європейської і євроатлантичної інтеграції як показник і результат реальних змін в країні». Серед головних завдань на 2008 рік зазначені «гарантування гуманітарної та безпекової захищеності України» та «реалізація сталого зовнішньополітичного курсу». З конкретніших цілей, — «здійснення політики диверсифікації енергоресурсів та інтеграції об'єднаної енергетичної системи України до відповідної європейської зони». Стосунки з Росією інтерпретуються так само з урахуванням пріоритетності західного вектору: «Вкрай важливо зняти піну політизації з відносин України і Росії. Ми чітко підтверджуємо бажання розвивати дружні, вигідні і рівні взаємини. Поміж нами не існує проблем, які неможливо вирішити у зважений і практичний спосіб — без недовіри і без упередженості. Упевнений, що Україна як повноцінний і повноправний учасник євроатлантичної спільноти націй завжди буде одним з надійніших партнерів Російської Федерації»¹¹⁵.

В Експертній доповіді «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку», що традиційно супроводжує Звернення Президента до Верховної Ради знаходимо подальші спроби збалансувати завдання щодо оптимізації геополітичних координат та міжнародної ролі держави. Зокрема, в ній зазначається: «Незалежність і суверенітет нашої країни, її безпека і вся цивілізаційна перспектива безпосередньо пов'язана з безпекою Європи, з інтеграцією до євроатлантичної спільноти». В якості стратегічної цілі зовнішньополітичного курсу України визначено «забезпечення умов її розвитку як незалежної суверенної країни та досягнення високого рівня конкурентоспроможності держави і суспільства». У доповіді підкреслено, що «Зовнішньополітична стратегія України пов'язана насамперед з інтеграцією до ЄС та НАТО». Водночас, зазначається, що «українсько-російські відносини є принципово важливими

для нашої держави як з точки зору реалізації стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, так і в контексті її економічних інтересів»¹¹⁶.

Хронічна політична нестабільність і загострення стосунків між провідними гравцями протягом 2008 р., так само, як і міжнародні події, позначили подальше загострення суперечок навколо питань зовнішньої політики. При цьому стали більш зрозумілими позиції окремих політичних сил на етапі наближення чергового виборчого циклу. Очолована Володимиром Литвином Народна партія в своїй програмі, ухваленій в новій редакції у листопаді 2007 р. не приділила питанням зовнішньої політики спеціальної уваги. В ній лише декларується «здійснення зовнішньої політики виключно на основі національних інтересів; регулярне використання механізму прямого народовладдя — проведення референдумів з ключових питань внутрішньої та зовнішньої політики»¹¹⁷. Але дискусії навколо конфлікту між Грузією та Росією та новий тур неофіційних переговорів навколо формування парламентської коаліції, сприяли проясненню зовнішньополітичних пріоритетів Блоку Литвина. Вона, зокрема, полягає в підтримці європейського підходу, — «плану Саркозі — Медведєва», принципу територіальної цілісності держав — без будь-яких винятків. Крім того, було сформульовано такі позиції: «питання умов перебування Чорноморського флоту на території України врегульовується двосторонніми міжурядовими угодами; після завершення перебування ЧФ на території України не допускається розташування в ній іноземних військових баз; входження України в міжнародні військово-політичні союзи виключно за результатами всеукраїнського референдуму»¹¹⁸. Володимир Литвин також виявив спокійне негативне ставлення до євроатлантичної інтеграції: «Людам слід дати інформацію для роздумів. І якщо для консолідації держави краще нейтральний статус, то він повинен бути. Якщо не буде внутрішньої стабільності, «милиці» від НАТО нам не допоможуть. НАТО не вирішило внутрішні проблеми жодної країни»¹¹⁹. Один з найбільш помітних представників Блоку Литвина, народний депутат Сергій Гринецький, трактує позицію українського керівництва відверто антиросійською, ворожою стратегічному партнеру, адресує йому звинувачення у порушенні Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російської Федерацією¹²⁰.

42 з'їзд КПУ, що відбувся у Києві у червні 2008 р. додав радикалізму в позицію цієї політичної сили. У Політичному звіті ЦК стверджується, що Намагання підпорядкувати Україну НАТО — це невідворотне погіршення стосунків із стратегічним партнером та братнім слов'янським сусідом Росією. Вищий форум партії відзначився застосуванням вуличної лексики, — «маріонетковий вашингтонський ставленник Ющенко»,

«відродження режимом Ющенка неонаціоналізму і неонацизму», поєднанням таких оцінок як антикомунізм та ксенофобія. В якості цілей були, зокрема, висунуті «входження України до єдиного економічного простору (ЄЕП) з Росією, Білоруссю і Казахстаном; перегляд умов, на яких Україна вступила до СОТ». Лідер комуністів Петро Симоненко заявляє: «Ми виходимо з того, що вступ України в Північно-Атлантичний Альянс суперечить національним інтересам України, перетворює її в недружню, якщо не ворожу Росії державу». Симптоматично, що він, спираючись на геополітичні аргументи, знаходить різницю між командою Віктора Ющенка та Партією регіонів: «ПроНАТОВський, проамериканський курс відображає істинну сутність юценківського режиму — антинаціональної влади найреакційніших компрадорських олігархічних і націонал-шовіністичних сил». Лідери збанкрутілого антинародного режиму об'єднують свої зусилля в одному — роздмухуванні антикомуністичної і русофобської істерії»¹²¹. Позачерговий з'їзд КПУ, що відбувся у жовтні 2008 р. додав деталей у плани протидії вступу України до НАТО і підтвердив основне завдання у сфері зовнішньої політики, — законодавче закріплення позаблоковості¹²².

Восени 2008 р., на фоні критичних оцінок політики Росії з боку Президента Віктора Ющенка, ще більший проросійський ухил продемонстрував Віктор Янукович. Його пропозиція визнати незалежність Абхазії та Південної Осетії виглядало серйозною помилкою, адже дорівнювало відмові від підтримки хоча б частково збалансованого курсу. Надалі від частково нівелював таке враження за рахунок багатовекторної критики дій влади. У вересні в інтерв'ю він заявив: «Нам потрібен мир. Україна не має брати участь у чужих війнах. Тому наша позиція проста й зрозуміла: у сфері зовнішньої політики забезпечити Україні статус позаблокової держави. Спроби нинішнього керівництва втягнути нас у НАТО загрожують небезпечною напруженістю у стосунках з Російською Федерацією. Це не потрібно ні нам, ні Європі. Самміт Україна — ЄС, що закінчився дав односторонню відповідь, хто насправді гальмує євроінтеграційний процес»¹²³. Є ознаки того, що позиція Партії регіонів не є консолідованою і може виявитися більш гнучкою та багатоманітною, але її лідер вже не плекає надій посилення авторитету на Заході і переважно концентрується на тому, щоб зберегти увагу з боку Москви, конкуруючи в цьому з Юлею Тимошенко. В серпні 2008 р. коментуючи реакцію офіційного Києва на конфлікт на Південному Кавказі, Віктор Янукович констатував, що підтримка Грузії призвела до перетворення відносин з Росією на ворожі¹²⁴.

Протягом 2008 р., особливо у його другій половині, Президенту Ющенко доводилося неодноразово коментувати свій курс стосовно Росії. Головним чином це було пов'язано з реакцією РФ на спроби офіційного

Києва активізувати євроатлантичну інтеграцію. У червні Державна дума Російської Федерації прийняла заяву, в якій пропонує керівництву країни у разі приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО або форсування вступу до Альянсу вважати це її одностороннім виходом з Договору про дружбу, співпрацю і партнерство, і розглянути питання про вихід Росії з цього договору¹²⁵. Оцінюючи таку перспективу, Президент України називав великою політичною помилкою спроби перегляду Договору між Україною і Росією. Він підкреслив, що Україна відповідально ставиться до відносин з РФ, — «Ми розцінюємо ці відносини, як відносини між двома сусідами, вічними сусідами. Ми будемо їх на принципах, які засвідчують, як на державному, так і на людському рівні велику повагу до російської держави, російського народу». Водночас, він зазначив, що «не все залежить від української сторони» і підкреслив, «що Україна є суверенною державою і тому вибудовуватиме свою зовнішню політику, виходячи із національних інтересів». Зважаючи на занепокоєність Москви, Віктор Ющенко підкреслив, що «Україна будує свою політику не проти третьої сторони, не проти будь-якого сусіда. Він підкреслив, що на території України не будуть розміщуватись жодні військові бази інших країн і також підтвердив готовність України надати відповідні гарантії на найвищому рівні, «щоб відвести будь-які підозри»¹²⁶.

Російська тема безпосередньо вплинула на стосунки всередині парламентської коаліції. Підкреслено антиросійська позиція, яку зайняла президентська фракція, створила значний тиск на БЮТ, який до того ж був звинувачений у здачі національних інтересів Кремлю. У вересні 2008 р. Політрада Партії «Наша Україна» ухвалила «Програмні принципи діяльності нової парламентської коаліції», тобто умови на яких вони збиралися вести переговори про створення нової коаліції і які були адресовані БЮТ, а також Блоку Литвина. В документі містилися такі умови захисту державного суверенітету та національних інтересів: «засудити акт воєнної агресії Російської Федерації проти Грузії. Вимагати невідкладного відновлення територіальної цілісності Грузії шляхом виведення всіх російських військ із суверенної території Грузії».

Засудити використання суверенної української території для здійснення воєнного нападу Чорноморського флоту Російської Федерації на Грузію — державу-союзника України в системі ГУАМ». Також були сформульовані додаткові вимоги щодо контролю та обмежень перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі. Окрема група пунктів стосувалася «Забезпечення державної незалежності України шляхом входження до системи колективної безпеки Північно-Атлантичного Альянсу — НАТО»¹²⁷. Такий підхід не сприяв консолідації політичних сил і лише зафіксував поглиблення розходжень у розумінні зовнішньополітичних

пріоритетів та можливостей їх реалізації. У практичному плані голові уряду доводилося докладати зусиль, аби компенсувати складності у стосунках з Росією, які виникали внаслідок браку розуміння і довіри між Віктором Ющенко та вищим російським керівництвом.

У резолюції з'їзду НСНУ, що відбувся у листопаді 2008 р., зазначено, що на «Значна частина українського політикуму, включно з більшістю парламентських фракцій, не тільки не сприяють, але перешкоджають становленню нашої національної ідентичності, історичної пам'яті, утвердженню української мови і культури». «Наша Україна» вважає, що «залишається єдиною впливовою парламентською і громадською силою, яка неухильно стоїть на позиціях захисту української ідентичності, свободи людини і національних інтересів України». Констатується, що національна безпека держави знаходиться під загрозою, про що свідчить «Прагнення Росії контролювати пострадянський простір, відповідні заяви російських високопосадовців, інспіровані Кремлем антиукраїнські провокації, вторгнення російських військ на суверенну територію Грузії». З'їзд визнав за необхідне зміцнити обороноздатність держави, виділити кошти на озброєння та перехід на стандарти НАТО; посилити відповідальність за прояви сепаратизму; зміцнити інформаційну та економічну безпеку; подолати залежність української економіки від російського енергетичного монополізму; посилити захист української національної і духовної ідентичності і національної пам'яті¹²⁸.

Угода про створення коаліції «національного порядку, стабільності та порядку», підписана грудні 2008 р. представниками фракцій «Блоку Юлії Тимошенко», Блоку «Наша Україна — Народна Самооборона», і «Блоку Литвина» пропонує ще один варіант трактування цілей держави в сфері зовнішньої політики та безпеки. Базовою стратегічною метою названо ефективне проходження «всіх етапів європейської та євроатлантичної інтеграції України, утвердження добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими державами світу». Угода передбачає «Відродження духовних цінностей українського народу та забезпечення цілісності мовно-культурного простору України, державний захист національної культурної індустрії (книговидання, кінематографія, мистецтво). З метою відновлення історичної справедливості Сторони Коаліції зобов'язуються ухвалити закон України щодо визнання учасників національно-визвольних рухів борцями за незалежність України». Передбачається «посилити відповідальність за прояви сепаратизму; посилити інформаційну безпеку України; посилити економічну безпеку України, подолати залежність української економіки від зовнішнього енергетичного монополізму; посилити захист української національної та духовної ідентичності та національної пам'яті». Далі «З метою захисту національних інтересів

України та виконання міжнародних зобов'язань України, Сторони Коаліції зобов'язуються розробити відповідні нормативно-правові акти щодо визначення юридичного статусу перебування Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі, вироблення порядку його перебування на суверенній території України до 2017 року. ...Визначаючи курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію пріоритетним та визначальним для держави вектором зовнішньої політики України, Сторони Коаліції погодили забезпечити неухильне виконання програми адаптації національного законодавства до *acquis communautaire* Європейського Союзу. ...Усвідомлюючи необхідність закріплення державної незалежності України та враховуючи визначені Законом України «Про основи національної безпеки України» пріоритетні завдання держави, Сторони Коаліції погодили розробити програму заходів, спрямовану на євроатлантичну інтеграцію України¹²⁹.

Партія регіонів оцінила коаліційну угоду, як «пронатовську, пронаціоналістичну». На думку керівництва партії, «Визначальними пунктами коаліційної угоди стали питання про пріоритетність вступу в НАТО без референдуму, без згоди українського народу. Насторожує те, що євроатлантична інтеграція проголошена пріоритетом зовнішньої політики України». Його «Особливо турбують також інші пункти угоди, зокрема ті, що говорять про (цитуємо) «посилення захисту української національної та духовної ідентичності», тобто насильницької українізації»¹³⁰. Дещо більш зважена позиція відтворена в інтерв'ю першого заступника голови Верховної Ради України Олександра Лавриновича бельгійському радіо RTBF у грудні 2008 р. Він наголосив на тому, що набуттю Україною членства у будь-яких світових організаціях передуватиме відкритий і відвертий діалог в українському суспільстві з метою його інформування щодо основних завдань міжнародних альянсів. При цьому він зазначив, що «на відміну від питання членства України в Європейському Союзі, яке має підтримку переважної більшості населення України і ключових політичних партій, питання членства в НАТО не має підтримки в українському суспільстві, і найбільші політичні партії України не підтримують, або не мають рішення щодо необхідності членства України в НАТО». Він наголосив, що «співпраця України з НАТО має бути взаємовигідною і ефективною» і висловив впевненість, що до того моменту, поки ми не будемо мати відповідь українського народу — чи варто бути присутніми в НАТО, державне керівництво України таке рішення ухвалювати не буде»¹³¹.

Своє ставлення до гострого питання євроатлантичної інтеграції сформулював Голова Верховної Ради і лідер однієї з парламентських політичних сил Володимир Литвин. Вона полягає у тому, що має бути посилена ефективність наявних міжнародних гарантій національної безпеки

України. Він вважає, що Будапештський меморандум, укладений у 1994 р., має набути статусу «політико-правового документу, який був би підписаний на офіційному рівні, ратифікований парламентами відповідних країн аби, ті гарантії були не тільки задекларовані, але й виконувалися б. ...Рух має бути взаємним — ми маємо самі дотримуватися взятих на себе зобов'язань і, разом з тим, робити все, аби інші сторони дотримувалися взятих на себе зобов'язань. Я переконаний, що прийняття такого документу зобов'язуючого характеру стосовно гарантування безпеки України зніме проблему «НАТО чи не НАТО», оскільки вона розколює, сварить український народ»¹³². Загалом, конфігурація політичних сил після грудня 2008 р. залишалася несприятливою для формування багатопартійної усталеної зовнішньої та безпекової політики.

Уважний спостерігач може помітити, що на цьому етапі зовнішньополітична активність ключової особи, президента держави стає здебільшого формальною. У щорічному посланні про внутрішнє і зовнішнє становище України Президент Віктор Ющенко 1-го березня 2009 р. продемонстрував стримане ставлення до цілей, які завжди проголошував і акцентував на наявності об'єктивних труднощів їх досягнення: «Наша інтеграція до європейського і євроатлантичного простору це вже не абстрактна мета. І, водночас, це — не є самоціль. Це — практичні, сучасні інструменти, які допоможуть нам принести добробут людям і гарантувати безпеку країни, нашого народу, наших дітей і наших внуків. ...Основні загрози походять від корозії міжнародно-правових стандартів, від загального погіршення атмосфери світових зносин, від енергетичної залежності України і від небезпечних, руйнівних, недалекоглядних спроб використовувати право сили у вирішенні спорів чи конфліктів. Наша єдино можлива, безальтернативна відповідь на ці виклики — суворе додержання міжнародно-правових норм і зобов'язань, здійснення конструктивного і збалансованого зовнішньополітичного курсу і твердість у відстоюванні обраних, законодавчо визначених національних цілей»¹³³. Президент акцентує увагу на прогресі у відносинах з ЄС, маючи на увазі просування до підписання нової угоди. Це питання практично не викликає дискусій, але перспектива злагоджених дій заради реалізації нових можливостей далеко не гарантована.

4.4. Висновки. Перспективи формування консолідованого зовнішньополітичного курсу

Українська практика цілком підтверджує аксіому — зовнішня політика є похідною від внутрішньої. Водночас, ситуація, коли зовнішні чинники є більш визначеними, ніж внутрішні, накладає особливий відбиток на

систему взаємовпливів цих двох сфер діяльності держави. Зовнішньополітичні питання, хоча й поступаються актуальністю в уявленнях громадян, відіграють особливу роль у структуруванні їх ціннісних орієнтацій та електоральних уподобань, а, таким чином і в групуванні політичних сил. Успадковані від додержавного минулого суспільні настрої виявилися як досить інерційними, так і недостатньо придатними для становлення держави в якості повноцінного міжнародного актора. Фактично, цілеспрямованого впливу на цивілізаційні цінності та геополітичні уподобання населення з метою їх осучаснення довгий час не здійснювалося. Леонід Кучма стабілізував стан України в системі євразійських координат, в її стосунках з Росією. Він виявив ефективність у захисті того обмеженого суверенітету, який виявився доступним і достатнім для нових незалежних держав в межах СНД, на етапі, коли їх внутрішній стан не дозволяв повною мірою здолати ізоляваність від решти світу. Водночас, це був той рівень суверенності та незалежності, до якого була готова правляча верхівка. Він був цілком достатнім аби, користуючись формальним статусом та механізмами держави реалізовувати групові інтереси.

Леонід Кучма демонстрував значну активність у міжнародних справах, проте, не мав чіткої стратегії і фактично ухилявся від просування до декларованих цілей. Він залишив у спадщину досить розвинену законодавчу і договірну базу, яка теоретично дозволяє активно просувати національні інтереси на міжнародній арені. Радикальних змін потребувала політична практика. Власне це намагалися здійснити помаранчеві політичні сили після обрання Віктора Ющенка Президентом. Попри незначні результати таких зусиль, сама перспектива реалізації можливостей, які дотепер існували суто формально, змінило ставлення провідних політичних сил до питання про зовнішньополітичні пріоритети. Коли за виконання запланованого экс-президентом та контрольованою ним парламентською більшістю взялися націонал-демократичні сили, самі засади зовнішньої політики були поставлені під сумнів і навколо них розпочалася серйозна боротьба. Україна увійшла в період, коли питання геостратегії і зовнішньополітичних пріоритетів набувають предметності. Стратегічні партнери досить переконливо продемонстрували своє ставлення до України та свої плани щодо неї. Водночас, в самій Україні влада і ті політичні сили які на неї реально претендують, вже не мають колишніх можливостей для маневрування, ухиляння від чітких відповідей на принципові питання.

Починаючи з 2004 р. тема геополітичного вибору у масовій свідомості швидко перетворилися на одну з основних ознак за якими розподілявся електорат конкуруючих політичних сил. З виборами 2004-го та 2006-го рр. пов'язана якісно нова роль внутрішньополітичних процесів у формуванні зовнішньої політики країни. При цьому переважно мало

місце маніпулювання масовою свідомістю, спроби мобілізації електорату за рахунок його слабостей, а не конкуренція ідей і дискусії щодо оптимізації зовнішньополітичної стратегії. Вибори 2006 р., попри неусталеність їх результатів, разом з набуттям чинності змін до Конституції дали старт випробуванням нової системи влади, новій політичній традиції — консенсусної демократії в Україні. За умов недосконалого розподілу повноважень і серйозних лакун в законодавстві та з огляду на реальний баланс сил, країна зіткнулася з проблемою перманентної політичної нестабільності, драматичної конкуренції та необхідності постійно шукати компроміси. Умови формування і реалізації зовнішньополітичного курсу держави погіршилися. Ця ситуація адекватно оцінена в аналітичній доповіді Центру миру конверсії та зовнішньої політики України восени 2006 р.: «Критично бракує механізмів, які були би спроможними забезпечити ефективне узгодження партійних та групових позицій, а також вироблення легітимної та консенсусної позиції держави в цілому, обов'язкової для виконання усіма інститутами влади у їх контактах із зарубіжними партнерами»¹³⁴.

Якість, базові характеристики самої політики передовсім залежать від природи і умов існування її творців. Такі політичні проекти як партії та блоки за останні роки набули більше спільних рис, ніж це було в авторитарних умовах. Політичний плюралізм в сучасній Україні реалізується шляхом розподілення бізнесової еліти та підрозділів державної бюрократії між кількома перспективними публічними гравцями. Водночас, почала поширюватися практика підтримки бізнесом кількох політичних проектів. В цьому важливому аспекті певні якісні відмінності між ідеологічним і технологічними партіями нівелюються, а можливості взаємодії розширюються. Додатково протидіє ієрархізація політичних проектів відносна слабкість тих з них, хто орієнтувався на президента і, внаслідок цього, претендував на статус партії влади.

Досвід формування та боротьби коаліцій накопичений у 2006–2008 рр., попри низький рівень конструктивності взаємин і довіри між провідними політичними акторами, загалом сприяв підвищенню їх готовності до співставлення позицій і пошуку більш зрозумілих і усталених засад взаємодії. В Україні тільки починають складатися властиві розвиненим демократичним державам усталені процедури ухвалення рішень, які базувалися на чітко прописаних повноваженнях державних інститутів. Діяльність органів влади донедавна відбувалася не прозоро, при значній ролі тінювих механізмів і не публічних впливів. Так само, довгий час в практичній політиці була вельми умовною роль програмних документів. Паралельно з процесом демократизації частина цих проблем втрачає колишню гостроту. Проте, характеристики впливових акторів все ще не сприяють визначенню їх позицій. Передовсім йдеться про те, що інтереси

впливових соціальних груп залишаються недостатньо артикульованими. Крім того, з огляду на спосіб представництва, вони розпорошені. Значною мірою це пояснюється розмитістю соціальної структури суспільства. Так, наприклад, найбільш дієздатний клас підприємців саме в цій якості не є остаточно сформованим. Він є недостатньо укоріненим. При цьому його інтернаціоналізованість наразі майже не пов'язана з сучасними інтеграційними процесами, натомість має ретроспективне навантаження. При чому це стосується не тільки геополітичного виміру, а й відповідних традицій ведення бізнесу, взаємин з владою, розуміння своєї ролі в розвитку країни. Найбільш політично активні підприємці міцно пов'язані з владними структурами і впливають на нею переважно не публічними методами. Їх інтереси переважно реалізуються через інші, чим у західних підприємців механізми. Сьогодні ще не склалися умови для скільки-небудь масштабної природної участі українського капіталу в «імплантації» країни в систему європейських і світових інтеграційних економічних зв'язків, так само, як і про впровадження цивілізованих стандартів ведення бізнесу, розвитку відповідних нормативних і інституційних основ.

Політичні баталії 2004-2009 рр. не наблизили до консенсусу провідних політичних сил з принципових питань зовнішньої політики. Проте, вони дозволили суттєво прояснити ситуацію. Ідеологія для них залишається одним з засобів, який проте вже не може використовуватися настільки довільно, як це було при створенні партійних проектів. На цьому етапі на зміст програмних документів впливають не тільки розрахунки щодо розширення електоральної бази, а й міркування взаємного позиціонування партій, логіка суперництва та співпраці. Поряд з експлуатацією гасел, які фактично розділяли виборців, почала працювати логіка консолідації. Критика конкурентів частково втратила свою ефективність і збільшується попит на конструктивні пропозиції. Одним з наслідків цього стало зниження гостроти протиставлення різного бачення зовнішньополітичних пріоритетів. Передовсім йдеться про еволюцію підходів лідерів Партії регіонів, виявлення їх зацікавленості в реалізації європейського вибору. Це стало наслідком формування нового прагматизму, який демонструють представники великого бізнесу, зацікавлені у повноцінному виході на світові ринки та усвідомленням політиками, які відчули вплив реальної влади, зв'язку між рівнем державної незалежності та власним статусом. Необхідність здійснювати реальне лідерство, особисте відчуття цінності державного суверенітету і власної історичної ролі, безумовно, сприяли зміцненню патріотичних почуттів. Такі зміни тільки позначилися і потребують посилення.

Динаміка суспільно-політичних процесів буде заохочувати провідні політичні партії до швидкого пристосування до відповідальності за власні

дії. І якщо в форматі внутрішньої політики все ще залишається чимало місця для використання різноманітних маніпулятивних технологій, зовнішньополітична сфера вже остаточно виходить в простір реалізму та максимальної конкретики. Особливо це стосується західного вектору. Але при цьому наближаються до узгодження тільки ті зовнішньополітичні цілі які стосуються не найближчих часів, а такої перспективи, яка може бути пов'язана з суттєвими змінами суспільних настроїв і співвідношення сил на політичній арені країни. Так, питання про вступ до НАТО набуло гостроти головно внаслідок того, що воно безпосередньо опинилося на порядку денному. Тут політична еліта не тільки не досягла консенсусу, а й не прагне домовлятися, адже одна її частина зайняла принципову негативну позицію, інша вважає, що цей крок є найкращим засобом захисту національних інтересів. За цих умов результатом політичної боротьби стала домовленість щодо проведення референдуму, що знов-таки є формою відкладання рішення на потім. Проте, залишаються невизначеними важливі деталі щодо формати співпраці та можливостей її поглиблення, які б не загострювали суперечності між окремими політичними силами. Найбільш показовими є позиції з питання про логічний момент для проведення референдуму, зокрема, можливість перейти до Плану дій з набуття членства, тобто реально наблизитися до євроатлантичних стандартів як в воєнній організації, так і цивільному контролі.

Ситуація з курсом на вступ до ЄС, якщо порівнювати з євроатлантичною інтеграцією, є суттєво більш сприятливою. Відкрито проти приєднання до Союзу не заперечує жодна впливова політична сила, проте реальна підтримка не є достатньо дієвою. Теоретично найбільше послідовними прихильниками «повернення» України в Європу мають бути державницькі патріотичні сили, а також новий клас підприємців. Насправді цього не спостерігається. Організації національно-демократичного напрямку, що сьогодні грають помітну ініціативну роль у дистанціюванні України від Росії, фактично не мають власної реалістичної позитивної зовнішньополітичної програми і не виявляють готовності до практичної реалізації європейської альтернативи. Вони залишаються ідейно і ментально замкнутими, і не орієнтованими на активне вмикання в європейське інтелектуальне і політичне життя, переважно обмежуючись підтримкою зв'язків із діаспорою і веденням культосвітніх діалогів із гуманітаріями найближчих слов'янських сусідів. Декларуючи, причому щиро, необхідність повномасштабного входження України в європейське співтовариство, вони по суті є скоріше ізоляціоністами, неготовими до активної повноцінної участі в справах континенту. Зосередившись на національному питанні, до того ж у його етнічному вимірі і не маючи власної серйозно проробленої політичної й економічної стратегії. За цих умов важко уявити їхню роль

у реалізації національних геополітичних пріоритетів і формуванні відповідних міжнародних зв'язків держави. Водночас, залишається нереалізованою перспектива формування потужної проєвропейської лівої сили і лівий електорат залишається переважно під впливом партій проросійської орієнтації.

На цьому етапі остаточного структурування суспільства за геополітичними інтересами не відбулося. Поза вільним вибором залишається прошарок підприємців, які мали б скласти ядро руху до Європи, але досі більше пристосовуються до політичних реалій, ніж впливають на них. Дуже великою залишається кількість тих, хто байдужий чи не визначився, а серед решти — тих, хто керується надто абстрактними міркуваннями, відірваними від реальностей сподіваннями на краще життя. Серед громадськості та політичних сил, які виступають за європейський вибір, слід розрізняти тих, хто розуміє, що європейський вибір передбачає реалізацію певної моделі національного розвитку, проведення глибоких політичних, економічних і соціальних перетворень і тих, хто вважає за можливе протягом невизначеного терміну обмежуватись дипломатичними зусиллями заради покращання умов співпраці і отримання певного міжнародного статусу. Перші, — національно-демократичні сили, другі, — прагматики-космополіти. Для більшості політичної еліти і основної частини чиновництва, які власне й контролюють процес зближення з західними партнерами, головне значення має формальний бік справи: декларації, переговори, програми, відповідне пропагандистське супроводження.

Існує різне бачення темпів просування до членства в ЄС і врахування при цьому російського чинника. Водночас, існує два суттєві моменти, щодо яких вельми важливо не задовольнятися відсутністю суперечностей і просунутися далі, — перейти до реальної взаємодії. Перший, — це необхідність поглиблених системних реформ, які є не тільки умовою а й змістом європейської інтеграції. І якщо момент вступу є віддаленим і не гарантованим, що певною мірою знімає гостроту, а для частини політичних сил є, можливо обставиною, яка дозволяє приховувати свою реальну позицію, то просувати реформ потрібно вже сьогодні. Другий, — готовність вироблення консолідованого бачення національних інтересів на проміжних етапах тривалого інтеграційного процесу і оптимізації стратегії їх забезпечення з урахуванням стратегічних перспектив. Для реального входження в простір ЄС, ефективного застосування норм і механізмів, напрацьованих європейською практикою, необхідні не лише зацікавленість правлячої еліти, наявність якісної контреліти, у тому числі, — євроскептиків європейського гатунку, а й відповідне соціальне середовище та політичні традиції. Дискусії між окремими політичними силами, між владою і опозицією мають перейти від наполягань та заперечень щодо

європейської інтеграції до вироблення деталізованої стратегії та послідовності її реалізації у відповідності до національних інтересів. Серед еліти, громадськості та політичних сил слід розрізняти тих, хто розуміє, що європейський вибір передбачає реалізацію певної моделі національного розвитку, проведення глибоких політичних, економічних і соціальних перетворень і тих, хто вважає за можливе протягом невизначеного терміну обмежуватись дипломатичними зусиллями заради покращання умов співпраці і отримання певного міжнародного статусу. Загалом, склалася ситуація, коли розбіжності між уподобаннями виборців є помітно більшими, ніж між фіксованими позиціями провідних політичних сил.

У найбільш загальному плані спостерігається розмежування на пострадянську і нову, з демократичними потенціями, Україну. У нішах, де домінує радянська спадщина, де дається взнаки брак реформ, концентруються проросійські сили. Вони, власне, не стільки виникають, скільки зберігаються, вступаючи у суспільно-політичну систему, яка формувалася за часів Леоніда Кучми і яка все ще зберігається на регіональному рівні. І йдеться скоріше не про вибір, а про відданість традиційній і колись безальтернативній орієнтації. Прихильники європейського вибору, — переважно нові політичні і громадські сили, що раніше не мали самостійної ролі. Але й тим й іншим належить визначитися зі ставленням до основних векторів зовнішньої політики. Найбільш складним і, водночас, показовим питанням є ставлення до Росії. Вплив російського чинника стає дедалі більш суперечливим, а сам він перетворюється на інструмент внутрішньої політичної та ідейної боротьби. Сьогодні він ґрунтується вже не стільки на історичній, культурній, мовній і ментально-психологічній близькості, про яку так багато говорять, скільки на пов'язаності інтересів частини політичної та бізнесової еліти. Він не обмежується інтересами та діями самої Росії, а доповнюється «прикладом Росії», використанням її як опори певними політичними силами в Україні та «ілюзією Росії» як останньою надією знайти просте та швидке розв'язання повсякденних проблем в уявленнях частини українських громадян.

Україна має надзвичайно складні проблеми як з артикуляцією, так і з проведенням послідовної цілісної креативної політики щодо Росії. Національні інтереси на міжнародній арені залишаються не до кінця сформованими. Дискусія щодо їх змісту триває, при чому амплітуда позицій окремих груп еліти та громадських спільнот є надто широкою. В інтересах стосовно Росії це виявляється найбільшою мірою. Україна, власне, все ще не готова вести класичну зовнішню політику, їй доводиться формувати свою окремішність, державну індивідуальність та самодостатність, шукати на міжнародній арені можливостей утвердження в якості самостійного актора. Росія і Захід за сучасний українських реалій не стільки

партнери, скільки орієнтири і відображення умов цивілізаційного і геополітичного позиціонування. Але якщо стосовно Заходу на порядку денному стоїть розбудова відносин на достатньо чітко сформульованих ціннісних засадах, то і випадку Росії, йдеться про більш глибокі і багатоманітні процеси. Російський чинник все ще суттєво впливає на становлення української державності і на сам зміст українських національних інтересів. Формуванню консенсусу щодо зовнішньополітичних пріоритетів і формуванню загальноприйнятої позиції щодо Росії заважають не тільки розбіжності у суспільних настроях мешканців різних регіонів та етнокультурних спільнот, а й інтереси окремих політичних сил. У ставленні до Росії особливо наочно виявляються особливості української еліти, певна частина якої реально не орієнтована на повноцінну українську державність.

Сформулювати раціональний підхід до розвитку взаємовигідних стосунків з Росією не змогли ані демократична, ані антикризова коаліції. Перша не знайшла засобів реалізації власних ідей. Обраний Президентом Ющенко курс на завоювання геополітичної свободи, а отже виходу з-під домінуючого впливу Росії, не був підкріплений практичними кроками і не отримав достатньої внутрішньої підтримки. Очевидно, що він не міг швидко привести до успіху, тим більше, що не супроводжувався необхідними діями щодо реформування та перебудови економічної сфери. Друга зіткнулася з тим, що ані стратегія побудована на характерному для ортодоксальних лівих антизахідництві, ані «бізнесовий прагматизм», сьогодні вже непридатні. Тим більше, що інтереси такої потужної сили, як Партія регіонів не можуть замикатися на Росії і потребують збалансованого зовнішньополітичного курсу. Орієнтація на Росію не є потужним об'єднавчим чинником. Порозуміння між окремими політичними силами тут можливе лише щодо окремих аспектів. Доводиться констатувати, що всі політичні команди змушені шукати нову стратегію та лінію поведінки щодо Росії.

Україна ще дуже далека від того стану, коли зовнішня політика держави у принципових рисах стає незалежною від результатів виборів. Зміни до Конституції, перерозподіл повноважень та вдосконалення механізмів взаємодії між гілками влади, що обговорюються, можуть лише частково вирішити цю проблему. Розбіжності у позиціях провідних політичних гравців все ще залишаються глибокими, а їх прагнення втримати прихильність електорату на цьому етапі не сприяє їх подоланню. Усе це утруднює і послаблює будь-які союзи і домовленості про співпрацю, не дозволяє сподіватися на той рівень конструктивності, який міг би забезпечити стабільність і передбачуваність. Глибина внутрішніх проблем зумовлює відповідну концентрацію уваги та зусиль. Пік дещо штучної

присутності зовнішньополітичних мотивів у внутрішньополітичних процесах скоріше за все минув. Сама зовнішня політика на цьому етапі теж не має в резерві жодних сильних кроків, ініціатив, підстав для досягнення вагомих результатів. Українсько-російські стосунки та євроатлантична інтеграція і надалі знаходяться під суперечливим впливом гострої політичної боротьби. Очевидно, що Україна сама потребує переформатування влади і оновлення еліти, аби питання про зміст і ресурси захисту національних інтересів було прояснене. Провідні політичні сили мають еволюціонувати і знайти формулу взаємодії на основі патріотизму та демократичних цінностей. Наразі слід очікувати, як інтенсивні внутрішні процеси перетворять основу для артикуляції зовнішньополітичних пріоритетів. Історичні рішення, які здатні радикально змінити геополітичні координати та роль України в системі міжнародних відносин відкладаються і, скоріше за все, будуть ухвалюватися вже на новому етапі національного розвитку, коли для цього складуться реальні умови.

Посилання

- 1 Конституція України / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Парламентське вид-во, 2007. — 64 с. — Ст. 102, 106.
- 2 Дані експертних опитувань Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану.
- 3 Україна на міжнародній арені [Текст] : зб. док. і матеріалів, 1991–1995 рр. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 37–53.
- 4 *Кравчук Л.* Є така держава — Україна [Текст] / Леонід Кравчук. — К., 1992. — С. 12.
- 5 Право вибору: Президент України — 1999 [Текст] / Ін-т політики, Канад. фонд співробітництва. — К., 1999. — С. 59.
- 6 Вибори Президента — 99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0>. — Назва з екрану.
- 7 Детальніше див.: *Дергачов О.* Вибори в Україні: зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії [Текст] / Олександр Дергачов // Політ. думка. — 1999. — № 3. — С. 22–28.
- 8 Див. зокрема: Президентські вибори в Україні 31 жовтня та 14 листопада 1999 року [Текст] : висновок ОБСЄ // Політичний календар : інформ.-аналіт. огляд / Ін-т політики. — К., 2000. — № 4 (29). — С. 29–60; Парламентська Асамблея Ради Європи. Страсбург. Рекомендація № 1451 (2000) щодо реформи інститутів влади в Україні, 4 квіт. 2000 р. [Текст] // Політичний календар : інформ.-аналіт. огляд / Ін-т політики. — К., 2000. — № 3 (28). — С. 25–26.
- 9 Урядовий кур'єр — 2000, 18 листоп.
- 10 Президент України Леонід Кучма на міжнародній арені у 2003 році: підсумковий аналіз зовнішньополітичної діяльності глави держави [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану.

- ¹¹ Вибори Президента України. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України, Ющенко Віктор Андрійович [2004] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>. — Назва з екрану.
- ¹² Вибори Президента України. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України, Янукович Віктор Федорович [2004] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>. — Назва з екрану.
- ¹³ Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/11_4606.html. — Дата доступу: 05.12.2005.
- ¹⁴ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [Електронний ресурс]: доп., підготовлена в рамках виконання Розпорядження Президента України від 19 лип. 2005 р. № 1122/2005-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України». — С. 127–128. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/dopov_zm/index.htm. — Назва з екрану.
- ¹⁵ Там само. — С. 138.
- ¹⁶ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [Електронний ресурс]: звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/2359.html>. — Назва з екрану.
- ¹⁷ Там само. — С. 130, 133.
- ¹⁸ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [Електронний ресурс]: послання Президента України до Верховної Ради України, 2006 р. — К., 2006. — С. 135. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/2359.html>. — Назва з екрану.
- ¹⁹ Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс]: експерт. доп. — С. 221. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/DOPVID07/index.html>. — Назва з екрану.
- ²⁰ Там само. — С. 221–223.
- ²¹ Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс]: доп. Підготовлена НІСД. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/index.htm. — Назва з екрану.
- ²² Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи [Електронний ресурс]: Біла книга державної політики підготовлена НІСД. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/book2008/index.htm>. — Назва з екрану.
- ²³ Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>. — Назва з екрану.
- ²⁴ Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів [Текст]. Розд. 5. Нова влада: суспільні оцінки та очікування // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 12. — С. 93.
- ²⁵ Там само. — С. 91.
- ²⁶ Робочі матеріали до громадських слухань «100 днів діяльності української влади в новому форматі: оцінка дій в контексті дотримання демократичних цінностей», Київ, березень 2008 р. / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політ.-правов. реформ, Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. Олександра Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 90. — Використана 5-бальна система оцінки де 5 — найвища, 1 — найнижча.

- ²⁷ Там само. — С. 94.
- ²⁸ Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи [Текст]: (аналіт. доп.) // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 1. — С. 39.
- ²⁹ Справедливість, добробут, народовладдя, Союз з Росією і Білоруссю [Електронний ресурс]: Передвиборна програма Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція» Прогресивної соціалістичної партії України та Партії «Русько-Український Союз» (РУСЬ). — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=11&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ³⁰ Вибори народних депутатів [Електронний ресурс] / Центр. виборча коміс. України. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>. — Назва з екрану.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ Програма Народного Блоку Литвина «Народність, справедливість, законність» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=18&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ³⁴ Вибори народних депутатів [Електронний ресурс] / Центр. виборча коміс. України. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>. — Назва з екрану.
- ³⁵ Режим доступу: www.kpu.net.ua/modules.php?name=page&go=page&pid=70. — Дата доступу: 15.12.1996.
- ³⁶ Вибори Президента — 99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0>. — Назва з екрану.
- ³⁷ Вибори Президента України [2004] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>. — Назва з екрану.
- ³⁸ Резолюція Исполкома Совета СКП-КПСС «О совместной борьбе коммунистических партий с антикоммунизмом и за повышение активности масс при проведении протестных акций и выборных кампаний» (Москва, 22 апр. 2006 г.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kprf.perm.ru/index.php?m=single&id=2433>. — Назва з екрану.
- ³⁹ Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України [Текст] / упоряд. М. Томенко, О. Проценко. — К.: Заповіт, 1998. — С. 39–41.
- ⁴⁰ Комуністи переможуть — Україна виграє! [Електронний ресурс]: передвиборна програма Комуністичної партії України. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=140&kodvib=400>. — Назва з екрану.
- ⁴¹ Владу і власність — трудовому народу України [Електронний ресурс]: передвиборна програма Комуністичної партії України. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=2&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ⁴² За народовладдя! Геть диктатуру [Електронний ресурс]: передвиборна програма Комуністичної партії України. — Режим доступу: <http://kpu.net.ua/zanarodovladdja-get-diktaturu/>. — Назва з екрану.
- ⁴³ Обращение внеочередного XVI съезда КПУ к избирателям [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kpu.net.ua/obratschenie-vneocherednogo-xlizezda-kommunisticheskoy-partii-ukraini-k-izbirateljam/>. — Загл. с екрана.

- ⁴⁴ Конституція України [Електронний ресурс] : (нова редакція) : проект. — Режим доступу: <http://kpu.net.ua/wp-content/uploads/2007/03/konstitutsiya.doc>. — Назва з екрану.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ [Програма Соціалістичної партії України] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sru.in.ua/about/programa>. — Назва з екрану.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Детальніше див.: Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією [Текст] / А. Ткачук, О. Гарань, В. Хмелько, О. Майборода. — К. : КМ Academia, 2000. — С. 76–77, 142–149.
- ⁵⁰ Вибори Президента — 99 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0/>. — Назва з екрану.
- ⁵¹ Вибори Президента України [2004] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wr0011/>. — Назва з екрану.
- ⁵² Збудуємо Європу в Україні [Електронний ресурс] : передвиборна програма Соціалістичної партії України до виборів у Верховну Раду 2006 р. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=26&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ⁵³ Режим доступу: <http://sru.in.ua/ua/news/8347>. — Дата доступу: 15.09.2007.
- ⁵⁴ Див. Офіційні матеріали до виборів до Верховної Ради України: «Права і влада — місцевим громадам! Програма Соціалістичної партії України — 2007».
- ⁵⁵ Мороз О. [Пряма мова], 24.08.2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sru.in.ua/ua/mova/8595>. — Назва з екрану.
- ⁵⁶ Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://partyofregions.org.ua/meet/program/>. — Назва з екрану.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Партія регіонів [Електронний ресурс] : веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.partyofregions.org.ua. — Назва з екрану.
- ⁵⁹ Передвиборна програма Блоку «За єдину Україну!» схвалено міжпартійним з'їздом виборчого блоку політичних партій «За Єдину Україну!», 2 січ. 2002 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=195&kodvib=400>. — Назва з екрану.
- ⁶⁰ Вибори Президента України [2004] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wr0011/>. — Назва з екрану.
- ⁶¹ Матеріали комітетів Верховної Ради України у закордонних справах та з питань національної безпеки та оборони див.: <http://www.rada.gov.ua/>.
- ⁶² Добробут — народу! Владу регіонам [Електронний ресурс] : передвиборна програма Партії регіонів : Затверджено 3 груд. 2005 р. рішенням поза черг. VIII з'їзду Партії регіонів. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=4&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ⁶³ Передвиборна програма Партії Регіонів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/46b4844cdcc5c/>. — Назва з екрану.
- ⁶⁴ Програма політичної партії «Народний Союз Наша Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://razom.lviv.a/index.php?cont=docs&did=2>. — Назва з екрану.

- ⁶⁵ Детальніше див.: Малярчук В. Міжнародна політика: простір партійного змагання і співробітництва [Текст] / Вячеслав Малярчук ; Нац. Акад.наук України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. — К. : Юридична думка, 2005. — С. 189–191.
- ⁶⁶ Передвиборна програма виборчого блоку «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=194&kodvib=400>. — Назва з екрану.
- ⁶⁷ Програма політичної партії «Народний Союз Наша Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://razom.lviv.ua/index.php?cont=docs&did=2>. — Назва з екрану.
- ⁶⁸ Добробут — народу! Владу регіонам [Електронний ресурс] : передвиборна програма Партії регіонів : затв. 3 груд. 2005 р. рішенням позачерг. VIII з'їзду Партії регіонів. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=20&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ⁶⁹ Для людей — а не політиків! : передвиборна програма Блоку «Наша Україна — Народна Самооборона» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/ua/static/programme/>. — Назва з екрану.
- ⁷⁰ Передвиборна програма виборчого блоку «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=204&kodvib=400>. — Назва з екрану.
- ⁷¹ Режим доступу: http://www.byut.com.ua/ukr/about_a_party/foundations. — Дата доступу: 20.01.2008.
- ⁷² Добробут — народу! Владу регіонам [Електронний ресурс] : передвиборна програма Партії регіонів : затверджено 3 грудня 2005 року рішенням позачергового VIII з'їзду Партії регіонів. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=23&kodvib=600>. — Назва з екрану.
- ⁷³ Режим доступу: <http://www.byut.com.ua/ukr/publications/documents-20>. — Дата доступу: 20.01.2008.
- ⁷⁴ Україна у глобальному світі [Електронний ресурс] // Ідеальна країна. Український прорив : веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.kraina.org.ua/index.php?pageid=16>. — Назва з екрану.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Socialist Group (SOC) [Electronic resource] / Council of Europe. — Mode of access: http://assembly.coe.int/ASP/AssemblyList/Annuaire_02W_Groups.asp?GroupID=1/. — Title from screen.; Group of the European People's Party (EPP/CD) [Electronic resource] / Council of Europe. — Mode of access: http://assembly.coe.int/ASP/AssemblyList/Annuaire_02W_Groups.asp?GroupID=2/. — Title from screen.; European Democrat Group (EDG) [Electronic resource] / Council of Europe. — Mode of access: http://assembly.coe.int/ASP/AssemblyList/Annuaire_02W_Groups.asp?GroupID=3/ — Title from screen.; Alliance of Liberals and Democrats for Europe (ALDE) [Electronic resource] / Council of Europe. — Mode of access: http://assembly.coe.int/ASP/AssemblyList/Annuaire_02W_Groups.asp?GroupID=4/. — Title from screen.
- ⁷⁷ Постійна делегація у Парламентській асамблеї Ради Європи [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт : міжнародна діяльність. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/mpz/organizations.perm_delegation_members?delegation=75. — Назва з екрану.

- ⁷⁸ Parliamentary Assembly [Electronic resource] // Council of Europe / — Mode of access: http://assembly.coe.int/ASP/AssemblyList/AL_MPSearchAlphaE.asp?initial=Z. — Title from screen.
- ⁷⁹ Дані експертних опитувань Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України детальніше див.: www.crcfpu.org.ua. Дані за 2005–2006 рр. детальніше див.: <http://www.crcfpu.org.ua/projects/foreignpolicy/polls/2006/>. Опитування 2007 р. проводилося у березні, детальніше див.: <http://www.crcfpu.org.ua/projects/foreignpolicy/polls/0307/>. — Сума відсотків більше 100, оскільки експерти могли обирати до трьох варіантів відповіді. Дані за 2007 та 2008 рр. див.: Зовнішня політика України — 2008: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці ; Ін-т зовніш. політики Дипломат. академії України при МЗС України, К., 2009 — С.47
- ⁸⁰ Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціал. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — С. 28. — Вказані відсотки є сумою показників двох варіантів відповідей: «переважно довіряю» та «цілком довіряю».
- ⁸¹ Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали до круглого столу, Київ, берез. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 16.
- ⁸² Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России [Текст] : консультативная встреча «Украина и Россия: путь к новому качеству партнерства», Киев, май 2006: інформ.-аналіт. матеріали / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. А. Разумкова. — [К.], [2006]. — С. 53.
- ⁸³ Дані Київського міжнародного інституту соціології, листопад 2005 р.
- ⁸⁴ Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/11_6001.html/. — Дата доступу: 01.03.2006.
- ⁸⁵ Режим доступу: <http://www.byut.com.ua/ukr/publications/documents-4>. — Дата доступу: 15.07.2005.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/11_8510.html. — Дата доступу: 20.01.2008
- ⁸⁹ Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України V скликання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pravda.com.ua/_site/html/Ugoda.doc. — Назва з екрану.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Угода про створення Антикризисної коаліції [Електронний ресурс] // Соціалістична партія України : веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.spu.in.ua/ua/documents/4499>. — Назва з екрану.
- ⁹² Універсал національної єдності [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво Президента України : веб-сайт. — Режим доступу: http://www.president.gov.ua/done_img/files/universal0308.html. — Назва з екрану.
- ⁹³ Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/11_9776.html. — Дата доступу: 20.01.2008.
- ⁹⁴ Режим доступу: www.president.gov.ua. — Дата доступу: 22.06.2006.
- ⁹⁵ Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/feedback/426e388594d61/42a990279e62a/>. — Дата доступу: 20.01.2008.

- ⁹⁶ Режим доступу: <http://www.byut.com.ua/ukr/publications/documents-17>. — Дата доступу: 20.02.2008.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Угода про об'єднану опозицію [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/docs/ugoda.doc>. — Назва з екрану.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Цитується за: Сдерживание России [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. — 2007. — № 3. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/26/7701.html>. — Загл. с экрана.
- ¹⁰¹ Выборы народных депутатов Украины [Электронный ресурс] // Центральна виборча комісія України : веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/wbr001>. — Назва з екрану.
- ¹⁰² Програма Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kpu.net.ua/program/>. [Електронний ресурс]. — Дата доступу: 21.09.2007.
- ¹⁰³ [Проект Конституції України Комуністичної партії України] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kpu.net.ua/elections/>. — Дата доступу: 21.09.2007.
- ¹⁰⁴ Комунисти зібралися лишити російський флот в Україні навіки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ppravda.com.ua/news/2008/5/3/75350.htm>. — Назва з екрану.
- ¹⁰⁵ Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/meet/program/>. — Назва з екрану.
- ¹⁰⁶ Выступление Лидера Партии регионов В. Ф. Януковича на XI съезде Партии регионов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4559abe3c46ab/>. — Загл. с экрана.
- ¹⁰⁷ Коммунисты выдвинули регионалам ультиматум [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.obozrevatel.com.ua/news/2007/10/26/198072.htm>. — Загл. с экрана.
- ¹⁰⁸ Див. коментарі народного депутата Олександра Голуба: <http://www.glavred.info/archive/2008/06/12/120958-3.html>.
- ¹⁰⁹ Угода про об'єднану опозицію [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/docs/ugoda.doc>. — Назва з екрану.
- ¹¹⁰ Тимошенко написала НАТО, щоб не чекали Україну без референдуму [Електронний ресурс] // Українська правда. — Режим доступу: <http://www.ppravda.com.ua/news/2008/1/19/70014.htm>. — Назва з екрану.
- ¹¹¹ Тимошенко не хоче, щоб у Росії було право вето [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ppravda.com.ua/news/2008/4/16/74757.htm>. — Назва з екрану.
- ¹¹² Матеріали третього засідання Комітету з питань економічного співробітництва Українсько-Російської міждержавної Комісії. 28 квіт. 2008 р., м. Київ детальніше див.: <http://www.ppravda.com.ua/news/2008/4/29/75296.htm>.
- ¹¹³ Режим доступу: <http://www.ppravda.com.ua/news/2007/10/27/65964.htm>. — Дата доступу: 30.04.2008.
- ¹¹⁴ Голос України. — 2008, 16 трав.
- ¹¹⁵ Там само.

- ¹¹⁶ Див. Розд. 4. Національна безпека України: діяльність органів влади та об'єднано-промислового комплексу. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/Exp2007_4.pdf. — Назва з екрану.
- ¹¹⁷ Програма Народної партії [Електронний ресурс] : прийнята в новій редакції ІХ з'їздом Народної Партії 9 листоп. 2007 р. — Режим доступу: <http://narod-na.org.ua/news/2007/11/16/4631/>. — Назва з екрану.
- ¹¹⁸ Блок Литвина назвав свої принципи щодо державного суверенітету [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-274840.html>. — Назва з екрану.
- ¹¹⁹ Литвин визначився: він — проти НАТО, за двомовність, а російський флот хай платить більше — і залишається [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-280840.html> — Назва з екрану.
- ¹²⁰ *Гриневецкий С.* Деятельность украинского руководства в последние годы противоречит не только духу, но и букве Большого Договора с Россией [Електронний ресурс] / С. Гриневецкий. — Режим доступу: <http://narod-na.org.ua/news/2008/10/17/5885/>. — Загл. с екрана.
- ¹²¹ Політичний звіт Центрального Комітету Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kpu.net.ua/xlii-z%D1%97zd-kompartii%D1%97-ukra%D1%97ni/>. — Назва з екрану.
- ¹²² *Симоненко П. Н.* О политической ситуации в Украине и задачах партийных организаций в связи с внеочередными выборами народных депутатов Украины [Электронный ресурс] : докл. П. Н. Симоненко на 43 внеочеред. съезде Компартии Украины. — Режим доступа: <http://kpu.net.ua/documents/>. — Загл. с экрана.
- ¹²³ *Янукович В.* Исторический лимит времени, отведенный «помаранчевой» власти, исчерпан. Грядут новые времена [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kr.ua/daily/120908/54876/>. — Загл. с экрана.
- ¹²⁴ *Янукович В.* Три кроки, які слід негайно зробити, аби вступити на шлях стабільності і розвитку [Текст] / Віктор Янукович // Дзеркало тижня. — 2008, 23 серп. — № 31.
- ¹²⁵ Держдума пропонує розірвати Договір про дружбу з Україною через НАТО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/04jun2008/gosdymma.html>. — Назва з екрану.
- ¹²⁶ Ющенко назвав заяву Держдуми «великою політичною помилкою» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.expres.ua/articles/2008/06/05/26799/>. — Назва з екрану.
- ¹²⁷ Програмні принципи діяльності нової парламентської коаліції [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nuns.com.ua/news/4750/>. — Назва з екрану.
- ¹²⁸ «Наша Украина» взялась спасать национальную безопасность [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/ru/news/2008/11/29/84507.htm>. — Загл. с экрана.
- ¹²⁹ Угода про створення коаліції «національного розвитку, стабільності та порядку» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-290575.html>. — Назва з екрану.
- ¹³⁰ Заява прес-служби Партії регіонів від 16.12.2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4947bdca568fc/>

- ¹³¹ Лавринович про ЄС, Росію і НАТО, детальніше див: <http://www.unian.net/ukr/news/news-288537.html>.
- ¹³² Будапештський меморандум повинен отримати статус політико-правового документа [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intermedia.org.ua/print/ru/news/info/51952>. — Назва з екрану.
- ¹³³ Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>. — Назва з екрану.
- ¹³⁴ Формування зовнішньополітичного курсу України в нових політичних умовах [Текст] : аналіт. доп. № 4, 2006 (Вересень) / Центр миру конверсії та зовнішньої політики України. — [К.], [2006]. — С. 2.

5. ЧИННИКИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Зовнішньополітична практика України вирізняється багатоманітністю та динамічністю. Частково (і навіть значною мірою) це пов'язано з тим, що колишні численні партнери СРСР пристосовуючись до його розпаду, перенесли свою активність на нові незалежні держави, серед яких Україна посідає дуже помітне місце. В цьому розумінні Україна мала корегувати таку спадщину, визначити власні пріоритети і опікуватися тим, щоб її вирізняли як з-поміж колишніх радянських республік, так і щодо сучасної Росії. Міжнародний простір певною мірою монополізований кількома потужними акторами. Їх вплив, так само, як й інтеграційні процеси створюють ситуацію, коли відносини з ними є фоном і складовою відносин з будь-яким іншим партнером. Для України матрицю її міжнародної активності формують Росія, США (значною мірою через НАТО) та Європейський Союз. Досягнення природного міжнародного становища полягало у збільшенні дистанції від Росії та подолання ізоляваності від решти провідних світових та регіональних партнерів.

Західний вектор у зовнішній політиці України є і буде певний історичний час залишатися полем та інструментом утвердження органічної ролі в системі міжнародних відносин і доведення власної партнерської привабливості. Якщо у випадку Росії на порядку денному залишається питання відокремлення і перебудови стосунків, то щодо Заходу йдеться про здолання ізоляваності, зближення, формування нових відносин. Це складає своєрідний первинний національний інтерес, безпосередньо пов'язаний із зміцненням та гарантуванням державної незалежності. Якщо у стосунках з Російською Федерацією в основі проблем взаємин лежить невизначеність самого цього партнера, брак чітких правил, то на західному векторі Києва доводиться стикатися з формальними умовами, які інколи важко виконати. У першому випадку сутність відносин концентрується в намірах та діях правлячої верхівки та використанню нею масових настроїв. В другому, — особливу роль відіграють домовленості та програми співпраці. Процеси інтеграції в Європі та на Євroatлантичному просторі каналізували активність України на західному векторі та, водночас, закріпили за ЄС та НАТО роль дозатора її реальних успіхів. Особливе

значення мають стосунки з ЄС, адже вони є складовою найбільш перспективної стратегії збільшення ресурсів розвитку та оптимізації місця у міжнародному розподілі праці. Більше того, враховуючи, що ЄС перетворюється на базову структуру загальноєвропейської співпраці, вступ до неї є надзвичайно бажаним для національного поступу.

Очевидно, що зовнішньополітична практика ННД не зводиться до ведення звичної, нормальної зовнішньої політики, адже слід передовсім відбутися, утвердитися в якості зрозумілого для всіх самостійного актора. Тим більше це стосується країн, що належать до регіону, що складається з ННД. І ще більшою мірою це справедливо для країни, яка втягнута у з'ясування стосунків між потужними міжнародними гравцями, у процес формування якісно нового світоустрою. Складність міжнародних проблем, що виникли внаслідок розпаду союзної наддержави і гостроти питання про правонаступництво, суттєво деформували процес входження України в систему міжнародних відносин. Фактично, Україна має справу не тільки з успадкованою від історичного минулого залежністю (нерозділеністю) від Росії, а й з новітньою практикою стосунків між великими державами і конкретно від взаємин Заходу і Росії. Стосунки субрегіонального рівня, де Україна могла б відігравати ініціативну, гіпотетично провідну роль виявляються нівельованими, підпорядкованими провідним центрам впливу.

Якщо підходити зі стандартними мірками і відштовхуватися від загальних тенденцій, міжнародне становище України є цілком сприятливим і може залишатися таким надалі. Але воно не позбавлене ризиків і суперечностей, що потребує відповідної реакції. Позиції держави з принципових питань європейської політики і відносин між країнами СНД залишаються непевними. Влада не реагує належним чином на серйозні проблеми, із якими зіштовхується Україна: залежність, що росте, від Росії і Заходу, втрата позицій у міжнародному поділі праці, відставання від загальноєвропейських процесів. Протягом останніх років спостерігається ускладнення стосунків з Росією і, водночас, втрачається динаміка у розвитку співпраці на західному напрямі. Росія, маючи потенціал для потужного регіонального впливу чинить опір відцентровим тенденціям на пострадянському просторі. Щодо Заходу, він на сьогодні не виявляє готовності здійснювати адекватний альтернативний вплив, обмежується забезпеченням певного рівня стабільності та передбачуваності. За таких умов двовекторність української зовнішньої політики, у тому вигляді, в якому вона склалася і певною мірою консервується, містить значні ризики і, в будь-якому разі не може задовольнити потреби національного поступу.

5.1. Російський вектор

Відносини між Україною та Росією, попри їхню масштабність й інтенсивність, мають ознаки якісно нерозвинених. Протягом багатьох років вони залишаються недостатньо впорядкованими, погано керованими і, як наслідок, важко прогнозованими. На цьому етапі, через об'єктивні причини, ці відносини не можна розглядати як варіант класичних міжнародних: їхнє формування не могло піти далі, ніж становлення двох держав. Існують глибокі проблеми, які стосуються самоідентифікації двох країн та суспільств, становлення двох держав. Саме це робить їх маловпорядкованими, погано керованими і важко прогнозованими. Так само очевидно, що вони не можуть розглядатися в якості складової сучасних міжнародних відносин, нехай навіть специфічної. Фактично вони всі ще залишаються лише поверхово дослідженими й такими, що не досить адекватно сприймаються значною частиною політичної еліти та більшістю громадян обох країн. Їхня загальна еволюція, незалежно від офіційних домовленостей урядів, значною мірою визначається суспільно-політичними процесами, ритмом і логікою відтворення влади в Києві та Москві. Це особливо наочно продемонстрували парламентські вибори 2007 р., вересневі в Україні і грудневі, — в Росії, так само, як і президентські вибори в Російській Федерації у 2008 р.

Багатоплановий вплив Росії на внутрішні процеси в Україні є очевидним. Донедавна він був менш помітним і навіть видавався органічним, адже Україна копіювала російську модель суспільно-політичного розвитку, а її керівництво у всіх принципових питаннях йшло у фарватері курсу Кремля. Події 2004–2007 рр. дали імпульс пошуку Україною власного шляху розвитку, у тому числі, з урахуванням європейського досвіду. За цих умов вплив російського чинника стає більш суперечливим, а сам він, — на інструмент внутрішньої політичної та ідейної боротьби. Закономірно, що українсько-російські взаємини сьогодні перебувають у суперечливому стані, який не дозволяє говорити про ясні перспективи і змушує зосередитися на поточному збалансуванні інтересів та знятті штучних перешкод. Загальна еволюція відносин, незалежно від офіційних домовленостей урядів, значною мірою визначається суспільно-політичними процесами, ритмом і логікою відтворення влади в Києві та Москві. Дані табл. 55 та 56, якщо пам'ятати хронологію політичних подій в Україні, підтверджують такий висновок.

При тому, що розвиток співпраці з Росією більшість громадян України вважає першим зовнішньополітичним пріоритетом, згодна з впровадженням подвійного громадянства з нею³, їм властива цілком реалістична оцінка мотивів дій РФ стосовно їх країни. На запитання «Яким чином

Таблиця 55

Як би Ви охарактеризували відносини України і Росії?¹ (%)

Оцінка \ Місяці, роки	II.2001	VI.2003	IV.2005	V.2006	XII.2007	XII.2008
Добрі	18,2	30,4	28,3	3,5	10,2	3,1
Нестабільні	65,4	51,8	56,4	55,3	59,9	57,7
Погані	10,5	7,7	7,7	37,7	23,5	35,2
Важко відповісти	5,9	10,1	7,6	3,5	6,4	4,1

Таблиця 56

Як би Ви оцінили загалом відносини між Росією та Україною?² (%)

Оцінка \ Місяці, роки	V.2001	X.2004	X.2005	VIII.2006	IX.2007	VIII.2008
Дружні	7	8	7	3	4	1
Добрі, добросусідські	18	22	10	9	6	2
Нормальні, спокійні	31	38	27	27	23	12
Прохолодні	27	19	30	35	35	36
Напружені	12	8	19	19	22	36
Ворожі	1	2	2	2	6	10
Важко відповісти	4	4	5	5	4	4

Росія буде свої взаємини із сусідніми країнами, що раніше входили до складу Радянського Союзу?» 51,4% відповіли, що вона прагне домінувати на пострадянському просторі і включити ці країни до сфери свого впливу, 30,0%, що вона дотримується принципів рівноправності і поваги суверенітету цих країн, ще 18,6% утруднювалися з відповіддю⁴. На запитання «Чи зацікавлена Росія у співпраці з Україною? У чому полягає цей інтерес?» найбільш поширеними були такі відповіді. В українському ринку для російських товарів — 48,3%; у транзиті російських енергоносіїв в країні ЄС — 42,4%; у використанні інтелектуального, наукового потенціалу, робочої сили — 34,1%; у використанні природних ресурсів України — 29,3%; у виведенні України з-під впливу Заходу — 27,9%⁵. Водночас, дві третини громадян висловлюються за поглиблення співпраці з Росією, тоді як чисельність тих, хто підтримує згортання співпраці та зменшення впливу Росії коливається в межах 6–13%⁶. Професійна оцінка якісних змін в українсько-російських відносинах міститься у табл. 57.

Таблиця 57

Охарактеризуйте якісний стан нинішніх відносин України з її ключовими зовнішніми партнерами. Російська Федерація⁷ (%)

	X.2004	IV.2005	I.2006	XII.2006	III.2007	XII.2007	XII.2008
Зближення	49	0	0	23,5	6,4	1,9	0
Дистанціювання	5	58,2	49,2	5,9	6,4	27,4	29,6
Збереження статус-кво	10	16,4	3	3,9	6,4	13,7	0
Інтеграція	15	0	0	0	4,2	0	0
Стагнація	2	21,8	17,8	5,9	19,1	15,7	11,1
Сателітна залежність	34	9,1	16,4	25,5	31,9	3,9	14,8
Рівноправне партнерство	13	3,6	15	0	2,1	0	0
Асиметричне партнерство	47	18,2	28,3	51,0	63,8	25,5	25,9
Конкуренція, суперництво	7	34,5	14,9	15,7	4,2	27,4	14,8
Напруга	2	52,7	55,2	47,0	44,7	58,8	68,5
Ворожнеча	2	3,6	29,8	9,8	10,6	17,6	53,7
Взаємозалежність	12	16,4	16,4	17,6	8,5	23,5	11,1
Клієнт-патрональні відносини	23	3,6	11,9	11,7	23,4	5,9	9,2

Фахівці констатують різкі зміни у стосунках після помаранчевої революції, їх помітну залежність від політичних пріоритетів уряду, загальне заострення і ускладнення, при цьому, — збереження залежності України від потужнішого партнера. Можна стверджувати, що такий розвиток подій є результатом обоюдної зусиль української і російської влади (див. зокрема нижче табл. 62). Натомість асиметрія виявилася у взаємному ставленні до сусіда з боку громадян двох держав, що видно з табл. 58.

Таблиця 58

Як Ви в цілому ставитеся зараз до Росії? (питання КМІС)
Як Ви в цілому ставитеся зараз до України? (питання Левада-Центру)⁸

Варіанти відповідей	Ставлення в Україні до Росії (%)	Ставлення в Росії до України (%)
Дуже добре	47,3	5,5
В цілому добре	40,7	49,2
В цілому погано	4,5	27,3
Дуже погано	2,3	6,2
Важко сказати	5,1	11,9

З порівняльної таблиці видно, що в Україні ставлення до Росії в цілому позитивне у абсолютній більшості опитаних (88%). В Росії ж позитивно ставляться до України лише 55% дорослого населення. Особливо велика різниця у кількості тих, хто ставиться дуже добре до сусідньої держави — якщо до України та ставиться лише близько 6% росіян, то серед українців дуже добре до Росії ставиться 47%, тобто на 41% більше. Значна різниця також у негативному ставленні — за даними Центру Левади 34% росіян негативно ставиться до України, а в Україні негативне ставлення до Росії має лише 7% опитаних. Своєрідне ставлення росіян до України підтверджується й іншим соціологічним дослідженням. Біля 40% опитаних вважають що для Росії було б корисним аби Україна перебувала під економічним і політичним контролем Росії. Приблизно така ж частка російських громадян згодні з тим, що б Україна була незалежною державою, що має добросусідські стосунки з Росією. Майже порівну розділилися Росіяни на тих, хто вважає, що вони та українці, — це один народ і тих, хто визнає, що вони є різними народами. Зазначимо, що десять років тому співвідношення перших та других становило 56% на 37%⁹. За останні чотири роки, як свідчать дані табл. 59 та 60, оцінки росіянами відносин України та Росії змінилися майже на протилежні.

Таблиця 59

Динаміка загальних оцінок росіянами відносин Росії та України¹⁰ (%)

	I.2005	IX.2005	I.2006	III.2006	XII.2006	IX.2008
Добрі	49	32	22	10	19	9
Погані	21	50	58	74	50	67
Важко сказати	29	18	20	16	31	24

Таблиця 60

Динаміка якісних оцінок росіянами відносин Росії та України¹¹ (%)

	X.2001	X.2004	X.2005	IX.2007	VIII.2008
Дружні	25	30	17	10	3
Спокійні	31	38	27	23	12
Напружені	39	27	49	57	72
Ворожі	1	2	2	6	10

У січні 2004 р. половина респондентів (49%) називали відносини двох країн «добрими», а кожний п'ятий — «поганими» (21%). У вересні 2008 року тільки кожний одинадцятий опитаний (9%) розцінював їх як добрі, тоді як дві третини (67%) — як погані. Пік негативних оцінок припадає

на березень 2006 р. — громадська думка росіян саме таким чином підвела підсумок першому року діяльності «помаранчевої команди» відносно Росії. Деяке зменшення їхньої частки припадає на 2006 р., на період прем'єрства В. Януковича і знову зростає після дострокових виборів до парламенту й повернення Ю. Тимошенко на посаду голови Уряду. За тими ж даними до В. Януковича, на відміну від В. Ющенко та Ю. Тимошенко, росіяни ставляться скоріше позитивно (29% проти 18% тих, хто ставиться негативно)¹².

За другої президентської каденції Леоніда Кучми оцінки росіян концентрувалися переважно в позитивній частині запропонованої респондентам порядкової шкали 51% називали відносини двох країн «дружніми і спокійними», 39% — напруженими і лише один із ста опитаних вважав їх «ворожими». Вже у жовтні 2005 р. «дружніми і спокійними» їх вважали 44%, у вересні 2007 р. — 33%, а у серпні 2008 р. тільки 15%. У цьому ж місяці кожний десятий охарактеризував їх як «ворожі», тобто за сім років частка тих, хто так вважає зросла в десять разів. В обстеженні російського Фонду громадської думки (ФОМ) ставилося відкрите запитання щодо причин погіршення відносин між двома країнами (тобто респонденти повинні були самі сформулювати їх), а також проводилися фокусовані інтерв'ю на цю ж тематику. Найчастіше росіяни говорили про підпорядкування української політики політиці США, намагання якнайшвидше приєднатися до НАТО, про підтримку Грузії у недавньому конфлікті у Південній Осетії, про недружнє ставлення керівництва України до Росії, нерозв'язаність проблем плати за газ та базування Чорноморського флоту у Севастополі. Влітку 2008 р. — одразу після грузино-російського конфлікту — 38% опитаних «Левада — центром» громадян визнавали, що зовнішня політика України представляє загрозу національним інтересам Росії, а 45% не заперечували факту втручання України у внутрішні справи Росії. Справа тут не у неможливості точно встановити межу, до якої простираються «національні інтереси» чи «внутрішні справи» тієї чи іншої країни. Йдеться про те, що все більша частина російського суспільства за певних обставин з легкістю приймає Україну в образі якщо і не ворога, то неприємного недоброзичливця¹³. Водночас, як свідчать дані табл. 61 думки громадян двох країн щодо характеру міждержавних стосунків не мають серйозних відмінностей. Констатуємо, при цьому, що вони є не надто усталеними і досить чутливими до міжнародних подій.

Опитування, проведені з інтервалом у півроку, зафіксували подібну реакцію українців і росіян на загострення діалогу між Києвом та Москвою, зокрема на події, пов'язані з конфліктом навколо Південної Осетії. Слід мати на увазі, що це сталося за умов цілеспрямованої інформаційно-пропагандистської кампанії російської влади і цілком відкритих

Таблиця 61

Якими б ви хотіли бачити відносини України з Росією?¹⁴ (%)

Варіанти відповідей	в Україні (дані КМІС)		в Росії (дані Левада-Центру)	
	IV.2008	IX.2008	III.2008	IX.2008
Відносини України з Росією повинні бути такими самими, як з іншими країнами — із закритими кордонами, візами, митницями	10,2	16,8	18,5	23,8
Україна й Росія повинні бути незалежними, але дружніми державами — з відкритими кордонами, без віз та митниць	66,7	65,8	56,5	51,7
Україна й Росія повинні об'єднатися в одну державу	20,3	15,5	18,8	13,3
Важко сказати	2,8	1,7	6,2	11,1

плюралістичних дискусій в Україні. Важливо звернути увагу на весь комплекс проблем, які існують у стосунках між Україною та Російської Федерацією. Досить вагому інформацію щодо цього дає табл. 62.

Таблиця 62

Чинники, що негативно впливають на російсько-українські стосунки¹⁵

	Експерти (%)	
	Українські	Російські
Поглиблення співпраці України з НАТО	85,3	77,3
Проблеми співпраці у газовій сфері	75,2	72,3
Розбіжності з проблеми Придністровського врегулювання	52,3	53,5
Проблеми перебування Чорноморського флоту РФ в Криму	50,5	46,6
Негативне ставлення керівництва РФ до активної участі України в створенні Співтовариства демократичного вибору	49,6	46,6
Обмеження у двосторонній торгівлі	49,6	29,7
Різні підходи до формату ЄЕП	46,8	24,7
Проблеми делімітації Азовсько-Керченської акваторії	45,9	38,6
Недостатня ефективність діалогу на офіційному рівні	44,1	35,7
Проголошення Україною курсу на інтеграцію в ЄС	36,7	39,7
Недостатнє використання громадських каналів взаємодії	28,4	28,7
Активізація участі України в ГУАМ	23,9	39,6
Негативне ставлення керівництва України до участі в Союзі Росії та Білорусії	23,0	28,7
Проблеми поділу закордонної власності колишнього СРСР	18,3	23,7
Недостатнє забезпечення національно-культурних потреб росіян в Україні та українців в Росії	7,4	35,7
Контрольний режим на міждержавному кордоні	7,4	12,9

Переважає більшість українських експертів (56,0%) серед основних причин погіршення російсько-українських відносин передовсім назвали спроби РФ утримати Україну в сфері свого впливу з використанням різних форм тиску; 53,2% зазначили таку причину як прагнення України вийти з-під впливу Росії, проводити самостійну зовнішню політику. Серед російських експертів такої ж позиції дотримувалися 26,7% та 41,6% відповідно. Для них більш вагомою була така причина як неприйняття Росією курсу України на приєднання до НАТО, — 41,6% (так само вважали 28,4% українських експертів). Відносно менш популярними для обох груп експертів стали такі причини, як відсутність у сторін стратегії розвитку двосторонніх відносин (її зазначили 33,7% росіян та 20,2% українців) та неготовність обох сторін до утвердження прозорих цивілізованих, взаємовигідних відносин — 26,7% та 22,9%¹⁶.

Найбільш поширеною є оцінка політики України стосовно Росії як невизначеної, суперечливої. Так вважають 60,6% українських та 53,5% російських експертів, які абсолютно ідентично оцінюють і політику Росії щодо України. Водночас, 57,8% українських експертів вважають, що Росія прагне виправити своє становище за рахунок сусіда. Такої ж критичної думки стосовно української політики щодо Росії притримується 20,8% експертів-росіян. З тим, що Україна здійснює щодо Росії політику прагматичного взаємовигідного партнерства погоджуються 27,5% українських експертів і 6,9% російських. Таку ж оцінку російської політики щодо України дають 24,8% фахівців з РФ і тільки 1,8% їх українських колег. Загалом патріотичність позицій експертів є дуже помітною, що породжує сумніви в їх об'єктивності, неупередженості. Проте їм не бракує критичності стосовно власних країн. Понад 85% українських фахівців вважають, що Україна не має чіткої стратегії щодо Росії, понад 82% російських тієї ж думки про власну країну. Заслугує на увагу їх солідарність в тому, що українська проблематика висвітлюється в російських ЗМІ переважно критично, що в державно-політичній еліті РФ переважає негативне, критичне ставлення до сучасного керівництва України, що прихід до влади команди Віктора Ющенка мав негативний вплив на українсько-російські відносини¹⁷.

Про особливості курсу Росії щодо України свідчать констатації російських експертів стосовно того, які кроки України найбільше відповідали б інтересам Росії. Передовсім це відмова від рішення приєднатися до НАТО (це відмітили 58,4% експертів); надання російській мові статусу державної — 44,6%, підвищення рівня участі в ЄСП, — 33,7%, передача у спільне управління газотранспортної системи України, — 31,7%, Подовження терміну перебування ЧФ Росії в Криму, — 30,7%. Специфіку курсу Москви щодо України відображає концентрація на окремих чинниках та

сегментах відносин між двома країнами. Російські фахівці вважають, що особливо велику роль у зближенні Росії та України можуть відіграти спільне історичне минуле, родинні зв'язки між мешканцями двох країн, близькість культур. Для українських експертів найважливішим чинником є збіг економічних інтересів. Так само цікаво, що вони схильні надавати перевагу розвитку співпраці в економічній, енергетичній та науково-технічній сферах, тоді як їх російські колеги, крім економічної, називають пріоритетними політичну та гуманітарну сфери¹⁸. Тобто з боку Києва наявне прагнення активізувати процеси на напрямах, які визначають модернізацію країни, тоді як для Москви ближчими є такі аспекти двосторонніх стосунків, які стосуються самовизначення і стратегічної орієнтації України.

В аналітичній доповіді Центру Разумкова «Україна і Росія: сучасний стан і перспективи взаємин», оприлюдненій в травні 2001-го р. були зафіксовані «...проблемні питання двостороннього діалогу», — взаємини з НАТО, стосунки між інтеграційними структурами на пострадянському просторі, запровадження зони вільної торгівлі і готовність усувати торгівельні бар'єри, визначення статусу Азово-Керченської акваторії, взаємоприйняттого вирішення питання власності колишнього СРСР¹⁹. За п'ять років в дослідженні Центру на цю ж тему констатується, що співробітництво в політичній сфері переживає кризовий період, значна частина спірних питань виявилася законсервованою, двосторонній діалог обтяжений комплексом неврегульованих «хронічних» проблем²⁰. Надалі перелік проблем також не скорочувався, а останній період характеризується їх ускладненням.

В Москві так само знаходять чимало своїх аргументів, аби підкреслити наявність серйозних проблем у двосторонніх стосунках. Міністр закордонних справ Лавров «Змушений із жалем констатувати, що російсько-українські відносини переживають складний період. Їх нинішній стан викликає у нашої країни цілком виправдані занепокоєність. Кроки, до яких останнім часом вдається офіційний Київ не можуть не сприяти в Москві як такі, що фактично спрямовані на системний злам комплексу наших міждержавних стосунків, що склався, як цілеспрямована спроба відмовитися від тих принципів, на які вони ґрунтуються. Саме в такому контексті нами сприймається позиція тих в українському керівництві, хто взяв курс на форсований вступ до НАТО — без врахування думки власного народу і стурбованості, яку висловлює російська сторона. Скажу прямо, вступ України до НАТО матиме наслідком глибоку кризу в російсько-українських відносинах. Ця криза самим негативним чином позначиться на загальноєвропейській безпеці»²¹. Питання НАТО дійсно є рубіжних в українсько-російських стосунках, Але воно є лише наслідком різного ставлення до системи відносин, що склалася і баченням перспектив.

Багатоплановий вплив Росії на внутрішні процеси в Україні є очевидним. Донедавна він був менш помітним і навіть видавався органічним, адже Україна копіювала російську модель суспільно-політичного розвитку, а її керівництво у всіх принципових питаннях йшло у фарватері курсу Кремля. Події 2004–2005 рр. дали імпульс пошуку Україною власного шляху розвитку, у тому числі, з урахуванням європейського досвіду. За цих умов вплив російського чинника стає більш суперечливим, а сам він перетворюється на інструмент внутрішньої політичної та ідейної боротьби. Закономірно, що українсько-російські взаємини сьогодні перебувають у суперечливому стані, який не дозволяє говорити про ясні перспективи і змушує зосередитися на збалансуванні інтересів та знятті штучних перешкод.

Росія в останній період вступила в період визначеності, але при цьому залишилась країною з надзвичайно суперечливим шляхом розвитку та складною роллю в системі міжнародних відносин. Цілком утвердилась парадигма її сучасного етапу еволюції, що поєднує великодержавність, націоналізм, особливий цивілізаційний шлях. В Кремлі віднайдена особлива модель керованої «суверенної демократії», базована на особливому статусі чиновництва, призначеній ролі права, яка цілком очевидно віддаляє країну від європейської спільноти. Такий курс цілком утвердився і так чи інакше підтримується всіма політичними силами, що зберегли представництво в Державній думі. В дослідженні «Росія 2020: альтернативні сценарії суспільних уподобань» ця ситуація описується в такий спосіб: «Питання, пов'язані з демократією і демократизацією, у нас сьогодні, за умов «спрямлення» простору публічної політики, судячи з усього, набувають не стільки нормативний, скільки утилітарний характер. В свідомості більшості політичного класу, як і в громадській думці, спрямованість і перспективи режимних змін в Росії дедалі більшою мірою стали пов'язуватися із здатністю вирішувати конкретні політичні та соціально-економічні проблеми країни. Наприклад, здатністю здійснити ефективну модернізацію і забезпечити необхідний для цього перерозподіл ресурсів, зберегти цілісність і керованість країни, подолати соціальні розколи, відповісти на інші внутрішні та зовнішні виклики. Існує тенденція переводу питань політичної конкуренції, верховенства закону, політичних прав и свобод в ракурс обговорення відповідних механізмів досягнення конкретних цілей і пріоритетів у розвитку країни. Нормативне питання про відповідність «демократичним стандартам» дедалі більше відсувається на задній план»²². В деяких важливих аспектах національного розвитку сучасна Росія спирається на авторитарне державницьке минуле, що так само відрізняє її від України. Питання про переосмислення імперського минулого, історичну відповідальність, необхідність якісного

оновлення відносин з найближчими сусідами у Москві навіть не виникло. Остаточо склалося й відповідне бачення своєї геополітичної ролі, принципи та стиль ведення зовнішніх справ.

Слід мати на увазі, що Кремль почав форсувати проект «нової Росії» як виразно окремого світу через те, що виявився неспроможним посісти престижне місце в євроатлантичній спільноті. Адже для цього були потрібні значні модернізації ні зусилля і, зокрема такі суспільно-політичні перетворення, які передбачають появу якісно нового політичного класу. Як слушно зазначає голова наукової ради Московського центру Карнегі Дмитрій Тренін, «для того, аби Росію на Заході сприймали як рівну, потрібна не рівність за боєголовками і навіть не за ВВП, а за якістю національних інститутів»²³.

В Росії перехід від перебудованої до європейської демократії виявився неможливим. На відміну від країн ЦСЄ, Балтії, суспільство не вимагало, а еліта не прагнула такого шляху національного розвитку. В державі, що має надзвичайно великий вплив на пострадянський простір цілком утвердився квазідемократичний режим із пануванням держави над суспільством і особливою роллю бюрократії та кланово-олігархічних угруповань²⁴. Такий характер влади визначає спрямованість, якісний зміст російського впливу на пострадянський простір. Кремль спромігся спрямувати «постімперську хвилю націоналізму в русло консервативної державницького патріотизму»²⁵. Якщо говорити про Росію та Україну, то до суттєвих розбіжностей у тенденціях суспільно-політичного розвитку додалися серйозні проблеми паралельного існування і підтримання належного рівня співпраці та сумісності стратегічних зовнішньополітичних інтересів.

Російський вплив в Україні сьогодні ґрунтується вже не стільки на історичній, культурній, мовній і ментально-психологічній близькості, про яку так багато говорять, скільки на пов'язаності інтересів політичної та владної бізнес-еліти, що переважно знаходиться поза увагою. Цей вплив в основному й формує двосторонні відносини, які, таким чином, вбирають у себе багато родових ознак і образ дій цих привілейованих прошарків. Гарантом російських інтересів в Україні є російський капітал, який здобув тут відчутних успіхів останнім часом, а політичним лобістом — українські фінансово-промислові групи, орієнтовані на зв'язки з Росією. Таким чином, чинник Росії для України, надзвичайно значимий через об'єктивні причини, ще більше посилюється штучно. Він не обмежується інтересами та діями самої Росії, а доповнюється «прикладом Росії», використанням її як опори правлячою елітою й «ілюзією Росії» як останньою надією знайти просте та швидке розв'язання повсякденних проблем.

Водночас, російський чинник є дуже помітним у внутрішніх процесах в Україні. Країна успадкувала чимало складних проблем, які ускладнюють

досягнення внутрішньої консолідованості. Переважно це соціокультурні та етнонаціональні проблеми, що склалися історично. Вони щільно пов'язані з формуванням території країни та її тривалим перебуванням у складі державних утворень імперського типу. Такі проблеми можуть і мають бути вирішені в результаті природного самостійного розвитку. Водночас, такий розвиток, який забезпечує органічну цілісність держави, не є просто справою часу, адже природний хід історії не є об'єктивно обумовленим. Він стає можливим за умови національно-політичного самовизначення громадян, поєднання зусиль еліти та устремлень мас. Самоідентифікація українських громадян, їх ціннісні уподобання значною мірою відрізняють їх від більшості європейців, адже мають, по-перше перехідний характер, по-друге, — не позначені виразним напрямом еволюції (як, наприклад у деяких балканських країнах, де так само існує проблема незавершеності національної самоідентифікації).

З перших років після розпаду СРСР в Україні офіційно приділялося особливо багато уваги досягненню незалежності від Росії. Проте при цьому головні зусилля спрямовувалися в суто формальне русло: набуття атрибутів, державності та укладення міжнародних домовленостей. Усе це, безумовно, необхідно й дуже важливо, проте не тільки не достатньо, а й не торкається принципової основи проблем, які намагалися вирішувати. Нерівність, обумовлена відмінністю потенціалів двох країн, збільшується через відносну слабкість і залежність української правлячої еліти. Це становище закріпилося при правлінні Леоніда Кучми й знайшло конкретне вираження в ділових, у тому числі, й тіньових зв'язках вагомої частини нового великого бізнесу, у ментальності чиновників, які забезпечують співробітництво. У країні затвердилася політична та економічна практика, що дедалі більше скорочувала можливості реалізації європейської альтернативи та зміцнювала формальні та, особливо, неформальні зв'язки з Росією.

Українсько-російські відносини відбивають, головним чином, інтереси та взаємини правлячої еліти. Концентрація величезних ресурсів (економічних, владних, інформаційних) у руках окремих кланових проміслово-фінансових угруповань визначає ще одну групу ключових гравців. З урахуванням особливого статусу та особливостей формування влади, поширеності тіньової політики, так само, як і тіньової економіки, ці відносини стають ще суперечливішими. Україна помітно поступається Росії за якістю тої соціальної верстви, яка стала архітектором державності. Прочитуємо дослідження Національного інституту стратегічних досліджень «Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2005»: «...між Україною і Росією є суттєві відмінності з точки зору стану й характеру елітних груп, політичних, бізнесових, культурних. Росія фактично

успадкувала еліту СРСР, яка має значну історію становлення і багатий досвід функціонування на загальнодержавному рівні. Ця еліта традиційно мала чисельні зв'язки впродовж тривалого часу і зберігає тісні контакти з елітними групами інших держав. Тобто вона представлена і більш-менш органічно вплетена у світову політичну еліту, чого ще досить гостро не вистачає еліті українській»²⁶.

Аналіз публічної складової відносин, звичайно, зберігає своє значення і дозволяє оцінювати розвиток договірно-правової бази, офіційні інтерпретації позицій і намірів сторін, та проблем, що існують. Проте при цьому доводиться виходити з того, що договори та домовленості не працюють як слід, а самі двосторонні відносини надто мало залежать від міжнародних-правових норм і загальноприйнятої міжнародної практики. Найважливіші рішення не стають предметом громадського обговорення і виробляються кулуарно, найбільш значущі процеси маскуються. В Україні це є джерелом недовіри як до дій влади власної країни, так і до політики партнера. Спосіб і стиль ведення політики наразі більше впливають на ставлення українців до північного сусіда, ніж її цілі. Так, на питання «Яким чином Росія буде свої взаємини із сусідніми країнами, що раніше входили до складу Радянського Союзу?» відповіді розподілилися наступним чином: «на основі принципів рівноправності і поваги суверенітету цих країн» — 30,0%; «прагне домінувати на пострадянському просторі і включити ці країни до сфери свого впливу» — 51,5%, «важко відповісти» — 18,6%²⁷. Водночас, з середини поточного десятиліття посилюється роль суто змістовних чинників.

Націленість Росії на розгортання власного цивілізаційного проекту дедалі більше стає причиною поглиблення суспільно-політичних розбіжностей між нею та її сусідами. У разі посилення відповідних акцентів в політиці Москви це може мати особливо глибокий суперечливий вплив на східнослов'янський простір. Зміст політики Москви щодо пострадянських сусідів передбачає не узгодження інтересів, а підпорядкування її стратегії. Сучасна Росія має за мету вести самостійну глобальну гру і відмовляється від інтеграції в Європу. Російський патріотизм переважно ґрунтується на протистоянні Заходу і протиставленні його традиційним цінностям оригінального бачення засад світоустрою та суспільно-політичної організації на національному рівні. Три чверті росіян вважають, що Росія — це «євразійська держава, що має самостійний шлях розвитку»²⁸. При цьому загострюються стосунки як з геополітичними опонентами, так і з сусідами, відбувається викривлення масової свідомості. Зростання негативного ставлення до себе відчувають не тільки українці. Так, на «тестове» питання «Як Ви вважаєте, хто більш недружньо ставиться до іншої сторони?», варіант «Росія — до таких країн, як Естонія, Польща, Грузія,

Україна» обрало 3% опитаних, варіант — ті самі країни до Росії, — 78%, варіант «і ті і інші рівною мірою», — 10%²⁹. Брак толерантності, незрозуміння прагнення сусідніх народів до повноцінної незалежності, вкрай утруднюють становлення конструктивних взаємовигідних відносин з Росією.

Традиції домінування, великодержавна ментальність переважної більшості політичної еліти, так само, як і значний потенціал держави, окреслюють масштаби та інтенсивність впливу Росії на Україну. При цьому в Москві готові запропонувати теоретичне обґрунтування особливих стосунків з Києвом на вибір. Так в «Огляді зовнішньої політики» за 2007 р., стверджується: «Запорукою лідерства Росії на просторі СНД могло б бути створення привабливої для партнерів реалістичної моделі еволюційного переходу до повноцінного ринку і демократії»³⁰. Далі ще цікавіше: «В нас є підстави виходити з того, що «європейський вибір» Росії поділяється суспільством і політичними елітами інших держав Співдружності. Шлях досягнення цієї мети слід доводити власним прикладом»³¹. Не зовсім ясно про який європейський вибір Росії йшлося у цьому випадку, той, що передбачав для колишніх республік можливість рухатися до Європи разом з Росією, або імітував запрошення будувати разом з Москвою «другу Європу».

Росія виявляється зavelикою для того, щоб зберігати в чистоті ідеї східнослов'янської православної виключності. Вона не тільки не відмовляється, а й об'єктивно вимушена шукати способів взаємодії з мусульманським світом. Про це говорять не так багато, але реально даються ознаки потреби Росії, як претендента на роль впливового світового гравця, пристосування як до міжнародних, так і до внутрішніх реалій. В «Обзорі зовнішньої політики 2007» це представлено наступним чином: «східним цивілізаціям як важливій частині культурного спадку людства ще належить відіграти позитивну роль у формуванні загальносвітових тенденцій розвитку. ...Міжцивілізаційна тема дає об'єднавчий позитивний порядок денний як всередині країни, так і в міжнародному плані... Об'єктивна цивілізаційна багатовекторність стає важливою перевагою нашої дипломатії»³². Фактично Росією ведеться пошук у біцивілізаційному напрямі. В дослідженні Московського Центру Карнегі це коментується таким чином: «Проміжне положення між Заходом і Сходом уявляється зручним обґрунтуванням для декларування особливих стосунків з мусульманами. Москві мати з ними справу простіше, ніж з європейцями та американцями. У мусульман до Росії не виникає питання, який є характерним для її відносин із Заходом, — щодо відповідності російської політичної системи загально визнаним демократичним стандартам»³³.

Не виглядає достатньо привабливими перспективи СНД. У відповідності до Концепції подальшого розвитку Співдружності Незалежних

Держав «Основною метою Співдружності є формування в довгостроковій перспективі інтегрованого економічного і політичного об'єднання зацікавлених держав, що забезпечує ефективний розвиток кожного його учасника. ...Подальше зближення національних законодавств держав — учасників Співдружності в різних сферах багатостороннього співробітництва на основі загально визнаних принципів і норм міжнародного права»³⁴. Такі орієнтири, з урахуванням реального змісту діяльності та провідної ролі Росії, скоріше свідчать про альтернативність, а не про доповнюваність цього інтеграційного проекту, так само, як і інших, що існують на пострадянському просторі і підтримуються Росією. В Концепції зовнішньої політики, схваленої в липні 2008 р. «Ставлення Росії до субрегіональних утворень та інших структурам без російської участі на просторі СНД визначається, виходячи з оцінки їх реального внеску, у забезпеченні добросусідства і стабільності, їх готовності на ділі враховувати законні російські інтереси і поважати механізми співпраці, що існують, такі як СНД, ОДКБ, ЄврАзЕС, а також Шанхайська організація співробітництва»³⁵. В Москві наголошують, що успішними стали передовсім країни (Білорусь, Вірменія), що користуються економічними привілеями і перевагами на російському ринку. Водночас, стверджується, що трудова міграція в Росію стала універсальним індикатором економічної неспроможності частини країн пострадянського простору. Домінування Росії і послаблення позиції України на пострадянському просторі є очевидним. Це стосується як економічного, так і політичного виміру. Гіпотетичні шанси запропонувати альтернативу російському лідерству, просунути своє бачення перспектив СНД не мали реальних наслідків. Україна відмовилася від участі в російських проектах інтеграції, зокрема від ЄЕП, але й без цього вони не демонструють очікуваної ефективності.

В Москві загалом визнають, що поки не знайшли привабливої для сусідів моделі та програми співпраці, здатної впливати на геополітичні констеляції в Центральній-Східній Європі та на пострадянському просторі. Але існують й інші обмежувачі, — збіг інтересів є абсолютно недостатнім для поглибленого зближення, при тому, що вибору між сателітом і молодшим партнером *de facto* не існувало і не існує. Попри розповсюдженість серед експертів думки що Росія не пропонує ясних цілей своєї політики стосовно України, ситуація варта уточнення. Загальна спрямованість курсу на збереження контролю була очевидною протягом всього періоду від 1991 р. попри значні зміни в російській зовнішній політиці. Дійсно не до кінця ясною була модель відносин, але це залежало і залежить від розвитку подій в Україні та здатності Росії зберегти домінуючий вплив у пострадянському регіоні. У вступі до тому IV Хрестоматії «Зовнішня політика і безпека сучасної Росії. 1991–2002», зазначається:

«При ратифікації російсько-українського договору в Державній думі умовою набуття їм чинності стала вимога Росії до Верховної ради України ратифікувати Угоду щодо Чорноморського флоту, тому документи, в яких обумовлюється розподіл і перебування Російського флоту на території України, також включені в хрестоматію... Увага до цих документів як і раніше зберігається, позаяк загалом *«український питання» в політиці Росії залишається відкритим*. Зберігаються перспективи для зближення двох країн у вирішенні проблем безпеки, для більш тісного й плідного для обох сторін економічної взаємодії, для більш прагматичних оцінок перспектив співпраці Росії та України як найбільших регіональних держав»³⁶.

За два роки після розпаду СРСР погляд, наміри та підходи Москви щодо ННД полягали в наступному. «Росія підтримує гнучкий «різношвидкісний» підхід до форм організації і функціонування Співдружності, що припускає у випадку неготовності тих чи тих партнерів до співпраці у певних сферах, розвиток поглибленої взаємодії за участі лише зацікавлених держав СНД. ...Враховуючи важливість взаємин з Україною, Білоруссю і Казахстаном, необхідно вести справу до вироблення з цими державами повномасштабних політичних угод в першу чергу. ...Збереження і розвиток єдиного економічного простору на території колишнього СРСР. ...Сусідні держави в прилеглих регіонах ведуть власну лінію, помітно намагаючись використати розпад СРСР для зміцнення своїх позицій, і в окремих випадках і для реалізації планів формування широких спільнот під національним чи релігійним прапором із залученням колишніх союзних республік. З одного боку, реалізація таких планів може зашкодити безпеці Росії, її економічним інтересам, приховує в собі небезпеку формування політичних і соціальних умов, що провокуватимуть масову втечу росіян з колишніх республік на територію власне Росії. Спираючись на міжнародне право і використовуючи потенціал партнерства з провідними демократичними країнами світу, Росія буде активно протидіяти будь-яким спробам нарощування воєнно-політичної присутності третіх держав в суміжних з Росією країнах. ...Нашим партнером має бути ясно: було б помилкою вважати, що за цим приховується претензія на роль нового «центру» Співдружності, або що російський інтерес настільки великий, що за його реалізацію може бути сплачена будь-яка ціна»³⁷.

У Концепції національної безпеки 1997 р. знайдемо також такі тези: «До числа факторів, що посилюють загрозу зростання націоналізму, національного і регіонального сепаратизму, належать масова міграція та некерований характер відтворення робочої сили в ряді регіонів країни. Основними причинами цього є наслідки розпаду СРСР на національно-територіальні формування, провали національної та економічної політики

як в Росії, так і в державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав, розповсюдження й ескалація конфліктних ситуацій на національно-етнічному ґрунті. ...Загроза виникнення чи загострення в державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав політичних, етнічних, економічних криз, здатних загальмувати чи зруйнувати процес інтеграції, набуває для нашої держави особливе значення»³⁸.

Новий стратегічний документ, — Концепція зовнішньої політики Російської Федерації, що виник на старті президентства Володимира Путіна не вніс кардинальних змін у політику РФ на пострадянському просторі, але містить важливі нові нюанси. В ньому зазначалося: «Пріоритетним напрямом зовнішньої політики Росії є забезпечення відповідності багатосторонньої та двосторонньої співпраці з державами — учасниками СНД завданням національної безпеки країни. Натиск робитиметься на розвитку добросусідських відносин і стратегічного партнерства зі всіма державами... Практичні стосунки з кожним з них необхідно будувати з урахуванням зустрічної відкритості для співробітництва, готовності належним чином враховувати інтереси Російської Федерації, у тому числі в забезпеченні прав російських співвітчизників». В Концепції констатується, що «воєнно-політичне суперництво регіональних держав, зростання сепаратизму, етнонаціонального і релігійного екстремізму, інтеграційні процеси, зокрема в Євро-Атлантичному регіоні, мають нерідко вибірково-обмежувальний характер. Спроби принизити роль суверенної держави як засадничого елементу міжнародних відносин створюють загрозу довільного втручання у внутрішні справи. ...Російська Федерація буде домагатися адекватного забезпечення прав і свобод співвітчизників в державах, де вони постійно мешкають, підтримувати і розвивати усесторонні зв'язки з ними та їх організаціями... Виходячи з концепції різношвидкісної та різнорівневої інтеграції в рамках СНД, Росія буде визначати параметри і характер своєї взаємодії з державами-учасниками... загалом в СНД, так і у вужчих об'єднаннях, в першу чергу у Митному союзі, Договорі про колективну безпеку»³⁹.

Ще один варіант інтерпретації подій на пострадянському просторі міститься в «Огляді зовнішньої політики Російської Федерації»: «Як показує накопичений досвід та усвідомлюють наші зарубіжні партнери по СНД, торгівельно-економічне співробітництво з Росією є необхідною умовою стійкого розвитку країн Співдружності. Йдеться про важливі спільні ресурси національного розвитку, що є продуктом економічної взаємодоповнюваності і багаторічного спільного існування в рамках єдиної держави. В оглядній перспективі жодні зовнішні партнери чи альтернативні інтеграційні формати не зможуть замінити роль Росії як у двосторонньому плані, так і в СНД в цілому і у форматі різнорівневої інтеграції».

Крім того підкреслюється, що «Росія і Україна були і будуть одна для одної найважливішими, стратегічними партнерами. Передумовами для цього є культурно-історична спорідненість, взаємодоповнюваність економік, широкі гуманітарні зв'язки, взаємопереплетення доль громадян наших країн. Все нанесене в них, пов'язане з дією різних геополітичних факторів в непростий період переходу до нового світоустрою, має плінне значення і буде долатися по мірі становлення сучасної стійкої архітектури міждержавних відносин»⁴⁰.

Забезпечення пріоритетності російських планів співпраці в регіоні стабільно залишається основою стратегії Москви. У програмному виступі на Х з'їзді партії «Єдина Росія» у листопаді 2008 р. прем'єр-міністр Володимир Путін заявив: «вважаю надзвичайно важливим і першочерговим використати переваги інтеграції на пострадянському просторі. Наші партнери виступають за прискорення процесів формування митного союзу Росії, Білорусії і Казахстану, а також — Єдиного економічного простору. Повністю згоден с таким підходом. Ці проекти мають реально запрацювати вже у найближчий час. Перекоаний, розвиток виробничої кооперації, торгівельних зв'язків з сусідами може стати значущим фактором економічної стабільності всього євразійського регіону»⁴¹.

Чинна Концепція зовнішньої політики схвалена вже новим Президентом Дмитром Медведєвим окреслює декілька напрямів діяльності Російської Федерації на міжнародній арені, які безпосередньо зачіпають національні інтереси України. Перший, — це ставлення до суверенітету та іміджу держав: «Спроби принизити роль суверенної держави як основоположного елементу міжнародних відносин, ввести в практику розділення держав на категорії з різним обсягом прав та обов'язків несуть в собі загрозу підриву міжнародного правопорядку, а також чреваті довільним втручанням у внутрішні справи суверенних держав». Другий, — це активна цілеспрямована ідеологічна і гуманітарна діяльність в межах якої, Росія «як багатонаціональна і багатоконфесійна держава, сприяє діалогу и партнерству між культурами, релігіями і цивілізаціями, послідовно проводить цю лінію в рамках ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ, Ради Європи та інших міжнародних і регіональних організацій, в контексті співпраці з Організацією Ісламської конференції; підтримує відповідні ініціативи громадянського суспільства, активно взаємодіє з Руською православною церквою та іншими основними конфесіями країни». Третій напрям, — питання міжнародної безпеки та стосунків з НАТО. Щодо цього у Концепції зазначається: «Росія буде вибудовувати стосунки з НАТО з урахуванням ступеню готовності альянсу до рівноправного партнерства, неухильного дотримання принципів і норм міжнародного права, виконання всіма його членами взятого на себе в рамках Ради Росія — НАТО

зобов'язання не забезпечувати свою безпеку за рахунок безпеки Російської Федерації, а також зобов'язань щодо воєнної стриманості. Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО, зокрема до планів прийому в члени альянсу України і Грузії, а також до наближення військової інфраструктури НАТО до російських кордонів в цілому, що порушує принцип рівної безпеки, веде до появи нових ліній в Європі що роз'єднують...». Звичайно, залишається й завдання економічної інтеграції на пострадянському просторі, «зміцнення міжнародно-правових основ співробітництва в рамках СНД, в інших регіональних і субрегіональних форматах»⁴². Далі розглянемо, дещо детальніше, чим наповнюються зазначені напрями російської зовнішньополітичної активності, починаючи від традиційних і завершуючи новітніми.

Події останніх двох десятиліть досить наочно свідчать, що Росії в її спробах відновити та зберегти свій вплив в Європі, та в Євразії, доводиться йти проти природних процесів, передовсім, прагнення країн цього простору до повноцінної незалежності і міжнародних зв'язків, які відповідають національним інтересам. Відновлення єдності Європи є процесом, який не тільки залучає до себе більшість пострадянських країн, я й ініціюється деякими з них. Таким чином, він передбачає дезінтеграцію Євразії, геополітичну перебудову всього цього простору, що безпосередньо суперечить інтересам Росії, її претензіями на збереження регіону як сфери свого домінування і відповідне керування зовнішньополітичними орієнтаціями «ближнього зарубіжжя». «Стратегічний курс Росії з державами — учасниками Співдружності Незалежних Держав» містить такі положення: «на території СНД зосереджені наші головні життєві інтереси в галузі економіки, оборони, безпеки, захисту прав росіян, забезпечення яких складає основу національної безпеки країни; — ефективне співробітництво з державами СНД є фактором, що протистоїть відцентровим тенденціям в самій Росії. Головною метою політики Росії стосовно СНД є створення інтегрованого економічно і політично об'єднання держав, здатного претендувати на достойне місце у світовому співтоваристві. ...Домагатися від держав СНД виконання зобов'язання утримуватися від участі в союзах и блоках, спрямованих проти будь-якої з цих держав»⁴³.

В аналітичному огляді «Росія і світ: 2008. Економіка і зовнішня політика. Щорічний прогноз», підготовленому Інститутом світової економіки та міжнародних відносин РАН, Торгово-промисловою палатою РФ, Фондом перспективних досліджень і ініціатив, зазначається: «Для Росії в оглядній перспективі стосунки з Україною не містять інтеграційної альтернативи, і тому потребують лише комплексного врахування всіх факторів, включно з культурно-історичним, релігійним, міграційним, і здорового прагматизму в реалізації національних інтересів»⁴⁴. Зі свого боку

Україна в останні роки згорнула свою активність в СНД до мінімуму. Міністр закордонних справ Володимир Гризько з цього питання висловив таку позицію: «Ми, безумовно, ще раз проаналізуємо доцільність участі в тих чи інших проектах СНД, тому що, власне, у самій назві сказано — Співдружність незалежних держав. Якщо це така дружба, то виникає питання, чи справжня це дружба, чи така ширма». Міністр нагадав, що Україна не є членом СНД. «Україна не визнає правосуб'єктності цієї організації, ми не є членами Економічного суду СНД, ми не ратифікували Статут СНД, таким чином, ми не можемо з міжнародно-правової точки зору вважатися членом цієї організації»⁴⁵. Загалом формат СНД, хоча й повною мірою позначає розбіжності між Україною та Росією, не є конфліктним, адже для першої він не цікавий, а для другої також поступово втрачає актуальність.

Після Президентських виборів 2004 р. в Україні Росія втратила такий зручний і ефективний важіль впливу як особливі стосунки між авторитарними правителями. Подальші спроби впливати на формування української влади, як засвідчили події 2006–2008 рр., не можуть привести до відтворення колишніх механізмів взаємодії політичних режимів та забезпечення російських інтересів. За цих умов основою російської стратегії щодо України стали обмеження її можливостей на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції та всіляке підтримання русофільських настроїв серед українських громадян. Найбільш чітко це виявляється в питаннях геополітичних трансформацій. Москва наполегливо докладає зусиль для збереження свого переважного політичного впливу на пострадянському просторі. І якщо воєнно-політична інтеграція не набула бажаної динаміки та масштабів, то протидія виникненню альтернатив наразі дають результати. Зазначимо, що Володимир Путін категорично заперечив можливість входження України до складу Росії. «Ні, звичайно. Та ми цього і не прагнемо», — сказав він. «Ми не бажаємо більше нікого включати до складу Росії, тому що для нас це тільки додаткове економічне навантаження. ...Йтися може тільки про економічну інтеграцію, а нав'язування якихось нових державних утворень є цілком безглуздом, якщо на то волі власно народу той чи іншої країни»⁴⁶.

Політика підтримання відносно ізолюваності «близького зарубіжжя» передовсім передбачає зупинку подальшого розширення НАТО на Схід. До переліку загроз національній безпеці РФ у Воєнній доктрині РФ зокрема включено «розширення воєнних блоків і союзів на шкоду воєнній безпеці Російської Федерації; дискримінація, пригнічення прав, свобод і законних інтересів громадян Російської Федерації в іноземних державах»; ...З метою формування і підтримки стабільності, забезпечення адекватного реагування на виникнення зовнішніх загроз на ранніх стадіях

обмежені контингенти Збройних Сил Російської Федерації та інших військ можуть розміщуватися у стратегічно важливих регіонах за межами території Російської Федерації в складі об'єднаних чи національних угруповань і окремих баз (об'єктів). Умови такого розміщення визначаються відповідними міжнародно-правовими документами. ...Пріоритетне значення Російська Федерація надає розвитку воєнного (воєнно-політичного) і військово-технічного співробітництва з державами — учасниками Договору про колективну безпеку Співдружності Незалежних Держав, виходячи з необхідності консолідації зусиль у створенні єдиного оборонного простору і забезпеченню колективної воєнної безпеки»⁴⁷. Додатково прояснюють кремлівське бачення проблеми євроатлантичної інтеграції України відверті оцінки одного з ідеологів російської зовнішньої політики Сергія Караванова. «Слід давати собі звіт у тому, що найбільш гостра і небезпечна фаза попереду. Головна мета протилежної сторони — створити повномасштабну кризу навколо вступу України до НАТО. З очевидних стратегічних причин воно абсолютно неприйнятно для Росії, особливо тепер, коли відверто антиросійське підґрунтя протистояння більше не приховується. Якщо навіть уявити неможливе і примарити, що Москва раптом погодилася б на подальшу експансію Північноатлантичного альянсу, логіка подій невідворотно привела б до конфронтації, навіть силової. Прийняття України до НАТО створить синдром «розділеної націй», якого нам поки — до чести обох країн — вдавалося уникнути. Доведеться почати проводити реальну мужу по живому тілу народів, що ніколи з нею не жили та й зараз мають значною мірою віртуальну лінію кордону. Якщо проамериканська група українського керівництва не зупинить роковий для країни рух до Альянсу чи якщо європейці не встановлять їй жорсткий бар'єр, то вже у 2009 році, мабуть доведеться розірвати «великий» російсько-український договір, який передбачає взаємне визнання радянських кордонів. Не хочеться передбачати ситуацію далі: можливо, все-таки здоровий глузд і почуття самозбереження перемаже у всіх учасників конфлікту, що розгортається»⁴⁸.

Росія, що наразі відтворила державницьку монолітність і відносно ефективність владних механізмів, активно використовує питання суспільно-політичного розвитку як для утвердження власного міжнародного статусу, так і для досягнення конкретних зовнішньополітичних цілей. Концепція суверенної демократії з її «державоцентризмом», призначена для зовнішнього використання не меншою мірою, ніж для внутрішнього. Підкреслимо, що в Мюнхенській промові Володимира Путіна, яка вперше однозначно засвідчила особливе бачення Москвою принципів світоустрою і окреслила, зокрема, стосунки з Заходом, міститься дещо, крім того і не менш важливе. Йдеться про появу нового

аспекту в стратегії самоутвердження Росії в якості одного з провідних світових гравців і сенйора пострадянського простору. Поставлене російським президентом питання «хіба ми повинні байдуже і безвольно дивитися на різноманітні внутрішні конфлікти в окремих країнах, на дії авторитарних режимів?..»⁴⁹ було для нього риторичним, що підтверджується численними практичними прикладами та теоретичними пошуками.

Російські, наближені до влади, експерти пропонують широку концепцію, яка фактично поєднує бачення нового етапу світового розвитку, міжнародної ролі Росії, значущості чинної моделі російської держави як основи здійснення певної регіональної місії. Звернімося до аналітичного огляду «Світ навколо Росії: 2017», підготовленого широким консорціумом дослідницьких установ, які чітко відчувають настрої Кремля. В ньому зазначається по-перше: «успішна демократизація неможлива без переднього створення ефективних державних інститутів (армія, правоохоронні органи, міністерства). Аби всерйоз зайнятися проблемою державної слабості, слід було б відмовитися від визнання формальної суверенності деградуючих держав і держав «що не відбулися»⁵⁰. По-друге, в цій праці знайдемо таке: «За період після розпаду СРСР більшість країн т. зв. пострадянського простору не змогли створити сучасної державності, стійкої до деструктивних зовнішніх та внутрішніх впливів. Саме питання про реальність суверенного статусу національних держав, з якими Росія межує на заході, півдні і південному сході, є частиною політичної гри, в якій беруть участь Європейський Союз, США, Китай, Росія, а також регіональні держави, що посилюються — Іран і Туреччина»⁵¹.

Володимир Путін вважає, що США «почали руйнувати Україну», штучно розділивши її суспільство на «проросійські» і «проамериканські» сили і надавши підтримку останнім. ... спробували змусити Росію «субсидювати українську економіку»⁵². Зазначені підходи отримали розвиток, коли російський президент у квітні 2008 р. Заявив, що у випадку вступу до НАТО Україна може припинити своє існування як єдина держава. На закритому засіданні ради Росія — НАТО, коли йшлося про Україну, він, звертаючись до американського президента наголосив, що Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її території — це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!» Відштовхуючись від цього він натякнув, що у разі коли Україну приймуть до НАТО, вона як держава припинить своє існування⁵³. Висловлювання Володимира Путіна спочатку пригорнуло до себе увагу своєю скандальністю. Подальші коментарі з Москви мали на меті пом'якшити враження від відвертості російського лідера. Міністр закордонних справ Російської Федерації Сергій Лавров додатково пояснював, наскільки суперечливими є настрої в українському суспільстві стосовно членства в НАТО і, водночас, наскільки

складно йдуть процеси демократичного розвитку України. Його резюме було таким: «все, що робиться для штучного, форсованого втягування України в НАТО, не буде сприяти найважливішій задачі», — ...допомогти Україні «зберегти свою єдність і стати стабільною сильною державою, яка живе в мирі зі всіма своїми сусідами, яке взаємодіє і з НАТО, і з ким завгодно, але таким чином, щоб не створювати ризиків і загроз для когось з своїх інших сусідів». Роз'яснюючи українську політику Росії, він в чергове підкреслив: «вступ України в НАТО спричинить глибоку кризу в російсько-українських стосунках. Ця криза самим негативним чином позначиться на загальноєвропейській безпеці. Так чином вибір, і вибір стратегічний має зробити і Захід. Думаю, що нав'язувати Україні роль буфера між Європою і Росією, — значить принижувати значення самої України»⁵⁴.

Водночас, більш широкий погляд на цю тему виявляє особливий підхід, присутній в сучасній російській зовнішній політиці. У коментарях Сергія Маркова, депутата Держдуми РФ та директора Інституту політичних досліджень, проблеми у стосунках між Росією та Україною виникають внаслідок втручання третьої сторони — США. «Головною проблемою російсько-українських відносин є те, що їх не існує. Існують російсько-українсько-американські відносини». На його думку, Україну не можна розглядати як суверенну країну, адже вона втрачає контроль над держструктурами. Він заявив, — «Ми повинні допомогти українському народу відновити суверенітет»⁵⁵. Численні заяви високих російських функціонерів і політиків, якщо їх узагальнити, експлуатують два сюжети. Перший: геополітичне зближення України з Заходом суперечить національним інтересам Росії і викличе такі дії у відповідь, які призведуть до негативних наслідків як для Києва, так і для його західних партнерів⁵⁶. Другий: Україна — слабкий і ненадійний партнер; вона нездатна дотримуватися домовленостей. Тут, з одного боку, використовуються такі теми, як відсутність єдності у владі, брак громадської підтримки офіційного зовнішньополітичного курсу, з іншого, — корупція, крадіжки газу зі сховищ, незаконна торгівля зброєю. Дії Росії дали підставу авторам щорічника констатувати, що в планах Росії «дискредитація України як суверенної держави і самостійного суб'єкта міжнародних відносин; ізоляція України від міжнародних інтеграційних процесів...»⁵⁷.

Дедалі більшої ваги набуває третій сюжет, — гуманітарний. Його лейтмотив — активне використання механізмів захисту прав співвітчизників. Показовим є розширене трактування Москвою цієї проблеми як щодо її масштабів, так і з в аспекті теоретичного обґрунтування. В Посланні Федеральним Зборам у квітні 2005 р. Президент Путін констатував: «...крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою

століття. Для російського ж народу воно стало справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинились за межами російської території»⁵⁸. Міністр закордонних справ Сергій Лавров, зокрема пропонує таке бачення цього питання: «Люди, що мешкають в конфліктних регіонах на пострадянському просторі, не зі своєї вини опинилися в «сірій зоні», часто-густо так і не ставши громадянами держав, які виникли внаслідок розпаду СРСР»⁵⁹.

Детальніше трактування російського курсу міститься в статті статс-секретаря, заступника міністра закордонних справ Григорія Карасіна. Він пише: «Буремні і драматичні для Росії 1990-і роки стали періодом призвичаювання всіх нас до нового суверенітету. Серед найважливіших поставало питання про відповідальність Росії за тих близьких їй людей, які всупереч їх волі залишилися на території колишніх радянських республік. На початку нового ХХІ століття туман невизначеності розвіявся і стало очевидним, що новій Росії слід швидко вирішувати, як поводитись в цій дуже непростій і важливій гуманітарній сфері. Зміцнилося політичне розуміння, що відповідальний підхід до російських співвітчизників, налагодження партнерства з тими, хто духовно пов'язаний з Росією, є моральним обов'язком нашої держави. Поза Росією зараз мешкає не менш ніж 30 млн наших співвітчизників. Це ті, хто, опинившись за межами Вітчизни в результаті політичних потрясінь, війн і конфліктів, тем не менш вважають свою долю пов'язаною з долею Росії, хто, в незалежності від національності, є носієм російської (в оригіналі — русской, российской) культури, вважає рідною мовою російську і не уявляє себе поза російськомовним простором»⁶⁰.

На думку відомого британського фахівця з українського питання Тараса Кузьо: «Положення «доктрини Путіна» про право Росії втручатися у внутрішні справи держав, де є значні російськомовні меншини, становить пряму загрозу Україні, Латвії та Естонії»⁶¹. У чинній Концепції зовнішньої політики Російської Федерації цьому питанню надається особливе значення і виписується кілька аспектів. Зокрема, ставиться завдання «захищати права і законні інтереси російських громадян і співвітчизників, що мешкають за кордоном, на основі міжнародного права і чинних двосторонніх угод, розглядаючи багатомільйонну російську діаспору — Російський світ — в якості партнера, у тому числі у справі розширення і зміцнення простору російської мови і культури; сприяти консолідації організацій співвітчизників в цілях ефективнішого забезпечення ними своїх прав в країнах проживання, збереження етнокультурної самобутності російської діаспори та її зв'язків з історичної Батьківщиною, послідовно створювати умови для сприяння добровільному переселенню до Російської Федерації тих співвітчизників, хто зробить такий вибір;

сприяти вивченню і розповсюдженню російської мови як невід'ємної частини світової культури і інструменту міжнаціонального спілкування»⁶².

У Концепції подальшого розвитку СНД зазначається: «Гуманітарне співробітництво — найважливіший елемент взаємодії, який дозволяє у повному обсязі задіяти людський фактор в міждержавних відносинах. Серед основних його задач — подальший розвиток спільних освітнього, наукового, інформаційного і культурного просторів, охорони здоров'я, спорту і туризму, максимальне залучення у гуманітарне співробітництво всіх держав — учасників. Розширенню гуманітарного простору СНД слугуватиме активізація народної дипломатії, залучення в гуманітарну співпрацю широкого круга потенційних партнерів, включно з бізнес-колами і неурядовими об'єднаннями. Важливу роль в рішенні задач гуманітарної співпраці грають мови держав — учасників СНД і російська мова як фактор міжнаціонального спілкування на просторі СНД»⁶³. Водночас, в Москві налаштовані активно діяти й на інших гуманітарних напрямках, просуваючи своє бачення історії, ціннісних орієнтацій та цивілізаційних констеляцій. На це, зокрема, спрямовані такі положення Концепції зовнішньої політики Росії: «твердо протидіяти проявам неофашизму, будь-яких форм расової дискримінації, агресивного націоналізму, антисемітизму і ксенофобії, спробам переписати історію і використовувати її в цілях нагнітання конфронтації і реваншизму у світовій політиці, піддати ревізії результати Другої світової війни. ...Росія активно сприяє розвитку взаємодії держав — учасників СНД в гуманітарній сфері на основі збереження і примноження спільної культурно-цивілізаційної спадщини, яка за умов глобалізації є важливим ресурсом СНД в цілому і кожної держави — учасника окремо. Особлива увага приділяється підтримці співвітчизників, що мешкають в державах — учасниках СНД, узгоджено на основі взаємності ...захисту їх освітніх, мовних, соціальних, трудових, гуманітарних та інших прав и свобод»⁶⁴. На виконання Концепції МЗС Росії постійно приділяє увагу відповідним аспектам двосторонніх відносин, констатує, що «немало негативних явищ накопичилось в гуманітарній сфері. Йдеться про спроби української влади переглянути в антиросійському дусі нашу спільну історію, героїзувати посібників фашизму. Ущемляються права російськомовного населення України, проводиться цілеспрямована лінія на витіснення російської мови з суспільного життя країни, науки, освіти, культури, засобів масової інформації»⁶⁵. Член Генеральної Ради партії «Єдина Росія», голова комітету Державної думи по справах СНД і зв'язкам з співвітчизниками Андрій Кокошин, схвалюючи значну увагу, яка приділена питанням культури у президентському Посланні Федеральним Зборам, підкреслив, що вони мають «дійсно величезну роль у забезпеченні реального суверенітету Росії» і що «У Росії

є яскраво виражена культурно-цивілізаційна ідентичність, необхідна для набуття статусу сучасної великої держави»⁶⁶.

У передвибірній програмі 2007 р. Всеросійської політичної партії «Єдина Росія» під назвою «План Путіна — гідне майбутнє великої країни» зазначається: «Ми будемо державу, здатну відстояти свій суверенітет, захистити по всьому світу права та інтереси своїх громадян і співвітчизників (підкреслено в оригіналі. — *Авт.*)»⁶⁷. Позиція партії влади, зрозуміло, не додає плюралізму. Проте, в партійному форматі діяльності є більше місця для відвертості. Так, теоретичні напрацювання, що використовуються в Центрі партійного навчання і підготовки кадрів «Єдиної Росії», свідчать про цілковитий цинізм нової російської ідеології, про налаштованість на історичний реванш, успадкування від СРСР право на соціально-політичний експеримент під гаслом «Великої Росії», на цілком більшовицьку «боротьбу за уми»⁶⁸.

Найбільш детально ідеологія для великої держави викладена в так званій Російській доктрині, яка не є офіційним документом, але концентрує настрої активних прибічників особливого шляху і месіанської ролі Росії. Доктрина передбачає перетворення Росії «на світову державу і центр протягування східнослов'янських земель, штучно розділених у 1991 році»⁶⁹. Далі «Офіційно проголошується концепція **простору Історичної Росії** (виділено в оригіналі — *Авт.*), тобто природного ареалу російського миру (сьогоднішня РФ плюс російські етнічні анклавні — Таврія, Новоросія, Нарвська область, Латгалія, Південна Сибір, Підкарпатська Русь, а також території комплементарних етносів — білорусів, східних українців, закарпатських русинів та ін.). Росія висуває претензії там, де раніше відмовлялася від претензій, вказує на спірні питання там, де раніше їх прагнули завуалювати, нарешті, бачить проблему катастрофічного розпаду єдиної держави там, де колись пропонувалося бачити так зване «цивілізоване розлучення». Інакше кажучи, Росія стає на шлях російської іреденти: ідеології **повернення і возз'єднання** (виділено в оригіналі — *Авт.*) тих територій історичної Росії, на які в неї є історичне і моральне право і які є практичний сенс повертати. Переваги возз'єднання, основане на історичних традиціях державного будівництва і міжнародному праві, завжди і явно переважають всі можливі втрати. Для Росії це стосується передовсім Білорусі, України і Казахстану»⁷⁰.

Доктрина обґрунтовує доцільність перегляду Біловезької угоди, «...визнання державності більшості республік, що відділилися «дочірньою» стосовно російської державності». При цьому зазначається: «...для Росії важлива не стільки зміна реального статусу всіх територій близького зарубіжжя, скільки зміна їх ідеологічного і соціально-психологічного статусу з «незалежного» і «пострадянського» на тимчасово постросійський».

Як зазначається в Доктрині, «Абсолютна більшість республік, що відокремилися до ХХ століття ніколи не мали своєї історичної національної державності. Ця державність була штучно для них створена в рамках радянської національної політики. З-поміж держав, що утворилися на території історичної Росії, в якості таких, що мають історичну державність можуть розглядатися лише Латвія в кордонах герцогства Курляндського, Грузія, як держава, що уклала Георгіївський трактат з Росією, яка визнається в межах цього трактату, і Узбекистан, якщо він готовий претендувати на спадщину Бухарського емірату, Хівинського і Кокандського ханств. Далі зазначається: «Росія декларує невизнання міждержавних об'єднань колишніх країн СРСР, створених з метою обмеження політичної і військової присутності Росії та протидії організаціям колективної безпеки, до складу яких належить Росія. Подібні об'єднання, відповідно, не можуть бути суб'єктами будь-яких угод з державою Російською чи його регіонами. Росія визнає за собою право цілеспрямовано застосовувати політичні і економічні заходи, що мають на меті дезорганізацію, економічну деградацію і розпад подібних утворень в межах історичної Росії. Обов'язок Росії — обстоювати інтереси російських громадян на території колишнього СРСР, у тому числі із застосуванням економічних санкцій щодо держав, де має місце масова дискримінація»⁷¹. Загалом очевидно, що цитований документ є максималістським і не надто придатним для застосування у реальній політико-дипломатичній діяльності. Але він непогано вписується в ту державну ідеологію, яка цілеспрямовано впроваджується у російське внутрішнє життя і слугує сигналом для певних верств населення сусідніх країн. Водночас, події на Кавказі вже дали приклад реалізації окремих ідей, зокрема такої рекомендації щодо «рішення проблеми російського прирубіжжя... — слід визнати так звані невизнані держави і включити їх в **коло сателітів** (виділено в оригіналі — *Авт.*) Росії...»⁷².

Змістовна наповненість, якої набула російська зовнішня політика, зафіксувала очевидну гіперболізацію її інтересів і відмінне від абсолютної більшості європейських держав розуміння проблем безпеки і співробітництва. Проглядаються знайомі за попередніми історичними періодами месіанізм і нова ідеологічна ірраціональність. Опозиційність Росії загальноєвропейським інтеграційним процесам при її прагненні визначати характер інтеграції в рамках СНД позначає геополітичну специфіку євразійського регіону, деформує зовнішню політику усе ще недостатньо самостійних нових незалежних держав. Саме це перешкоджає відновленню органічної єдності континенту, фактично протиставляє пострадянську інтеграцію європейської, створює нові бар'єри.

Попри масштабні концептуальні напрацювання, очевидно, що політика Росії щодо України все ще не набула цілісності і виразної акцентованості.

Застосовуються загальні схеми, вироблені для «близького зарубіжжя». В ній бракує індивідуального підходу і належного врахування багатоманітних і суперечливих українських реалій. З іншого боку, примітивізація підходів є наслідком гіперболізації ролі Заходу. Антизахідництво як спосіб позначити власну окремішність і самостійність, антиамериканізм як осердя боротьби за входження в світову політику не є вагомими аргументами для пошуку союзників. Ускладнення у стосунках із Заходом є не епізодом, а довготерміною тенденцією. Говорити про встановлення стратегічної взаємодії з Китаєм, Індією, мусульманським світом немає підстав. Але поки це не спонукало Росію до більш уважного ставлення до сусідів по регіону. Тож навіть за умов корегування курсу офіційного Києва в бік більшої гнучкості та прагматизму, існуватимуть вагомші причини збереження численних проблем в українсько-російських стосунках. Події останніх років свідчать, що Росії навряд чи вдасться вписати Україну в свій проект пострадянського простору. Вона потребує індивідуального підходу. Водночас, Україна не зможе розраховувати на те, щоб найближчим часом вирішити «російське питання» за рахунок європейської чи євроатлантичної інтеграції. Скоріше за все, їй не слід дуже покладатися на підтримку Заходу у діалозі з Москвою. Цінність власне двосторонніх стосунків очевидно зростає. Однак на цьому етапі перевести їх в якісно кращий стан неможливо. Передумов для корегування підходів до партнера немає ані в Москві, ані в Києві.

5.2. Західний вектор

Поняття «Західний вектор» автором розглядається як композиційне. По-перше, в ньому об'єднується комплекс відносин з європейськими країнами, США та Канадою і ширше, зі всією спільнотою правових демократій. Це розповсюджується й на країни ЦСЄ та інші, що залучені до інтеграційних процесів в європейському та євроатлантичному просторі. По-друге, це поняття включає не тільки напрям міжнародних контактів, а й орієнтир геополітичного позиціонування. Отже, йдеться про таку співпрацю, яка має перерости в інтеграцію. З огляду на це, увагу доцільно концентрувати на стосунках України з ЄС та НАТО, а саме на здатності держави реалізувати стратегію інтеграції, домогтися оптимізації та стабілізації міжнародного становища. Провідну роль відіграють відносини з ЄС, які найбільше впливають на моделювання національного розвитку і, водночас, відображають динаміку партнерського потенціалу країни. І саме в цьому форматі сформувалися елементи державної стратегії та достатньо широка суспільна підтримка.

У 1991 р. Європейське Співтовариство визнало Україну як незалежну державу. Україна відкрила посольство у Брюсселі, а Європейська Комісія — представництво у Києві. Україна стала правонаступницею Угоди про торгівлю та комерційне й економічне співробітництво, укладеної між СРСР та Європейським Співтовариством у грудні 1989 р. Але Україна не домоглася виокремлення Брюсселем серед ННД і не допомогла йому визначити ставлення до пострадянського простору. На протязі кількох років розвиток співпраці гальмувався внаслідок невирішеності питання про український ракетно-ядерний потенціал. Давалася в знаки і повільність українських політичних та економічних реформ. 14.06.1994 р. в Люксембурзі була підписана, а 1.03.1998 р. набула чинності після ратифікації усіма державами-членами ЄС Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС⁷³. У зв'язку із затягуванням процесу ратифікації 1 червня 1995 р. сторони уклали Тимчасову Угоду, що набула чинності 1 лютого 1996 р. і містила всі положення основної Угоди щодо доступу на товарний ринок, правил конкуренції та розв'язання спорів. Вже у листопаді 1994 р. держави-члени ЄС погодили спільну позицію щодо України. Вони зобов'язались підтримувати незалежність, територіальну цілісність та суверенітет України. З березня 1995 р. почав діяти Спільний Комітет, утворений сторонами і призначений для моніторингу економічного і торговельного співробітництва. 6 грудня 1996 р. Радою Міністрів ЄС був прийнятий План дій щодо України. Цим документом Європейський Союз виголосив свою готовність розвивати і посилювати політичні та економічні відносини з Україною. Але усе це фактично було майже рутинною, своєрідною програмою-мінімум. Попри значну активність у справі зближення з ЄС, Україна не отримала очікуваної уваги у відповідь. На відміну від країн ЦСЄ та Балтії, Україна не увійшла до планів розширення і не розглядалася як особливо важливий партнер. Держави-члени Союзу майже чотири роки розглядали питання ратифікації Угоди з Україною, не виділяючи її серед інших пострадянських країн⁷⁴.

На цьому етапі Україна почала демонструвати наміри одностороннього руху до Європи, тобто дій які не покладаються на визнану інтеграційну перспективу. Стратегія інтеграції України до ЄС була затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 р. «Національні інтереси України, зазначається у Стратегії, — потребують утвердження України як впливової європейської держави, повноправного члена ЄС. ...Є необхідним чітко та всебічне визначення зовнішньополітичної стратегії щодо інтеграції України до європейського політичного, економічного та правового простору»⁷⁵. Стратегія інтеграції України до ЄС визначила основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 р., протягом якого мають бути створені передумови, необхідні для набуття

Україною повноправного членства в Європейському Союзі. Вона має забезпечити входження держави до європейського політичного, економічного і правового простору і отримання на цій основі статусу асоційованого члена ЄС, що є головним зовнішньополітичним пріоритетом України у середньостроковому вимірі. Стратегія визначає стандартні напрями інтеграційного процесу, характерні для початкової стадії зближення з Союзом: адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини; економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною і ЄС; інтеграція України до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки; політична консолідація та зміцнення демократії; адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС; культурно-освітня і науково-технічна інтеграція, галузева (секторальна) співпраця. Водночас, в документі зафіксована «особлива позиція», — «Політична консолідація не може відбуватися за рахунок односторонніх кроків. На період до набуття Україною статусу асоційованого члена ЄС слід послідовно дотримуватися принципу паритетності, домагаючись від ЄС рівноцінних зустрічних кроків»⁷⁶. На виконання зобов'язань, передбачених Угодою про партнерство та співробітництво у червні 1998 р., було прийнято Постанову Кабінету Міністрів «Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» і створено Міжвідомчу координаційну раду та Центр порівняльного аналізу при Міністерстві юстиції для визначення відповідності проектів законів та інших нормативних актів законодавству ЄС.

У 2000 р. з'явилася «Програма інтеграції України до Європейського Союзу», яка мала стати «головним інструментом загальної стратегії на шляху наближення України до ЄС за всім спектром співробітництва — політичним, соціальним, фінансовим, економічним, торговельним, науковим, освітнім, культурним тощо». У документі зазначається: розроблено спільну робочу програму імплементації УПС, яка щороку переглядається на підставі даних спільного моніторингу України та ЄС щодо прогресу у її виконанні»⁷⁷. Структуру цієї Програми було визначено з урахуванням досвіду країн — кандидатів на вступ до ЄС, а також галузевих програм інтеграції України до ЄС. У Програмі охоплено практично всі сфери суспільного життя держави з метою досягнення критеріїв, що впливають з цілей валютного, економічного та політичного союзу держав-членів ЄС і сформульовані Радою ЄС в червні 1993 р. у м. Копенгагені», тобто критеріїв членства. Програма передбачала, виходячи зі стану справ на різних напрямках реалізацію короткострокових (2000–2001 рр.), середньострокових (2002–2003 рр.) та довгострокових (2004–2007 рр.) пріоритетів. Україна не отримала перспектив членства на період до 2008 р., проте проголошувала готовність рухатися в напрямку повномасштабної інтеграції.

Брюссель, у свою чергу, демонстрував готовність до розвитку співпраці, але не більше. У спільній доповіді щодо виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом зафіксовано: «У деяких сферах структури УПС використовувалися для обговорень питань, які виходили за рамки УПС, визначені на початку 90-х років. Така ситуація, зокрема, була з політичним діалогом, у якому спектр співробітництва Україна — ЄС був би неповним без посилання на сферу Європейської політики безпеки та оборони. Дискусії щодо наслідків розширення ЄС також мали місце, незважаючи на відсутність спеціальних положень в УПС. Третьою сферою є юстиція та внутрішні справи, значення яких, подібно розширенню ЄС, збільшилося у політичному порядку денному обох Сторін тільки після того, як Угоду було схвалено»⁷⁸.

Бачення шляхів партнерства з Україною з боку ЄС зафіксоване у Спільній стратегії Європейського союзу щодо України⁷⁹ ухваленій Європейською Радою, вищим органом, який визначає основні пріоритети загальної політики ЄС під час Гельсінського самміту 11–12 грудня 1999 р. Стратегія була розрахована на попередній термін чотири роки і є унікальним спеціальним документом, що закладає засади співпраці з державою, яка не є безпосереднім претендентом на вступ до Союзу⁸⁰. Вона базується на досвіді реалізації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС і розвиває її геополітичну складову. Зокрема, вона містить такі положення: «Стратегічне партнерство між ЄС та Україною, яке ґрунтується на спільних цінностях та інтересах, є життєвим фактором зміцнення миру, стабільності та процвітання в Європі. Свобода, незалежність і стабільність України відносяться до найбільших досягнень нової Європи, котра позбулася старих ліній розділу. Географія та розмір, ресурси її населення а також її розташування на вісі Схід-Захід та Північ-Південь, ставлять Україну в унікальне положення в Європі й роблять її визначальним чинником у масштабах регіону. ...Стратегічне партнерство між ЄС та Україною невинно зміцнювалося з часу набуття Україною незалежності. Розширення Союзу ще більш зміцнить економічний динамізм та політичну стабільність у регіоні, розширюючи в такий спосіб можливості співпраці з Україною. Європейський Союз має такі стратегічні цілі стосовно України: робити внесок у виникнення стабільності, відкритої, плюралістичної та правової демократії в Україні та укріплення стабільно функціонуючої ринкової економіки на користь усього народів України; співробітничати з Україною у царині збереження стабільності та безпеки в Європі й усьому світі, знаходячи ефективні відповіді на спільні проблеми, з якими стикається континент; розширювати економічне, політичне та культурне співробітництво з Україною, а також співпрацю в галузі юстиції та внутрішніх справ. Європейський

Союз відзначає європейські прагнення України та вітає проєвропейський вибір, зроблений Україною. ЄС і надалі твердо прагне до співпраці з Україною на національному, регіональному та місцевому рівнях задля підтримки успішних політичних та економічних перетворень в Україні, які полегшать її подальше зближення з ЄС. Союз та його країни-члени пропонують Україні свій різноманітний досвід будівництва сучасних політичних, економічних, соціальних та адміністративних структур, повною мірою визнаючи, що основний тягар відповідальності за майбутнє України лежить на ній самій». Спільна стратегія окреслює сферу інтересів ЄС, — «вирішення спільних проблем європейського континенту». Конкретніше це полягає в наступному: «Європейський Союз прагне поглибити співпрацю з Україною щоб знайти ефективні відповіді на спільні виклики, з якими стикається континент, у таких сферах: зміцнення стабільності та безпеки в Європі; охорона довкілля, енергетика та ядерна безпека. Для створення в Україні сприятливого інвестиційного клімату ЄС закликає Україну провести переговори та ратифікувати подальші двосторонні угоди про захист інвестицій з країнами-членами ЄС для заохочення прямих іноземних інвестицій. ЄС та Україна мають спільну зацікавленість у розвитку співробітництва у боротьбі з нелегальною імміграцією та торгівлею людьми, організованою злочинністю, включаючи відмивання грошей, нелегальну торгівлю зброєю та наркотиками»⁸¹. Фактично Стратегія окреслила довгострокову політику Союзу щодо України, яка обмежувалася розвитком співпраці. Україна на цьому етапі не вичерпала наданих раніше можливостей зближення і не пред'явила аргументів на користь відкриття інтеграційних перспектив як з огляду на результативність реформ, так і щодо геополітичного позиціонування.

У 2003 р. Союз розпочав європейську політику сусідства (ЄПС). Послання Європейської Комісії до Ради ЄС та Європейського Парламенту «Розширена Європа — Сусідство: Нові рамки відносин із нашими східними та південними сусідами» передбачало: «У відповідь на конкретний прогрес, що б демонстрував спільні цінності та ефективну імплементацію політичної, економічної та інституційної реформи, включно з наближенням законодавства до *acquis*, країни-сусіди мають отримати переваги від близької економічної інтеграції з ЄС. Зокрема, всім сусідніми країнам має бути запропонована перспектива доступу на внутрішній ринок Європейського Союзу і подальша інтеграція та лібералізація, включно з запровадженням вільного руху людей, товарів, послуг та капіталів (чотири свободи). Якщо країна досягає цього рівня, вона стає настільки близько до Союзу, наскільки це можливо без набуття членства»⁸². Надалі політика сусідства вдосконалювалася, розширюючи «вікно можливостей» у форматі співпраці⁸³, залишаючи Україну «на відстані» і навіть погіршуючи

її позиції на фоні загальної динаміки, з огляду на інтеграційний прогрес країн Західних Балкан та посилення позицій Росії, як привілейованого партнера⁸⁴. Попри значний потенціал і активне прагнення зближення, Україна залишилася лише однією з «нових західних незалежних держав» у компанії з Білоруссю та Молдовою, а в 2008 р, у форматі Східного партнерства⁸⁵, ще й Азербайджану, Вірменії та Грузії. Важко оцінити, наскільки більше уваги європейської спільноти була здатна пригорнути Україна за умов динамічних суспільно-політичних перетворень та економічних реформ.

Співпраця України Європейським Союзом з перших її кроків містила серйозну внутрішню суперечність: декларації, плани, розрахунки Києва набагато випереджали об'єктивні умови і модернізаційний потенціал країни. Донедавна спостерігалась часткова компенсація очевидних слабкостей України як суб'єкту, певною увагою до неї як об'єкту. Було очевидно, що європейська спільнота, зацікавлена у формуванні навої геополітичної моделі континенту і оточуючого простору, не могла очікувати певних результатів складних внутрішніх процесів в окремих країнах. І досить закономірно, що Україна сприймалась як важлива держава, з огляду на забезпечення регіональної консолідації, безпеки, розвитку і отримала чимало авансів. Якою мірою ці аванси базувались на реальних розрахунках на «виправлення» очевидно недосконалого, з огляду на європейські стандарти, політичного режиму і, хай уповільнене, просування реформ, а якою були лише формою каналізації курсу України як зовнішнього партнера, — це питання від відповіді на яке залежить оцінка виконання угод та домовленостей. Крім того, доводиться констатувати, що сама така оцінка на офіційному рівні виглядає справою не надто потрібною: партнери, очевидно мають плани, які не обов'язково збігаються, використовують власні критерії і не вважають за доцільне звіряти їх. Широкому українському загалу вже довгий час залишається задовольнятися приблизним уявленням про дійсний стан справ з рухом України до Європи. Прояснення такого стану потребує уточнення того сенсу і змісту, що його вкладають у співпрацю обидві сторони. Табл. 63 дає уявлення як про перелік основних проблем, так і про зміну їх відносної ваги в залежності від зміни політичної ситуації в країні.

Особливо наочними є динаміка показників двох перших рядків, які стосуються суб'єктивних чинників, сплеск, який залишила помаранчева революція, його згасання і перевернення рівня критичності та песимізму періоду президентства Леоніда Кучми. Ще одна особливість полягає в тому, що експерти, раніше схильні констатувати відповідальність суспільства, громадян, останнім часом концентрують увагу на відповідальності влади і загалом правлячої верстви. І якщо зберігається помітна

Таблиця 63

Що в Україні сьогодні головним чином перешкоджає її інтеграції до Європи?⁸⁶
(сума відсотків більше 100, оскільки експерти могли обирати до трьох варіантів)

Чинники	Роки, місяці	2002	2003	X.04	IV.05	I.06	XII.06	XII.07	XII.08
Нездатність лідерів держави визначити та втілювати на практиці стратегічні пріоритети		62,2	58,9	42,0	16,4	49,2	62,7	60,8	83,3
Корупція та організована злочинність		49,8	37,4	39,0	38,8	34,3	31,3	29,4	38,9
Спадщина радянської системи мислення та суспільної організації		26,4	28,0	28,0	41,8	29,8	25,5	35,3	35,2
Байдужість до України керівних структур ЄС, які гальмують цей процес		17,2	11,9	23,0	30,9	22,4	19,6	35,3	35,2
Вплив «російського чинника»		28,5	34,8	59,0	49,1	35,8	54,9	41,2	33,3
Небажання на практиці правлячої еліти інтегруватися		38,5	28,4	36,0	1,8	10,4	29,4	25,5	31,5
Повільні економічні реформи		42,3	46,3	21,0	47,3	40,3	39,2	33,3	20,4
Слабкість інститутів громадянського суспільства		32,3	23,1	12,0	23,6	14,9	11,7	21,6	12,9

вага чинника реформованості, то це також скоріше є наслідком небажання верхівки здійснювати перетворення. Це цілком підтверджується даними табл. 64, які стосуються початку 2007 р.

Таблиця 64

Ефективність забезпечення реалізації курсу України на європейську інтеграцію (відповіді експертів у %)⁸⁷

	Висока	Посередня	Низька	Нульова	Важко відповісти
Дії органів виконавчої влади	2,1	17,0	70,2	10,6	0
Законодавче забезпечення	2,1	36,2	46,8	12,7	2,1
Кадрове забезпечення	0	10,6	70,2	17,0	2,1
Фінансове забезпечення	0	2,1	78,7	14,9	4,2
Якість виконання ухвалених рішень	0	12,7	70,2	17,0	0
Забезпечення громадської підтримки	6,4	44,7	36,2	12,0	0
Забезпечення міжнародної підтримки	2,1	38,3	51,0	6,4	2,1

Опитування іншої групи експертів, яка відповідала на питання «Що найбільшою мірою заважало реалізації урядових Планів заходів щодо виконання у 2006–2007 рр. Плану дій Україна – ЄС?» загалом підтвердила наведені вище висновки і, зрозуміло, додало баченню проблеми нових важливих ракурсів і аспектів. Експертам, відібраним Центром Олександра Разумкова також пропонувалося визначити не більше трьох варіантів відповіді. 65,7% опитаних погодилися з відповіддю «протистояння всередині владних структур»; половина експертів приєдналася до варіанту «брак кадрового забезпечення; 42,2% – «відсутність координуючого органу у сфері євроінтеграції»; 31,4% – «брак ресурсного (фінансового) забезпечення»; 29,4% – «непрозорість дій влади з реалізації Плану заходів, брак ефективного громадського контролю»; 25,5% – «небажання влади виконувати План заходів», ще 17,6% вказали на «структурні та змістовні недоліки Плану заходів»⁸⁸. Конкретно відповідаючи на питання «Що в Україні сьогодні головним чином перешкоджає її інтеграції до ЄС?» за п'ятибальною шкалою, експерти виділили такі позиції як основні: «повільне реформування судової системи» та «неготовність державно-політичної еліти здійснювати процес врядування за нормами та стандартами ЄС» – по 4,21 бали; «зволікання зі створенням умов для розвитку бізнесу, сприятливого інвестиційного клімату» – 4,07 бали; «недостатня ефективність боротьби з корупцією та організованою злочинністю» – 3,91 бали; «нездатність лідерів держави визначити та втілювати на практиці стратегічні пріоритети» та «повільні економічні реформи» – по 3,89 бали; «протистояння на рівні Президент – Парламент – Уряд» – 3,83 бали⁸⁹.

Оцінки євроінтеграційних зусиль української влади всередині країни є набагато критичнішими, ніж ті, що даються в Брюсселі в офіційних документах. Так, у Звіті про здійснення Європейської політики сусідства у відношенні України у 2007 р. містяться переважно нейтрально-позитивні констатації: «Україна продовжує здійснювати прогрес у більшості сфер, але швидкість прогресу дещо затримується у порівнянні з попередніми роками. Це зокрема стосується економічних і структурних реформ, де свою роль також відіграла політична нестабільність, що характеризувала більшу частину 2007 р. Позитивна історія України у проведенні демократичних виборів 2006 р. була загалом підтверджена під час позачергових парламентських виборів 2007 року, а також посилилася свобода слова. Інші великі досягнення упродовж звітного періоду включають початок переговорів щодо нової посиленої угоди ЄС – Україна, завершення процесу вступу України до СОТ, початок переговорів щодо глибокої та комплексної зони вільної торгівлі як головного елементу нової посиленої угоди, набуття чинності угодами про спрощення оформлення віз та про реадмісію і позитивний досвід співпраці з Місією ЄС з прикордонної

допомоги Молдові та Україні. Значно збільшилася за масштабом і змістом співпраця з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Україна продовжила працювати над досягненням цілей, встановлених Угодою про оцінку відповідності та прийнятність промислових виборів, а також зробила подальші успішні кроки у таких сферах, як захист прав інтелектуальної власності. Загалом доброго рівня прогресу було досягнуто в таких галузях, як енергетика і транспорт. Конституційна реформа, спрямована на встановлення необхідної системи стримувань і противаг між основними державними органами, залишається основним пріоритетом для України, так само як і подальші кроки, що потрібні для посилення принципу верховенства права за допомогою здійснення судової реформи, активізації боротьби проти корупції, а також значне покращення підприємницького та інвестиційного клімату. У той час як Україна отримала здобутки від стабільного економічного росту протягом звітного періоду, приборкання інфляції та тривалого росту залишаються головними макроекономічними викликами⁹⁰. Документ Європейської Комісії не містить чітких узагальнюючих оцінок і відображає цілком спокійне ставлення Брюсселя до розвитку партнерства з Україною. Очевидно, що стратегічного прориву тут не чекають, а стан справ на дійсно цікавих європейцям напрямках є задовільним. У Спільному звіті щодо стану виконання Плану дій Україна – ЄС так само міститься констатація прогресу в його імплементації⁹¹. Більш системний погляд (табл. 65) на розвиток співпраці України з ЄС є досить критичним.

Таблиця 65

Охарактеризуйте якісний стан нинішніх відносин України з її ключовими зовнішніми партнерами. Європейський Союз⁹²
(% за роками і місяцями)

	X.2004	IV.2005	VIII.2005	I.2006	XII.2006	XII.2007	XII.2008
1	2	3	4	5	6	7	8
Зближення	15	70,9	60,3	47,7	29,4	51,0	44,4
Дистанціювання	47	1,8	8,6	4,5	9,8	3,9	24,1
Збереження статус-кво	12	25,4	25,9	26,9	37,2	33,3	12,9
Інтеграція	14	21,6	35,3	20,9	3,9	23,5	16,7
Стагнація	49	3,6	12,9	20,9	33,3	7,8	25,9
Сателітна залежність	6	1,8	7,7	3,0	0	0	0
Рівноправне партнерство	4	23,6	15,5	6,0	1,9	9,8	3,7
Асиметричне партнерство	16	14,5	34,5	25,4	29,4	39,2	50,0
Конкуренція, суперництво	1	5,4	4,3	1,5	0	1,9	3,7

1	2	3	4	5	6	7	8
Напруга	19	1,8	6,0	3,0	0	0	0
Ворожнеча	0	0	0	0	0	0	0
Взаємозалежність	3	5,4	6,0	4,5	5,9	3,9	5,5
Клієнт-патрональні стосунки	5	9,1	–	1,5	13,7	17,6	20,4

Оцінки експертів свідчать, що незмінними є позитивний фон і конструктивність відносин. Асиметричність партнерства є закономірним наслідком різниці потенціалів і прагнення України підвищити свій статус. При цьому очевидним є брак прогресу у цьому питанні. Очевидна втрата динаміки реального зближення, — це проблема для України. Вона має ґрунтовне пояснення, — гострота внутрішніх проблем не дозволяє вести ефективну євроінтеграційну політику. Зосередженість ЄС на внутрішніх справах на даному етапі є тільки номінальним додатком до українських обставин. Об'єднана Європа шукає шляхи вдосконалення власного інтеграційного проекту, тоді як Україна втрачає дорогоцінний час і не може навіть просто повернутися на шлях реформ. Україна не просуває своїх інтересів щодо ЄС, водночас, Союз, досить успішно реалізує свої цілі щодо України в тому форматі, в якому вони узгоджені на даному етапі. Така змістовна асиметрія і особливості концентрації уваги Брюсселю та Києва зафіксована в результатах громадського моніторингу виконання Плану дій Україна – ЄС: «Переважає спрямованість цілей Плану дій на запобігання проблемам або спільним загрозам, а не на досягнення спільних позитивних цілей і створення якісно нового формату відносин. Тим самим відбувається певна підміна цілей засобами, через що стратегічний, цілісний характер взаємин ставиться під сумнів»⁹³.

Експерти дають таку градацію інтересів ЄС у співпраці з Україною: український ринок для товарів ЄС, — 59,8%; транзит енергоносіїв з Росії — 58,8%; зміцнення безпеки і стабільності на європейському континенті, — 42,2%; спільна боротьба з нелегальною міграцією, міжнародною злочинністю, тероризмом, — 36,3%; розвиток демократії і ринкових реформах в Україні, — 27,5%; використання природних ресурсів України, — 24,5%; використання інтелектуального, наукового потенціалу, робочої сили України, — 21,6%; виведення України з-під впливу Росії, — 13,7%⁹⁴. Громадяни України загалом поділяють думку експертів. Хіба що вони надають більше ваги зацікавленості ЄС у використанні природних ресурсів нашої країни (50,3%) і менше (12,7%), — у розвитку демократії та ринкових реформах⁹⁵. Практичний, прагматичний підхід Брюсселю до розбудови відносин з Україною, його налаштованість на дотримання власних інтересів і надання партнеру досить широкого вікна можливостей, не дає

підстав для критики. Натомість є причини говорити про неповну адекватність стратегії і тактики Києва.

Офіційно результати впровадження Угоди про партнерство і співробітництво та виконання Плану дій Україна — ЄС в Києві вважаються успішними. Насправді, стосовно України, це не відповідає дійсності, адже вона далеко не використала всіх можливостей, які надавала Угода і суттєво недовиконала програму реформування, передбачену Планом дій. Офіційні високі оцінки жодним чином не мають призвести до спрощеного сприйняття завдань на перспективу. Сьогодні обмеженість результатів реформування більш ніж дотепер гальмує поглиблення співпраці. Даються взнаки фінансово-економічні обмежувачі реалізації окремих пунктів Плану дій, у тому числі імплементації міжнародних конвенцій, які потребують значних витрат. На перешкоді реального зближення з Європою стали вже не небажання влади а переважно об'єктивні труднощі реформування та ефективність самої влади, її здатність узгодити не тільки стратегію, а й тактику.

На фоні певних успіхів і проведенні виборів та становленні вільних медіа, стали більш очевидними складніші проблеми: розвиток демократичного урядування, забезпечення верховенства права, утвердження незалежності судової системи, створення ефективної ринкової економіки, ефективність боротьби з корупцією. Серйозність цих проблем неодмінно позначиться на характері взаємин з ЄС, на ставленні до України провідних європейських держав. Тим більше, що за логікою процесу розширення Союзу, слід очікувати підвищеної вимогливості щодо відповідності країни-кандидата критеріям членства. Додатковою перешкодою для швидкого зближення та ефективної співпраці вже стали перманентна політична нестабільність, неконструктивні стосунки між провідними політичними гравцями, у тому числі, між союзниками по урядовій коаліції. На такому фоні успішність переговорів щодо нової угоди може приховувати розуміння партнерами доцільності не форсувати зближення. Слід враховувати, що для України йдеться не тільки про формальне просування до членства, а й про наявність умов, аби ефективно використати можливості співпраці, які існують і мають додатково з'явитися завдяки розширеній угоді, про здатність просувати багатоманітні національні інтереси. Україні буде потрібний значний час для реального наближення до членства в ЄС. На цей період країна не має базуватися виключно на стратегію інтеграції. Так само, європейські стандарти суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку мають розглядатися як орієнтир, але не можуть вичерпувати завдання національного поступу.

На сучасному етапі при збереженні позитивної атмосфери, відмінності підходів партнерів до розвитку співпраці закріплюються. Політика

сусідства за своєю ідеєю не є привабливою формою розвитку співпраці, адже порушує принципи паритетності та індивідуальності. Саме з цих міркувань вона не була в принципі прийнята Росією. Україна не могла відмовитися від взаємодії з ЄС у форматі сусідства, але з самого початку зазначала, що прагне і заслуговує більшого. Брюссель мав би в принциповому плані розрізняти своїх партнерів на Сході Європи, які можуть стати членами ЄС і з позаконтинентальної частини Середземномор'я. Так само, він мав би реагувати на те, що серед країн сусідів Україна є єдиною, що претендує на членство. В Україні ЄПС розглядається не стільки як додатковий механізм розвитку співпраці, а як засіб, що фактично обмежує перспективи зближення⁹⁶. ЄПС сприймається як така, що знижує статус України як партнера ЄС, адже вона опиняється в кампанії країн менш реформованих і менш зацікавлених у поглибленні співпраці. За рівнем забезпечення громадянських прав і політичних свобод Україна знаходиться поряд з Румунією, Болгарією, Хорватією і випереджає Туреччину та країни Західних Балкан, які мають кращі перспективи інтеграції. Це збільшує чисельність євроскептиків серед політиків та експертів, додає аргументів тим, хто готовий звинувачувати ЄС у веденні політики подвійних стандартів, довільному використанні критеріїв членства. Практичні результати ЄПС є суперечливими. Мета політики сусідства — політична та економічна стабілізація, модернізація та демократизація країн сусідів у Східній Європі та Середземноморському регіоні навряд чи може бути забезпечена передбаченими засобами. Безумовно, модернізація і, особливо, демократизація потребують особливого підходу, ініціатива тут має належати конкретній країні партнеру ЄС. З боку ЄС доречно говорити лише про заохочення та сприяння. Не випадково, що Брюссель не має раціонального плану щодо Білорусі. Загалом, ресурси і зусилля, які спрямовуються Союзом й поза ЄПС на досягнення зазначеної мети є недостатніми.

Політика сусідства не становить навіть умовну альтернативу розширенню ЄС. Це питання є особливо чутливим для України. Більше того, ЄПС не є достатньою компенсацією за розширення, яке об'єктивно ускладнює розвиток стосунків з новими членами Союзу, серед яких важливі партнери та союзники України. Якщо можна говорити про прогрес у співробітництві між Україною та ЄС після його розширення, то передовсім це пов'язано з активністю нових членів Союзу, таких як Польща та Литва, тобто не стільки з ЄПС, скільки з наявністю зацікавлених у збереженні та розвитку зв'язків з Україною сусідів з ЄС. Індивідуальний підхід до окремих країн — єдиний шлях покращання результатів. Але це позбавляє політику сусідства цілісності. ЄПС виявилася недостатньо ефективним інструментом зниження бар'єрів між членами і не членами

Союзу. Водночас вона мало сприяє розвитку багатосторонньої співпраці, зокрема між державами-сусідами. На східноєвропейському напрямі ЄПС, внаслідок значної специфіки відносин з окремими країнами-сусідами не діє системно і скоріше слугує набором можливостей, з якого формуються реальні програми співпраці. В цьому сенсі ЄПС є важливішим для Брюсселю, тоді як для його партнерів вона в сучасному вигляді є формальністю. Слід мати на увазі, що пропозиції від України формулюються виходячи з її об'єктивних інтересів, але за умов, коли можливості, надані УПС та Планом дій використовуються далеко не повною мірою. Фактично Україна резервує перспективи, що можуть бути реалізовані шляхом реформ і, водночас, намагається підвищити формальний статус держави та зафіксувати її геополітичні прагнення. Таким чином, європейський вибір цілком підтверджується політико-дипломатичною активністю, але не діями у внутрішніх справах.

Брюсселю доводиться певною мірою пристосовуватися до такого стилю ведення справ з боку Києва і наполегливо повертати його представників у чинний, далеко не вичерпаний формат співпраці, але при цьому шукати оригінальні компромісні формулювання. Характерним є коментар комісару з розширення ЄС Оллі Рена напередодні Паризького самміту Україна — ЄС 2008 р.: «Ми зробимо все можливе, щоб економічним і дипломатичним шляхом підвести Україну ближче до ЄС. Проте зараз з урахуванням Балкан, подальше розширення в планах ЄС не стоїть. Україні пропонується перейменувати вже існуючу угоду з ЄС про партнерство в «угоду про асоціювання». Крок, який зазвичай означає, що тій чи іншій країні надається ясна перспектива для вступу в ЄС. Але не в цьому випадку. Тут, зазначається в проекті заяви самміту, статус угоди про асоціювання не є остаточним рішенням про майбутні відносини ЄС і України»⁹⁷. Французький Президент Ніколя Саркозі, коментуючи результати самміту і нову угоду, що готується, заявив, що «Ця угода не закриває дверей, і можливо відкриває деякі нові двері». Підхід європейців полягає в тому, що Україна повинна оцінити те, що їй запропонували, і головними плюсами стануть тісніші торговельні зв'язки з ЄС і згодом навіть безвізовий режим. І це найбільше, на що наразі може сподіватись Україна»⁹⁸.

Подібні пояснення робилися неодноразово протягом значного часу, але не призводили до зміни риторики ентузіастів євроінтеграції в українській владі. Очевидно це стосується й розуміння ситуації, перспектив та задач, які мають вирішуватися. Реалії полягають у тому, що до 2005 р. Україна в принципі не рухалася шляхом європейської інтеграції, адже влада не мала ані здатності, ані реального наміру до цього і за своєю природою не відповідала цій меті. Починаючи з 2005 р., просування в цьому напрямі було повільним і невпевненим. Крім того, далися ознаки нові

перешкоди на шляху внутрішніх перетворень і наближення до європейських стандартів організації економіки та політичного життя. За період виконання «Плану дій» Україна реально не наблизилася до базових критеріїв членства. Це, зокрема, стосується політико-правової сфери: встановлення верховенства права; завершення політичних, правових та адміністративних реформ; політична стабільність інституцій, що забезпечують демократичний режим; функціонування адміністративно-правової системи на демократичних засадах; економічні: завершення економічних реформ (лібералізація та реструктуризація економіки); існування функціональної ринкової економіки; поліпшення умов підприємництва, інвестицій, з цього випливають проблеми забезпечити дотримання права ЄС і здатність економіки конкурувати з економікою ЄС.

Україна досі не виявила практичного розуміння завдань реформування заради інтеграції. Гальмується вирішення навіть первинних завдань реформування політичної та правової сфери з набору умов членства у Раді Європи, що є передумовою вступу до ЄС99. Президент, який є лідером національно-демократичних сил, маючи після помаранчевої революції широку підтримку в суспільстві та серед еліти, не спромігся наблизити країну до Європи і навіть продемонструвати відповідну якість урядування. Час, відведений на реалізації Плану дій Україна — ЄС, включно з додатковим роком, був втрачений для системних реформ, тобто ключової умови інтеграції, а фактично її змісту. Певний прогрес, який фіксується й незалежними експертами, стосується співпраці, а не інтеграції¹⁰⁰. В 2008 р. почали діяти дві важливі для України Угоди, укладені з ЄС: Угода про спрощення візового режиму і Угода про реадмісію. Вважається, що Україна може отримати ширші можливості в межах майбутньої зони вільної торгівлі з ЄС, ніж свого часу мали країни Вишеградської четвірки. Але чи готова Україна ефективно використати нові можливості і чи вона взагалі орієнтована на це? Перебіг підготовки нової угоди між Україною та ЄС в чергове фіксує брак реалістичності в підходах офіційного Києва. Головна увага приділяється пошуку привабливих формулювань, а головним аргументом залишаються проголошені наміри. Оцінюється як значний успіх те, що у Спільній заяві щодо Угоди про асоціацію сторони «визнали, що Україна як європейська держава поділяє з країнами Європейського Союзу спільну історію та спільні цінності. Вони задоволені тим, що нова угода між Європейським Союзом і Україною буде угодою про асоціацію, яка залишає відкритим шлях для подальшого прогресивного розвитку у відносинах між Україною та ЄС. Європейський Союз визнає європейські устремління України і вітає її європейський вибір. Лідери визнають, що поступове зближення України та ЄС у політичній, економічній та правовій галузях сприятиме подальшому прогресові

у відносинах України та ЄС»¹⁰¹. Влада намагається видати «філологічні» поступки Брюсселю за успішність європейської політики. В той же час, Брюссель послідовно діє щодо України в форматі «політичної асоціації та економічної інтеграції», який може залишитися чинним на довготермінову перспективу. І головною причиною цього може стати не позиція ЄС, а ситуація в Україні.

Європейська практика, вже починаючи з 80-х рр., спростувала суто ліберальні підходи до інтеграції, як лише результату розвитку вільної торгівлі. Близькими до реальності виявились інституціоналісти, які вважають, що інтеграція передбачає погодження економічної політики держав і створення спеціальних міжнародних інституцій з наднаціональними повноваженнями. Економічна складова європейської інтеграції пройшла п'ять рівнів: зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз і власне інтеграція. Вона передбачає уніфікацію фінансової, податкової, інвестиційної і навіть соціальної політики. Закономірно, що такий рівень взаємопроникнення національних економік неможливий без тісної політичної співпраці.

Політична інтеграція є більш складним, суперечливим явищем. Проте саме вона забезпечує перехід міждержавної співпраці на якісно рівень і є ключовою для розуміння європейських процесів. Політичне зближення, відмова від частки суверенітету на користь колективних органів базується на об'єктивному збігу національних інтересів. Принципово важливою передумовою політичної інтеграції є наявність (дія) спільних суспільних цінностей, утвердження правової демократії. Необхідний ступінь взаємної довіри і стабільність курсу на інтеграцію забезпечується спорідненістю і порозумінням на рівні національних еліт, все глибшою взаємодією громадянських суспільств окремих держав. Україні наразі пропонують спробувати власні сили у форматі економічної інтеграції, тобто долучення до початкових процесів. Це безумовно корисно для української економіки, але важко стверджувати, що вона готова для цього і може піти суттєво далі, ніж розвиток торгівлі. Самі умови господарювання в Україні все ще настільки не відповідають європейським стандартам, що вона не є привабливою як об'єкт економічної експансії. Тобто західні партнери найближчим часом не будуть настільки освоювати український економічний простір, щоб цим сприяти його активній інтеграції. З огляду на це, стає зрозумілим, наскільки складним є шлях підйому до європейських стандартів політико-правової сфери.

Києву належить зосередитися на підвищенні ефективності співпраці. Передовсім це потребує посилення прагматизму української політики щодо ЄС у відповідь на прагматизм Брюсселю. Свої варіанти такого підходу пропонують Партія регіонів та Блок Юлії Тимошенко, які реально

претендують на те, щоб надалі визначати державну політику. Зі вступом до СОТ, зниженням можливостей ведення напівпрозорого бізнесу з Росією, більш виразною має стати євроінтеграційна орієнтація впливової української економічної еліти. Так чи інакше, в Києві зростає розуміння того, що за віддаленості перспектив інтеграції, слід чіткіше визначити свої інтереси у співпраці. Ключовим серед чергових завдань для України є забезпечення прискорених результативних переговорів щодо укладення Угоди про створення зони вільної торгівлі з ЄС. Більш конкретним та зацікавленим має стати підхід до секторальної співпраці. Інтереси України, зокрема, полягають в створенні механізму ведення діалогу з питань енергетичної безпеки, полегшенні доступу до ресурсів Європейського інвестиційного банку, продовженні переговорів по комплексу питань: продовження візового діалогу з метою спрощення візового режиму і запровадження безвізового режиму у довгостроковій перспективі; збалансування режиму кордонів; вдосконалення механізму реадмісії. Частина цих питань має обговорюватися з урахуванням позиції Росії чи за її участі.

Очевидно, що новий етап відносин з ЄС, що регулюватиметься «посиленою угодою», буде проміжним. До нового Плану дій доведеться включити завдання, не виконані на попередньому етапі. Питання про членство може стати в практичну площину тільки по його успішному завершенні та за умов консолідації провідних політичних сил навколо нього. Етап, що започатковується сьогодні має бути присвячений радикальному підвищенню якості співпраці. Саме її результати можуть стати дієвим чинником посилення політики інтеграції та підвищення конкурентоспроможності держави. Реальна підготовка до інтеграції має здійснюватися через деталізовану стратегію співпраці. Прагматизм, що його демонструють Брюссель та провідні європейські держави, додатково заохочують Україну до раціоналізації завдань на різних етапах розвитку співпраці. Має бути запроваджений (у тому числі в угодах та планах, що укладаються з Брюсселем), принцип прийняттого балансу між новими можливостями та перевагами і новими зобов'язаннями (навантаженнями), які виникають з поглибленням взаємодії. Для виведення співпраці з ЄС на якісно новий рівень необхідно завершити етап «особливих відносин» з Радою Європи, домогтися припинення моніторингу і, таким чином, її ролі посередника у стосунках України з ЄС. Слід було б проаналізувати перешкоди, з якими зіткнулась Україна при ратифікації договорів Ради Європи, включити зобов'язання перед ПАРЕ програму політичної реформи.

Має бути забезпечене посилення суб'єктності України, інтереси європейських партнерів щодо України, їх реальна підтримка європейського вибору України мають формуватися за активного впливу України. Слід де-факто вийти за межі ЄПС за рахунок повномасштабного використання

власного неформального статусу головного партнера Союзу серед східних держав-сусідів. Тобто на додаток (заміну) до політико-дипломатичних зусиль з метою домогтися визнання інтеграційних перспектив, доцільно ініціювати взаємодію у питаннях, які становлять спільний інтерес. Такий підхід є важливим також для того, аби обійти як ЄПС, так і спільну зовнішню політику ЄС як такі, що об'єктивно ускладнюють розвиток стосунків з новими членами Союзу, серед яких важливі партнери та союзники України. Слід наполегливо ставити питання про компенсацію втрат країн-сусідів внаслідок розширення. Слід погодитися з фахівцями, які радять вже зараз орієнтуватися на можливість отримання Україною статусу учасника внутрішнього ринку ЄС, як Норвегія, Швейцарія і Ісландія. Доцільно формалізували ініціативу Комісара ЄС з питань зовнішніх відносин і європейської політики сусідства Беніто Ферреро-Вальднер щодо збільшення фінансової підтримки України у реформуванні судової системи, боротьби з корупцією, покращання умов ведення бізнесу. Більш конкретним та зацікавленим має стати підхід до секторальної співпраці. Інтереси України, зокрема, полягають в створенні механізму ведення діалогу з питань енергетичної безпеки, полегшенні доступу до ресурсів Європейського інвестиційного банку, продовженні переговорів по комплексу питань: продовження візового діалогу з метою спрощення візового режиму і запровадження безвізового режиму у довгостроковій перспективі; збалансування режиму та облаштування кордонів; вдосконалення механізму реадмісії та створення інфраструктури, необхідної для його ефективного функціонування. Доцільно здійснювати спільний моніторинг міграційних процесів. Частина цих питань має обговорюватися з урахуванням позиції Росії чи за її участі. Це саме стосується питань енергетичної безпеки, реалізації проектів в форматі концепції «Україна — транзитна держава». Україні слід підвищити ініціативність щодо розвитку взаємодії в трикутнику Україна — ЄС — Росія. При цьому Україна має підстави ліквідувати відставання і, за рахунок якісних показників, випередити Росію у співпраці з ЄС. Це має змінити на краще нині не надто сприятливий баланс інтересів і знизити вірогідність домовленостей між Москвою та Брюсселем в обхід України.

Україна могла б запропонувати свої бачення ідеї створення Східно-європейського союзу, зокрема виявити ініціативу у з'ясуванні інтеграційних перспектив Молдови, можливостей поглиблення співпраці з Грузією та Азербайджаном, у виробленні узгодженої позиції щодо Білорусії, запропонувати варіанти багатосторонньої співпраці пострадянських держав з ЄС. Існують реальні можливості продемонструвати лідерську роль України у субрегіоні, сформулювати свою позицію стосовно східної політики ЄС та її перспектив. Перспективним напрямом співпраці є безпека.

Це мало б передбачати більш масштабне долучення України до взаємодії в форматі спільної зовнішньої політики ЄС. Україна має значний потенціал участі у врегулюванні локальних конфліктів та криз, але досі не використовувала це належним чином для посилення своєї ролі у справах континенту.

Євроатлантична інтеграція України загалом повторює логіку європейської, адже її особливості як міжнародного актора і цьому форматі починаються подібним чином. Розвиток стосунків України з НАТО цілком підтверджує наявність набору невизначеностей і мінливості в намірах України. Водночас, уважний дослідник знайде тут чимало показових особливостей. Крім того, євроатлантична інтеграція є набагато більш чутливим інструментом як для виявлення внутрішніх характеристик України, так і для аналізу складних геополітичних трендів. Переважно це пов'язано з меншою вагою формальних критеріїв членства, наявністю можливостей швидкого здійснення процедур, що стало чинником мобілізації внутрішніх та зовнішніх противників. Якщо для відносин України з ЄС характерна висока сумісність з партнерствам з Росією, то будь-яке зближення з НАТО ставало причиною загострення стосунків з нею. Довгий час Київ позначав налаштованість і навіть сподівання на рух до об'єднаної Європи разом з Москвою, не відмовлявся від цієї концепції ще кілька років, коли сама Росія вже чітко позиціонувалася як партнер-конкурент ЄС. Розширення НАТО загострило питання для України і про Україну. Намір України долучитися до цього процесу було неможливо гармонізувати з позицією Росії; він був сприйнятий як виразний антиросійський крок.

Принципові засади розвитку стосунків між НАТО та посткомуністичними країнами були закладені рішеннями Лондонської зустрічі глав держав та урядів країн-членів Північно-Атлантичного Альянсу 6 липня 1990 р., Копенгагенської зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів НАТО 6 червня 1991 р., Римського самміту НАТО 8 листопада 1991 р., зустріччю міністрів закордонних справ країн ЦСЄ і НАТО у Брюсселі 20 грудня 1991 р. щодо створення Ради Північно-Атлантичного співробітництва (РПАС). Вже у лютому 1992 р. Україна була запрошена до участі в РПАС¹⁰². Вже це створювало певну противагу намірам Москви залишити за собою силовий контроль над колишніми радянськими республіками. пострадянському просторі. Не варто забувати, що стаття 6 Угоди про створення СНД передбачала збереження спільного воєнно-стратегічного простору країн-учасниць¹⁰³. В травні 1992 р. Укладення Договору про колективну безпеку (Ташкентського договору) без участі України закріпило її курс на відхід від союзної спадщини у питаннях безпеки. Це було показовим моментом, адже фактично Ташкентська угода є досить м'якою, має переважно політичний характер і не містив регламенту,

який би ізолював країни учасники від участі в формуванні ширших систем безпеки для Європи та Азії, тобто, на тому етапі не виглядала як альтернатива НАТО¹⁰⁴. Водночас, Київ не прагнув до зближення з НАТО. Як слушно зауважив відомий експерт з питань міжнародної безпеки Григорій Перепелиця, «Перші контакти між Україною та НАТО були обумовлені, швидше за все, інтересами Альянсу до України, а не навпаки»¹⁰⁵. І цей інтерес полягав зовсім не в інтеграції нашої країни до Альянсу, а контрольована демілітаризація і, передовсім, — денукліаризація. Ці питання, попри складність, загалом не були конфліктними і стали предметом співпраці, яка, до того ж була залучена й Росія. В 1991 р. на території України перебувало угруповання військ СРСР до 1,2 млн чоловік, озброєних найкращою в СРСР бронетехнікою, авіацією, артилерією, ракетними, в т.ч. ядерними засобами. Це становило проблему як для самої України, так і до міжнародної спільноти.

Щодо Альянсу, на початку 90-х рр. то ситуація навколо нього була достатньо спокійною і конструктивною. Партнерство між Росією та Заходом розвивалося по висхідній. В середині організації багато і серйозно говорили про нову роль, а від неї, зокрема й в Україні, очікували реформування. Малася на увазі трансформація НАТО в систему колективної безпеки; в Києві вважали, що це має передувати його розширенню на схід. Паралельно розвивалася активність НАТО в ЦСЄ та на пострадянському просторі. Реальним механізмом співробітництва між НАТО та ННД стала Програма «Партнерство заради миру». 8 лютого 1994 р. Україна першою з країн СНД підписала Рамковий документ ПЗМ, а 25 травня передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ¹⁰⁶. Наша держава також стала лідером у миротворчій діяльності. Надалі, розвиток співпраці був динамічним і все ще не супроводжувався загостренням стосунків в Росією. Згадаємо, що на початку 1995 р., від Організації Ташкентського договору пролунала така оцінка: «Держави-учасники розглядають висунути НАТО програму «Партнерство заради миру» в якості реальної альтернативи механічному розширенню НАТО. Вони вважають, що її практичне здійснення має бути орієнтовне на формування універсальної загальноєвропейської структури воєнно-політичного співробітництва, що зміцнює фундамент СНД»¹⁰⁷.

Нового наповнення ставлення до НАТО почало набувати з 1997 р. З одного боку, з'явилася нова організаційна основа співпраці, — у травні було укладено Основоположний Акт Росія — НАТО, у липні, — Хартія про Особливе партнерство між Україною та НАТО. Хартія¹⁰⁸ визначила цілі, засади, принципи відносин особливого партнерства, сфери співробітництва та механізм втілення. Виходячи з ролі, яку відіграють Україна і НАТО у створенні системи євроатлантичної безпеки, сторони визнали

необхідність розвивати відносини «особливого і ефективного» партнерства, з метою зміцнення безпеки та співпраці у розбудові стабільної, мирної та неподільної Європи. У Хартії визнається, що незалежна, демократична та стабільна Україна є одним з ключових факторів забезпечення стабільності в Центральній-Східній Європі. Україна бере на себе зобов'язання розширювати своє співробітництво з НАТО, з метою поглиблення процесу інтеграції до всієї низки європейських та євроатлантичних структур та розвитку своїх демократичних інститутів. Відзначено, що країни-члени НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, принцип непорушності кордонів, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без'ядерної держави, як ключові фактори стабільності та безпеки в Центральній-Східній Європі та на континенті в цілому. Новий ширший формат розвитку співпраці з НАТО отримала й Росія. Хартія Україна — НАТО, як і Акт Росія — НАТО претендували на те, щоб стати важливими елементами оновленої системи європейської безпеки. Нарешті, того ж року, після тривалих переговорів, був підписаний Великий договір між Україною та Росією. В комплексі, досягнуті домовленості створювали підстави для Розвитку несуперечливих відносин у трикутнику Україна — Росія — Захід. Однак, внутрішні зміни в Росії і невміння її партнерів зберегти конструктивні стосунки з нею, спричинили появу та розвиток іншої тенденції.

В середині того ж 1997 р. на самміті НАТО в Мадриді було прийняте рішення про вступ до Альянсу Польщі, Угорщини, Чехії, що стало початком протистояння Альянсу з Росією. Процес розширення НАТО на схід поступово став основною темою дискусій. Ключовим моментом стало те, що країни ЦСЄ та Балтії прагнули вступити до НАТО, як до оборонного Союзу, з розповсюдженням на них повних гарантів військової безпеки згідно статті 5 Вашингтонського договору. Повноправне членство в НАТО дає для них не тільки військові гарантії, розглядалась як можливість полегшити економічну та політичну інтеграцію в європейські інститути. Така одностайність щодо вступу в НАТО змусила керівництво Північно-Атлантичного Альянсу прийняти рішення про розширення на схід. Розширення НАТО стало динамічним процесом і кожна його «хвиля» істотно змінювала геополітичне становище України. При цьому розширення не спиралося на реформування Альянсу, проте стало одним з проявів реформування, адже супроводжувалося не просто розповсюдженням зони безпеки та стабільності, а й системним реформуванням країн кандидатів та суттєвим посилення політичної та гуманітарної складової в діяльності Альянсу.

Роль НАТО не слід обмежувати експортом геополітичної стабільності, покращанням умов розвитку міжнародної співпраці. Організація

в процесі розширення перетворилася на наполегливого лобіста демократичних реформ. Зближення з Альянсом за сучасних умов потребує, у тому числі заради традиційної взаємодії в питаннях безпеки, набуття нових суспільно-політичних характеристик. Північно-Атлантичний Альянс — це організація, яка забезпечує не абстрактну безпеку, а таку, що базується на особливому розумінні безпеки. Намір вступити до НАТО має спиратися на демократичні стандарти сприйняття проблем безпеки і реакції на них. Зміна орієнтирів щодо цілей і засобів гарантування безпеки є складовою демократичних трансформацій суспільства. Водночас, демократизація є умовою, а не причиною євроатлантичної інтеграції. Одноставність і активність західних сусідів України певною мірою спровокували вибір Вашингтону і Брюсселю на користь розширення раніше, ніж дії Росії надали для цього додаткові аргументи. Змістовною видається думка про розширення НАТО Білла Бредлі, колишнього сенатора США: «Чи був це «єдиний» спосіб розповсюдження демократії? Чи ми розширювали НАТО внаслідок власної неспроможності відійти від колишнього мислення, що базується на категоріях «холодної війни»? Чи ми просто дослухалися до порад вкрай антиросійські налаштованих експертів, які стверджували, що Росія завжди залишатиметься імперіалістичною державою? Чи нас бентежило, що Німеччина може стати домінуючою силою в новій Центральній Європі? А може, розширення НАТО на схід відбулося через наше небажання переглянути заходи безпеки в Європі в період після «холодної війни» і з більшою довірою поставитись до довгострокового потенціалу співробітництва США і Росії?»¹⁰⁹.

Безпосередньо процес розширення відбувався при ігноруванні позиції Росії. Особливо болючим для Москви був вступ до НАТО держав Балтії, що символізувало перетин Альянсом кордонів колишнього СРСР. Курс України на євроатлантичну інтеграцію сприймається Росією як загроза стратегічним інтересам і викликає особливо серйозний спротив. Характерно, що суттєво відрізняється й набір засобів протидії. В першому випадку Москва зосереджувалася на політико-дипломатичних діях, пропонувала альтернативні варіанти забезпечення довіри та гарантії безпеки¹¹⁰. У випадку України мають місце потужні інформаційні кампанії, економічний тиск, спроби дискредитувати українську владу, заохочення антинатовської активності всередині нашої країни, залякування її розпадом та дестабілізацією ситуації в регіоні. Водночас, сама Україна не може діяти подібно до того, як це робили балтійські держави, які принципово відмовлялися від російських пропозицій і, натомість, цілком поклалися на західних партнерів. Вони власне здійснили геополітичну втечу від Росії, яку Україна не може повторити. Фундаментальні національні інтереси України передбачають перебудову відносин з Росією і гармонізацію

політики на східному та західному напрямках. Цього потребує й внутрішній стан держави, завдання консолідації. Україна внутрішньо не готова до ефективної зовнішньої політики за умов загострення стосунків між її стратегічними партнерами, яке стало реалією на рубежі століть. На цьому етапі стало остаточно зрозуміло, що розрахунки на демократизацію Росії та її зближення з Заходом не виправдовуються, а реформування НАТО не створює реальних можливостей для врахування російських інтересів.

Формальне рішення про вступ до НАТО було ухвалено без урахування об'єктивних труднощів та наслідків його практичної реалізації. Зафіксований у Стратегії України щодо Організації Північноатлантичного договору, схваленій РНБО 23 травня 2002 р. намір у довгостроковій перспективі набути членства в Альянсі створив більше проблем, ніж можливостей. Можна пояснити такий крок Леоніда Кучми тим, що, з одного боку, йшлося про віддалену перспективу та розрахунок на трансформацію Альянсу, тобто на те, ще можна уникнути драматичної реакції Москви, а з іншого, — бажання отримувати більш масштабну та системну допомогу з боку НАТО мало бути підкріплене планами інтеграції. В цьому сенсі, це було рішення, яке не розглядалося в якості принципового і такого, що передбачає реальні невідкладні дії. В такому аспекті це був технологічний проект в дусі колишнього президента, який мав би засмутити Брюссель тою ж мірою, як це мало місце стосовно Москви, якій адресується чимало обіцянок під час українських виборних кампаній. Проте, якщо наївність російських керівників випаровувалася поступово, західні партнери взагалі продемонстрували спокійне ставлення до маневрів офіційного Києва і не поспішали обговорювати перспективи членства.

Надалі паралельно розгортаються два процеси. У форматі співпраці реалізовувався «План дій Україна — НАТО», виконувалися річні цільові плани. Ця діяльність поглиблювала відносини, але лише незначною мірою підвищували готовність держави до членства. Україна справді мала певні результати у співпраці з НАТО. Але вони стосувалися передусім організаційно-технічних аспектів реформування оборонної сфери, військових навчань, підвищення рівня сумісності Збройних Сил із силами НАТО, політико-дипломатичної активності¹¹¹. Незмінною залишається зацікавленість Альянсу у миротворчій активності України. Успішність цього різновиду взаємодії підкреслена, зокрема, в під час засідання Комісії Україна-НАТО на рівні глав держав та урядів у квітні 2008 р.: «Україна є єдиним партнером, який активно підтримує усі операції та місії під проводом НАТО. Ми цінуємо наші спільні зусилля задля розвитку регіонального співробітництва, включаючи продовження внесків України у безпеку в своєму регіоні»¹¹².

Після ухвалення у листопаді 2002 р. Плану дій «Україна-НАТО» і впровадження інструменту щорічних цільових планів¹¹³ суттєво розширилася сфера реформування і співпраці з Альянсом. Вони торкаються окремих аспектів діяльності Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби. Співпраця з НАТО за наповненням на фоні того, що характерно для взаємин з ЄС, виглядає більш змістовною і прагматичною. Чинник НАТО сприяв завершенню договірно-правовому оформленню державного кордону з західними сусідами, були отримані додаткові гарантії безпеки та територіальної цілісності. Шестирічна практика співпраці в такому новому форматі безумовно наблизилася Україну до євроатлантичних стандартів в окремих аспектах функціонування державних органів. Водночас, як і у випадку з ЄС, брак реальних реформ в соціально-економічній та політичній сфері, унеможливили успіхи в інтеграційному форматі. Так, якщо говорити про реформування воєнно-політичної сфери загалом, упровадження обов'язкового для демократичної держави громадянського контролю над армією, тут ми майже не просунулися. Фактично ці питання залишаються в первинному стані, оскільки головною перешкодою є природа чинної влади, яка всіляко уникає встановлення ефективного контролю з боку суспільства, і контролю силових структур також.

Євроатлантична інтеграція у виконанні української влади з самого початку і досі виглядає надзвичайно суперечливим явищем. У внутрішньополітичному вимірі вона є обмежено легітимною. У суто правовому аспекті мета вступу до НАТО сформульована як розрахована на перспективу і така, що пов'язана з певними умовами. Так, у «Стратегії України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)», яка є рішенням РНБО, введеним в дію Указом Президента 8 липня 2002 р. стосунки з НАТО розглядаються в контексті підтримки європейської безпеки і стабільності та розвитку співробітництва держав регіону, взаємопов'язаності процесів розширення НАТО та ЄС і, виходячи із взаємодії цих організацій, у формуванні системи європейської безпеки. Стратегія також фіксує наміри України приєднатися до існуючих в рамках НАТО механізмів підготовки до вступу та членства в Альянсі¹¹⁴. Верховна Рада у Рекомендаціях парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО підкреслює «роль Української держави у створенні нової архітектури загально континентальної безпеки, серцевиною якої покликана стати Організація Північноатлантичного договору». Далі застосоване таке формулювання, як «розвиток і поглиблення співпраці України з НАТО на основі стратегії інтеграції», яке виразно

інтерпретує рекомендацію «Підтримати курс України на євроатлантичну інтеграцію, кінцевою метою якого є набуття повноправного членства в НАТО, та законодавчо закріпити відповідне положення»¹¹⁵. Таке закріплення здійснене у Законі України «Про основи національної безпеки України», ухваленому у червні 2003 р. не додає чіткості та однозначності намірам. В ньому зазначається: «Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки України є ...забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу»¹¹⁶.

У всіх наведених випадках членство в НАТО занурено в абстрактну концепцію загальноєвропейської безпеки. Саме про можливість повномасштабної участі у «загальноєвропейській структурі безпеки» йдеться в «Основних напрямках зовнішньої політики України»¹¹⁷, тобто у тому документі, який вже багато років потребує оновлення, і щодо змісту якого провідні політичні сили не можуть досягти взаєморозуміння. Крім того, існує невідповідна прив'язка до російського чинника, яка потребує оцінки. Якщо розглядати вираз «при збереженні добросусідських відносин...» як ідеологічний амортизатор, то це навряд чи справить враження як на Москву, так і на її українських симпатиків. У тому разі, якщо це є конкретною задачею, то це вона виглядає штучно і безнадійно ускладненою. Найбільш адекватним поясненням такого оформлення мети вступу до НАТО в нормативних документах є її сприйняття як орієнтиру на майбутнє, а не як конкретного завдання, яке має виконуватися вже сьогодні. На завершальному етапі президентства Леоніда Кучми інший підхід був в принципі неможливий і, звичайно, він був підтриманий силами типу Партії регіонів як такий, що реальною зміною геополітичних координат держави не загрожує. Констатуємо, що аргумент прибічників інтеграції до НАТО, що цей курс ґрунтується на міцних правових підставах і має реалізовуватися виконавчою владою, не є достатньо переконливими. Не випадково, він не був додатково закріплений на законодавчому рівні після помаранчевої революції і це не видається можливим за нинішнього співвідношення політичних сил. Тим, хто не задовольняється такою аргументацією раджу порівняти рівень законодавчого забезпечення інтеграції України до НАТО і до ЄС, так само, як і рівень їх суспільно-політичної легітимності. Фактом є те, що рівень суспільної підтримки вступу до НАТО у порівнянні з кучмівським періодом помітно знизився. На початку поточного десятиліття він коливався навколо 30% і був подібний до того,

що спостерігався в окремих державах нових членах Альянсу на початку процесу вступу а потім зростав. В Україні на цьому етапі, особливо починаючи з 2004 р., спостерігається зворотна тенденція, і це незважаючи на спеціальні інформаційно-пропагандистські зусилля влади. Антинатовські настрої є усталеними і це є не тільки результатом більш успішної антинатовської пропаганди, яку ведуть противники євроатлантичної інтеграції. Скоріше, успіхи останніх є слідством відповідних суспільних настроїв. Не випадково, Президент Віктор Ющенко оминув тему НАТО у своїй виборчій програмі 2004 р., а пропрезидентська «Наша Україна» та НСНУ не педальовали цю тему під час останніх парламентських виборчих кампаній.

Актуалізація теми вступу до НАТО відбулась за особистої ініціативи Віктора Ющенка і стала одним з пріоритетних напрямів діяльності його Секретаріату, МЗС та частини фракції НСНУ у Верховній Раді. Ця діяльність переважно зосереджена у політико-дипломатичній сфері і спрямована, як і за часів президентства Леоніда Кучми на зовні. Вона не залишає помітного сліду на ситуації в країні, як щодо реформ, так і з огляду на домовленості на рівні еліт, надання їй ваги повноцінної державної стратегії. Очевидно, що така діяльність не може бути ефективною, не матиме безпосереднього продовження після зміни влади, а її новий формат потребує узгодження. Як на це мають реагувати західні партнери? Можливість вступу України визнана Альянсом у досить умовній формі. Тут, звичайно, проблема виглядає не такою складною, ніж у випадку ЄС, але тим більш реалістично слід оцінювати здобутки та перспективу України, як кандидата. Закономірно, що набуває розповсюдження думка, сформульована британським дипломатом і знавцем пострадянського простору Родериком Лайном: «навіщо взагалі НАТО, об'єднанню демократій, серйозно розглядати перспективу приєднання до альянсу країни, де очевидна більшість виборців виступає проти цього кроку? Президент Ющенко не має повноважень для цього. Продовжувати в тому ж дусі значить внести сильний розбрат в країну, й так далеко від стабільності; а також це означає дати Росії привід влаштувати неприємності — якщо не гірше. Заходу слід заморозити розширення НАТО до тих пір (надовго) коли це можна буде здійснити без подібних наслідків. Він, навпаки, має використати інші, невійськові, засоби, аби підтримати суверенітет нових держав»¹¹⁸. Опосередкована підтримка такого підходу міститься в інтерв'ю голови комітету з питань національної безпеки і оборони Анатолія Гриценка «Дзеркалу тижня»: «Формальне прийняття чи не прийняття рішення про надання Україні ПДЧ в грудні є для нас не принциповим. На місці Ющенка я б відкликав звал заявку України на отримання ПДЧ з штаб-квартири НАТО. Але при цьому забезпечив би його (ПДЧ. — *Ред.*) реальне виконання Україною без будь-яких рішень НАТО»¹¹⁹.

Відверті і інтенсивні обговорення можливостей наближення інтеграції з НАТО можуть виявитися недостатніми, аби в Києві позбулися спрощеного підходу до справи. Приведемо оцінку відомого дипломата і експерта Олега Шампура: «...певний час побутувала досить усталена теза, що варто лише Україні з її унікальним геостратегічним положенням заявити про намір інтегруватися в НАТО, як Альянс одностайно підтримає цей намір і двері до НАТО будуть для нас негайно відчинені»¹²⁰. В дійсності, до з'ясування ставлення членів Альянсу до такого кандидата на вступ як Україна, справа дійшла тільки у 2006 р., причому Київ сам надав достатньо приводів і причин не давати позитивної відповіді.

План дій «Україна-НАТО»¹²¹, схвалений у листопаді 2002 р. є інструментом співпраці, що базується на Хартії про особливе партнерство, яка залишається основою відносин Україна-НАТО. Він, разом з річними цільовими планами, сприяв виконанню Україною завдань, обов'язкових для можливої інтеграції, але не на ключових напрямках. Головним успіхом у наближенні до членства стало приєднання у квітні 2005 р. до так званого Інтенсифікованого діалогу, тобто до того формату співпраці, який безпосередньо передувє набуттю статусу кандидата. Кілька спроб зробити ще один крок, — перейти до Плану дій щодо членства (ПДЧ), закономірно були невдалими. Бачити в цьому тільки результат протидії з боку Росії було б неприпустимим спрощенням, адже існують пояснення, що стосуються власне України. Дедалі більш гучно називають принаймні два такі: брак політичних передумов, — стабільності, консолідованості, ефективного державного менеджменту; стабільно низька суспільна підтримка набуття членства. Перша з цих обставин впливає на прагматичні розрахунки керівників західних держав, друга — дає привід згадати про цінності та принципи. Разом ці міркування лежать в основі ставлення до України: заохочення співпраці; відтермінування питання про інтеграцію. На офіційному рівні застосовуються «полегшені» формулювання. Так, за словами Хав'єра Солани, послання Бухарестського самміту Україні полягає в тому, що її керівники мають діяти «значно конструктивніше всередині самої країни», адже наявний «брак політичної солідарності, політичної згуртованості керівництва України»¹²².

Американські експерти, що аналізували питання відносин між НАТО та пострадянськими претендентами на вступ до Альянсу, вважають, що слід визнати неготовність України та Грузії до членства, але при цьому шукати «варіанти, як без членства в НАТО засвідчити підтримку суверенітету». Фактично, йдеться про «Спеціальні відносини з НАТО, які не передбачали б членства, можуть відіграти таку саму роль, як і членство, і стати добрим способом не розчарувати тих в Україні і Грузії, хто хоче членства в НАТО». Водночас, наголошується, що «такі необхідно чинити

спротив намаганням Росії відновити свою сферу впливу на теренах колишнього СРСР»¹²³. Але не тільки експертам, а й політикам у західних столицях зрозуміло, наскільки об'єктивно складні перешкоди відділяють Україну від членства в НАТО. Фактично, для України винайшли спеціальний формат взаємин. Керівник парламентського Комітету з питань європейської інтеграції, глава Народного Руху України, народний депутат від блоку Наша Україна – Народна самооборона Борис Тарасюк коментує це так: «...попри ненадання ПДЧ на саміті в Бухаресті, лідери країн-членів НАТО прийняли рішення, що Україна буде членом НАТО і цей процес було конкретизовано в грудні рішенням про те, що з 2009 року почне працювати новий механізм взаємодії України з Північноатлантичним альянсом, а саме річні національні програми. Адже річна національна програма, є невід'ємною складовою частиною ПДЧ. А значить Україна далі продовжує розвивати свої взаємини з НАТО де-факто у форматі ПДЧ»¹²⁴. Можна вважати, що Україна дійсно користується серйозною увагою Альянсу, але так само очевидно, що зближуватися з ним вона найближчим часом зможе тільки за рахунок подібної винахідливості. Прямий шлях не буде відкритий внаслідок розбіжностей в позиціях держав-членів НАТО. Водночас, залишається відкритим питання, чи усвідомлюють дійсні прихильники євроатлантичної інтеграції повною мірою, які задачі належить виконати в реформуванні країни і які зовнішні перешкоди доведеться долати, аби зробити вступ реальним? Але, крім того, чи мають вони чітку програму забезпечення суспільного консенсусу в цьому питанні?

Наприкінці другого десятиліття незалежного існування Україна ще не ліквідувала успадковану ізолюваність від найпотужнішої світової спільноти. На перешкоді стали як партнерські якості України, так і складна організація співтовариства розвинених демократій. У стосунках з ЄС та НАТО Україна опинилася в схожій ситуації, — на фоні значних і реально привабливих перспектив співробітництва, відкритих шляхів до інтеграції не видно. При цьому в обох випадках Україна демонструвала зайву зосередженість саме на недосяжній інтеграції і не використовувала всіх наявних можливостей співпраці і навіть отримання допомоги. В обох випадках слабким місцем інтеграційної політики було гальмування реформ і загалом суспільних перетворень. Сьогодні, попри досить жвавий діалог, фактично складається ситуація паралельного зосередження ЄС та НАТО на своїх проблемах, а України на своїх. Вона має бути використана для того, щоб краще зрозуміти один одного і спокійно визначити оптимальні форми співпраці та її стратегічні перспективи. На доінтеграційний період країна має мати окремі пріоритети та конкретні цілі у стосунках з західними партнерами.

Гальмування інтеграції має своєю причиною й слабкі двосторонні зв'язки. Воно ж має стати імпульсом до їх розвитку. Уточнення, артикуляція інтересів України у відносинах з європейськими країнами є як ніколи актуальною. В усякому разі, розраховувати на те, що їх можуть повноцінно замінити співпрацею з ЄС, не варто. Такі відносини можуть бути особливо важливими ще й для того, щоб бути готовими використати нерівномірність інтеграційних процесів, яка вірогідно зростатиме. Україні час ревізувати суперечливі досягнення останнього періоду і знайти кращий шлях підвищення свого конкурентного потенціалу і здатності бути повноцінним суб'єктом міжнародних відносин. Країна повинна пройти через період внутрішньої зосередженості і консолідації, що дозволили б їй поставити свою європейську та євроатлантичну політику на основу фундаментальних національних інтересів. Основою успішності інтеграційних зусиль може стати не квапливість, а виваженість, не прагнення до формального результату, а врахування усієї сукупності реальних обставин і тенденцій. Зрештою, саме така політика відповідає справжнім європейським традиціям.

5.3. Висновки. Проблеми конструктивності та паритетності партнерства

Вище вже зазначалося, що Україна має значні проблеми у германізації своїх стосунків з основними стратегічними партнерами. Це виявляється в двох аспектах: вкрай низькій спроможності впливати на них внаслідок різниці потенціалів і в суперечливості стосунків між цими партнерами. Ситуація є близькою до того, що для України і щодо неї діють правила гри з нульовою сумою. Україна створює для своїх стратегічних партнерів значні незручності і є, можливо, найбільшим «невідомим» у їх довготермінових розрахунках. Закономірно, що увага до України визначається не тільки її партнерським потенціалом (який є вельми обмеженим) а й тим, що вона є одним з об'єктів і певною мірою інструментом суперництва між Росією та Заходом. Саме у цьому аспекті роль України є достатньо помітною. Така двовекторність ставить Україну у геополітичний шпигат і не стільки гарантує від небажаних зв'язків, скільки позбавляє можливості розвитку співпраці з бажаними партнерами у бажаних сферах і формах. Питання про засоби і тактику досягнення бажаного, пропорції толерантності та конфронтаційності, критерії визначення союзників, конкурентів та ворогів залишаються водночас предметом політичної боротьби і пошуків владного істеблішменту. Складається ситуація

постійного пристосування, яка загрожує втратою стратегічної перспективи. Так, відносини з Росією для України безумовно мають стратегічний потенціал, але вони де-факто не мають ознак дійсного партнерства. Це є наслідком політики обох сторін. З боку Росії головний стратегічний інтерес, після того як варіант возз'єднання втратив практичне значення, полягає у недопущенні перетворення України на союзника її геополітичних опонентів. Реалізації цього інтересу слугують збереження Москвою успадкованих і нарощування додаткових важелів впливу і можливостей контролю. Закономірно, що за таких умов «партнерство» з Росією потребує противаги, що зводить саме явище стратегічного партнерства до не надто досконалого варіанту двовекторності.

Досвід останніх майже повних двох десятиліть змушує констатувати наступне. Україні не гарантована постійна належна увага з боку партнерів. Вона отримала визнання як важлива регіональна держава, але на практиці склалося так, що досі вона розглядається переважно як об'єкт політики, а не самостійний актор, що здійснює власну стратегію і з яким доводиться узгоджувати позиції. Ще важче говорити про те, що інтереси України враховуються у питаннях, які зачіпають її опосередковано (наприклад визнання незалежності Косово, розміщення протиракетних комплексів в Польщі та Чехії). У багатьох випадках очевидною є підпорядкованість уваги до України з боку західних партнерів від їх стратегії (чи її пошукам) відносно Росії.

На початку поточного десятиліття, коли були узгоджені принципові питання і масштаби розширення ЄС та НАТО на Схід, увага до регіону, до якого належить Україна почала знижуватися. Кольорові революції певною мірою запізнилися і не змогли суттєво вплинути на місце пострадянського простору у геополітичних конструкціях Заходу. Приблизно в той же час стає очевидним, що Росія надалі не прагнути зближення з Заходом і готова протидіяти такому зближенню своїх пострадянських сусідів. Гіпотетична модель спільного поступового поглиблення співпраці поступилася місцем драматичному, подекуди конфліктному, процесу індивідуального геополітичного самовизначення. Відносини між Росією та Заходом стали менш визначеними і, разом з тим, набагато більш напруженими. Найбільше серед пострадянських держав це зачіпає Україну, адже ставить перед нею проблему відповіді на нову «сильну» політику Росії і на непевні (не результативні) спроби Заходу знайти новий алгоритм відносин з нею. Зовнішня політика України та Росії, їх взаємини мають переважний вплив на розвиток ситуації на сході Європи і можливості розвивати співпрацю в масштабах всього континенту. Водночас, кризовий розвиток українсько-російських відносин певною мірою стає проблемою для європейської спільноти і загалом Заходу.

Передовсім слід зважено оцінити прагнення і тактику Москви. У виступі на Світовому економічному форумі в Давосі у січні 2009 р. Володимир Путін зауважив, — єдине, що треба зараз Росії від партнерів в Європі та США, — «рівноцінне і рівноправне партнерство»¹²⁵. Такий підхід в принципі не викликає заперечень. Особливо, якщо згадати, що саме цього потребує і прагне Україна у стосунках з Росією. Водночас, рівноправність стосовно найпотужніших глобальних гравців передбачає наявність і визнання з їх боку атрибутів лідерства, окремого центру тяжіння, власної периферії, особливих прав. Тож боротьба за рівноправність у «вищій лізі» міжнародних відносин може передбачати обмеження прав тих, хто підпадає під вплив «великої держави». Колись це було незаперечною нормою і виникає питання, що змінилося на сучасному етапі і чи торкається це всіх регіонів. Україну такий формат досягнення Росією рівноправності не може влаштувати.

Росія активно бореться проти проявів однополюсного світоустрою, домінування США і просуває ідею багатополосності. Вона прагне змінити конфігурацію верхівки глобальних акторів, але не пропонує нових ідей щодо принципів їх дій і, скажімо, самообмежень. Москва реалізує план повернення неформального міжнародного статусу, який би частково відповідав колишньому статусу СРСР. Захід для неї опонент, а пострадянські країни, — переважно матеріал і сцена. З ними такий курс не узгоджується, хоча очевидно, що він обмежує їх геополітичну свободу. З урахуванням процесів, які почалися з розпадом СРСР, стосовно більшості пострадянських країн новий курс Росії передбачає відновлення, посилення контролю над ними. Природність тісних стосунків між ННД на пострадянському просторі не можна визнати у тому вигляді, в якому вони були успадковані. Вона може підтримуватися тільки в трансформованому, оновленому вигляді і з урахуванням подолання ізольованості регіону. Сутність проблеми полягає в тому, що значна частина пострадянських держав визначила свої зовнішньополітичні пріоритети в спосіб, що не передбачає підпорядкування російській стратегії. Вони орієнтуються на економічне, а також політичне зближення з Заходом і суттєво просунулись в цьому напрямі. Такі геополітичні зміни стали можливими завдяки зацікавленості Заходу. Ці обставини формують для Заходу ситуацію прагматичного вибору, а певною мірою і відповідальності. У першому випадку йдеться про те, що Захід має вирішувати, чи поступитися своїми інтересами на пострадянському просторі, або докласти більше зусиль аби їх обстоювати. В другому випадку (виведемо за дужки моральну відповідальність) доводиться прораховувати довгострокові наслідки сьогоденного реагування на нову російську політику, що передбачає ґрунтовну оцінку тенденцій посткомуністичного розвитку

країн великого регіону змін їх місця і розвитку в системі міжнародних відносин. Загалом йдеться про те, чи буде максимально використаний той імпульс модернізації і гуманізації, який був отриманий у 1991 р.

Однак, реально проблема є дуже складною і її оптимальне вирішення не є очевидним. Існує чимало обставин, що посилюють позицію Росії. Найбільш вагомими з них є такі дві. Внутрішня ситуація в ННД, що претендують на зближення з Заходом, є непевною і нестабільною; реформи, які б засвідчили утвердження демократичних цінностей, не мають переконливих результатів. Їх конкурентоспроможність не є достатньою, аби ефективно обстоювати національні інтереси, тож вони потребують захисту та підтримки, чим обтяжують своїх західних партнерів. Водночас, пострадянський простір є лише одним з кількох пунктів, де Заходу (передовсім США) доводиться узгоджувати позиції і взаємодіяти з Росією: роззброєння, контроль розповсюдження ядерних технологій, боротьба з міжнародним тероризмом, Іран, Афганістан, Північна Корея і деякі інші. При цьому очевидно, що у випадку, коли Москва запропонує свої підтримку в перелічених гострих питаннях в обмін на врахування її інтересів в «близькому зарубіжжі», спокуса такого розміру буде значною. Тим більше, що тут постійно присутні міркування збереження політичної стабільності, уникнення протистояння з великою країною, яка відмовилась втягуватися до матриці відносин, створеної Заходом.

В Європі та Америці дуже повільно, навіть неохоче реагують на зміни, що відбуваються в Росії. Так у 1999 р., коли авторитарні тенденції в цій країні набирали сили, ЄС сформулював у Колективній стратегії стосовно Росії мету «зміцнення демократії, принципу правової держави і державних установ в Росії»¹²⁶. В цей же час в симетричному документі, — Стратегії розвитку відносин Російської Федерації з Європейським Союзом, зазначалося: «Як світова держава, розташована на двох континентах, Росія має зберігати свободу визначення і проведення своєї внутрішньої і зовнішньої політики, свій статус і переваги євразійської держави і найбільшої країни СНД, незалежність позицій і діяльності в міжнародних організаціях»¹²⁷. Надії на «стратегічне партнерство, базоване на спільних інтересах і цінностях»¹²⁸ не виправдалися. Лідери провідних західних держав фактично запізнилися запросити Росію приєднатися до «великої сімки» і явно зволікали з визнанням неможливості узгодити з нею свої плани забезпечення безпеки. Вірогідно, має місце не тільки об'єктивна складність пошуку такої парадигми відносин, яка б дозволяла зберегти максимум конструктивну і не передбачала необачних і необґрунтованих поступок.

На Заході поширені настрої самозаспокоєння, постконфронтаційна розслабленість, схильність уникати зайвих проблем, однією з яких

є узгодження позицій, вироблення спільного курсу за неповного збігу інтересів. Відомий французький філософ Андре Глюксман зауважує: «У Франції працює ідеологія, що більше не існує комуністичної небезпеки, великі конфлікти вичерпані, а масштабна боротьба на континенті канула в Лету. ...Те, що ми сьогодні недооцінюємо, — то це феномен небезпеки сучасної Росії. На сьогодні ця країна не контролюється власним населенням і не має важелів впливу на своїх керівників. Відповідно, вони вважають, що можуть дозволити собі абсолютно все. І якщо стосовно Росії ще й зовні не буде ніякої протидії — то це все може закінчитись дуже плачевно»¹²⁹. Дебати і пошуки підходів до Росії фактично тривають вже багато років і мають такий проміжний результат: єдине бачення є недосяжним, розбіжності не мають принципового характеру. Альтернатива між прагматичною стриманістю і оптимістичною оцінкою перспектив та прагматичної пильністю, не містить антагонізму і загалом вкладається в амплітуду вже традиційних розходжень між Європою та США, між окремими європейськими державами і між курсами різних адміністрацій в Вашингтоні. Події на кшталт російсько-грузинського конфлікту, припинення постачання газу до країн ЄС, світова економічна криза заохочують досягнення більшої визначеності, але навряд чи розширюють вибір. У будь-якому випадку, принципи тут згадуються скоріше ритуально і на передній план виходять інтереси.

Спільні інтереси європейців щодо Росії наразі виглядають так: — «сприяння політичній і економічній стабільності Федерації, підтримка сталого постачання енергії, подальша кооперація в сфері юстиції та внутрішніх справ, екологічної та ядерної безпеки, протидія загрозам в царині «м'якої» безпеки, співпраця з Росією на Північному Кавказі і щодо західних ННД заради геополітичної стабільності в регіоні СНД»¹³⁰. В цих формулюваннях присутня така сама практичність і відвертість, як і у співпраці ЄС з Україною, але крім того, й сама вона стає об'єктом. В середині країни і у близькому зарубіжжі Росія веде інформаційно-пропагандистську кампанію, що презентує ЄС як проект, що перебуває у системній кризі і не має перспективи. Як зауважує Тома Гомар, — директор Центру стратегічних досліджень Росії у Французькому інституті міжнародних відносин, «Обговорюючи міжнародну політику, Росія і Євросоюз говорять різними мовами. Брюсселю дуже важко мати справу з країною, яка відкрито кидає виклик його цінностям і прагне самоутвердження у світовій політиці. Москва, внаслідок вражаючого економічного відродження, просто одержима власним престижем. Росія поводить себе дедалі більш зверхньо стосовно Європейського Союзу з його культурою політичного компромісу»¹³¹. Україна, однак, досі не має з цього дивідендів. Для більшості європейських країн характерне таке ставлення до України: байдужість,

або прагматичне прагнення уникнути зайвого клопоту. При цьому Росія цілеспрямовано використовує можливості збільшувати випадки та масштаби такого клопоту. Симптоматично, що в аналітичній розвідці «Світ навколо Росії: 2017. Контури недалекого майбутнього» дається такий прогноз: «Україна збережеться в нинішніх кордонах, залишаючись політично рихлою державою з нестійким конституційним ладом. Країна буде занурена у внутрішні проблеми, інтерес до неї з боку Євросоюзу знизиться. Аби підтримувати інтерес західних держав і організацій, політичні кола України періодично будуть вдаватися до загострення відносин з Москвою. Не виключено, що результатом жорсткої політичної боротьби за участі зовнішніх сил буде вступ України до НАТО, що не позбавить країну від загрози в'яло текучих конфліктів на її території, але створять дугу нестабільності і конфліктів вздовж кордонів з Росією»¹³².

Питання економічної інтеграції не виглядають конфліктно, але не виключено, що це пов'язано переважно з віддаленістю і неясністю відповідних перспектив. Формально Росія не виявляє невдоволення наміром України вступити до ЄС (на відміну від аналогічного прагнення стати членом НАТО). Проте російська політика щодо України має своєю складовою перешкоджання реалізації нею європейського вибору. У свою чергу в Києві європейська та євроатлантична інтеграція розглядається значною мірою у звуженому геополітичному ключі, — як засіб виходу з-під надмірного впливу Росії. Саме в цьому аспекті велике значення мала б формалізація перспектив членства, тоді як відмова Брюсселю від визнання таких перспектив слугує відправним пунктом у просуванні Москвою власних проектів реінтеграції України. Насправді, гіпотетичний вступ України до ЄС матиме набагато ґрунтовніший вплив на зміну її геополітичних координат, ніж набуття членства в НАТО. Проте, на цьому етапі Союз не дає Росії приводу для занепокоєння, натомість, готовий сприйняти ставлення до України як до об'єкту піклування і ділити з Москвою відповідальність в цьому питанні. Україна не розглядається ЄС як союзник чи впливовий гравець, якого слід взяти в розрахунок у проведенні певної політики щодо Росії, а якщо періодично стає на її бік у суперечках з Москвою, то варто окремо визначатися, — йдеться про підтримку «свого», правого чи просто слабкого. Україна зацікавлена в європеїзації відносин з усіма своїми сусідами, передовсім, — з Росією. Вона не розраховує на безпосередню підтримку з боку ЄС у напружених моментах своїх стосунків з Росією, але гостро зацікавлена, щоб її інтереси не ігнорувалися при домовленостях між Брюсселем і Москвою.

Фактично, ситуація з постійною відмовою визнати інтеграційні перспективи України є свідченням того, що об'єднана Європа не визначилася в українському питанні, але не хоче втрачати можливість вирішити його

пізніше. Певною мірою невизначеність щодо України є наслідком невизначеності стосовно Росії. Нова ініціатива «Східне партнерство» виглядає слабкою, аби змінити таку ситуацію, хоча здатна структурувати політику ЄС стосовно пострадянського простору. Проект передбачає виділити згадані у Стратегічному документі щодо Російської Федерації на 2007–2013 рр. Азербайджан, Вірменію, Грузію, Молдову, Україну і з застереженнями, Білорусь і поглиблювати співпрацю з ними без будь-якого залучення Росії¹³³. Не надто амбіційним і перспективним для України проектом виглядає й нова ініціатива регіональної співпраці «Синергія Чорного моря»¹³⁴. Нестабільність на Кавказі і загострення питань енергетичної безпеки Європи скоріше підвищать шанси на інтеграцію Туреччини, яка в цьому вимірі є безпосереднім і сильним гео економічним конкурентом України, на відміну від того, як це виглядає з огляду на більш абстрактне питання про європейську ідентичність.

Досить очевидний варіант збалансованого підходу до Росії пропонує відомий британський дипломат Родерік Лайн: «Євросоюз повинен дати зрозуміти, що він: категорично проти нового розділу Європи і має намір послідовно працювати над усуненням бар'єрів; визнає, що сильна, стабільна, процвітаюча і сучасна Росія внесе вагомий внесок в добробут європейського континенту, і прагне до найтіснішого співробітництва з нею; повністю визнає право Росії захищати свої інтереси і проводити незалежну політику в рамках міжнародного законодавства і суверенного права інших держав; однаково зацікавлений в суверенитеті, стабільності і розвитку Російської Федерації і всіх інших республік колишнього Радянського Союзу і в гармонічних стосунках між ними; не прагне розширювати свій вплив на шкоду Росії, але буде протидіяти зазіханням на суверенні права будь-якої європейської держави; буде енергійно обстоювати свої інтереси та цінності, якщо їм буде кинуто виклик»¹³⁵. Прагматична стратегія відносно Росії полягає у тому, щоб відкинути розрахунки на її демократизацію, але не ставити під сумнів легітимність політичного режиму і взаємодіяти з ним заради стабільності і передбачуваності, комбінувати елементи політики залучення та мирного співіснування. Проте, Росія сама наполегливо шукає шляхів збільшення впливу в міжнародних справах і утвердження свого регіонального лідерства. Проблема України полягає саме в тому, що активність Росії не компенсується послідовністю позиції Заходу. Найбільше це виявляється в питанні розширення НАТО, тим більше, що саме в цьому питанні, як в Вашингтоні, так і в провідних західноєвропейських столицях найактивніше ведеться пошук компромісу з Росією.

Позицію Росії стосовно НАТО слід визнати незмінною ще з завершального етапу президентства Бориса Єльцина. Ще в Концепції національної

безпеки Російської Федерації, затвердженій у грудні 1997 р., зазначалася загроза «ослаблення політичного, економічного і воєнного впливу Росії в світі; зміцнення військово-політичних блоків і союзів, передовсім розширення НАТО на схід; можливість появи в безпосередній близькості від російських кордонів іноземних військових баз і крупних воїнських контингентів; ...загрози національній безпеці Російської Федерації в міжнародній сфері проявляються в спробах інших держав протидіяти зміцненню Росії як одного з центрів впливу в багатополлярному світі...»¹³⁶. В останній період накопичилося достатньо доказів, що Росія власне повернулася до своєї традиційної геополітики, а щодо пострадянського регіону, то тут вона прагне встановити однополюсний лад, який вона категорично засуджує у глобальному форматі. Протягом більш ніж десяти років Росія прямує обраним курсом. У Посланні Федеральним Зборам у листопаді 2008 р. Президент Медведев підкреслив: «Фактично зафіксовано формування якісно нової геополітичної ситуації. Серпнева криза лише форсувала настання «моменту істини». Ми дійсно довели — у тому числі і тим, хто спонсорував нинішній правлячий режим в Грузії, що в змозі захистити своїх громадян. Що ми в змозі на ділі обстоювати і наші національні інтереси, і ефективно виконувати миротворчі зобов'язання ...Додам: від того, з чим нам доводиться стикатися в останні роки (А що це? Це — конструювання глобальної системи ПРО, оточення Росії військовими базами, безупинне розширення НАТО і інші «подарунки» Росії) — складається стійке враження, що нас просто випробовують на міцність»¹³⁷.

Вже згадуваний Родерік Лайн констатує, що «Тут мета Росії полягає в утриманні *droit de regard* (прав контролю) і в запобіганні подальшого послаблення свого впливу шляхом активного, а якщо потрібно, то й агресивного втручання. Заради досягнення цієї мети Росія була готова порушити міжнародне право, завдати шкоди своєму міжнародному положенню, здобутому нею з такими складнощами, і ризикнути посваритися з Заходом. В рамках цього простору кардинальне значення має Україна (набагато більше, ніж Грузія), завдяки більшій чисельності її — частково російського — населення; сильним особистим, економічним і культурним зв'язкам з Росією; і її історії (виключаючи Західну Україну) як невід'ємної частини історичної російської батьківщини. Ми повинні виходити з того, що Росія готова напружити всі сили, піти на великий ризик і заплатити високу ціну, щоб завадити Україні стати — як це було сприйнято Росією — платформою для американського впливу»¹³⁸.

В Москві передбачають загострення суперництва на пострадянському просторі у зв'язку з «американською політикою втягування України в НАТО» і стверджують, що «вступ України в НАТО ризикує й зовсім

змінити загальний партнерський характер російсько-американських відносин»¹³⁹. Один з провідних російських експертів Вячеслав Ніконов наголошує, — «Так, Україна для нас — питання екзистенціальне. Наші військові аналітики кажуть, що у разі вступу України до НАТО з військової точки зору Росія стає беззахисною. ...Ми би хотіли бачити Україну позаблоковою державою. Росія зробить усе, аби Україна не увійшла до НАТО»¹⁴⁰. Дипломатична активність Росії навколо Бухарестського самміту НАТО і в подальшому свідчить про її жорстку налаштованість запобігти євроатлантичній інтеграції України. Президент Медведев, виступаючи в Берліні у червні 2008 р. перед політиками і бізнесменами, запропонував не форсувати розширення НАТО і розміщення елементів американської системи ПРО в Європі. Він наголосив, що Росія хоче від НАТО паузу і завив, що Європі буде важко вижити без Росії¹⁴¹. При цьому цілком очевидно, що Москва розраховує вплинути на позиції західних держав в потрібному їй напрямку, більше того, вона оцінює такі дії об'єктивно обумовлені чи як відновлення статус-кво. Широко відомий фахівець з міжнародних відносин Сергій Караганов пише: «Москва відкрито і без приємної дипломатичної посмішки заходила переглядати правила гри, що склалися у стосунках з Заходом в роки нашого хаосу і напіврозпаду. Росія не могла приховати свою зверхність стосовно колишніх переможців що почали відставати а також не приязнь та зневагу до слабких та малих». Він впевнений, що «старі європейці» не бажають і не можуть дозволити собі конфронтацію, оскільки не в їх інтересах потрапити в нову залежність від США, а вона стане неодмінним наслідком протистояння»¹⁴².

З дещо інших позицій, але близьке бачення ситуації, демонструє інший авторитетний фахівець Дмитро Тренін: «Жорсткого ідеологічного протистояння, яке було стрижнем холодної війни, нема і не буде. Відсутня воєнно-політична конфронтація. ...Проблеми, що існують зараз між Росією і США, мають політичний і геополітичний характер. Американська світова гегемонія зіткнулася з с російською регіональною великодержавністю»¹⁴³. Розповсюдженою є думка, що США, не маючи вагомих стимулів для значної активності, прагнутиме у найближчий період законсервувати ситуацію, що склалася на пострадянському просторі, — політична та інша підтримка України та Грузії і фактичне визнання особливих стосунків Росії з рештою ННД регіону. Більше уваги Вашингтон приділятиме налагодженню співпраці з Росією в інших регіонах та з інших питань. Свої пріоритетні сюжети у стосунках з Москвою мають більшість західних держав. Також слід взяти до уваги, що подальше розширення Альянсу сприймається багатьма європейськими державами в якості потенційної загрози подальшого зниження їх політичного впливу. За таких обставин, консенсус стосовно євроатлантичної інтеграції

України видається недосяжним. Домінуючим є настрій взяти паузу і шукати компроміси та паліативи.

Генрі Кіссінджер вказує на російсько-українські суперечності як на одну з перешкод у налагодженні тіснішої стратегічної співпраці між Вашингтоном та Москвою. Американський політик вважає, що в порядку денному між США та Росією «стоять три головні питання — безпека, Іран та стосунки Росії з державами, які раніше були на її орбіті, особливо — з Україною». Кіссінджер закликає США припинити розширення НАТО на Схід за умови «справжньої незалежності України»¹⁴⁴. Відомий експерт, професор із Університету Нью-Йорка Стівен Коен заявляє, що «необхідно припинити розширення НАТО, поки альянс не дійшов до України», бо «в цьому разі може виникнути щось ще гірше за холодну війну»¹⁴⁵. Навіть Збігнев Бжезінський, відомий своєю твердою позицією у російському питанні визнає, що несприйняття Москвою нормальної еволюції «великого Євроатлантичного співтовариства» утруднює створення у майбутньому такої структури, яка була б «взаємовигідною як для ЄС і Росії, так і НАТО і Росії»¹⁴⁶. Москва також пропонує своє бачення принципів розбудови нової системи безпеки для Європи. Володимир Путін сформулював три принципи договору про європейську безпеку, які мають оновити сучасну систему: не забезпечувати свою безпеку за рахунок безпеки інших; не припускати дій, що послаблюють єдність спільного простору безпеки; не дозволяти, щоб розвиток і розширення військових союзів йшло на шкоду іншим учасникам договору»¹⁴⁷. Ще зарано говорити про реалістичність проекту системи безпеки, яка б була універсальнішою за НАТО і сучаснішою та ефективнішою за ОБСЄ, але можливо з нею, як доповненням до економічної інтеграції, можна пов'язувати забезпечення українських національних інтересів щодо зміцнення міжнародного становища. Його реалізація потребуватиме відновлення довіри між партнерами і, що сьогодні видається найскладнішим, утвердження більшої прогнозованості і толерантності в зовнішньополітичному курсі Росії.

Для України та для Заходу є суттєвим ще й те, що у Росії не складаються конструктивні стабільні відносини з сусідами, наприклад, з країнами ЦСЄ¹⁴⁸. Врешті тут усе закономірно, адже Москва не має в своєму арсеналі моделі рівноправного партнерства із «звичайними» державами. Як наслідок, конструктивне взаємовигідне співробітництво виявляється недосяжним і відбувається відгородження від Росії, особливо в політичній і безпековій сфері. Серед чинників, що визначали прагнення постсоціалістичних країн до європейської і особливо до євроатлантичної інтеграції, російський чинник відіграв і відіграє значну роль, причому для деяких країн, таких як країни Балтії, — надзвичайно важливу. За цих обставин,

країни, які залишаються поза інтеграційними процесами, але прагнуть геополітичної свободи, потребують цілеспрямованої підтримки.

Справді, дії Росії допоки не створюють для Заходу такої загрози, яка б змушувала до мобілізації у відповідь, до перерозподілу пріоритетів. І тут ніщо не дає Україні підстав розраховувати на особливу увагу до себе. Адекватну оцінку ситуації дає Джульєтто К'єза, депутат Європарламенту, італійський історик і політолог: «...якщо ЄС реально дивиться на речі, то він повинен допомагати Україні повільно і спокійно включитися в інтеграційні процеси в Європі. Цим водночас можна сприяти інтеграційним процесам всередині України. ...Проблема НАТО нікому не потрібна, її слід зняти з порядку денного, вона тільки шкодить всім іншим важливим напрямом. Україні треба використовувати всі можливості для співпраці з Європою, з одного боку, а з другого боку, з Росією. Ось і все. Україна — велика країна, ніхто не зазіхає на її суверенітет, ніхто цього не може зробити. Країна має величезний потенціал, у тому числі інтелектуальний. Хто заважає Україні думати про себе, втілювати власну стратегію майбутнього, використовувати для цього всіх сусідів? Цю дилему мають вирішувати ваші керівні еліти»¹⁴⁹. Натомість, Україна ще недостатньо готова до самодостатньої стратегії. Відомий політик і дипломат Борис Тарасюк має таке бачення ситуації: «...нині Україна де-факто перебуває у статусі нейтральної держави, більш того, має, здавалось би, міжнародні гарантії свого суверенітету. Однак, вже протягом декількох років, відколи один з цих гарантів почав «вставати з колін», він вжив проти нас весь набір дій, незастосування яких брався гарантувати, підписавши Будапештський Меморандум. Серед них і погрози ядерними ракетами (котрі, до речі, виробляв і донині обслуговує «Південмаш»), майже офіційні територіальні претензії, політичний й економічний тиск, і, навіть, реальна спроба зазіхання на частку нашої землі. При цьому інші наші гаранти — ядерні держави світу — чогось не поспішають вжити хоча б ті незначні механізми впливу на порушника, котрі нам вдалось отримати тоді, коли у нас видурювали ядерну зброю. То що може змусити міжнародну спільноту гарантувати наш нейтралітет, витратити матеріальні, а то й людські ресурси, задля нашого захисту?»¹⁵⁰. На яку підтримку від західних партнерів реально може розраховувати Україна і чи можливо знайти альтернативу суперечкам навколо геополітичного майбутнього України?

Російсько-американські відносини є виразно асиметричними, внаслідок різниці потенціалів, але щодо України та регіону до якого вона належить, вага російських інтересів і засобів їх захисту переважає. При цьому для Росії йдеться про постійні, традиційні інтереси і історично вкорінені важелі впливу, а для США, — про один з другорядних пріоритетів і про спеціальні зусилля для його забезпечення. Автори дослідження

«Російсько-американські відносини: як домогтися більшого» вважають, що «США не мають наміру відступати від своєї прихильності концепції незалежності сусідніх з Росією держав. Співпраця тут має переваги, оскільки повномасштабне суперництво за вплив на пострадянському просторі між Росією і США за участі третіх сторін нанесло б збитків інтересам і Росії, і Сполучених Штатів. Більше того, воно поставило б під загрозу ті крихітні досягнення, яких домоглися пострадянські держави з часів набуття незалежності, і могло б мати слідством деградацію деяких з них»¹⁵¹. Коли йдеться про Україну, справа не обмежується тим, що втягування у суперництво на будь-якому боці, підігрівання у використанні суперечок між країнами Європи для неї не є прийнятним. Ця обставина містить чимало неприємних сюрпризів для прихильників одно векторної орієнтації. Залежність України від США переважно є похідною від її залежності від Росії, вона не стільки має самостійний характер, скільки слугує компенсатором. Спроби Росії посилити свій вплив на події в Україні та на її дії на міжнародній арені викликають бажання Києва спертися на Вашингтон. Москва відіграє ініціативну роль. Зниження залежності від Росії автоматично призведе до зниження ролі США в українських справах. Але й це не виглядає оптимальним і перспективним варіантом. Наразі Україна не має можливості скористатися євроатлантичними механізмами колективної безпеки. Проте, Росія ані політично, ані з огляду на її потугу, не в змозі самостійно забезпечити безпеку і стабільність на пострадянському просторі. Навіть її здатність контролювати ситуацію на Північному Кавказі викликає сумніви.

Але доводиться констатувати, що відповідальність за безпеку в регіоні між Росією і європейською та євроатлантичною спільнотою не готовий взяти й Захід. Західні експерти з питань безпеки вважають, що не варто приймати до Північноатлантичного альянсу Україну і Грузію ціною відносин з Росією. В аналітичній доповіді Міжнародного інституту стратегічних досліджень, західні експерти з питань безпеки засуджують наміри прискороного розширення Північноатлантичного альянсу будь-якою ціною. «НАТО не повинен ставити на карту свої відносини з Росією через російсько-грузинський конфлікт», — зазначає голова цієї фундації Джон Чіпмен. У доповіді експерт також пише, що «замість розширення своїх кордонів, Альянсу краще було б забезпечити підтримку наявним країнам-учасникам. ...Європейці мають усі підстави аргументувати, що у стратегічних інтересах Альянсу — зупинити процес розширення. Те ж стосується й перспектив України, де більшість населення — проти вступу до НАТО»¹⁵². В Сполучених Штатах активно обговорюється доцільність більш стриманого і креативного підходу до Росії. Набір аргументів щодо цього наводить, зокрема, колишній сенатор Білл Бредлі: «Більшість

політиків США в 90-і рр. або ігнорували Росію, купаючись в променях того, що їм уявлялося перемогою у «холодній війні», або були заклопотані питанням перебудови Росії за зразками американського капіталізму. ...Якщо в якості платні за справжнє зближення стратегічних інтересів в результаті ми маємо відмовитись від радарів в Польщі і Чеській Республіці і бути чесними в питанні вкрай мало ймовірного членства України в НАТО — я б сказав, ціна невелика»¹⁵³. Ще більш відверто і змістовно коментує ситуацію колишній урядовець з Великої Британії Джон Морріс: «ми повинні, обіцяючи підтримати членство Грузії та України в НАТО, добре подумати: чи справді хочемо зобов'язатися виконувати статтю п'яту Північноатлантичного договору, що передбачає захист цих країн членами альянсу. Договір про створення НАТО суттєво пов'язав США та Канаду із Західною Європою — «один за всіх та всі за одного». Альянс був і залишається захисною парасолькою, що пов'язує всіх нас в одне ціле. Я можу зрозуміти, чому росіяни переймаються через невпинну експансію НАТО на схід. Як можна продовжувати розширення альянсу, не провокуючи Росію? Вона почувається зрадженою Заходом, який відмовляється дотримуватися наданих на початку 1990-х років гарантій того, що альянс не розширюватиметься. ...Коли Західна Європа та Росія настільки економічно взаємопов'язані та взаємозалежні, пусті, небезпечні жести не можуть бути в інтересах жодної сторони. Нам справді хочеться зобов'язань НАТО? Ми маємо бути обережними, поширюючи захисну парасольку НАТО на територію колишнього Радянського Союзу. Членство Грузії та України в НАТО — не в інтересах Великої Британії! Процес залучення цих країн до НАТО, з огляду на відносини між Заходом та Росією, варто призупинити»¹⁵⁴. Питання про те, чи готове НАТО реально виконувати ст. 5 Вашингтонського договору щодо України, донедавна обговорювалося недостатньо внаслідок того, що приводи до цього були слабкими. Але з урахуванням як зовнішньої, так і внутрішньої ї ситуації в Україні, ми не можемо бути впевнені в позитивній відповіді. А це може виявитися тим самим пунктом, який може зробити вступ до НАТО проблемою важчою, ніж вступ до ЄС.

Вашингтон готовий пропонувати Києву пошук можливостей «поглибити відносини із Заходом, уникаючи кризи з Москвою»¹⁵⁵. Захід зацікавлений у закріпленні та посиленні геополітичних зрушень останнього періоду, забезпеченні конструктивності та стабільності міждержавних відносин у форматі всього європейського континенту. Але ціною такої стабілізації скоріше за все буде довготривала пауза в розширенні НАТО. Росія досить відверто намагається відновити, аби сконструювати власну зону переважного впливу у пострадянському просторі. Для обох українська двовекторність за великим рахунком є чинником незручної

невизначеності, предметом конкуренції та об'єктом докладання зусиль. Замість переваг двовекторної співпраці Україна отримала перманентні проблеми. Водночас, сполучення, гармонізація відносин і з Росією і з Заходом є життєво важливою потребою для нашої країни як сьогодні, так і на перспективу. Необхідність вибору між ними означала б небезпечний підрив національних інтересів України, перенапруження її потенціалу, загрозу внутрішньої дестабілізації. Основні чинники вразливості України щодо Росії знаходяться зовсім не в силовій площині і не піддаються компенсації за рахунок міжнародних-правових механізмів. Залучення третьої сторони для підтримки і захисту мало у чому змінить ситуацію в торгово-економічній сфері і не змінить нічого в сфері соціальної, гуманітарній, інформаційній. Ефективно протидіяти ризикам і викликам у цьому разі можна лише вирішуючи гострі питання внутрішнього розвитку та підвищення самодостатності і конкурентоспроможності. Причому, не згортаючи співробітництво з Росією, а змінюючи його характер. Чинником слабкості геополітичних позицій України є брак успіхів і чітких перспектив у стосунках з європейськими і євроатлантичними структурами. Зволікання з реформами не створює тих якісних відмінностей між Україною і Росією, які могли б засвідчити практичну пріоритетність західного вектору відносин і заклали б підґрунтя для підпорядкування йому решти напрямів співпраці. Сьогодні ж доводиться реагувати на загрозу байдужості Заходу до України і збереження Росією певної свободи рук на пострадянському просторі. Такий ризик зберігатиметься доки Україна відставатиме від Росії у внутрішніх перетвореннях і не зможе запропонувати західним партнерам якісно ліпшу модель відносин, яка б вийшла за межі геополітичних розрахунків. Взаємини Росія — Захід не будуть більш тісними, довірливими, ніж стосунки Україна — Захід, але вони очевидно будуть набагато більш вагомими.

У Білій книзі державної політики «Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи» міститься перелік проблем розвитку співпраці в основних партнерами. Зокрема, щодо Європейського Союзу вказані «Розбіжності позицій України та ЄС щодо визначення головної мети співробітництва. Перенесення українськими політичними силами внутрішньополітичної боротьби у сферу зовнішньої політики. Низькі темпи політичних та економічних реформ, що розглядається партнерами як невиконання українською стороною взятих на себе зобов'язань щодо досягнення критеріїв членства в ЄС». Стосовно НАТО, вказується на «незавершеність реформування НАТО та невизначеність щодо сфери її відповідальності та завдань у сучасному світі. Предметом дискусії є співвідношення між єдиною безпековою політикою Альянсу і національними політиками держав-учасниць у сферах боротьби з тероризмом,

розповсюдженням зброї масового знищення, енергетичної безпеки». Детальніше викладено бачення проблем в українсько-російських стосунках, зокрема зовнішньополітичної позиції Росії: Російська Федерація прагне визнання з боку держав НАТО своєї «особливої» зони інтересів, відповідальність за безпеку якої вона бере на себе (в односторонньому порядку, у форматі Договору ОДКБ чи в межах майбутнього, ініційованого Росією, договору про європейську безпеку)». Підкреслюється, що «Прагнення Росії закріпити зону «особливих інтересів» у сусідніх з РФ регіонах... не лише становить ризик постійного втручання у її внутрішні справи, а й безпосередньо загрожує її національному суверенітету та територіальній цілісності». Також приділено увагу впливу на Україну стосунків між Росією і Заходом, зокрема «Намагання РФ переглянути європейську систему безпеки з метою легітимізації російського впливу в Європі». Стверджується, що має місце гальмування Росією вирішення двосторонніх проблем. Так само, як і стосовно відносин України із євроатлантичними структурами, констатується, констатується, що має місце «Включення проблематики українсько-російських відносин до контексту внутрішньополітичної боротьби» і що «Пошук окремими політичними силами підтримки з боку Росії послаблює можливості відстоювання національних інтересів України у двосторонніх відносинах»¹⁵⁶.

І західний, і російський напрями зовнішньої політики України потребують від неї значних зусиль для досягнення суттєвих результатів. Якщо концентруватися на політико-дипломатичній діяльності, то можливості України передовсім полягають у використанні ініціатив своїх потужних партнерів. Прояви суперництва на пострадянському просторі створюють умови тільки для підтримання мало привабливого статус-кво. Відкриття сприятливих перспектив можливе, якщо надалі стане реальністю неогоїстична співпраця Росії і Заходу з питань, які є важливими для України. Конкретніше, йдеться про створення такого формату співпраці, який би враховував інтереси країни, що з об'єктивних причин поки не може реалізувати інтеграційні проекти як в безпековій, так і в економічній сфері. Кінець 2008 і початок 2009 рр. окреслив кілька цікавих сюжетів. Головні з них, — нові вимоги до забезпечення енергетичної безпеки Європи, пошук нових механізмів гарантування стабільності для Великої Європи. Світова економічна криза окреслює додаткові напрями взаємодії міжнародних акторів і заохочує до відмови від агресивності, зняття суперечностей і до більшої креативності. На цьому фоні міжнародна активність голови українського уряду Юлії Тимошенко може розглядатися як чернетка тої політики, яку Київ може продемонструвати на новому етапі, який вже не буде пов'язаний з ім'ям Віктора Ющенка, який не зміг реально посилити позиції держави на Заході і не знайшов вірного тону для діалогу

з Росією. Прем'єр включає у пакет пропозицій від України включає «необхідність єдиної енергетичної політики»¹⁵⁷ та «нове натхнення європейської політики безпеки і оборони». На традиційній мюнхенській конференції з питань міжнародної безпеки у лютому 2009 р. вона заявила: «Мені здається, що нове натхнення цієї європейської політики безпеки і оборони, яку я цілком і повністю підтримую, дає шанс для тих країн, які не можуть або не хочуть стати членами НАТО, одержати абсолютно нову ідею об'єднання навколо єдиних цінностей, єдиних принципів політики безпеки і оборони. Безумовно, в першу чергу, це Росія»¹⁵⁸. Крім того, Тимошенко заявила, що має намір докласти зусиль для примирення України та Росії. «Україна і Росія не мають у своїй історії жорстких конфліктів. Знайти лінії примирення зараз дуже важко і я як прем'єр буду цьому сприяти. Я не хочу більше стресів для ЄС, для будь-яких країн від того, що між Україною і Росією не врегульовані стосунки. Ми крок за кроком знайдемо мудрість двох ...політичних еліт згорнути конфлікт і встановити співпрацю з Росією на абсолютно інший базис. І європейська система безпеки і оборони відкриває для цього додаткові шанси. І не тільки для наших двох країн. Це буде стосуватися й інших пострадянських країн, які побачать шанс не залишитися самотніми в жорсткому світі і захистити свої кордони більш надійно»¹⁵⁹. Очевидно, що тільки внутрішня консолідація України відкриє перспективи захисту національних інтересів і перейде до конструктивних партнерських відносин.

Посилання

- ¹ Українсько-російські відносини в оцінках громадян України. [Текст] : матеріали опитування соціологічної службою Центру Разумкова. — [К.], [2008]. — С. 12 ; Дані за 2008 р.: [Електронний ресурс] / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. А. Разумкова. — Режим доступу: http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=413&lng=UKR
- ² Общественное мнение — 2007 [Текст] : ежегодник / Аналит. центр Юрия Левады («Левада — Центр»). — М., 2007. — С. 214.
- ³ Якою мірою Ви згодні або не згодні з судженням, що Україні слід запровадити подвійне громадянство з Росією? [Електронний ресурс] / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. А. Разумкова. — Режим доступу: http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=243. — Назва з екрану.
- ⁴ Дослідження проведено соціологічною службою службою Центру Разумкова з 27 жовтня по 1 листоп. 2006 р. в усіх регіонах України. Опитано 2006 респондентів віком від 18 років. Детальніше див.: http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=226.
- ⁵ Українсько-російські відносини в оцінках громадян України [Текст] : матеріали опитування соціологічної службою Центру Разумкова. — [К.], [2008]. — С. 13.

- ⁶ Там же. — С. 14.
- ⁷ Таблиця складена на основі зведених даних опитування експертів у галузі зовнішньої та безпекової політики України, її міжнародного становища проведених Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України у 2004–2008 рр. (Експерти мали вибрати до трьох варіантів відповіді у кожному стовпчику)
- ⁸ Опитування проводилося за узгодженою методикою Київським міжнародним інститутом соціології та Центром Юрія Левади (Москва). Детальніше див.: <http://www.kiis.com.ua/>.
- ⁹ Общественное мнение — 2007 [Текст] : ежегодник / Аналит. центр Юрия Левады («Левада — Центр»). — М., 2007. — С. 215.
- ¹⁰ Опитування 13–14 вересня 2008 р. [Електронний ресурс] / Фонд общественное мнение. — Режим доступу: <http://www.fom.ru/>. — Назва з екрану.
- ¹¹ Влияние конфликта в Грузии на отношение россиян к Грузии, США и Украине [Электронный ресурс] : представительный опрос 15–18 авг. 2008 г. / Аналит. центр Юрия Левады (Левада-Центр) — Режим доступа: <http://www.levada.ru/press/2008082103.html>. — Загл. с экрана.
- ¹² Суспільно-політичні чинники розвитку стосунків між Україною та Росією [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. — Режим доступу: <http://www.ipiend.gov.ua/>. — Назва з екрану.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Опитування проводилося за узгодженою методикою Київським міжнародним інститутом соціології та Центром Юрія Левади (Москва). Детальніше див.: <http://www.kiis.com.ua/>.
- ¹⁵ Состояние и перспективы двусторонних отношений: позиции экспертов Украины и России [Текст] // Национальная безопасность и оборона. — 2006. — № 5. — С. 67.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. — С. 66.
- ¹⁸ Там само. — С. 71.
- ¹⁹ Украина и Россия: современное состояние и перспективы взаимоотношений [Текст] : аналит. докл., 1 мая 2001 г. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. А. Разумкова. — [К.], [2001] — С. 4.
- ²⁰ Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России [Текст] : аналит. докл. // Национальная безопасность и оборона. — 2006. — № 5. — С. 33.
- ²¹ *Лавров С. В.* О кавказском кризисе и украинской политике России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.embrus.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=902&mode=thread&order=0&thold=0>. — Загл. с экрана.
- ²² *Мельвиль А. Ю.* Россия 2020: альтернативные сценарии и общественные предпочтения [Электронный ресурс] / А. Ю. Мельвиль, И. Н. Тимофеев. — Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/publish/document33101.phtml>. — Загл. с экрана.
- ²³ *Тренин Д.* Принуждение к партнерству [Электронный ресурс] / Дмитрий Тренин // Брифинг / Московский центр Карнеги. — 2008, янв. — Т. 10, вып. 1. — С. 6. — Режим доступа: http://www.carnegie.ru/ru/pubs/briefings/Brifing_10_Russ_web.pdf. — Загл. с экрана.

- ²⁴ Про особливості функціонування нового суспільно-політичного ладу в РФ див. зокрема : Демократія: универсальні цінності і многообразие исторического опыта [Электронный ресурс] : материалы совместного круглого стола ИФ РАН, журналов «Полис» и «Политический класс». — Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2008/5/6.htm>. — Загл. с экрана ; *Голосов Г.* Электоральный авторитаризм в России [Текст] / Григорий Голосов // Pro et Contra. — 2008, январь–февраль. — С. 22–35, а також статті: Марії Ліпман, Марини Оттауей, Ксенії Юдаєвої, Андрія Рябова у збірнику: Трудности перехода: демократия в России. — М. : Моск. центр Карнеги, 2004.
- ²⁵ *Тренин Д.* Принуждение к партнерству. Вказ. пр. — С. 2.
- ²⁶ Україна: стратегічні пріоритети [Текст] : аналіт. оцінки — 2005 / Нац. ін-т стратег. досліджень. — К., 2005. — С. 530.
- ²⁷ Яким чином Росія буде свої взаємини із сусідніми країнами, що раніше входили до складу Радянського Союзу? [Електронний ресурс] : соц. опитування. — Режим доступу: http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=226. — Назва з екрану.
- ²⁸ Общественное мнение — 2007 [Текст] : ежегодник / Аналит. центр Юрия Левады («Левада — Центр»). — М., 2007. — С. 220.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Обзор внешней политики 2007 [Электронный ресурс] / М-во закордон. справ Російської Федерації. — Режим доступа: <http://www.ln.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272bafa34209743256c630042d1aa/d925d1dd235d3ec7c32573060039aea4?OpenDocument>. — Загл. с экрана.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ *Малашенко А.* Россия и мусульманский мир [Электронный ресурс] / Алексей Малашенко // Рабочие материалы / Моск. центр Карнеги. — 2008. — № 3. — С. 5. — Режим доступа: http://www.carnegie.ru/ru/pubs/workpapers/WP_3_2008%20indd.pdf. — Загл. с экрана.
- ³⁴ Концепция дальнейшего развития Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс] : одобрена Решением Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 5 окт. 2007 г. — Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/webnpa/text.aspx?RN=N90700503#косер>. — Загл. с экрана.
- ³⁵ Концепции внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] : одобрена президентом Медведевым 12 июля 2008 г. <http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>. — Загл. с экрана.
- ³⁶ Внешняя политика и безопасность России 1991–2002 [Электронный ресурс] : хрестоматія. В 4-х т. Т. 4. Документы. — М., 2002. — Режим доступа: http://window.edu.ru/window_catalog/pdf2txt?p_id=23304&p_page=2. — Загл. с экрана. — Издание осуществлено при поддержке Ин-та «Открытое общество», Моск. гос. ин-та междунар. отношений (У) МИД России, Рос. ассоциации междунар. исследований и Программы «Межрегиональные исследования в общественных науках АНО «ИНО-Центра (Информация. Наука. Образование.)».
- ³⁷ Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации утверждены Распоряжением Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. Подробнее см.: Внешняя политика и безопасность

- современной России. 1991–2002 [Электронный ресурс] : хрестоматія. В 4-х т. Т. 4. Документы. — М., 2002. — Режим доступа: http://window.edu.ru/window_catalog/pdf2txt?p_id=23304&p_page=8. — Загл. с экрана.
- ³⁸ Концепция национальной безопасности Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r46986/mion-ino-center09.pdf. — Загл. с экрана.
- ³⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] : утв. Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 28 июня 2000 г. — Режим доступа: <http://www.nationalsecurity.ru/library/00002/index.htm>. — Загл. с экрана.
- ⁴⁰ Обзор внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ln.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272bafa34209743256c630042d1aa/d925d1dd235d3ec7c32573060039aea4?OpenDocument>. — Загл. с экрана.
- ⁴¹ Выступление Председателя партии «Единая Россия», Председателя Правительства России Владимира Путина на открытии X Съезда партии «Единая Россия», 20.11.2008 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.edinros.ru/er/text.shtml?32467/100019>. — Загл. с экрана.
- ⁴² Концепции внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] : одобрена Президентом Медведевым 12 июля 2008 г. — Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>. — Загл. с экрана.
- ⁴³ Стратегический курс России с государствами — участниками Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс] : утв. указом Президента Российской Федерации от 14 сент. 1995г. — Режим доступа: <http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272bafa34209743256c630042d1aa/4e3d23b880479224c325707a00310fad?OpenDocument>. — Загл. с экрана.
- ⁴⁴ Россия и мир: 2008. Экономика и внешняя политика [Электронный ресурс] : ежегод. прогноз. Ч. 2. Внешняя политика. — Режим доступа: www.imemo.ru/ru/publ/2007/07002_2.pdf. — Загл. с экрана.
- ⁴⁵ Украина готова отказаться от участия в СНГ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.obozrevatel.com/news/2008/8/19/254277.htm>. — Загл. с экрана.
- ⁴⁶ Режим доступу: <http://www.prime-tass.ru/news/show.asp?id=744307&ct=news>. — Дата доступу: 19.12.2007.
- ⁴⁷ Военная доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс] : утв. Указом Президента РФ от 21 апр. 2000 г. № 706. — Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/33.html>. — Загл. с экрана.
- ⁴⁸ *Караганов С. А.* Новая холодная война [Электронный ресурс] / С. А. Караганов // Россия в глобальной политике. — 2008, сентябрь — октябрь. — № 5. — Режим доступа: <http://globalaffairs.ru/numbers/34/10427.html>. — Загл. с экрана.
- ⁴⁹ Стенограмма выступления В.Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности, 10 февраля 2007 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://rumol.ru/ideology/speech/putin_munhen.html. — Загл. с экрана.
- ⁵⁰ Мир вокруг России: 2017. Контуры недалекого будущего [Электронный ресурс] / Отв. ред. и рук. авт. коллектива С. А. Караганов. — М., 2007. —

- С. 122. — Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/docs/2017_final.pdf. — Загл. с экрана. — Издание осуществлено в рамках проекта «Внешние условия развития Российской Федерации в 2007–2017 гг.», проводимого Советом по внешней и оборонной политике, Государственным университетом — Высшая школа экономики и РИО-Центром с участием коллектива экспертов СВОП, факультета мировой экономики и мировой политики ГУ-ВШЭ, Института стратегических оценок и анализа, Института Европы РАН и других организаций.
- ⁵¹ Там же. — С. 42.
- ⁵² Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/19/68705.htm>. — Дата доступа: 19.12.2007.
- ⁵³ Блок НАТО разошелся на блок пакеты [Электронный ресурс] // Коммерсантъ. — 2008, 7 апр. — 57/П (3874). — Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=877224&NodesID=5>. — Загл. с экрана.
- ⁵⁴ Лавров С. О кавказском кризисе и украинской политике России [Электронный ресурс] / С. Лавров. — Режим доступа: <http://news2000.org.ua/a/59533>. — Загл. с экрана.
- ⁵⁵ Режим доступа: <http://www.glavred.com/archive/2008/07/16/142051-4.html>. — Дата доступа: 16.07.2008.
- ⁵⁶ Див., наприклад, інтерв'ю Посла Росії до Британії Юрія Федотова британському часопису «Independent»: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/9/11/81097.htm>.
- ⁵⁷ Зовнішня політика України — 2007: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети [Текст] / за ред. Г. М. Перепелиці. — К. : Ін-т зовніш. політики Дипломат. акад. України при МЗС України, 2008. — С. 217.
- ⁵⁸ Послание Президента РФ Федеральному Собранию Российской Федерации, 25 апр. 2005 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.edinros.ru/news.html?id=103596>. — Загл. с экрана.
- ⁵⁹ Лавров С. В. Мир в поисках нового равновесия [Электронный ресурс] // НГ-Дипкуррьер. 2008, 15 сент. — Режим доступа: <http://www.embrus.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=901&mode=thread&order=0&thold=0>. — Загл. с экрана.
- ⁶⁰ Карасин Г. Б. Россия и соотечественники [Электронный ресурс] / Г. Б. Карасин // Международная жизнь. — 2007. — № 12. — Режим доступа: <http://www.ln.mid.ru/mg.nsf/ab07679503c75b73c325747f004d0dc2/0410e08d52abf706c32573bc0029f33b?OpenDocument>. — Загл. с экрана.
- ⁶¹ Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/8/21/80199.htm>. — Дата доступа: 21.08.2008.
- ⁶² Концепции внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] : одобрена Президентом Медведевым 12 июля 2008 г. — Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>. — Загл. с экрана.
- ⁶³ Концепция дальнейшего развития Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс] : одобрена Решением Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 5 окт. 2007 г. — Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/webnpa/text.aspx?RN=N90700503#косер>. — Загл. с экрана.
- ⁶⁴ Концепции внешней политики Российской Федерации. Указ. соч.
- ⁶⁵ Заявление МИД России о российско-украинских отношениях (1344 — 11.09.2008) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ln.mid.ru/bgr_4.nsf/0/D2508466D70888C2C32574C10020DF7E. — Загл. с экрана.
- ⁶⁶ Режим доступа: <http://www.edinros.ru/print.html?id=120134>. — Дата доступа: 25.08.2008.
- ⁶⁷ Предвыборная Программа Всероссийской политической партии «Единая Россия» «План Путина — достойное будущее великой страны» [Электронный ресурс] : Принята VIII Съездом Всероссийской политической партии «Единая Россия» 1 октября 2007 года, г. Москва. — Режим доступа: <http://www.edinoros.ru/print.html?id=124255>. — Загл. с экрана.
- ⁶⁸ Крюков В. Перспективы Украины в контексте актуальной идеологии Кремля, или о февральских тезисах Путина [Электронный ресурс] / Виталий Крюков. — Режим доступа: www.kreml.org/media. — Загл. с экрана.
- ⁶⁹ Русская доктрина. Разд. 3. Русское государство, гл. 5. Три карты угроз для России, параграф 3. Ключевые задачи национальной безопасности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rusdoctrina.ru/index.php?subject=4&t=78>. — Загл. с экрана.
- ⁷⁰ Русская доктрина. Разд. 3. Русское государство, гл. 4. Геополитический сдвиг, параграф 4. Первый тезис внешней политики России: сосредоточение [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rusdoctrina.ru/index.php?subject=4&t=71>. — Загл. с экрана.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Русская доктрина. Разд. 3. Русское государство, гл. 4. Геополитический сдвиг, параграф 6. Третий тезис внешней политики: большие скрепы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rusdoctrina.ru/index.php?subject=4&t=73>. — Загл. с экрана.
- ⁷³ Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=31652. — Назва з екрану.
- ⁷⁴ Ковальова О. О. Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України [Текст] / О. О. Ковальова. — К., 2003. — С. 91–92.
- ⁷⁵ Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу [Текст] : затв. Указом Президента України від 11 черв. 1998 р. № 615/98 // Урядовий кур'єр. Орієнтир : інформ. додаток. — 1998, 18 черв.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Програма інтеграції України до Європейського Союзу [Електронний ресурс] : схвалена Указом Президента України від 14.09.2000 р. № 1072: — Режим доступа: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=5490470. — Назва з екрану.
- ⁷⁸ Спільна доповідь щодо виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.delukr.ec.europa.eu/data/doc/PCA_report-ukr.pdf. — Назва з екрану.
- ⁷⁹ Presidency Conclusions Helsinki European Council 10 and 11 December 1999. Annex V. European Council common strategy 1999 [Text] /CFSP of on Ukraine // Press Release. — Brussels, 1999. — № 00300/99.

- ⁸⁰ Аналогічний документ розроблений ЄС щодо Росії. Специфічні проблеми співпраці нових незалежних держав з Союзом аналізуються у виданнях: XXI век: Европейский Союз и Содружество независимых государств [Текст] / Ин-т Европы РАН. — М., 1998. — 326 с.; Ітвелл Джон, Еллен Майкл та ін. Трансформація та інтеграція. Формування майбутнього Центральної та Східної Європи [Текст] / Ін-т досліджень публічної політики (Лондон). «Київське братство», 1998, — 192 с.; Emerson M. Europe: the Cosmos and the Chaos [Text] : Ref. 23.11.98 / Michael Emerson ; Center for European Polity Studies. — Brussels, 1999, — 15 p.; Hillion C. Partnership and Cooperation Agreements between the European Union and the New Independent States of the Ex-Soviet Union [Text] / Christophe Hillion // European Foreign Affairs Review. — 1998. — № 3. — P. 399–419.
- ⁸¹ Presidency Conclusions Helsinki European Council. Op. cit.
- ⁸² Communication from the Commission to the Council and the European Parliament «Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours», 11.03.2003 [Text]. — Brussels, 2003. — P. 10.
- ⁸³ Commission of the European Communities. Brussels, 12.5.2004, COM(2004) 373 final Communication from the Commission «European neighbourhood policy strategy paper» [Electronic resource]. — Mode of access: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf/. — Title from screen.
- ⁸⁴ Детальніше див.: Сушко О. Ініціатива сусідства і майбутнє Європи [Текст] / Олександр Сушко // Євро. Економічний вимір інтеграції : аналіт. щоквартальник / Представництво Європейської Комісії в Україні. — 2003. — Вип. 2. — С. 25–33.
- ⁸⁵ MEMO/08/762. Brussels, 3 December 2008. Eastern Partnership [Electronic resource]. — Mode of access: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/08/762&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>. — Title from screen.
- ⁸⁶ Підраховано за даними експертних опитувань Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>; <http://cpcfpu.org.ua/projects/foreignpolicy/polls/0307/>. — Назва з екрану.
- ⁸⁷ Режим доступу: <http://cpcfpu.org.ua/projects/foreignpolicy/polls/0307/>. — Дата доступу: 06.06.2007.
- ⁸⁸ Європейська інтеграція України : позиції експертів [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 6. — С. 33.
- ⁸⁹ Там само. — С. 35.
- ⁹⁰ Звіт про здійснення Європейської політики сусідства у відношенні України, Брюссель, 3.04.2008. SEC(2008) 402 [Електронний ресурс] : дод. до Повідомлення Європейської Комісії для Ради Європейського Союзу та Європейського Парламенту «Здійснення Європейської політики сусідства у 2007 році» / Комісія Європейських Співтовариств. — Режим доступу: <http://www.delukr.ec.europa.eu/page46795.html>. — Назва з екрану.
- ⁹¹ Joint evaluation report. Eu-Ukraine action plan, Brussels — Kyiv, March 2008 [Electronic resource] / EU Council. — Mode of access: http://www.delukr.ec.europa.eu/files/eu_ukraine/ukraine_eu_joint_evaluation_2008_en.pdf. — Title from screen.

- ⁹² Таблиця складена на основі зведених даних опитування експертів у галузі зовнішньої та безпекової політики України, її міжнародного становища проведених Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України у 2005–2007 рр. (Експерти мали вибрати до трьох варіантів відповіді у кожному стовпчику).
- ⁹³ Україна–ЄС: до нового етапу співробітництва [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 5. — С. 8.
- ⁹⁴ Європейська інтеграція України: позиції експертів [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 6. — С. 31.
- ⁹⁵ Там само. — С. 45.
- ⁹⁶ Довідка про позицію України щодо Європейської політики сусідства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19128.htm>. — Назва з екрану.
- ⁹⁷ Україна може запропонувати ЄС навіть більше, ніж інші [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-272384.html/>. — Дані відповідають 11.09.2008.
- ⁹⁸ Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/9/11/81095.htm>. — Дата доступу: 09.11.2008.
- ⁹⁹ Як зазначив у лютому 2008 року представник генсека Ради Європи Аке Петерсен, «якщо Україна ставить перед собою задачу вступу до Європейського Союзу, то не слід забувати про те, що даний момент саме Рада Європи є однією з основних механізмів наближення до цієї організації» («Дзеркало тижня», 15.02.08.).
- ¹⁰⁰ План дій Україна — ЄС: результати і перспективи [Текст] : аналіз та висновки консорціуму експертів // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 6. — С. 2–21.
- ¹⁰¹ Спільна заява щодо Угоди про асоціацію Україна–ЄС (м. Париж, 9 вересня 2008 року) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/21532.htm>
- ¹⁰² Див. детальніше: *Перепелиця Г., Дергачов О.* Україна в сучасній архітектоніці європейської безпеки. / Г. Перепелиця, О. Дергачов. — К. : Центр миру конверсії та зовніш. політики України, 1998. — С. 29–37.
- ¹⁰³ Соглашение о создании Содружества независимых государств. — Режим доступа: http://www.cis.minsk.by/russian/cis_doc4.htm. — Загл. с экрана.
- ¹⁰⁴ Договор о коллективной безопасности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://11.strana.ru/print/60114.html>. — Загл. с экрана.
- ¹⁰⁵ Україна на шляху до НАТО.: через радикальні реформи до набуття членства [Текст] / за ред. Г. М. Перепелиці ; Нац. ін-т стратег. досліджень, Фонд ім. Фрідріха Берта. — К., 2004. — С. 64.
- ¹⁰⁶ Partnership for Peace Invitation : Issued by the Heads of States and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council held at NATO Headquarters, Brussels on the 10–11 January 1994 [Text]. — Brussels, 1994. — P. 11.
- ¹⁰⁷ Цитується за: *Ткаченко С.* Сотрудничество стран СНГ в военной сфере и фактор НАТО [Текст] / Станислав Ткаченко, Симон Петерманн // Библиотека европейских исследований. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. — Вып. 11. — С. 32.
- ¹⁰⁸ Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного Договору (9 липня 1997 року, Мадрид) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1705.htm>. — Назва з екрану.

- ¹⁰⁹ Речь бывшего Сенатора США, члена Попечительского совета Фонда Карнеги за Международный Мир Билла Брэдли, 11 декабря 2008 г [Электронный ресурс] / Школа Вудро Вильсона — Принстонский университет. — Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/80132.htm>. — Загл. с экрана.
- ¹¹⁰ *Ткаченко С.* Указ. соч. — С. 45.
- ¹¹¹ Євроатлантичний курс України: позиції політичних і державних лідерів євроатлантичний курс України: позиції політичних і державних лідерів [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 9. — С. 2–4.
- ¹¹² Спільна заява Засідання Комісії Україна-НАТО на рівні глав держав та урядів, 4 квіт. 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/17741.htm>. — Назва з екрану.
- ¹¹³ Див. наприклад: Цільовий план Україна — НАТО на 2008 рік у рамках Плану дій Україна — НАТО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/17744.htm>. — Назва з екрану.
- ¹¹⁴ Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО [Текст] : парламентські слухання, 23 жовт. 2002 р. Дод. 9. Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО) // Верховна Рада України, Комітет з питань Європейської інтеграції. — К., 2003. — С. 200–202.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 103–104.
- ¹¹⁶ Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : закон України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>. — Назва з екрану.
- ¹¹⁷ Основні напрями зовнішньої політики України [Текст] : схвалені Верховною Радою України 2 лип. 1993 р. // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів 1991–1995 рр. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 48.
- ¹¹⁸ *Лайн Р.* Читая Россию, переоснащая Запад [Электронный ресурс] / Родерик Лайн. — Режим доступу: <http://www.polit.ru/institutes/2008/09/29/west.html>. — Назва з екрану.
- ¹¹⁹ Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/news/2008/8/16/253878.htm>. — Дата доступу: 16.08.2008.
- ¹²⁰ *Шамшур О. В.* Україна в Європейському просторі безпеки. Реформування сектору безпеки України / О. В. Шамшур // Матеріали міжнародної конференції (Київ, 27–28 травня 2004, р.). — К., 2004. — С. 23.
- ¹²¹ План дій «Україна-НАТО» (22 листоп. 2002 р., Прага) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1709.htm>. — Назва з екрану.
- ¹²² Режим доступу: <http://ua.pravda.com.ua/news/2008/4/9/74358.htm>. — Дата доступу: 04.09.2008.
- ¹²³ Обамі радять догоджати Росії і не брати Україну до НАТО: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/Content/Article/1511862.html>. — Назва з екрану.
- ¹²⁴ Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/1/7/87258.htm>. — Дата доступу: 07.01.2009.
- ¹²⁵ Режим доступу: http://www.gazeta.ru/politics/2009/01/29_a_2932276.shtml. — Дата доступу: 29.01.2009.
- ¹²⁶ Коллективная стратегия Европейского союза по отношению к России 1999 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.delrus.ec.europa.eu/ru/p_319.htm. — Загл. с экрана.

- ¹²⁷ Стратегия развития отношений Российской Федерации с Европейским Союзом на среднесрочную перспективу, 2000–2010 гг. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.delrus.ec.europa.eu/ru/p_473.htm. — Загл. с экрана.
- ¹²⁸ Соглашение о партнерстве и сотрудничестве [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.delrus.ec.europa.eu/ru/p_318.htm. — Загл. с экрана.
- ¹²⁹ Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2008/10/30/154445-8.html/>. — Дата доступу: 30.10.2008.
- ¹³⁰ Country Strategy Paper 2007-2013. Russian Federation [Electronic resource]. — Mode of access: http://ec.europa.eu/external_relations/russia/docs/2007-2013_en.pdf/. — Title from screen.
- ¹³¹ Россия одна навсегда? [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. — 2008. — № 5. — Режим доступа: <http://globalaffairs.ru/numbers/34/10435.html>. — Загл. с экрана.
- ¹³² Мир вокруг России: 2017. Контуры недалекого будущего [Электронный ресурс]. — М., 2007. — С. 129. — Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/docs/2017_final.pdf. — Загл. с экрана.
- ¹³³ Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/data/2008/93/16.html>. — Дата доступу: 15.12.2008.
- ¹³⁴ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Black sea synergy — a new regional cooperation initiative. Commission of the European Communities, Brussels, 11.04.2007. COM(2007) 160 final [Electronic resource]. — Mode of access: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_160_en.pdf. — Title from screen.
- ¹³⁵ *Лайн Р.* Россия и Запад: конфронтация неизбежна? [Электронный ресурс] / Родерик Лайн // Россия в глобальной политике. — 2007. — № 6. — Режим доступа: <http://www.polit.ru/research/2008/02/13/ruswest.html/>. — Загл. с экрана.
- ¹³⁶ Концепция национальной безопасности Российской Федерации [Электронный ресурс] : (утв. Указом Президента Российской Федерации от 17 дек. 1997 г. № 1300, в ред. Указа Президента Российской Федерации от 10 янв. 2000 г. № 24). — Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/1.html>. — Загл. с экрана.
- ¹³⁷ Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 5 ноября 2008 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.kremlin.ru/appears/2008/11/05/1349_type63372type63374type63381type82634_208749.shtml. — Загл. с экрана.
- ¹³⁸ *Лайн Родерик.* Читая Россию, переоснащая Запад [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.polit.ru/institutes/2008/09/29/west.html>. — Загл. с экрана.
- ¹³⁹ Мир вокруг России: 2017. Контуры недалекого будущего [Электронный ресурс]. — М., 2007. — С. 110. — Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/docs/2017_final.pdf. — Загл. с экрана.
- ¹⁴⁰ Интерв'ю Вячеслава Ніконова [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/6/5/77096.htm>. — Дата доступу: 05.06.2008.
- ¹⁴¹ Медведев хоче від НАТО паузу і думає, що Європа без Росії не виживе [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/6/5/77096.htm>. — Назва з екрану.

- ¹⁴² Караганов С. А. Новая холодная война [Электронный ресурс] / С. А. Караганов // Россия в глобальной политике. — 2008. — № 5. — Режим доступа: <http://globalaffairs.ru/numbers/34/10427.html>. — Загл. с экрана.
- ¹⁴³ Тренин Д. Мир после Августа [Электронный ресурс] / Дмитрий Тренин. — Режим доступа: <http://www.polit.ru/lectures/2008/11/05/trenin.html>. — Загл. с экрана.
- ¹⁴⁴ «Патріарх» американської політики пропонує залишити Україну на одвірках НАТО. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/7/3/78281.htm>. — Дата доступу: 03.07.2008.
- ¹⁴⁵ Там само.
- ¹⁴⁶ Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/news/2008/6/29/245681.htm>. — Дата доступу: 29.06.2008.
- ¹⁴⁷ Режим доступу: http://www.gazeta.ru/politics/2008/11/24_a_2894086.shtml. — Дата доступу: 24.11.2008.
- ¹⁴⁸ Детальніше див.: Орлик И. Россия и Центрально-Восточная Европа: геополитические факторы взаимоотношений в XXI веке [Электронный ресурс] / И. Орлик // Мир перемен. — 2008. — № 1. — Режим доступа: <http://www.imepri-eurasia.ru/baner/soder108.doc>. — Загл. с экрана.
- ¹⁴⁹ К'еза Дж. Вступ в НАТО стане кроком до дезінтеграції України [Електронний ресурс] / Джульетто К'еза. — Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/40650.html>. — Назва з екрану.
- ¹⁵⁰ Тарасюк Б. НАТО чи нейтралітет? Гарантії безпеки для України [Електронний ресурс] / Б. Тарасюк // Українська правда. — 2008, 12 серп. — Режим доступу: <http://www.nuns.com.ua/news/4282/>. — Назва з екрану.
- ¹⁵¹ Качинс Э. Российско-американские отношения: как добиться большего [Электронный ресурс] / Эндриу Качинс, Вячеслав Никонов, Дмитрий Тренин; Моск. центр Карнеги. — М., 2005. — С. 8. — Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/topic/66787.htm>. — Загл. с экрана.
- ¹⁵² Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-273939.html>. — Дата доступу: 19.09.2008.
- ¹⁵³ Промова колишнього Сенатора США Білла Бредлі, 11 грудня 2008 р. [Електронний ресурс] / Б. Бредлі; Школа Вудро Вільсона; Принстонський ун-т. — Режим доступу: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/80132.htm>. — Назва з екрану.
- ¹⁵⁴ Див. статтю в «The Guardian», 25.11.2008.: <http://www.eu.prostir.ua/library/42702.html>.
- ¹⁵⁵ Залучаючи Україну у 2009-му [Електронний ресурс]: рекомендації новій адміністрації США стосовно України. Погляд провідних американських експертів»: Обговорення доповіді Брукінгс Інституту. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/xnfxmny>. — Назва з екрану.
- ¹⁵⁶ Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи [Електронний ресурс]: Біла книга державної політики. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/book2008/index.htm>. — Назва з екрану.
- ¹⁵⁷ Режим доступу: <http://pravda.com.ua/news/2009/2/7/89280.htm>. — Дата доступу: 07.02.2009.
- ¹⁵⁸ Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-299544.html>. — Дата доступу: 28.02.2009.
- ¹⁵⁹ Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/2/11/89493.htm>. — Дата доступу: 11.02.2009.

ЗАКЛЮЧНІ ПОЛОЖЕННЯ: ПІДСУМКИ І ПЕРЕДБАЧЕННЯ

1. Особливості та якість сучасної української державності.

Характеристики України як держави, як міжнародного актору безпосередньо визначаються внутрішнім процесами, що були передумовою і стали наслідком незалежності. При цьому не обов'язково, що ці умови сприяли утвердженню незалежності, концентрувалися навколо неї, а дії провідних політичних і суспільних сил були спрямовані на якнайкраще їх використання заради інтересів країни. Розпад СРСР був наслідком кризи політичної системи і передовсім системи влади. Ця криза переформувала владу в такий спосіб, що стало не тільки можливим, а й неминучим перетворення республік на самостійні держави. Поява нових незалежних держав стала передовсім наслідком нездатності центру втримати контроль над республіками, а не результатом визрівання якісно нових суспільно-політичних сил, готових запропонувати оригінальну альтернативну парадигму буття.

Підвищення статусу носіїв влади на місцях і загалом можливостей республіканської еліти, стали найбільш виразним результатом кризи радянського ладу. Поява нових незалежних держав оформила нову владну конфігурацію, а спосіб унезалежнення визначив основні якісні характеристики влади. Коли СНД називають інструментом цивілізованого розлучення, говорять правду. Але не всю правду і навіть не основну її частину. Сутність ситуації на пострадянському просторі полягає в недостатній готовності колишніх республік до суверенного існування. Така готовність існувала тільки в країнах Балтії, де був виразний суспільний потяг до відновлення державності і передумови до зміни еліт. В решті випадків провідна роль залишилася за старою елітою, яка не могла артикулювати інтереси нових незалежних націй і запропонувати адекватну обставинам стратегію. Ця еліта сама пристосовувалася до нової ситуації і потребувала підтримки. При цьому, вона була носієм таких цінностей, які відгороджували її від Європи і формували відносно ізольований регіон «близького зарубіжжя». Для правлячої верхівки пострадянських держав незалежність стала надзвичайно важким випробуванням. Суспільно-політична спадщина, економічні реалії, власний досвід, — усе це визначало їх орієнтацію на консервацію залишків старих зв'язків, на минуле, а не на майбутнє.

Зазвичай, суспільно-політичні процеси, що тривають в Україні та інших пострадянських ННД інтерпретуються як перехідний період. Після вже досить тривалого періоду незалежності суперечливість, несистемність, стихійність змін, що відбуваються, сприймаються як прояв затягування транзиту. Але все це не дає адекватного пояснення стану української держави та суспільства, адже насправді має місце більш масштабний і більш складний процес для розуміння сутності якого слід уточнити стартовий та кінцевий пункти. СРСР був більше, ніж державою. Його звично називали наддержавою, маючи на увазі його потугу і особливе місце та роль у системі міжнародних відносин. Для нашого аналізу важливий інший вимір того, що доповнює власне державність, а саме наявність ознак окремої цивілізації. Йдеться про ознаки, відмінні від імперських, такі, що пов'язані з органічними внутрішніми процесами. Досвід дезінтеграції Чехословаччини і СФРЮ є суттєво відмінним в двох аспектах: за рівнем соціокультурної спорідненості та внутрішньої консолідованості суб'єктів. Приклад СРСР демонструє це ще виразніше. Найскладніші завдання утвердження гуманітарної самодостатності і відокремленості мають вирішувати Україна та Білорусь. Водночас тут діє й чинник більш масштабного вибору, адже реінтеграційні проекти чи просто збереження особливих пріоритетних стосунків з Росією становлять варіант геополітичної орієнтації, альтернативний тому, на який беззастережно орієнтувалися та орієнтуються вся решта європейських країн. Скажімо, стосунки між Хорватією і Сербією за всієї їх складності, фактично є явищем в межах європейської спільноти, на яку орієнтуються обидві держави.

Східнослов'янська чи православна цивілізація ніколи не мала власної державної оболонки. Російська імперія підходила для цього найкраще, але при цьому претендувала на більше. Її експансія на схід та південь розчинила цей цивілізаційний проект і зруйнувала можливості ефективної взаємодії соціокультурної еволюції та державного будівництва. Комплекс пов'язаних з цим проблем зазнав видозмін в комуністичний період і нарешті був успадкований новими незалежними державами. Аби впевнено стартувати у незалежність, Україні необхідно визначити ставлення до тих цивілізаційних цінностей, вирішити які мають бути збережені, і, носієм яких має стати українське суспільство, і яких слід і реально можна позбутися. Шлях до незалежності був недостатньо прямим і оминув цей комплекс питань. Країна й досі не має органічного підґрунтя для забезпечення самобутності і успішного подальшого розвитку. В суспільному, гуманітарному плані незалежнення не є завершеним і це обмежує можливості побудови сучасної дієздатної держави, адже не створює необхідної для цього суспільної основи.

Росія з її величезними матеріальними і інтелектуальними ресурсами та традицією державності після кількох років експериментів відмовилася від повномасштабної модернізації і в основних моментах організації суспільно-політичного життя повернулася у власне минуле. Але, якщо для неї це в певному сенсі виглядає органічно, то для решти ННД, зокрема для України, немає куди повертатися. Вікова історія творення української держави сьогодні є важливим, але суто гуманітарним чинником, до того ж таким, що має далеко не однакову вагу для різних груп і верств населення. Звернення до радянського досвіду, тобто республіканської спадщини і відповідних механізмів вирішення проблем, з якими зіткнулася країна дорівнює згортанню розбудови самодостатньої держави. Розпад союзної держави не супроводжувався системними зрушеннями на рівні суспільства та еліти. Еліта ділила владу, а маси населення переважно шукали виходу з соціально-економічної скрути, що посилювалася. Значна частина мешканців республік отримання державної незалежності сприймало як засіб вирішення матеріальних проблем і підтримала її передовсім з цієї причини. Унезалежнення мало різне значення і дало різні сигнали для окремих верств та груп населення. Реальність є такою, що від незалежності виграли далеко не всі. Надалі закріпилося специфічне, суперечливе ставлення населення до держави, яке свідчить про обмежену готовність підтримувати її і саме з нею пов'язувати свою долю.

Загальний розвиток політичних процесів в Україні, функціонування системи влади, поведінка політичної еліти свідчать, що повноцінна сучасна держава все ще не побудована. Якщо орієнтуватися на європейські стандарти, то справа виглядає ще більш віддаленою до завершення. Це не є наслідком складності такого завдання, хоча складнощів існує чимало. Справа в тому, що такого завдання реально ніхто з архітекторів української державності не висував. Насправді будувалася і була побудована не повноцінна національна держава, а державоподібна конструкція, пристосована під специфічні інтереси панівної верстви. Головною ознакою цього стало довільне поведіння бізнесової і владної верхівки з державними інституціями, правом, національними інтересами і звичайно ресурсами, майном. Особливість ситуації полягає у тому, що еліта не тільки керує державним будівництвом, а й фактично володіє країною. Дії влади останніх років розхитують і спотворюють державні інституції, що виглядає наслідком внутрішньої суперечливості колективної власності, коли невміння домовитися породжує політичну кризу, характеризує специфіку досягнутого плюралізму. Насправді, партія влади нічого не розхитує, адже нічого досконалого та надійного не побудувала. Вона утверджувала і легітимізувала своє домінування шляхом розбудови держави за власним проектом, використовуючи загальноприйняті форми і наповнюючи їх прийнятним для

себе змістом. Державні інституції та правова система ніколи не функціонували в якості обов'язкових незалежних форм і правил, а тільки тою мірою, якою це влаштовувало еліту, фактично в режимі ручного управління. З огляду на це, факт політичної (конституційної, правової) кризи в Україні можна зафіксувати, порівнюючи сучасну ситуацію не з певним попереднім «нормальним» станом, а беручи за зразок країни, в яких принципи належного урядування реально діють. Говорять про зрощування влади і бізнесу у період незалежності. Насправді, такий симбіоз склався раніше і став рушійною силою переформатування ще радянської системи влади. Незалежна держава отримала політичну верхівку орієнтовану на збагачення і прошарок ділових людей, схильних не до вільного підприємництва, а до створення системи бонусів та привілеїв за рахунок неформальних стосунків з владою. Нові державні механізми за формою копіювали європейські, але відразу мали і надалі зберігали якісно інше наповнення. Склалися основи суспільно-політичного ладу, сутність якого полягає в надмірній цінності самої влади і обмеженій цінності власне держави.

Логіка поведінки панівної верстви полягає у збереженні держави, як умови власної суверенності, тобто звільненості від зовнішнього контролю. В період президентства Леоніда Кучми розбудова держави велася в суто бюрократичному вимірі. Такі питання як формування політичної нації, артикуляція засад національної самобутності, довготермінових національних інтересів та зовнішньополітичних пріоритетів на державному рівні висувалися на порядок денний суто формально. Показово, що це сприяло підтриманню відносної політичної стабільності, приховуванню багатьох внутрішніх слабкостей держави та суспільства. Можна погодитися з тим, що владна верхівка свідомо уникала ризиків, але головним була її незацікавленість в якісному розвитку державності, так само, як і в проведенні системних реформ. На півтора десятиліття був законсервований зародковий стан державності. Основні риси цього стану, — перебування країни в руслі суперечливих тенденцій, характерних для пострадянського простору, збереження низького рівня незалежності в багатьох сферах, від економіки, до правового статусу і режиму кордонів та відображення всього цього в масовій свідомості. Водночас, еліта надзвичайно посилилася і закріпила свої привілеї, які є основою її специфічної патріотичності.

Українська держава будувалися переважно зверху. Часткові зміни, пов'язані з підвищенням ролі громадянського суспільства після помаранчевої революції, реально торкнулися лише якості виборчого процесу, але практично не стосуються оптимізації організації влади її суспільних джерел та цивілізаційної природи. В Україні утвердився суспільний лад, не розрахований на модернізацію європейського гатунку. Це створює хитке

синкретичне підґрунтя для розвитку стосунків з західними партнерами. Але крім того, це такий лад, який обмежує національний суверенітет. За цих обставин влада фактично не орієнтована на виконання функцій артикуляції, представництва, обстоювання національних інтересів. Еліта виявляє небажання і неготовність до конкуренції як у внутрішньополітичному вимірі, так і у міжнародному форматі. Для більшості української еліти розпад СРСР став шансом для досягнення особистого успіху, а ідея національного відродження була і залишається нецікавою, чужою, зайвою. Лише частина еліти орієнтувалася на побудову повноцінної суверенної самодостатньої держави, але при цьому, як свідчить досвід з часів помаранчевої революції, вона не має адекватного розуміння характеру такої задачі і реального плану її вирішення. Для значної більшості політичної і особливо бізнесової еліти зручною і достатньою є така державність, яка забезпечує їх статус і привілеї. Їм вистачає фактично обмеженої незалежності і можливості мати підтримку від подібного за природою та системою цінностей партнера, — Росії. Український владний істеблішмент на старті незалежності загальмував, обмежив процес відокремлення, роз'єднання, виходячи з групових інтересів збереження контролю за процесом державотворення, а надалі не виявив жодної ініціативи щодо якісної реорганізації економічних та політичних зв'язків на пострадянському просторі. Тобто згадуване «розлучення» ніхто не мав на меті. Але ще більш показовим є ігнорування проблеми успадкованої багатоаспектної залежності від Росії, яка становить реальну перешкоду незалежному національному розвитку.

Закономірністю, що виглядає парадоксом, стало те, що внутрішні слабкості України проявилися і нагромадилися в результаті боротьби проти авторитаризму і внаслідок спроби набути реальної державної самостійності та самобутності. До 2004 р. питання про геополітичний вибір, так само, як і про модель національного розвитку було номінальним; орієнтація на Росію була домінуючою. Це не викликає сумніву, особливо, якщо взяти до уваги не офіційний формат відносин, де мали місце суперечки і елементи дійсного маневрування між стратегічними партнерами, а неформальні стосунки, які існували з Москвою, і тільки з нею, і які відігравали ключову роль. Надалі, часткова ротація елітних груп при владі та загострення конкуренції між ними, в яку були втягнуті найширші верстви населення, виявили нові риси української державності та суспільно-політичного устрою. Поява навіть у найбільш загальному вигляді проекту перетворення України на самодостатню державу, що має свободу геополітичного вибору, викрила всю специфіку посткомуністичної державної конструкції і роль її творців. Еліта розкололася, а суспільство було нею розколоте у питаннях ставлення до історії країни, мови, принципів

формування політичної нації, зовнішньополітичних пріоритетів, а фактично розмежування відбулося за ознакою уявлень та прагнень щодо моделі та якості держави. Саме це пояснює дискусії що не припиняються щодо змісту патріотизму та національних інтересів. Стабільною була держава, яка відклала на потім, ухилилася від вирішення зазначених вище питань, практично ні на що не претендувала і не бажала зазирати у майбутнє. Сьогодні очевидно, що ці питання мають вирішуватися, аби відкрити перспективу подальшого самостійного державного розвитку. Але перебіг подій у 2005–2009 рр. продемонстрував, наскільки це завдання є складним. Часткова зміна базових параметрів розвитку країни після помаранчевої революції не супроводжувалася дійсним оновленням еліти. Присутність, навіть чисельне домінування на вищих щаблях політики, бізнесу, управління тих, хто частково чи повністю не сприймає необхідність продовження та корекції проекту державного будівництва, суттєвою мірою визначає неналежний зміст та спрямованість державної політики. Політична боротьба, що триває, висуває на порядок денний питання зняття хіба що очевидних недоліків чинного політичного режиму, але не системних політичних реформ.

2. Можливості перетворення суспільно-політичного ладу. За п'ять років після помаранчевої революції, плюралізм, що прийшов на зміну авторитарній консолідованості, не дав програми та механізмів, отже, — реальних перспектив досягнення консенсусу еліт щодо розбудови конкурентоспроможної національної держави європейського гатунку. Помаранчева революція не тільки відкрила (нажаль тимчасово) нові перспективи розвитку міжнародної співпраці для України, але й створила нові виклики, які не зникнуть з часом і потребують серйозної відповіді. Стосунки з Росією радикально ускладнилися, тоді як компенсація на західному векторі не була отримана. Більш виразно позначилися внутрішні слабкості, погіршилися перспективи досягнення консенсусу зі стратегічних питань зовнішньої політики. Президентство Віктора Ющенка позначилося спробою радикальної зміни курсу в гуманітарній сфері внутрішньої, а також в зовнішній політиці. У першому випадку була зроблена спроба українізації суспільства, в другому, — прискорення вступу до ЄС та НАТО. Зазначимо, що об'єктивно становлення повноцінної суверенної держави потребує руху саме в цьому напрямі, адже чинники денационалізації і геополітичної залежності мають бути здолані. Але це має бути природний процес, орієнтований на соціокультурну багатоманітність країни, за змістом прийнятний для абсолютної більшості громадян і для всіх провідних політичних сил. Принципи та стратегічні орієнтири такого процесу мали б бути узгоджені шляхом експертних і громадських

дискусій. Але для цього потрібен набагато вищий рівень суспільної злагоди, здатності до компромісу і толерантності українського політикуму. Другою умовою успішного здійснення проекту «українська державність» є системне реформування економічної сфери, яке має забезпечити виразні переваги самостійного розвитку для населення і наблизити країну до європейських соціально-економічних стандартів.

Бракує, наразі налаштованості на взаємну співпрацю так само, як і на реформи конкуренція політичних сил має переважно неконструктивний характер, політична боротьба є домінуючим сценарієм і унеможлиблює здійснення раціонального послідовного державного курсу. Особливості політичної ситуації на середину 2009 р. свідчать про те, що умови для реального просування до більш досконалої держави ще не склалися. Передовсім слід знайти відповідь на питання, хто здатен ініціювати і послідовно проводити курс на модернізацію країни. На поступовий рух в потрібному напрямі можна розраховувати тільки мірою зміни та переорієнтації політичної еліти. Варіант одномоментної зміни парадигми суспільно-політичного розвитку, до якого підштовхнула помаранчева революція, не міг мати успіху в принципі, тому що в країні не існувало єдності в цьому питанні та відповідних провідників. Спроба президента Віктора Ющенка впровадити нову модель розвитку була приречена на провал не тільки тому, що не враховувала суспільно-політичних реалій, а й через неготовність його оточення до комплексних перетворень. Нова політична верхівка, попри свою демократичну риторичку, не відмовилася від привілеїв, непублічних методів використання влади. За утвердження плюралізму і певного прогресу у демократизації, політична культура еліти розвивається дуже повільно, бюрократизація і корупція залишаються необмеженими і навіть посилюються. Водночас, незавершена демократизація знизилася ефективність української державності навіть у порівнянні з попереднім авторитарним періодом.

В такому випадку складно відповісти на питання, які суспільно-політичні сили здатні успішно керувати країною і вирішувати її проблеми, якщо не відмовлятися від намірів національного відродження.

Інтереси і спрямованість активності еліти можуть зазнати трансформації, якщо її положення стане непевним, а тиск обставин змусить до меншої егоїстичності. Сучасна українська еліта може виявити свої позитивні лідерські потенції саме в режимі самозбереження і пристосування. Її якісне оновлення через ротацію не є можливим у суттєвих масштабах, адже бракує відповідного резерву. Водночас резерв пристосування є значним, адже для більшості її представників система цінностей, принципи, не є серйозними обмежувачами. Найбільш вірогідною є перспектива зниження ролі виразних ідеологічних підходів, закріплення переваг

тих політичних сил, які не висувають цілей, що роз'єднують і підвищують внутрішньополітичну напруженість. Електоральний процес, як і активізація громадських дій внаслідок економічної кризи, можуть реально сприяти цьому. Водночас, передумови для переходу від боротьби за владу до відносно узгоджених дій самої влади складаються повільно і все ще переважно поза органічним суспільним впливом. Україна потребує якісніших політичних лідерів та еліти, але їх поява навряд чи можлива без модернізації соціальної структури і кращої артикуляції інтересів найбільш дієздатних верств населення, передовсім підприємців, середнього класу, які проявили себе вже під час помаранчевої революції, але не змогли сконцентрувати свій вплив. Внутрішніх сил в Україні може вистачити для забезпечення ротації влади, але підвищення її якості і здолання деформацій суспільних відносин слід пов'язувати з зовнішніми чинниками.

Коли говорять про радянську спадщину у ментальності та суспільному досвіді громадян, головним чином мають на увазі психологію утриманства, патерналізм, антизахідництво. Це загалом відповідає дійсності, але не вичерпує переліку проблем «з минулого» і залишає поза увагою можливо, найбільш важкі його прояви. Офіційна та напівофіційна система привілеїв, створена елітою для себе під проводом комуністичної партії, досвід тіньового підприємництва, постійна боротьба з дефіцитом, яку вела більшість населення, все це не тільки не було залишено у радянському минулому, а відіграло роль одного з базових елементів нової соціально-економічної структури. Розростання тіньових схем в економіці і системи корупції, ролі земляцтва, непотизму, особистих зв'язків є не випадковими, а закономірними результатами самоорганізації еліти та впровадженого нею суспільного ладу. Наприкінці другого десятиліття незалежного розвитку ці процеси досягли масштабів, які детермінують дефективність державності, суттєво підривають не тільки її конкурентоспроможність, а й життєздатність. Окремі спроби обмежити ці явища не виглядають переконливо, адже не підкріплені належною політичною волею і узгодженими діями провідних гравців. Якщо «родові плями комунізму», що виникли внаслідок ідеологізації освіти, специфічного виховання та пропаганди, за нових умов можуть підживлюватися тільки за рахунок інформаційних технологій окремими політичними силами і поступово зникають, то ті з них, що стали формою пристосування еліти і населення до реального комунізму і є його побічним продуктом, отримали розвиток в умовах посткомунізму. Зняття колишніх обмежувачів дало поштовх бурхливому розвитку системи привілеїв для еліти і поглибленню нерівності. Руйнація системи соціального захисту змусила населення розвивати колишні навички обходу вад планової економіки

заради виживання в новій ситуації. Брак стратегії переходу від радянської до європейської соціально-економічної моделі призвів до появи гібридної ситуації з обмеженою життєздатністю. Разом з тим, завершення етапу розподілу власності і первинного накопичення капіталу і поглиблення співпраці з західними партнерами, яке стоїть на порядку денному, обіцяють практичне поступове розповсюдження цивілізованих стандартів ведення бізнесу. Це має вплинути й на спосіб життя національної бюрократії, на сферу надання соціальних послуг, розширити можливості самозайнятості. Потреба в надійних гарантіях і міжнародній легітимізації скоріше, ніж особиста добросовісність та патріотизм, перетворять українську еліту на прибічників соціального прогресу та приведуть її до правових самообмежень. Водночас, така еволюція може бути прискорена діями середнього класу, передовсім малого та середнього бізнесу, який знаходиться у придушеному стані і має виявити здатність до самостійних політичних дій на захист власних прав.

Розрахунки чи сподівання, що державна незалежність автоматично позбавить вад минулого суспільного ладу і державного устрою, не мали під собою об'єктивного підґрунтя. Незалежність лише надала кращі шанси, створила передумови для реалізації власного національного державного і суспільного проекту. Але такого, адекватного складним внутрішнім і зовнішнім умовам проекту все ще не існує. Еволюція, природний розвиток подій, результати якого унормовуватимуться, дотепер виглядає більш реалістичним варіантом модернізації суспільства, ніж реформи, які б прискорювали розвиток подій. Водночас, очевидно, що самі реформи, якби вони почалися, не можуть бути достатніми для повноцінної модернізації країни. Коли йдеться про встановлення верховенства права, незалежності судів, здолання корупції, українські реалії змушують розрізняти формальний бік справи, — ухвалення законів та управлінських рішень, та реальне встановлення якісно нової правової та політичної практики, закріпленої в соціальному досвіді та свідомості громадян. Зрозуміло, що це не може бути забезпечене тільки зусиллями влади. Попри значну динаміку суспільно-політичних процесів, це не гарантує їх якісного розвитку, отже, Україна не готова до швидкого проходження перехідного періоду.

Україна вже не є молодою державою у тому сенсі, що вона вільна обирати шлях розвитку і впевнено ним прямувати. Попри те, що значна частина завдань перехідного періоду не виконана, вікно можливостей стало суттєво вужчим. Перетворення, яких бракує для побудови конкурентоспроможної економіки та ефективної демократії, не будуть реальним пріоритетом влади на найближчу перспективу. Після президентських виборів і завершення помаранчевого періоду суспільно-політичного розвитку,

найбільш бажаним буде хоча б часткова стабілізація, а найбільш раціональною політика дрібних кроків. Зміна балансу політичних сил не відмінить необхідності політичних компромісів, що й надалі унеможливить проведення системного цілеспрямованого державного курсу. Ще на деякий період, щонайменше 10–15 років, Україна розвиватиметься без довгострокової програми і відповідного стратегічного менеджменту і без системних реформ. Українська держава матиме обмежену конкурентоспроможність, національний бізнес залишатиметься відносно ізольованим, а громадянське суспільство все ще не буде здатним просувати країну до європейської спільноти. Це цілком стосується й суспільства, адже його оновлення вимірюється змінами у способі мислення, масовій свідомості, орієнтації уваги громадян, а передумови для зрушень тут формуються повільно і за усе ще не остаточно визначеним сюжетом.

3. Проблеми ідентичності і консолідації, попри своє надзвичайне значення для розвитку держави, залишалися поза системним впливом влади. Натомість, ці проблеми ускладнилися внаслідок їх деструктивного використання у політичній боротьбі. Національна ідентичність не могла бути успадкована; українське громадянство радянського ґатунку не формувало її навіть у примітивній формі. Попередні історичні етапи тільки ускладнювали перспективи формування української нації. Основу для самоідентифікації слід було формувати з перших кроків незалежності. Частково це завдання полягає в оздоровленні масової свідомості, знятті штучних нашарувань в ній, в основному, — у впровадженні нових чинників (економічних, адміністративних, інформаційних, усього комплексу обставин, що пов'язані з тривалим перебуванням в єдиній системі буття) орієнтованих на формування сучасної політичної нації. Довід останніх років свідчить, що першочерговими завданнями є прискорений демонтаж радянської ідентичності, створення комфортних умов для тих, хто зберігає російську культурну ідентичність, яка має органічно поєднуватися з громадянською українською ідентичністю.

Унезалежнення та зміна парадигми національного розвитку драматично вплинули на соціальне самопочуття широких верств населення. Згодом, коли стала очевидною надто обмежена успішність дій української влади, а соціально-економічні проблеми стали чинником повсякденного життя для більшості громадян, у багатьох утвердилось ментально-психологічне неприйняття нових реальностей. Зберігається дезорієнтація населення щодо засад національного розвитку, неготовність відірватися від повсякденності і орієнтуватися на перспективи. Політична еліта не надає належного модернізації масової свідомості. Без рішучої переорієнтації на майбутнє, без виходу з-під впливу тенденцій розвитку пострадянського

простору утвердження повноцінної української державності не відбудеться. Держава і суспільство не можуть прогресувати без гармонізації стосунків між етнокультурними та регіональними спільнотами, без подолання ментально-психологічної дистанції між Сходом та Заходом. Але передовсім слід визначити, коли та за яких умов влада та претенденти на неї відмовляться від ведення політичної боротьби у спосіб, що розколює країну.

Українізація східних регіонів в мовно-культурному вимірі неможлива, як була неможлива масштабна русифікація західних регіонів України. Підхід Віктора Ющенка до національного відродження не міг бути реалізований внаслідок того, що він не враховує реалії, отже, не здобув достатньо широкої підтримки. Він сприяв актуалізації питання самотності української держави. Проте, президентство Ющенка не дало прориву в політичних та ринкових реформах, що мало б закласти основу для перетворень у гуманітарній сфері. Національно-демократичні сили, які відіграли провідну роль під час помаранчевої революції, орієнтуючись на нього, не посилили свої позиції, не знайшли союзників і фактично втратили здатність до модернізаційної творчості. На фініші його президентського терміну, імпульс до демократизації, який за часів Леоніда Кучми виходив саме від національно-демократичних сил, фактично згас. Для його відродження потрібен реальний консенсус основних політичних і суспільних сил. Але його не було досягнуто навіть у форматі помаранчевої коаліції. Прагнучи громадянської єдності, слід відмовитися від етнокультурної гомогенності. Завдання внутрішньої консолідації не мають бути суперечливими. Україна потребує нової політичної культури, яка б відповідала такий вимозі. У державі, що перебуває у стадії становлення та в ситуації, коли модель національного розвитку не обрана остаточно, розмита ідентичність є джерелом додаткових складностей та ризиків. Якщо на цьому питанні еліта не дійшла консенсусу, стихійні процеси виявляються домінуючими, а зовнішні чинники можуть додатково деформувати національний поступ. Фактично в Україні виникла і зберігається конкуренція альтернативних ідентичностей, що безпосередньо пов'язано з російським чинником. Виразної тенденції в цьому питанні на сучасному етапі не існує, тож очевидно, що гострота цього питання зберігатиметься тривалий час. Консолідація не встигає стати основою модернізації. Можливо модернізація здатна дати поштовх до консолідації, але це якісно інший варіант і додаткове підтвердження того, що Україні доводиться добудовувати підґрунтя державності, вирішувати ті питання, які за логікою унезалежнення мали б бути вирішені на попередньому історичному етапі.

Набуттю сучасної органічної ідентичності перешкоджає те, що певна частина населення виявилася неготовою до незалежності і взагалі до

того, щоб стати громадянами української держави зокрема. Утвердження нової самоідентифікації гальмується неготовністю і небажанням значної частини населення відмовитися від попередньої самоідентифікації. Це породжує уяву про існування «п'ятої колони» в українському суспільстві та політикумі. Але це є явищем дещо іншого ґатунку, пов'язаним з незавершеністю державотворення та формування нації. Переважна більшість тих, хто зараз тою чи тою мірою виконує роль п'ятої колони мають бути імплантовані в нову українську громадянську спільноту. У цьому процесі важливої ролі набуває геополітична складова, адже внутрішні чинники самоідентифікації є недостатньо потужними. Тут так само присутні два вектори, що діють в якісно різний спосіб. Інтеграція в Європу є сумісною з національною ідентичністю, адже створює умови для додаткової не альтернативної ідентичності. Так само, членство в ЄС не загрожує державній незалежності і може бути чинником її зміцнення. Натомість російська ідентичність є фактично альтернативною, конкуруючою з українською, і має суперечливий вплив на становлення української державності.

Російський політикум не сприймає демократичні цінності, а суспільство є далеким від того, щоб їх обстоювати. Це є суттєвим обмежувачем зближення і довіри між Росією та Заходом. В останні роки стало чітко зрозумілим, що Росія уточнює і закріплює такий варіант національної самоідентифікації, який базується на відмінності від Заходу, більше того, це відбувається за рахунок протиставлення себе Заходу. Така самоідентифікація цілком відповідає моделі суспільно-політичного розвитку. Росія наразі виявляє здатність загальмувати повномасштабну переорієнтацію України на Захід і знаходить в цьому союзників всередині нашої держави. Водночас, будь-який сценарій євразійської реінтеграції спричинить потужний внутрішній спротив. Позиція Росії не може не братися до відома, але її безпосередній вплив не може бути чинником самої нашої самоідентифікації, якщо йдеться про стратегії суверенності та самобутності. Співвіднесення себе з Росією та Європою має відбуватися, незважаючи на те, як співвідносить себе Росія з Європою та Заходом взагалі. Це має бути так хоча б тому, що Росія теж шукає себе: те, що вона декларує сьогодні відображає тактику самозбереження чинного політичного режиму, але навряд чи відповідає довгостроковим національним інтересам самої Росії. Ті українці, які воліють йти у фарватері Росії, мають розуміти, наскільки звивистим може виявитися такий шлях, — кілька років тому напрям був «у Європу разом з Росією», зараз йдеться про перспективу посилювати Росію в її претензіях конкурувати з Заходом та будувати якусь «другу Європу» з іншими стандартами організації суспільно-політичного життя та ведення бізнесу. Крім того, їм слід усвідомити, що на їхню

думку надалі не зважатимуть. У двох вимірах, — внутрішньополітичному і геополітичному, те що пропонує Москва, не є привабливим. Проте, у пакеті з цим існують чинники мови, традицій, культури, які є вагомими складовими гуманітарного розвитку сьогоденної України. Тут в принципі не існує проблеми вибору, адже не від чого не можна відмовлятися.

Слід визнати, що самоідентифікації різних груп українського населення відбувається за різних умов та рівня складності. Попри значні кризові явища, міграція в цьому процесі не відіграє суттєвої ролі. Тим важливішим є заохочення формування сучасної політичної нації. В основі цього процесу створення сприятливих умов для розвитку всіх соціокультурних та регіональних спільнот. Ключовим є питання повноцінного залучення до будівництва української держави російськомовних громадян, надання їм більших підстав стати патріотами. Є два питання первинного характеру. Перше, — повне звільнення від залишків радянської субкультури, яка є одним з носіїв проросійської орієнтації. Друге, — сприяння відновлення української етнічної ідентичності тими громадянами, які відчувають потяг до цього. Усе решта є справою спільного розвитку і захисту культурного різноманіття в межах єдиної держави. Обов'язок України перед міжнародною спільнотою бути єдиною і дієздатною. Більше того, її обов'язок як європейської держави стати виразно самобутною і політично консолідованою. Регіональну багатоманітність слід розглядати як складову української загальнонаціональної ідентичності. Вона є не перешкодою, а умовою формування української політичної нації. Осмислення цих проблем і пошук вектору докладання зусиль мають більшою мірою відбивати ту ідею, що у цивілізованій європейській державі первинним є забезпечення прав кожної конкретної людини, і тільки на цьому ґрунті можуть бути забезпечені інтереси окремих спільнот і побудована політична нація. Умовою для появи успішної держави є здатність до прогресу і конкуренції, підтримання моральної і матеріальної мотивації громадян до патріотизму. Але очевидно, що йдеться не просто про підвищення рівня життя, хоча відставання в цьому компоненті є випробуванням для патріотичних почуттів. Чисельність тих, хто думає «що держава може зробити для мене» сьогодні суттєво більша за тих, хто думає «що я можу зробити для держави».

Потенційні переваги України полягають в можливостях європеїзації країни, утвердження у масовій свідомості приналежності до Європи не тільки у географічному та історичному вимірі, а й з точки зору сприйняття суспільних цінностей та здатності обстоювати базові громадянські права та свободи. Якщо говорити про наднаціональну самоідентифікацію, то для України це європейська (не євразійська) самоідентифікація. Якби Росія також орієнтувалася на подібні цілі і була здатна їх досягти,

Україна виграла б найбільше. Зокрема, зникла б напруга у питанні самоідентифікації. Сьогодні не можна розраховувати на демократизацію Росії і залишається орієнтуватися на перспективи демократизації самої України, які, якщо будуть реалізовуватися, можуть створити передумови кращого суспільного самопочуття і самореалізації громадян на Сході та Півдні країни. Досить розповсюдженою є думка, що етнічні росіяни могли б виказати реальну лояльність до української держави, коли б вона дійсно динамічно розвивалася за європейськими стандартами. Але більш природною і для цієї спільноти, і для країни в цілому, є роль не споживача здобутків демократії, а активного учасника, навіть ініціатора демократизації. В цьому полягає потужний резерв загальнодемократичного руху, який довгий час тримається переважно на хвилі національного відродження у його переважно етнічному вимірі. Так само, уявлення, що етнічні росіяни мають інтегруватися в українську політичну націю, виглядає спрощенням, якщо не помилкою, адже їх повноцінна співучасть у творенні спільноти українських громадян є більш природним і ефективним шляхом. Тобто доцільніше говорити не про пристосування, до умов, що склалися внаслідок незалежності, а про активне використання нових можливостей, створених незалежністю. Саме відрив від тої державно-бюрократичної традиції, яку успадкувала і уособлює сучасна Росія, дає шанси прискореного розвитку громадянського суспільства, місцевого самоврядування, утвердження верховенства права. Водночас, виникають умови для органічного поєднання відчуття спільності, пов'язаного з мовою, вірою, історичним минулим та усвідомлення інтересів у сучасному суспільно-політичному житті. Стадія та обставини формування української політичної нації передбачають продовження процесу творення національних цінностей, а не тільки виділення та використання відповідних явищ, подій, фактів, які надала історія. Нарешті, поряд з співіснуванням і суперечливою взаємодією україномовної та російськомовної культур, набуває розвитку і взаємна асиміляція, формування шару біетнонів. Це явище дається взнаки не тільки стійкою розповсюдженістю суржику; воно формує стійкі соціокультурні реалії, які сьогодні недостатньо враховуються.

Російська мова (головним чином через медіа і масову культуру) та православ'я в останні роки цілеспрямовано використовуються Росією для впливу в східноєвропейському регіоні. Це сильні інструменти, адже боротися проти мови та проти віри не тільки важко, а й безглуздо. І якщо російський вплив заважає утвердженню української державності, то контрзаходи мають стосуватися ситуації в сфері медіа та розвитку культури, а також у модернізації стосунків між державою і церквою та суспільної ролі останньої. Україні доведеться докласти зусиль, аби зробити

російську мову також своєю і сприяти розвитку російськомовної української культури, запропонувавши конкурентоспроможні, можливо кращі умови. Україна залишатиметься вразливою у гуманітарних аспектах відносин з Росією доки не запровадить в цій сфері європейські стандарти і не відкриє європейські перспективи. Специфіка ситуації полягає у тому, що найбільш вразливі щодо російського впливу пострадянські держави, — Білорусь та Україна, водночас мають, разом з Молдовою, кращі об'єктивні передумови зближення з європейською спільнотою. Загалом, особливості суспільно-політичних процесів в Східній Європі, в ареалі православ'я, підштовхують до припущення, що національна самоідентифікація тут залежатиме від демократизації, адже без неї завершити пострадянський період буде неможливо. Розкрити потенціал демократизації та модернізації, значить визначити історичні перспективи східнослов'янської православної цивілізації.

Східні слов'яни, зокрема, не мають допустити збільшення дистанції із слов'янами західними. Здається, розуміння цього наразі міцніше у Києві, ніж у Москві, так само, як і готовність до впровадження європейських стандартів у взаємини. У перспективі, модернізація нових незалежних слов'янських країн (Східна Європа та Балкани) може сприяти певній «слов'янізація» Європи. На цьому історичному етапі провідну роль в цьому може зіграти саме Україна. Насправді, на порядку денному розкриття базових характеристик суспільної організації білорусів, росіян, українців, краща артикуляція суто громадянських, власне суспільних та духовних досягнень східних слов'ян, які можуть і мають існувати поза державницько-бюрократичним каркасом, який досі був не тільки формою, а й умовою існування, виразною рисою цієї цивілізації. Крім того, східноєвропейцям ще належить дати гідну відповідь на виклики інтернаціоналізації та глобалізації, увійти до числа повноцінних співавторів рішень, що надалі ухвалюватимуться міжнародною спільнотою. Очевидно, що Росія не може одноосібно представляти інтереси Східної Європи, а Україна покликана зробити вагомий внесок у те, щоб такі інтереси були визнані західними партнерами і повною мірою враховувалися у стосунках Захід — Росія. Такий комплекс завдань розширює театр застосування партнерського потенціалу України і є не менш важливим, ніж європейська інтеграція. Він має вирішуватися паралельно, тим більше, що це потребуватиме тривалих зусиль.

4. Еволюція міжнародного простору. Важливим чинником геополітичного самовизначення України може і має стати зміна уявлень про весь комплекс змін в Європі та на пострадянському просторі. Національна політична еліта не має повністю адекватних уявлень про засади сучасного

світоустрою і логіку його еволюції. Йдеться про прояви антизахідництва, інстинктивного євразійського ізоляціонізму, ідеологізоване сприйняття глобалізації. Але це слугує тільки фоном для прояву більш ґрунтового чинника, — незацікавленості у розповсюдженні європейських стандартів функціонування влади та бізнесу, побоювання втрати національної ідентичності через поглиблену інтеграцію до об'єднаної Європи. Особисті уявлення лідерів становлять окрему проблему для оптимізації зовнішньополітичної стратегії держави. Підвищення партнерського потенціалу України і забезпечення стратегічних перспектив національного поступу потребують радикальної європеїзації політичної та правої системи, так само, як і європеїзації політичної та бізнесової еліти. На відміну від Росії, в Україні немає інших органічних власних традицій та зразків. Колишня інтегрованість національної політичної еліти в радянську систему не становить ані привабливої, ані взагалі життєздатної моделі. Одним з найбільш змістовних аспектів в цьому сенсі є сьогоденні та майбутні стосунки України з Заходом. Європейська інтеграція України не дорівнює її перетворенню на частину Заходу. Розширення європейських і євроатлантичних структур на схід не є розповсюдженням сфери власне Заходу. Разом з тим, слід розуміти, що Захід, хоча й започаткував, але не вичерпує демократичну міжнародну спільноту. В ній не тільки є місце, для інших, вона органічно передбачає утвердження і підвищення ролі інших акторів.

Поряд зі спільними інтересами (які також здебільшого різною мірою гармонізовані з національними інтересами окремих держав) завжди залишатимуться специфічні інтереси та цілі. Такий гіпотетичний член європейської спільноти, як Україна, внаслідок геополітичних та історичних характеристик, обов'язково матиме значний особистий зовнішньополітичний порядок денний, головним питанням якого буде захист національних інтересів у стосунках з Росією за обмеженої підтримки Заходу. Розвиток співпраці з західними партнерами на середньотерміновий доінтеграційний період, формування чіткіших власних партнерських характеристик має базуватися на підтриманні балансу між вагою зобов'язань та виграшем від зближення.

Попри розповсюджену думку, що міжнародна ситуація для утвердження України в якості незалежної держави є сприятливою, насправді це потребує перевірки і корекції. Глобальна і регіональна ситуація є суттєво відмінними; замість загроз, характерних для минулих періодів, нові незалежні держави проходять суворий іспит викликами, вимогами, конкуренцією, які створюють постійний тиск. Кожна держава, яка претендує на повноцінну суб'єктність, існує в режимі примусу до прискореного розвитку. В окремих аспектах національного буття внутрішні умови

зміцнення суверенітету є менш розвиненими за зовнішні. Так, певний час головною альтернативою досягнутому рівню суверенності було не підвищення, а зниження її рівня, відхід від досягнень 1991 р. У протистоянні Леоніда Кучми і Петра Симоненка на президентських виборах 1999 р. президент виступав гарантом незалежності і сприймався в цій якості міжнародною спільнотою. Відбувалося зміцнення державності внаслідок практичного пристосування системи міжнародних відносин до нового актора, його вrostання в цю систему, яка характеризується як ніколи високими стандартами цивілізованості. Повсякденна практика існування в новій незалежній державі формувала звичаєву формальну громадянську поведінку населення. І в середині країни, і в зовнішньому середовищі укорінювалося розуміння того, що претендентів на те, щоб перебрати на себе тягар відповідальності за цей простір і його мешканців не знаходилося. У зв'язку з цим, слід підкреслити, що головна перевага сучасної міжнародної ситуації для незалежності України у порівнянні з минулими історичними періодами полягає не в співвідношенні сил недругів та симпатиків, хоча це має вагоме значення, а в якісно іншому рівні цивілізованості. В практичному плані це виявляється в жорсткому обмеженні застосування силових методів, вимогах легітимності, стабільності, контрольованості, максимального зниження конфліктогенності, що передбачає дотримання певного рівня життя і прав людини. Для Європи все це має реальне значення і реально працює на підтримку суверенітету ННД. Водночас, внутрішні слабкості роблять їх дуже вразливими щодо опосередкованого зовнішнього втручання.

Україна є частиною дуже мінливого регіону, що складається з ННД, які ще тільки вирішують проблеми цивілізаційної самоідентифікації. Але його різноманітність буде дедалі більше даватися взнаки. Чинні тенденції фактично передбачають, що перехідний період, у якому перебуває пострадянський простір, має завершитись у середньотерміновій перспективі його розмивання як окремого регіону. При цьому очевидно, що його геополітичні перспективи, не можуть автоматично пов'язуватись з інтеграцією у Європу. Вже зараз його неоднорідність позначила посилення відцентрових тенденцій спрямованих як на Захід, так і на Південь. Це обумовлює суперечливість міжнародного становища Росії, фактично приреченої втратити основні зони впливу, і наодинці (Білорусь з її сьогоденішньою налаштованістю на розігрування карти інтеграції з Росією не змінює ситуацію принципово) грати роль окремого регіону, чи-то центру тяжіння без власної периферії. Москва намагається переламати таку тенденцію і запровадити такий економічний і політичний вплив у євразійському просторі, який би визначав основні параметри регіональних геополітичних трансформацій. Виходячи з останнього, для оцінки ситуації

в євразійському просторі важливо оцінити пропорційну вагу об'єктивних чинників, тобто власних обставин ННД та чинника російської регіональної політики. Фактично, йдеться про вимір збігу національних інтересів Росії інших колишніх радянських республік і пропорцій природності та вимушеності участі останніх у системі євразійських відносин у тому їх вигляді, в якому вони склалися за останнє десятиліття. Східноєвропейські цінності через демократизацію і формування дієздатного громадянського суспільства мають посилити свої характеристики саме як європейські. Сьогодні стосунки між країнами тут значною мірою підмінюються стосунками між правлячими елітами. Характер міжелітних взаємин визначає реальну дію договірної бази і спосіб узгодження державних інтересів. У перспективі соціокультурна близькість до Росії буде поєднуватися з європейськими соціально-політичними стандартами. На таких засадах Східна Європа (Білорусь, Молдова, Україна) має у середньотерміновій перспективі набути субрегіональної самоідентифікації в межах загальноєвропейської, яка буде відокремлювати її від Євразії, яка очевидно зберігатиме якісні відмінності суспільно-політичного розвитку.

Українське суспільство ще має утвердити власну логіку розвитку, передовсім, — зосередитися на облаштуванні внутрішнього простору, відірвавшись від російської імперської традиції експансії та великодержавного месіанства. Але для цього доведеться спочатку вивести свою країну з-під прицілу такої експансії, яка в останні роки відновлюється. Головним чинником, що визначатиме міжнародне становище Україні та її геополітичні координати є внутрішня ситуація. Об'єктивно Україна знаходиться далеко від будь-яких проривів у своєму геополітичному становищі. Стосунки із зовнішнім світом залишаються недостатньо визначеними і впорядкованими, що ускладнює використання міжнародних ресурсів для вирішення внутрішніх проблем, але, крім того, це не дозволяє належним чином зосередитися на облаштуванні власної країни. Україна власне все ще не готова вести класичну зовнішню політику, їй доводиться шукати на міжнародній арені можливостей утвердження в якості самостійного актора. Україні бракує нормальних партнерів на міжнародній арені: головні з них надто великі, інші надто слабкі. При цьому для неї залишаються недоступними інтеграційні інструменти утвердження в системі міжнародних відносин, натомість доводиться мати справу із заангажованими, заорганізованими цією інтеграцією, державами. У перспективі на Україну чекає ще більша впорядкованість (зарегульованість) зовнішнього оточення, зменшення простору геополітичних маневрів та можливостей ведення «політики невизначеності», зростання зовнішніх впливів. Розширення ЄС закріпить і зробить більш

очевидним периферійний статус України. Результативність внутрішніх перетворень визначить тимчасовість або усталеність такого стану речей.

У найближчій перспективі ЄС та НАТО завершуватимуть прийом нових членів, який вже узгоджений чи впливає з логіки розширення. Зокрема, це стосується окремих країн Західних Балкан, які поступаються Україні ступенем відповідності критеріям членства. Це підтверджує, що Україна занурена в якісно інший геополітичний простір і має справу з іншою логікою його еволюції. Водночас, сама Україна не демонструє однозначного прагнення якнайшвидше реалізувати європейський вибір. Імпульс до об'єднання Європи, отриманий на рубежі 80-х та 90-х рр. минулого століття, вичерпав себе. Завершальним результатом цього історичного етапу став європейський вибір Сербії та отримання інтеграційних перспектив всіма країнами континенту на захід від СНД. Просторова межа, що відокремила Східну Європу від решти, звичайно, не є ознакою взаємного відштовхування, проте має вагомий конкретний зміст. Внутрішні проблеми, яких не бракує у багатьох ННД на захід від цієї межі надалі будуть вирішуватися за європейськими зразками і за підтримки Брюсселю та провідних держав континенту. Певний рівень стабільності, передбачуваності, рух до утвердження європейських цінностей, тут гарантований. В країнах на схід від неї, спрямованість внутрішнього розвитку залишається або альтернативною європейській, або, як у випадку України, невизначеною.

Україна зберігатиме специфічний статус серед пострадянських держав як така, що торує шлях модернізації європейського гатунку. Досвід останніх років переконує, що для цього недостатньо використати досвід країн Балтії, Польщі, чи Хорватії. Пострадянський простір передбачає не тільки об'єктивно складніший сценарій перехідного періоду, а й необхідність здолання геополітичного спротиву Москви. Гео економічна складова домінуватиме в еволюції місця і ролі пострадянських країн у міжнародних відносинах. Стосунки з європейськими і євроатлантичними структурами, передовсім ЄС, дедалі більше стануть головним пріоритетом для більшості євразійських партнерів України. Можна прогнозувати економізацію і загальну прагматизацію цих відносин, зростання значення для Європи таких партнерів, як Азербайджан, Казахстан, Туркменістан і, можливо, Узбекистан. Певна геополітична винятковість України, залишки якої, за інерцією, зберігаються на сьогодні, зменшуватиметься. Водночас, політична нестабільність, низька якість урядування і несприятливий інвестиційний клімат можуть і надалі радикально перешкоджати повномасштабному використанню транзитного потенціалу країни. Україна вочевидь дедалі більше відстає від європейських процесів і стає менш зручним партнером. Водночас, Україна є важливою для Європи не

меншою мірою, ніж для Росії, причому у якісно іншому, більш прийнятному вимірі. Поглиблення європейської інтеграції, як і розширення ЄС створюють основу для нової світової ролі континенту. Європа, яка значно випереджає інші регіони за інтенсивністю внутрішніх взаємин, багато у чому моделює перспективи розвитку інших регіонів, що прямують до інтеграції а, в окремих аспектах, — глобальних відносин, визначає пропорції між конкуренцією та співпрацею, розподілом тягаря спільних інтересів між великими і малими, між високорозвиненими і обмеженими у своїх можливостях державами. ЄС належить шукати баланс між інтровертністю і новим експансіонізмом, так само як і уточнювати оптимальні межі розширення з огляду на потребу у високій гомогенності та, водночас, нарощувані аргументів на користь провідної ролі у глобальних справах. Саме останнє створює додаткові шанси для України, яка у будь-якому випадку у розбудові відносин з партнерами з третього світу виступає як європейська держава. В цьому вимірі вона безумовно є резервом континенту у його довготермінових взаєминах з мусульманським світом, Китаєм, так само, як і резервом Півночі у відносинах з Півднем, Заходу — зі Сходом. На глобальному рівні загальні геополітичні чинники підтримуватимуть певну увагу до України.

Досить очевидно, що суттєво видозміниться умовна альтернатива європейській інтеграції. Інтеграційні проекти в форматі СНД остаточно втратять актуальність, геополітична цілісність регіону розмиється. Посилиться культурно-цивілізаційна самотність пострадянських країн, їх економічні і геополітичні зв'язки стануть більш диференційованими. Зростуть відмінності у суспільно-політичних цінностях, що сповідуються елітами та громадянами, у рівні демократії. Авторитарні тенденції внутрішнього розвитку в Казахстані та країнах Центральної Азії цілком закріпляться. В цьому субрегіоні посилиться роль Китаю. Всі решта пострадянських країн за логікою їх розвитку претендуватимуть щонайменше, на поглиблення співпраці з ЄС. Орієнтація на Захід, зокрема на Європу, стане постійним чинником зовнішньої політики країн Закавказзя. Чи зможе Україна перебрати на себе роль країни лідера пострадянського простору у його зближенні з Європою, залежатиме від відтворення політичної стабільності та послідовності подальшого реформування. Однією з особливостей міжнародного становища України є те, що жодна держава простору СНД не претендує і не має шансів обійти її у розвитку співпраці з ЄС. Досі Україна не мала з цього реальних переваг. Якщо до цього виникають додаткові можливості, то це передовсім слід пов'язувати не з програмою східного партнерства, а з секторальною співпрацею, зокрема у сфері енергетики, транспорту, м'якої безпеки. Такі напрями можуть стати найбільш перспективними у відносинах з ЄС на період її

нової угоди про асоціацію. У європейському форматі очевидно є перспектива ширшого збігу кола учасників і поглиблення взаємодії ЄС та НАТО. Це призведе до більшої уніфікації двосторонніх відносин інтегрованих держав з неінтегрованими. Фактично, йтиметься про колективний підхід до вирішення всіх принципових і масштабних питань такої співпраці, обмеження можливостей компенсувати вади відносин з Союзом розвитком двосторонньої співпраці з його членами. Таким чином, умови співпраці України з інтегрованими сусідами залежатимуть від рівня розвитку її власних відносин з Союзом.

У трикутнику Росія — Захід — Україна важко очікувати якісних змін найближчі кілька років. Можливо Україні доведеться пережити ще одну спробу політиків, які не здатних реалізувати можливості тіснішого партнерства з Заходом, розвивати країну як молодшого партнера Росії. Без сумніву ще доведеться витратити чимало часу для повернення до реформ і зміни ситуації як в соціально-економічній, так і в політичній сфері. Але очевидно, що Україна, поки залишатиметься у геополітичній самотності, не зможе оптимізувати та надійно стабілізувати своє міжнародне становище. Вона має стати частиною Європи і, таким чином, часткою демократичного світу, а отже, ліквідувати згаданий трикутник. Саме це свідчатиме про впорядкування відносин з партнерами в Європі та Північній Америці і принципово змінить формат відносин з Росією.

5. Досвід використання партнерського потенціалу. Усталеною особливістю міжнародного становища України є те, що для забезпечення своїх найбільш важливих національних інтересів вона змушена поклатися на потужних акторів і пристосовуватися до правил гри, які вони формують. Україна буде змушена корегувати офіційну стратегію забезпечення національної безпеки. Для неї не існує готових рецептів, якими вона могла б скористатися і які були б достатньо надійні. Формально чинна позаблоковість не є реальною працюючою. Оформлення статусу постійно нейтральної держави, отримання надійніших міжнародних гарантій на практиці не має перспектив. Як європейська, так і євроатлантична інтеграція України надалі у міжнародному аспекті буде залежати від стратегічних побудов та практичних розрахунків Заходу і перебігу його стосунків з Росією. Україна ще довгий час залишатиметься поза межами європейської спільноти. При цьому пострадянський простір не задовольняє її інтересів і не надає достатніх можливостей для забезпечення перспектив. Такі потреби не зможе повністю задовольнити і об'єднана Європа. Київ є одним з найбільш зацікавлених акторів у розвитку конструктивної взаємодії у форматі «Великої Європи». Такий надрегіональний формат взаємин має досить вагоме історичне і економічне підґрунтя. Так само

існує проблема модернізації системи безпеки. Але в основі будь-яких домовленостей має бути узгоджена позиція Заходу і Росії. На цьому етапі відвертого і змістовного діалогу між Москвою та Заходом не виходить і доводиться зважати не тільки і не стільки на спрямованість взаємодії цих стратегічних партнерів України, а на уточненні Заходом своїх інтересів стосовно Росії і пошук підходів до вирішення проблеми російської нетолерантності.

Європа стоїть перед проблемою забезпечення стабільних конструктивних відносин з Росією, — потужною державою, яка у середньотерміновій перспективі не поділятиме базові європейські цінності. Інтереси України вже сьогодні є дуже подібними до європейських, і саме вона може запропонувати Європі реальний варіант її вирішення і взяти на себе частину необхідних зусиль. Тут мається на увазі й культурна близькість і новий досвід у налагодженні партнерства між представниками євроатлантичного і євразійського простору, і демонстрація більш перспективної, ніж російська, моделі посткомуністичних трансформацій. Україна має взяти активну участь у формуванні перспектив для нової більш конструктивної, відповідальної ролі Росії.

Залишається відкритим питання чи можна конструктивно впливати на Росію на цьому етапі її внутрішнього розвитку. З одного боку, значна частина агресивності, що її демонструє Кремль призначена для внутрішнього вжитку, підтримку власної популярності та підтримання патріотичних почуттів, зниження впливу Заходу, ладного зруйнувати її традиційну систему цінностей. Такі дії справляють враження й на частину еліти та певні групи населення країн близького зарубіжжя. Культивація антизахідництва і передовсім антиамериканізму, це для Росії не стільки прояв зовнішньополітичних уподобань, скільки засіб самоідентифікації, збереження самотності та незалежності. Певною мірою в тому ж самому полягає функція російського авторитаризму. Надто глибоке зближення з Заходом, так само, як і застосування суттєвих елементів західної моделі суспільно-політичного розвитку становить загрозу такому феномену як сьогоднішня Росія. Певний рівень конфронтації є органічною складовою її міжнародної політики.

Українська влада в останні роки лише декларувала нові пріоритети зовнішньої політики, але не зробила адекватних кроків для їх втілення. Особливо наочно це продемонстровано на прикладі президентського курсу стосовно Росії. Об'єктивно вірна мета, — звільнення з-під багатоаспектного впливу, який деформує саму українську державність, не була підкріплена ані розумної тактикою, ані піклуванням про реальне зниження залежності від більш потужного партнера, вразливості щодо його впливу, ані зусиллями спрямованими на формування національного консенсусу

щодо зовнішньополітичних пріоритетів. Наслідком стало провокування загострення і ускладнення більшості проблем двосторонніх стосунків, за умов, коли позиції України залишилися як і раніше слабкими. Вони навіть послабилися внаслідок поглиблення внутрішніх суперечок і зниження рівня керованості. Такий спрощений підхід виявився розповсюдженим серед патріотично налаштованої частини еліти, що слід сприймати як брак адекватного розуміння шляхів забезпечення національних інтересів та/або нездатність проводити сильну політику.

Є очевидно налаштованість Москви на боротьбу за вплив, проведення активної, певною мірою агресивної зовнішньої політики. Це унеможлиблює ігнорування її позиції, ізоляцію і додатково актуалізує проблему налагодження такої взаємодії з нею, яка б забезпечила стабільність, передбачуваність, конструктивне спрямування зусиль. Прагматизм європейців у стосунках з Росією ґрунтується на прагненні скористатися її ресурсами. Як і неготовність до жорстких форм суперництва, це знижує цінність європейського чинника для України при з'ясуванні стосунків з Росією. Реальне стратегічне партнерство з Росією неможливе ані для ЄС, ані для США, ані для України. Проте, можуть і мають бути вироблені такі правила гри, які б заохочували до цивілізованої поведінки, впровадження європейських стандартів взаємодії. Україна суттєво зміцнить своє міжнародне становище, якщо гармонізує стосунки з Росією та Заходом. Це не має бути результатом відмови від важливих зовнішньополітичних цілей і не має досягатися шляхом компромісу між прибічниками західної чи російської орієнтації. Україна потребує цілісної стратегії, що базується на міцному консенсусі, щодо національних інтересів. Україноцентризм має бути осердям політики з кожним із стратегічних партнерів.

Вступ до НАТО цілком відповідає довготерміновим стратегічним інтересам України. Інша справа — це власне терміни і конкретні обставини вступу, оскільки є перешкоди, є ціна і, мабуть досить висока, такого кроку. Євроатлантична інтеграція для України є ефективним інструментом реформування сектору безпеки і зміцнення міжнародного становища. Водночас, її кінцева мета — вступ до НАТО має бути оцінена з ширших позицій, ніж це має місце в політичних дискусіях 2005–2009 рр. Крім того, на сучасному етапі Україна особливо наочно стикається з проблемою ідентичності НАТО, адже вирішення серйозних питань дедалі більше доводиться узгоджувати паралельно з керівництвом Альянсу та з провідними державами-членами. Не слід відмовлятися від пошуку альтернативи євроатлантичній інтеграції. І це має бути скоріше не позаблоковість, а формування нової системи безпеки для Великої Європи, така конструкція, через яку Україна могла б отримати достатні гарантії безпеки. Це є більш реалістичний варіант, ніж позаблоковість і, до того ж, він придатний

для вирішення ширшого кола проблем, як то економічна безпека, регулювання гуманітарних питань, які можуть бути джерелом ризиків за умов інтернаціоналізації. Така система не буде базуватися на спільній ідентичності у сфері безпеки і повній уніфікації сприйняття загроз та ризиків. Побудувати таку систему разом з Росією можливо, тільки застосувавши елементи принципу мирного співіснування. Але Україна має можливість позиціонуватися в такій системі, виходячи з курсу на інтеграцію в європейську спільноту. Не слід ігнорувати той факт, що Україна, за всієї активності у сфері миротворчості, залишається фактичним реципієнтом щодо «м'якої» безпеки. Сьогодні переважний вплив мають мінуси невизначеності, бірегіональності України, але згодом можуть вийти на перший план ті додаткові можливості які випливають з рубіжного геополітичного положення. Це слід пов'язувати з підвищенням конкурентоспроможності і загальної потуги України і з перспективами нормалізації відносин у форматі Великої Європи та у трикутнику Захід-Росія-Україна. Ми маємо набути переваг інтеграції з Заходом, не втрачаючи при цьому переваг від особливих стосунків з Росією.

Розширення зони стабільності за рахунок України неможливе без домовленостей з Росією. Захід має зробити свій внесок у впорядкування ситуації на східних рубежах Європи. Об'єктивно висувається на порядок денний створення нового формату стосунків США та Європи з Росією. Це створює передумови для України впорядкувати свої відносини з північним сусідом. Водночас, очевидно, що основний тягар в цій справі лежить на самій Україні. Інтернаціоналізувати (європеїзувати) слід норми та стиль ведення українсько-російських стосунків. Водночас, збалансування інтересів, забезпечення паритетності, взаємовигідності, мають досягатися у двосторонньому форматі. Головне джерело проблем двосторонніх відносин, — незавершеність самоідентифікації, а отже, взаємної відокремленості. За цих умов проблеми становлення, будівництва самих себе, превалюють над проблемами налагодження відносин, негативний порядок денний не вичерпаний і це перешкоджає переходу до реалізації позитивної програми. Створення нової основи двосторонніх відносин, їх розгортання у майбутнє, є неодмінною умовою їх надійної стабілізації. Україна зацікавлена в цьому безумовно, тоді як Росія має саме успадковані переваги і не поспішає від них відмовитися. Для України, як слабшої і менше підготовленої для самостійного держаного буття це створює не тільки важчі випробування, а й ситуацію, коли спадщина блокує побудову нового. Для Росії ця сама спадщина спокушає до того, щоб базувати стосунки з Україною на ній і не прагнути до класичних міждержавних стосунків. Російська еліта налаштована на політику самоутвердження, навіть попри те, що до реальної конкуренції вона не готова. Тим активніше

вона буде використовувати можливості домінування на пострадянському просторі. Це навіть не питання власне її зовнішньої політики; сам сучасний «проект Росії» формується не як національний, а як регіональний. У російському ставленні до країн пострадянського простору є багато схожого на брежнєвську доктрину обмеженого суверенітету, яка застосовувалася до країн соціалістичного табору. Наявні особливі проблеми у стосунках Росії з будь-якою сусідньою державою, якщо тільки вона не погоджується на роль сателіта.

Україні належить, враховуючи переважно негативний досвід як періоду Кучми, так і періоду Ющенка, формувати стосунки з Росією, виходячи з двох чинників: державної незалежності та тісних органічних зв'язків між двома народами. У відповідності до національних інтересів України і Росії, стосунки між двома країнами мають бути тісними і конструктивними. Так, пропозиція Москви щодо створення нової системи безпеки для Великої Європи може бути привабливою для України. Якщо така система буде сконструйована з повноцінним врахуванням її інтересів, вона може дати серйозні гарантії незалежності і територіальної цілісності, суттєво знизити російський тиск і цілком слугувати заміном на період до моменту, коли вступ до НАТО стане можливим, або непотрібним. Інша справа, наскільки російські пропозиції можуть зацікавити Європу та США, і чи можливий між ними такий компроміс, який би відповідав інтересам України, і чи існує ризик прихованої домовленості між ними щодо розподілу сфер геополітичного впливу по лінії західних кордонів країн СНД. Дотепер у Москві налаштовані досягати такого результату за рахунок утримання України «при собі» і переважно одноосібного формування конструкції та змісту відносин. Тут немає місця взаємовигідності, так само, як немає перспектив. Українсько-російські відносини ще довгий час переважно формуватимуться вузьким колом лідерів, які перебувають при владі. Бізнес двох країн тримається за непрозорі привілейовані стосунки з владою і тому не має самостійного голосу у розвитку міжнародної економічної співпраці. Громадянське суспільство в Росії не має впливу на владу, в Україні такий вплив є слабким і несистемним, тож цей канал міждержавних взаємин не відкриває серйозних перспектив. Україна програє від цього більше. Реальне зміцнення положення країни в світі неможливе без розвитку в ній тих структур, інститутів і механізмів, які, власне, і забезпечують міжнародну співпрацю в її сучасних формах.

Відсутність можливостей встановити паритетні взаємовигідні стосунки з Росією додатково підвищує значення європейської інтеграції та розвитку співпраці з США. У Вашингтоні близькі до того, щоб відкласти плани активного сприяння євроатлантичній інтеграції України заради

зниження напруги у стосунках з Росією. При цьому США розуміють, що має бути запропонований альтернативний інструмент підтримки незалежності та безпеки України. Підтримка України має всі підстави стати тою константою політики США щодо Росії і пострадянського простору, яка може стати серйозною опорою для Києва незалежно від перебігу інтеграційних зусиль. Водночас, існує проблема гармонізації співпраці зі США та західноєвропейськими партнерами. Україна має зважати на той факт, що розвиток відносин з США породжує в Брюсселі додаткові питання до неї як до претендента на вступ до ЄС. Водночас, такий розвиток, є самостійним зовнішньополітичним пріоритетом. По-перше, ці відносини мають особливе значення на етапі, коли можливості спертися на ЄС та НАТО є обмеженими. По-друге, США не формалізує своїх очікувань щодо реформ в Україні і цінує її як партнера виходячи з більш прагматичних, переважно геополітичних міркувань. Інтереси США в Східній Європі збігаються з інтересами України і є важливим чинником захисту її незалежності і навіть загалом становлення як держави. Крім того, вірогідно, що США є тим перспективним партнером, який більше за інших готовий запобігати ризикам, пов'язаним з формуванням нового недостатньо контрольованого механізму конкуренції Росії, Китаю та таких відносно нових глобальних гравців як Індія та Бразилія.

Європейська інтеграція моделює не просто демократичний розвиток. Вона передбачає дотримання високих соціальних стандартів. У Союзі спрацьовує принцип: уніфікація не може не призводити до втрати якості. Врахування стандартів, досягнутих окремими країнами переважно здійснюється шляхом підтягування решти і, безумовно, нових держав членів. Поглиблення інтеграції має наслідком розширення нормативної бази, ускладнення регламентацій, фактично, збільшення обмежень. Усе це дещо пригнічує ліберальну складову спільної політичної ідеології Союзу, відхиляє її в бік лівоцентризму. Колективна модель розвитку, що де-факто твориться в об'єднаній Європі, таким чином, тяжіє до своєрідного «неосоціалізму». Саме тут дедалі виразніше формується вектор політичних цінностей, який дозволяє порозумітися двом найпотужнішим течіям, — соціалістичній та народній. Очевидно, що для України формування ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки і забезпечення прискореного розвитку становитиме дуже важку задачу. Додатковим обмежувачем на шляху євроінтеграції буде розбалансований поділ національного багатства, неприродний розрив між заможною верствою і найбіднішою. Доводиться констатувати, що соціальна структура та соціально-економічна система України відповідає євразійським посткомуністичним, а не європейським критеріям. В цьому аспекті вона помітно відрізняється від країн, що набули членства у ЄС в останні роки.

Найбільш фундаментальним чинником просування України до Європи є зростання конкретної зацікавленості конкретних верств населення, зростання ролі підприємців, «середнього класу», представників творчих професій, молоді, тобто тих категорій, які є прихильниками європейського вибору. Гіпотетично, просування реформ може і повинне привести до розширення числа прихильників європейської інтеграції і, що ще більш важливо, тих, хто реально знайомий з європейськими реаліями. Але саме таких реформ поки-що не відбувається, а партнерський потенціал країни не набуває якісного розвитку.

Водночас, протягом найближчого десятиліття перспективи інтеграції України до ЄС не будуть остаточно з'ясовані. Проте, це не обов'язково дорівнює збереженню невизначеності її геостратегічного положення. Так само, це не слід інтерпретувати як «перемогу Росії» чи «помилку Заходу». Розрахунки на європейську інтеграцію не можуть зняти потребу артикуляції національних інтересів, національної стратегії, так само, як і досягнення високої конкурентоспроможності. Досвід сучасної об'єднаної Європи свідчить, що спільність цінностей не дорівнює повній спільності інтересів та устремлінь держав. Спільна зовнішня політика ЄС є слабкою; розходження в позиціях окремих держав є суттєвим. Європейцям бракує консолідованості у ставленні до США та Росії. Очевидними є складнощі узгодження позицій і вироблення рішень. Україні регулярно доводиться стикатися з проблемою суб'єктності ЄС.

На період, поки системне реформування не стане реальністю, головним, що визначатиме місце і роль України у системі міжнародних відносин буде політико-дипломатична активність. 2008–2009 рр. вже визначили порядок денний ЄС і можуть стати початком корекції стратегії НАТО, відносин між Заходом і Росією. Україна ризикує запізнитися з приєднанням до дискусій з питань, що стосуються її інтересів, не використати повноцінно можливості співпраці і залишитися переважно об'єктом у розрахунках та діях більш дієздатних акторів. Аби знизити такий ризик мінімально необхідним є консолідований зовнішньополітичний курс. Україна, для перетворення у самодостатню сучасну сильну націю потребує тривалого підготовчого періоду. За сучасних реалій це, хоча і має в своїй основі виконання масштабної «домашньої роботи», не може бути періодом «внутрішньої зосередженості», — здійснення таких перетворень неможливе за умов ізоляції. З точки зору потреб зміцнення державності і вдосконалення довготермінової стратегії в Україні гостро стоїть питання про співвідношення національного і інтернаціонального. Ця проблема ускладнюється історичним відставанням внутрішніх процесів від пануючих сучасних міжнародних, надто європейських тенденцій. Очевидно, що перспективи національного відродження і прискореного

поступу України пов'язані з подоланням цього відставання, побудовою відкритого суспільства і інтеграцією у міжнародний простір. Доки Україна не досягне значущих успіхів у внутрішніх перетвореннях, її роль на міжнародній арені залишатиметься стратегічно пасивною, а місце неусталеним. Єдине, на що можна розраховувати у найближчий період, — зниження гостроти дискусій в середині країни між найбільш активними проросійськими і прозахідними силами і поява передумов для прагматичного зовнішньополітичного курсу, орієнтованого на реальні поточні цілі, а отже, на часткове наближення діючого партнерського потенціалу держави до її гіпотетичних можливостей.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ТА АНАЛІТИЧНІ ДЖЕРЕЛА

I. Документи та офіційні матеріали

1. Вибори Президента України. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України, Ющенко Віктор Андрійович [2004] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wr0011>. — Назва з екрану.
2. Вибори Президента України. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України, Янукович Віктор Федорович [2004] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wr0011>. — Назва з екрану.
3. Владу і власність — трудовому народу України [Електронний ресурс] : передвиборна програма Комуністичної партії України. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=2&kodvib=600>. — Назва з екрану.
4. Внешняя политика и безопасность России, 1991–2002 [Электронный ресурс] : хрестоматія. В 4-х т. Т. 4. Документи. — М., 2002. — Режим доступу: http://window.edu.ru/window_catalog/pdf2txt?p_id=23304&page=2. — Загл. с екрана.
5. Военная доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс] : утв. Указом Президента РФ от 21 апр. 2000 г. № 706. — Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/33.html>. — Загл. с екрана.
6. Выступление лидера Партии регионов В. Ф. Януковича на XI съезде Партии регионов [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4559abe3c46ab/>. — Загл. с екрана.
7. Выступление Председателя партии «Единая Россия», председателя Правительства России Владимира Путина на открытии X Съезда партии «Единая Россия», 20.11.2008 [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.edinros.ru/er/text.shtml?32467/100019>. — Загл. с екрана.
8. Декларація про державний суверенітет України 16.07.1990 р. [Текст] // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1986–1990 рр. / М-во закордон. справ України. — К., 1993. — С. 6–11.
9. Державна програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004 – 2007 роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/6777.htm>. — Назва з екрану.

10. Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року [Електронний ресурс] : затв. указом Президента України від 4 листоп. 1998 р. № 1209/98. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart65/inx65765.htm>. — Назва з екрану.
11. Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на 2001–2004 роки [Електронний ресурс] : затв. указом Президента України від 28 січ. 2001 р. № 58/2001. — Режим доступу: <http://www.uapravo.net/data2008/base55/ukr55656/index.htm>. — Назва з екрану.
12. Для людей — а не політиків! [Електронний ресурс] : передвиборна програма Блоку «Наша Україна — Народна Самооборона». — Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/ua/static/programme/>. — Назва з екрану.
13. До парламентів і народів світу [Текст] : звернення Верховної Ради України від 5 груд. 1991 р. // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1991 — 1995 рр. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 14–17.
14. Добробут — народу! Владу регіонам [Електронний ресурс] : передвиборна програма Партії регіонів : затв. 3 груд. 2005 р. рішенням позачерг. VIII з'їзду Партії регіонів. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=4&kodvib=600>. — Назва з екрану.
15. Довідка про позицію України щодо Європейської політики сусідства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19128.htm>. — Назва з екрану.
16. Договір о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Российской Федерацией и Украиной // Россия — Украина, 1990–2000 : док. и материалы : в 2 кн. — М., 2001. — Кн. 2 : 1996–2000. — С. 161–175.
17. Договір о коллективной безопасности [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://11.strana.ru/print/60114.html>. — Загл. с экрана.
18. Європа: нове начало. Декларация Шумана 1950–1990 гг. [Текст] : Европа и проблема расширения. — М., 1994. — С. 60–61.
19. Єдиний Європейський акт. Договір о Европейском Союзе [Текст] . — М. : Междунар. изд. группа «Право» : Фонд «Правовая культура», 1994. — 246 с. — (Малая библиотека Европейского Союза на русском языке. Документы Европейского Союза, т. 2.)
20. За народовладдя! Геть диктатуру [Електронний ресурс] : передвиборна програма Комуністичної партії України. — Режим доступу: <http://kpu.net.ua/za-narodovladdja-get-diktaturu/>. — Назва з екрану.
21. Звіт про здійснення Європейської політики сусідства у відношенні України, Брюссель, 3.04.2008. SEC(2008) 402 [Електронний ресурс] : дод. до повідомлення Європейської Комісії для Ради Європейського Союзу та Європейського Парламенту «Здійснення Європейської політики сусідства у 2007 році» / Коміс. європ. співтовариств. — Режим доступу: <http://www.delukr.ec.europa.eu/page46795.html>. — Назва з екрану.

22. Збудуємо Європу в Україні [Електронний ресурс] : передвиборна програма Соціалістичної партії України до виборів у Верховну Раду 2006 р. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=26&kodvib=600>. — Назва з екрану.
23. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні [Текст] : перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. — К., 2000. — 378 с.
24. Кравчук Л. Є така держава — Україна [Текст] : матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Леонід Кравчук. — К., 1992. — 232 с.
25. Коллективная стратегия Европейского союза по отношению к России 1999 [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://www.delrus.ec.europa.eu/ru/p_319.htm. — Загл. с экрана.
26. Комуністи переможуть — Україна виграє! [Електронний ресурс] : передвиборна програма Комуністичної партії України. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=140&kodvib=400>. — Назва з екрану.
27. Концепция внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] : утв. Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 28 июня 2000 г. — Режим доступу: <http://www.nationalsecurity.ru/library/00002/index.htm>. — Загл. с экрана.
28. Концепция внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс] : одобрена президентом Медведевым 12 июля 2008 г. — Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>. — Загл. с экрана.
29. Концепция дальнейшего развития Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс] : одобрена Решением Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 5 окт. 2007 г. — Режим доступу: <http://www.cis.minsk.by/webnpa/text.aspx?RN=N90700503#косер>. — Загл. с экрана.
30. Концепція Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/6781.htm>. — Назва з екрану.
31. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України [Електронний ресурс] : схвалена Верховною Радою України 16 січ. 1997 р. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>. — Назва з екрану.
32. Матеріали третього засідання Комітету з питань економічного співробітництва Українсько-російської міждержавної Комісії, 28 квіт. 2008 р., м. Київ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/4/29/75296.htm>. — Назва з екрану.

33. О совместной борьбе коммунистических партий с антикоммунизмом и за повышение активности масс при проведении протестных акций и выборных кампаний [Электронный ресурс] : резолюция Исполкома Совета СКП-КПСС (Москва, 22 апр. 2006 г.) — Режим доступа: <http://www.kprf.perm.ru/index.php?m=single&id=2433>. — Назва з екрану.
34. Основні напрями зовнішньої політики України [Текст] : постанова Верховної Ради України, схвалена 2 лип. 1993 р. // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1991–1995 рр. : у 2-х кн. — К., 1998. — Кн. 1. — С. 37–53.
35. Національна стратегія розвитку «Україна — 2015» [Текст] / Громад.-політ. об-ня «Український форум». — К., 2008. — 72 с.
36. Парламентська Асамблея Ради Європи. Страсбург, 4 квіт. 2000 р. [Текст] : рекомендація № 1451 (2000) щодо реформи інститутів влади в Україні // Політичний календар : інформ.-аналіт. огляд / Ін-т політики. — 2000. — № 3 (28). — С. 25–26.
37. Передвиборна програма Блоку «За єдину Україну!» [Електронний ресурс] : схвалено міжпартійним з'їздом виборчого блоку політичних партій «За Єдину Україну!», 2 січ. 2002 р. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=195&kodvib=400>. — Назва з екрану.
38. Передвиборна програма виборчого блоку «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=194&kodvib=400>. — Назва з екрану.
39. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. А. Ющенка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.cvk.gov.ua. — Назва з екрану.
40. Передвиборна програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/46b4844cddc5c/>. — Назва з екрану.
41. План дій «Україна — НАТО» (22 листоп. 2002 р., Прага) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1709.htm>. — Назва з екрану.
42. План Путина — достойное будущее великой страны [Электронный ресурс] : предвыборная программа Всерос. полит. партии «Единая Россия». — Режим доступа: <http://www.edinros.ru/print.html?id=124255>. — Загл. с экрана.
43. Політична криза в Україні [Електронний ресурс] : резолюція 1364 (2004) Парламент. Асамблеї Ради Європи. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1364\(2004\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1364(2004).html). — Назва з екрану.
44. Політичний звіт Центрального Комітету Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kpu.net.ua/xlii-z%D1%97zd-komparti%D1%97-ukra%D1%97ni/>. — Назва з екрану.

45. Послание Президента РФ Федеральному Собранию Российской Федерации, 25 апр. 2005 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.edinros.ru/news.html?id=103596>. — Загл. с экрана.
46. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>. — Назва з екрану.
47. Право вибору: Президент України — 1999 [Текст] / Ін-т політики, Канад. фонд співробітництва. — К. : Смолоскип, 1999. — 117 с.
48. Президентські вибори в Україні 31 жовтня та 14 листопада 1999 року [Текст] : висновок ОБСЄ : підсумковий звіт, Варшава, 2 берез. 2000 р. // Політичний календар : інформ.-аналіт. огляд / Ін-т політики. — 2000. — № 4(29). — С. 29–60.
49. Про без'ядерний статус України [Електронний ресурс] : заява Верховної Ради України від 24 жовт. 1991 р. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1069.1644.0>. — Назва з екрану.
50. Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО [Текст] : парламентські слухання 23 жовт. 2002 р. / Верховна Рада України, Ком. з питань Європейської інтеграції. — К., 2003. — 286 с.
51. Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною [Електронний ресурс] : резолюція 1466 (2005) Парламентська Асамблея Ради Європи, 5 жовт. 2005 р. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1466\(2005\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1466(2005).html). — Назва з екрану.
52. Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною [Електронний ресурс] : рекомендація 1722 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1722\(2005\).html](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/RN1722(2005).html). — Назва з екрану.
53. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році [Електронний ресурс] : послання Президента України до Верховної Ради України, 2001 р. : доп. «Проблема бідності в контексті політики соціально-економічних перетворень та стратегії реформ». — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text217/pg1.htm>. — Назва з екрану. — Дата доступу: 16.02.2002.
54. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році [Текст] : послання Президента України до Верховної Ради України / Інформ.-вид. центр Держкомстату України. — К., 2001. — 373 с.
55. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [Текст] : доп., підготовлена в рамках виконання Розпорядження Президента України від 19 лип. 2005 р. № 1122/2005-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України». — К., 2006. — 163 с.
56. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [Електронний ресурс] : звернення Президента України до Верховної Ради України

- у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/2359.html>. — Назва з екрану.
57. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році [Текст] : експерт. доп., підготовлена в рамках виконання Розпорядження Президента України від 6 трав. 2006 р. № 66/2006-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України» (проект). — К., 2006. — 256 с.
58. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : закон України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>. — Назва з екрану.
59. Про посилення Європейської політики сусідства [Текст] : роб. документ Європ. коміс. : дод. до Повідомлення Європ. коміс. для Ради ЄС та Європ. Парламенту : звіт про виконання Європ. політики сусідства, Україна, Брюссель, 4 груд. 2006 р. // Україна — ЄС: від Плану дій до Посиленої = Ukraine — EU: from the Action Plan to an Enhanced Agreement / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова, Ін-т Європи Ун-ту Цюріха. — К., 2007. — С. 108.
60. Про правонаступництво України [Текст] : закон України від 12 верес. 1991 р. // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1991 — 1995 рр. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 8–10.
61. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [Електронний ресурс] : закон України. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3f&art_id=3171496&cat_id=31732. — Назва з екрану.
62. Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин [Текст] : постанова Верховної Ради УРСР від 25.12.1990 р. // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1986–1990 рр. — К., 1993. — С. 34–35.
63. Про становище України та програми внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності Президента і Уряду України 20 травня 1993 р. // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів, 1991–1995 рр. : у 2-х кн. — К., 1998. — Кн. 1. — С. 21–36.
64. Програма Виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=23&kodvib=600>. — Назва з екрану.
65. Програма інтеграції України до Європейського Союзу [Електронний ресурс] : схвалена указом Президента України від 14.09.2000 р. № 1072. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=5490470. — Назва з екрану.

66. Програма Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kpu.net.ua/program/> [Електронний ресурс]. — Дата доступу: 21.09.2007.
67. Програма Народного Блоку Литвина «Народність, справедливість, законність» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=18&kodvib=600>. — Назва з екрану.
68. Програма Народної партії [Електронний ресурс] : прийнята в новій редакції IX з'їздом Народної Партії 9 листоп. 2007 р. — Режим доступу: <http://narodna.org.ua/news/2007/11/16/4631/>. — Назва з екрану.
69. Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://partyofregions.org.ua/meet/program/>. — Назва з екрану.
70. Програма політичної партії «Народний Союз Наша Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://razom.lviv.ua/index.php?cont=docs&did=2>. — Назва з екрану.
71. Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/meet/program/>. — Назва з екрану.
72. Програмні принципи діяльності нової парламентської коаліції [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nuns.com.ua/news/4750/>. — Назва з екрану.
73. [Проект Конституції України Комуністичної партії України] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kpu.net.ua/elections/>. — Дата доступу: 21.09.2007.
74. *Симоненко П. Н.* О политической ситуации в Украине и задачах партийных организаций в связи с внеочередными выборами народных депутатов Украины [Электронный ресурс] : докл. П. Н. Симоненко на 43 внеочеред. съезде Компартии Украины / П. Н. Симоненко. — Режим доступа: <http://kpu.net.ua/documents/>. — Загл. с экрана.
75. Соглашение о создании Содружества независимых государств [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.cis.minsk.by/russian/cis_doc4.htm. — Загл. с экрана.
76. Спільна доповідь щодо виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.delukr.ec.europa.eu/data/doc/PCA_report-ukr.pdf. — Назва з екрану.
77. Спільна заява Засідання Комісії Україна — НАТО на рівні глав держав та урядів, 4 квіт. 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/17741.htm>. — Назва з екрану.
78. Спільна заява щодо Угоди про асоціацію Україна — ЄС (м. Париж, 9 верес. 2008 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/21532.htm>. — Назва з екрану.

79. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України [Текст] // EU Common Strategy on Ukraine in the context of the Finland presidency in EU (selected documents and materials) / Atlantic Council of Ukraine. — Kyiv, 2000. — С. 55–70.
80. Справедлива Україна [Електронний ресурс] : [програма Соціалістичної партії України]. — Режим доступу: <http://spu.in.ua/about/programa>. — Назва з екрану.
81. Стенограма виступлення В.Путина на Мюнхенській конференції по вопросам политики безопасности, 10 февр. 2007 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://rumol.ru/ideology/speech/putin_munhen.html. — Загл. с экрана.
82. Стратегическая концепция Североатлантического Союза [Текст] : одобрена главами государств и правительств на сессии Североатлантического совета в Вашингтоне, 23–24 апр. 1999 г. / Отдел информации и прессы НАТО. — Брюссель, [1999]. — 19 с.
83. Стратегический курс России с государствами — участниками Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс] : утв. указом Президента Российской Федерации от 14 сент. 1995г. — Режим доступа: <http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272bfa34209743256c630042d1aa/4e3d23b880479224c325707a00310fad?OpenDocument>. — Загл. с экрана.
84. Стратегия для России в XXI веке: анализ ситуации и некоторые предложения (Стратегия-3) [Текст] : тезисы Совета по внеш. и оборон. политике // Независимая газета. — 1998, 19 июля.
85. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года [Электронный ресурс] : утв. Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537. — Режим доступа: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>. — Загл. с экрана.
86. Стратегия развития отношений Российской Федерации с Европейским Союзом на среднесрочную перспективу, 2000 — 2010 гг. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.delrus.ec.europa.eu/ru/p_473.htm. — Загл. с экрана.
87. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу [Текст] : затв. указом Президента України від 11 черв. 1998 р., № 615/98 // Урядовий кур'єр : інформ. додаток. — 1998, 18 черв.
88. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 12 лют. 2007 р. № 105/2007. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>. — Назва з екрану.
89. Трехстороннее заявление Президентом России, Соединенных Штатов Америки и Украины о сокращении ядерного оружия и гарантиях безопасности Украине. Москва, 14 янв. 1994 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://window.edu.ru/window_catalog/pdf2txt?p_id=23304&p_page=21. — Загл. с экрана.

90. Угода про об'єднану опозицію [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/docs/ugoda.doc>. — Назва з екрану.
91. Угода про партнерство та співробітництво [Текст] : підписана між Європейським Союзом та Україною в Люксембурзі 16 черв. 1994 р. / Представництво Європ. коміс. в Україні. — [К.], [1994]. — 69 с.
92. Угода про створення антикризової коаліції [Електронний ресурс] // Соціалістична партія України : веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.spu.in.ua/ua/documents/4499>. — Назва з екрану.
93. Угода про створення коаліції «національного розвитку, стабільності та порядку» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uni-an.net/ukr/news/news-290575.html>. — Назва з екрану.
94. Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України V скликання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pravda.com.ua/_site/html/Ugoda.doc. — Назва з екрану.
95. Україна. Вибори до Верховної Ради України, 26 берез. 2006 р. [Електронний ресурс] : звіт Місії ОБСЄ / БДІПЛ зі спостереження за виборами від 23 черв. 2006 р. / Бюро демократ. інститутів та прав людини ОБСЄ (ОБСЄ/БДІПЛ). — Режим доступу: http://www.osce.org/documents/odihr/2006/06/19631_uk.pdf. — Назва з екрану.
96. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : експерт. доп. — С. 221. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/DOPOVID07/index.html>. — Назва з екрану.
97. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : експерт. доп. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Eks_d2007/index.htm. — Назва з екрану.
98. Україна в 2007 році [Текст] : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. — К. : НІСД, 2007. — 538 с.
99. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи [Електронний ресурс] : Біла книга державної політики підготовлена НІСД. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/book2008/index.htm>. — Назва з екрану.
100. Україна в 2008 році [Текст] : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. — К. : НІСД, 2008. — 744 с.
101. Україна у глобальному світі [Електронний ресурс] // Ідеальна країна. Український прорив : веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.kraipna.org.ua/index.php?pageid=16>. — Назва з екрану.
102. Україна у нас одна! [Електронний ресурс] : передвиборна програма Блоку «Наша Україна». — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=20&kodvib=600>. — Назва з екрану.
103. Універсал національної єдності [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво Президента України : веб-сайт. — Режим доступу: http://www.president.gov.ua/done_img/files/universal0308.html. — Назва з екрану.

104. Функціонування демократичних інституцій в Україні [Електронний ресурс] : резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи, 19 квіт. 2007 р. — Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549\(2007\).htm](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549(2007).htm). — Назва з екрану.
105. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору [Електронний ресурс] : підписана у Мадриді 9 лип. 1997 р. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_002. — Назва з екрану.
106. Цільовий план Україна — НАТО на 2006 рік у рамках Плану дій Україна — НАТО [Електронний ресурс] : дод. до Указу Президента України від 7 квіт. 2006 р. № 295/2006. — Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/6757.htm>. — Назва з екрану.
107. Цільовий план Україна — НАТО на 2008 рік у рамках Плану дій Україна — НАТО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/11564.htm>. — Назва з екрану.
108. Цільовий план Україна — НАТО 2009 р. у рамках Плану дій Україна — НАТО [Електронний ресурс] : указ Президента України № 116/2009 «Про Цільовий план Україна — НАТО на 2009 р. у рамках Плану дій Україна — НАТО». — Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/publication/content/27441.htm>. — Назва з екрану.
109. Що таке Угода про партнерство та співробітництво? [Текст] : корот. довід. по Угоді, підписаній в Люксембурзі 16 черв. 1994 р. між ЄС та Україною / Коміс. європ. співтовариств. — К., 1998. — 37 с.
110. Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>. — Назва з екрану.
111. Agenda 2000 — Summary and conclusions of the opinions of Commission concerning the applications for membership to the European Union presented by the candidates countries (Bulgaria, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Czech Republic, Rumania, Slovenia, Slovakia) [Text]. — Strasbourg ; Brussels, 1997. — P. 1–5.
112. A New Transatlantic Agenda for the next century [Text] : report to the Aspen Institute Berlin by the Transatlantic Study Group / Aspen Institute Berlin. — [Berlin], 1998. — 79 p.
113. Charter on fundamental rights [Electronic resource]. — Mode of access: www.europa.eu.int. — Title from screen.
114. Commission of the European Communities, Brussels, 12.5.2004, COM(2004) 373 final Communication from the Commission «European neighbourhood policy strategy paper» [Electronic resource]. — Mode of access: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf/. — Title from screen.

115. Commission staff working document [Electronic resource] : ENP Progress Report. Ukraine. Brussels? December 4, 2006. — Mode of access: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/sec06_1505-2_en.pdf. — Title from screen.
116. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament [Electronic resource] : Black sea synergy — a new regional cooperation initiative : Commission of the European Communities, Brussels, 11.04.2007. COM(2007) 160 final. — Mode of access: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_160_en.pdf. — Title from screen.
117. Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms, as amended by Protocol № 11. [Electronic resource]. — Mode of access: <http://conventions.coe.int>. — Title from screen.
118. Country Strategy Paper, 2007 — 2013. Russian Federation [Electronic resource]. — Mode of access: http://ec.europa.eu/external_relations/russia/docs/2007-2013_en.pdf/. — Title from screen.
119. Council of Europe. Council of Europe treaties [Electronic resource]. — Mode of access: <http://conventions.coe.int>. — Title from screen.
120. Council of Europe: Venice Commission. Documents by country. Ukraine [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.venice.coe.int/site/dynamics/N_Country_ef.asp?C=47&L=E. — Title from screen.
121. Eastern partnership [Electronic resource] : MEMO/08/762. Brussels, 3 December 2008. — Mode of access: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/08/762&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>. — Title from screen.
122. Joint evaluation report. Eu-Ukraine action plan, Brussels — Kyiv, March 2008 [Electronic resource] / EU Council. — Mode of access: http://www.delukr.ec.europa.eu/files/eu_ukraine/ukraine_eu_joint_evaluation_2008_en.pdf. — Title from screen.
123. National indicative programme. Ukraine, 2004–2006 [Electronic resource] : adopted by the European Commission on 4 August 2003. — Mode of access: www.europa.eu.int/comm/external_relations/ukraine/csp/ip03_08.pdf. — Title from screen.
124. Partnership for peace : invitation : issued by the heads of state and government participating in the meeting of the North Atlantic Council held at NATO Headquarters, Brussels on 10 — 11 January 1994. [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.nato-otan.org/docu/comm/49-95/c940110a.htm>. — Title from screen.
125. Russia's national interests and security problems [Text] : final report on the study conducted by the Gorbachev Foundation's Center for Global Programs in 1995 — 1997. — Moscow, 1997. — P. 74–79.
126. The Alliance's strategic concept [Text] : agreed by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in

Rome on 7–8 November 1991 // NATO Handbook / NATO Office of information and press. — Brussels, 995. — P. 235–248.

127. The statute of the Council of Europe [Electronic resource]. — Mode of access: <http://conventions.coe.int>. — Title from screen.

II. Соціологічні джерела та матеріали експертних опитувань

1. Влияние конфликта в Грузии на отношение россиян к Грузии, США и Украине [Электронный ресурс] : представительный опрос 15–18 авг. 2008 г. / Аналит. центр Юрия Левады (Левада-Центр). — Режим доступа: <http://www.levada.ru/press/2008082103.html>. — Загл. с экрана.
2. Місце України в НАТО [Текст] : матеріали опитування експертів / Фонд «Демократичні ініціативи». — К., 2006. — 252 с.
3. Мониторинг социальных настроений населения стран постсоветского пространства [Электронный ресурс] : 6-я волна опросов, нояб. — дек. 2006 г. : предварит. результаты опросов / Междунар. исслед. агентство «Евразийский монитор». — 04.12.2006. — Режим доступа: <http://www.rb.com.ua/rus/politics/research/2008/275.html>. — Загл. с экрана.
4. Мониторинг социальных настроений населения стран постсоветского пространства [Электронный ресурс] : основные результаты опросов 8-й волны, октябрь 2007 г. / Проект «Евразийский монитор». — 26.11.2007. — Режим доступа: http://www.eurasiamonitor.org/?page_id=9. — Загл. с экрана.
5. Общественное мнение — 2007 [Текст] : ежегодник / Аналит. центр Юрия Левады («Левада — Центр»). — М., 2007. — С. 214.
6. Общественное мнение — 2008. — М. : Левада-Центр, 2008. — 192 с.
7. Права і свободи людини в Україні. — К. : UNDP (ПРООН) : Ін-т політики, 1999. — 75 с.
8. Результати всеукраїнського опитування «Безпека України на тлі конфлікту в Грузії» / Нац. ін-т стратег. досліджень. — К., 2008. — 9 с.
9. Результати опитування про стан дотримання прав людини в Україні, 13 квіт. 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.uceps.org.ua/ukr/news.php?news_id=160. — Назва з екрану.
10. Результати порівняльного міжнародного дослідження «Сучасне і майбутнє трьох ключових пострадянських країн (Азербайджан, Росія, Україна). Погляд молодих» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/txt/110703/tables.htm>. — Назва з екрану.
11. Українське суспільство 1994–2001 [Текст] : результати опитування громадської думки / Ін-т соціології НАН України, ТОВ СОЦИС, Фонд «Демократичні ініціативи». — К., 2001. — 126 с.

12. Українське суспільство, 1994–2005 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України, Фонд «Демократичні ініціативи». — К., 2005. — С. 160.
13. Українське суспільство, 1992–2006 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2006. — 94 с.
14. Українське суспільство, 1992–2008 [Текст] : соціол. моніторинг / Ін-т соціології НАН України. — К., 2008. — 85 с.
15. Украинско-российские отношения в оценках граждан Украины [Текст] : материалы общенац. социол. исследований 2001–2007 гг. / Укр. центр экон. и полит. исследований им. А. Разумкова. — К., 2008. — 15 с.
16. Яким чином Росія будує свої взаємини із сусідніми країнами, що раніше входили до складу Радянського Союзу? [Електронний ресурс] : соціол. опитування. — Режим доступу: http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=226. — Назва з екрану.
17. Bertelsmann Transformation Index [Electronic resource] : criteria and methodology. — Mode of access: http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/4_.pdf. — Title from screen.
18. Charter on fundamental rights [Electronic resource]. — Mode of access: www.europa.eu.int. — Title from screen.
19. Country Report Ukraine [Electronic resource] : Bertelsmann transformation index 2003. — Mode of access: www.bertelsmann-transformation-index.de. — Title from screen.
20. Democracy score 2008. Rankings by regime type [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=438&year=2008>. — Title from screen.
21. Democracy score year-to-year summaries by region 2008 [Electronic resource] // Freedom House : web-site. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=437&year=2008>. — Title from screen.
22. Freedom in the world 2003 [Electronic resource] : survey methodology. — Mode of access: www.freedomhouse.org. — Title from screen.
23. Freedom in the world 2008 [Electronic resource] : subscores. — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=414&year=2008>. — Title from screen.
24. *Golovakha E.* Ukraine and Europe [Text] : outcomes of International comparative sociological survey : European social survey / Evhen Golovakha, Andriy Gorbachyk, Natalia Panina ; National academy of science of Ukraine, Inst. of Sociology. — Kyiv, 2007. — 141 p.
25. Gwartney J. Economic freedom of the world, 2007 [Electronic resource] : annual report / James Gwartney, Robert Lawson. — Mode of access: <http://www.freetheworld.com/2007/EFW2007BOOK2.pdf>. — Title from screen.

26. Human development report, 2007/2008. Ukraine [Electronic resource] : the human development index — going beyond income Human Development Reports : web-site. — Mode of access: http://hdrstats.undp.org/countries/country_fact_sheets/cty_fs_UKR.html. — Назва з екрану.
27. Index of economic freedom? 2009 [Electronic resource] : the link between economic opportunity & prosperity : a product of the heritage foundation & the Wall Street Journ. — Mode of access: <http://www.heritage.org/Index/Ranking.aspx>. — Title from screen.
28. La repute de la presse dans le monde en 2008 [Electronic resource] : 2008 annual reporte // Reporters without borders for press freedom : web-site. — Mode of access: http://www.rsf.org/IMG/pdf/rapport_en-2.pdf. — Title from screen.
29. The areas and components of the EFW index [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.freetheworld.com/2008/2008Dataset.xls>. — Title from screen.
30. The treaty on European Union [Electronic resource] / Office for of the European Communities. — Luxembourg, 1992. — Mode of access: <http://eur-op.eu.int/>. — Title from screen.
31. Transparency international: the global coalition against corruption [Electronic resource]. — Mode of access: www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi ; http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2008/. — Title from screen.
32. Ukraine [Electronic resource] : country report — Mode of access: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=409&year=2006>. — Title from screen.

III. Аналітичні матеріали

1. 10 років «Проекту Україна» [Текст] // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2001. — № 22. — 223 с.
2. 100 днів коаліційного уряду: погляд неурядових аналітичних центрів [Текст] : роб. матеріали до громад. слухань, Київ, листоп. 2006 р. / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політ.-правов. реформ, Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — К., 2006. — 85 с.
3. 240 днів діяльності влади в новому форматі: оцінка неурядових аналітичних центрів [Текст] : роб. матеріали до громад. слухань 25 квіт. 2007 р. / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політ.-правов. реформ, Центр Разумкова. — К., 2007. — 114 с.
4. Актуальні проблеми міжнародної безпеки [Текст] : зб. публікацій ж-лу «Політична думка» / укр. журн. «Політична думка», Атлант. Рада України. — К., 1999. — 130 с.

5. Актуальні проблеми національної безпеки України [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 9. — С. 64.
6. *Андрєєва О. М.* Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією [Текст] / О. М. Андрєєва. — К. : Парламент. вид-во, 2009. — 360 с.
7. *Безансон А.* Возможно ли включить Россию в мировое устройство? [Електронний ресурс] / Ален Безансон. — Режим доступа: <http://nationalism.org/library/science/europe/besancon/besancon-russia.htm>. — Загл. с екрана.
8. Безпека України 2010 [Текст] : дослідження здійснене Ін-том соціології НАНУ на замовлення Укр. форуму / під ред. В. П. Горбуліна, А. М. Зленка, Г. К. Крючкова, В. П. Семіноженка ; Укр. форум. — К., 2007. — 124 с.
9. Белорусская модель: за и против [Текст] : материалы междунар. семинара, Москва, 20 февр. 2007 г. / Фонд «Российский общественно-политический центр», Фонд Розы Люксембург. — М., 2007 — 111 с.
10. *Бжезінський З.* Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи [Текст] / Збігнев Бжезінський. — Львів ; Івано-Франківськ, 2000. — 236 с.
11. *Білорус О.* Глобалізація і національна стратегія України [Текст] / Олег Білоус. — К., 2001. — 300 с.
12. *Білоусов М. М.* Формування принципів зовнішньої політики України [Текст] / М. М. Білоусов // Вісник міжнародних відносин / Укр. ін-т міжнар. відносин. — К. : Либідь, 1993. — № 1. — С. 27–33.
13. Більше ніж сусід [Текст] : пропозиції щодо майбутньої політики ЄС стосовно України / Фонд Стефана Баторія, Міжнар. фонд «Відродження». — Варшава ; К., 2003. — 28 с.
14. *Бінгем П. Дж.* Сучасні демократичні країни [Текст] : участь у політ. житті, стабільність і насильство / Пауел Дж. Бінгем. — Х. : Каравела, 2004. — 288 с.
15. *Боєчко В.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан [Текст] / Василь Боєчко, Оксана Ганжа, Борис Захарчук. — К., 1994. — 168 с.
16. *Валевський О. Л.* Структура геополітичних інтересів України [Текст] / О. Л. Валевський, М. М. Гончар // Наук. доповіді / Нац. ін-т стратег. досліджень. — 1995. — Вип. 45. — С. 20–56.
17. Вибори — 98: зовнішньополітичні орієнтації партій та блоків [Текст] : зб. матеріалів до засідання круглого столу / Укр. центр екон. и полит. исследований им. А. Разумкова. — К., 1998. — 62 с.
18. *Витковски А.* Пятилетка без плана. Украина, 1991–1996 [Текст] : формирование национальной государственной экономики, элиты / Андреас Витковски. — К. : Сфера, 1998. — 240 с.

19. Громадський моніторинг виконання Плану дій Україна – ЄС [Текст] : попередні оцінки // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 2. — 52 с.
20. Громадянське суспільство в Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К. : Парламент. вид-во, 2006. — 410 с.
21. Гудби Д. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-росийских отношениях [Текст] / Д. Гудби. — М. : Международные отношения, 2000. — 336 с.
22. Гужва И. Еще одна Россия [Текст] / Игорь Гужва, Роман Манекин // Европа : журн. Польского ин-та междунар. дел. — 2002. — Т. 2, № 4 (5). — С. 113–122.
23. Дайден Д. Дедалі міцніший союз. Курс Європейської інтеграції [Текст] / Десмонд Дайден. — К., 2006. — 692 с.
24. Два года, которые изменят украинский мир [Текст] : аналит. докл. / Центр социал. исследований «София». — К., 2007. — 42 с.
25. Демократия: универсальные ценности и многообразие исторического опыта [Электронный ресурс] : материалы совместного круглого стола ИФ РАН, журн. «Полис» и «Политический класс». — Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2008/5/6.htm>. — Загл. с экрана.
26. Демократія в Україні: оцінки, проблеми і перспективи [Текст] // Політичний портрет України : часопис Фонду «Демократичні ініціативи». — 2004. — № 31. — 135 с.
27. Державна інформаційна політика у сфері європейської і євроатлантичної інтеграції [Текст] : аналит. доп. // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 9. — С. 2–29.
28. Державність і демократія в Україні: проблеми гармонізації [Текст] : зб. / Ін-т нац. відносин і політології НАН України, Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Фонд Фрідріха Берта. — К., 1997. — 156 с.
29. Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці [Текст] / Джек Донеллі. — Л. : Кальварія, 2004. — 280 с.
30. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України [Текст] : аналит. оцінки / Нац. ін-т стратег. досліджень (Закарпат. філ.), Фонд Фрідріха Еберта. — Ужгород, 2003. — 136 с.
31. Досвід пошуку політичними партіями держав останніх двох хвиль розширення НАТО консенсусу щодо політики по відношенню до Альянсу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua>. — Назва з екрану.
32. Дослідження, висновки та рекомендації щодо Плану дій для громадянського суспільства [Текст]. Ч. І. Громадська ініціатива «Демократична ліга» «Громадянська стратегія демократичного розвитку України». — [К.], [2003]. — 100 с.

33. Ельманов А. Политическая система и политический режим на постреволюционной Украине: старые традиции и новая «переходность» [Текст] / Алексей Ельманов, Андрей Рябов // Украина — 2006. — М. : Нац. ин-т корпорат. реформы, 2006. — С. 13–23.
34. Європейська інтеграція [Текст] : актуальні світові дискусії / уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох. — К. : Києво-Могилянська академія, 2007. — 394 с.
35. Європейська інтеграція України в оцінках лідерів українського політикуму, бізнесу та суспільства [Текст]. — К. : Фонд імені Стефана Баторія, 2003. — 188 с.
36. Жданов І. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти [Текст] / І. Жданов, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 9. — С. 2–30.
37. Заглядывая в ХХІ век: Европейский Союз и Содружество независимых государств [Текст] / РАН, Ин-т Европы. — М., 1998. — 324 с.
38. Залучаючи Україну у 2009-му [Електронний ресурс] : рекомендації новій адміністрації США стосовно України : погляд провідних американських експертів : обговорення доп. Брукінгс Ін-ту. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/xfnfxmny>. — Назва з екрану.
39. Зовнішній фактор на президентських виборах — 2004 [Текст] : матеріали до круглого столу / Укр. центр екон. и полит. исследований им. А. Разумкова. — К., 2004. — 57 с.
40. Зовнішня політика України — 2006 [Текст] : стратег. оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці ; Ін-т зовніш. політики Дипломат. академії України при МЗС України. — К., 2007. — 272 с.
41. Зовнішня політика України — 2007 [Текст] : стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці ; Ін-т зовніш. політики Дипломат. академії України при МЗС України. — К., 2008. — 312 с.
42. Зовнішня політика України — 2008 [Текст] : стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці ; Ін-т зовніш. політики Дипломат. академії України при МЗС України. — К., 2009. — 336 с.
43. Зовнішня політика України і громадська думка. Україна і НАТО [Текст] // Політичний портрет України : бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». — 1997. — № 18. — 121 с.
44. Зовнішня трудова міграція населення України [Текст]. — К., 2009. — 118 с.
45. Імплементация державних рішень з проблем євроатлантичної інтеграції України [Текст] : матеріали міжнар. конф. / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки при РНБО України. — К., 2003. — 240 с.
46. Інформаційне забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 1. — 60 с.

47. Історія європейської ментальності [Текст] / за ред. П. Дінцельбахера. — Львів, 2004. — 720 с.
48. *Караганов С. А.* Новая холодная война [Электронный ресурс] / С. А. Караганов // Россия в глобальной политике. — 2008. — № 5. — Режим доступа: <http://globalaffairs.ru/numbers/34/10427.html>. — Загл. с экрана.
49. *Карасин Г. Б.* Россия и соотечественники [Электронный ресурс] / Г. Б. Карасин // Международная жизнь. — 2007. — № 12. — Режим доступа: <http://www.in.mid.ru/mg.nsf/ab07679503c75b73c325747f004d0dc2/0410e08d52abf706c32573bc0029f33b?OpenDocument>. — Загл. с экрана.
50. *Карл Т. Л.* Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы [Текст] : размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. Политические исследования. — 2004. — № 4. — С. 6–27.
51. *Качинс Э.* Российско-американские отношения: как добиться большего [Электронный ресурс] / Эндрю Качинс, Вячеслав Никонов, Дмитрий Тренин ; Моск. центр Карнеги. — М., 2005. — С. 8. — Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/topic/66787.htm>. — Загл. с экрана.
52. *К'еза Дж.* Вступ в НАТО стане кроком до дезінтеграції України [Електронний ресурс] / Джульетто К'еза. — Режим доступа: <http://eu.prostir.ua/library/40650.html>. — Назва з екрану.
53. *Кисельова О.* Бідність в Україні [Текст] : інформ.-аналіт. огляд / О. Кисельова // Політ. думка. — 2000. — № 3. — С. 3–12.
54. *Кісінджер Г.* Неортодоксальний погляд на Росію [Електронний ресурс] = (Unconventional wisdom about Russia) / Г. Кісінджер // International Herald Tribune. — 01.07.2008. — Режим доступа: <http://www.niisp.gov.ua/publication/global/200809-01.pdf>. — Назва з екрану.
55. *Клаус В.* Спор о девяностых годах [Текст] : заметки о проблемах посткоммунистической трансформации [Текст] / В. Клаус // Мир перемен : междунар. науч.-обществ. журн. — 2005. — № 1. — С. 91–99.
56. *Ковальова О. О.* Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України [Текст] / О. О. Ковальова. — К., 2003. — 340 с.
57. Консолідована демократія: перспективи для України [Електронний ресурс] / Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. — 2007. — (Policy Paper / KAS ; № 6). — Режим доступа: http://www.kas.de/proj/home/pub/47/13/year-2007/dokument_id-12580/index.html. — Назва з екрану.
58. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи [Текст] : (аналіт. доп.) // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 1. — 68 с.
59. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку [Текст] / Фонд «Європа XXI». — К., 2003. — 288 с.

60. *Кортунов С. В.* Имперские амбиции и национальные интересы. Новые измерения внешней политики России [Текст] : науч. докл. / С. В. Кортунов ; Моск. обществ. науч. фонд. — [М.], 1998. — 251 с.
61. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний контекст [Текст] / В. О. Котигоренко ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. — К., 2004. — 722 с.
62. Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України [Текст] : аналіт. дослідження / Ін-т Євро-Атлант. співробітництва, Фонд Корада Аденауера. — К., 2007. — 86 с.
63. Критический обзор однополярной структуры мирового порядка («круглый стол») [Текст] // Космополит : альманах. — М. : Полис, 1997. — С. 162–184.
64. *Кубеліус О.* Конфесійний чинник в українсько-російських відносинах [Текст] / Олександр Кубеліус // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір : наук. зб. / Нац. ін-т укр.-рос. відносин РНБО України. — К., 1998. — С. 55–71.
65. *Лавров С. В.* Мир в поисках нового равновесия [Электронный ресурс] / С. В. Лавров // НГ-Дипкуррьер. — 2008, 15 сент. — Режим доступа: <http://www.embrus.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=901&mode=thread&order=0&thold=0>. — Загл. с экрана.
66. *Лавров С. В.* О кавказском кризисе и украинской политике России [Электронный ресурс] / С. В. Лавров. — Режим доступа: <http://www.embrus.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=902&mode=thread&order=0&thold=0>. — Загл. с экрана.
67. *Лайн Р.* Россия и Запад: конфронтация неизбежна? [Текст] / Родерик Лайн // Россия в глобальной политике. — 2007. — Т. 5, № 6. — С. 8–20.
68. *Лайн Р.* Читая Россию, переоснащая Запад [Электронный ресурс] / Родерик Лайн. — Режим доступа: <http://www.polit.ru/institutes/2008/09/29/west.html>. — Назва з екрану.
69. *Литвиненко О. В.* Інформаційний вплив та операції [Текст] : теорет.-аналіт. нариси : монографія / О. В. Литвиненко. — К. : НІСД, 2003. — 240 с.
70. *Майборода О.* Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення [Текст] / Олександр Майборода // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5. — С. 15–22.
71. *Малашенко А.* Россия и мусульманский мир [Электронный ресурс] / Алексей Малашенко // Рабочие материалы / Моск. центр Карнеги. — 2008. — № 3. — С. 5. — Режим доступа: http://www.carnegie.ru/ru/pubs/workpapers/WP_3_2008%20indd.pdf. — Загл. с экрана.
72. *Малинова О.* Образы России и «Запада» в дискурсе власти (2000–2007 гг.): попытки переопределения коллективной идентичности [Электронный ресурс] / Ольга Малинова. — Режим доступа:

- [http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss10/5 MalinoваFR10.pdf](http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss10/5_MalinoваFR10.pdf). — Загл. с екрана.
73. *Мальгин А. В.* Украина: Соборность и регионализм [Текст] / А. В. Мальгин. — Симферополь : СОНАТ, 2005. — 280 с.
74. *Малярчук В.* Міжнародна політика: простір партійного змагання і співробітництва [Текст] / Вячеслав Малярчук; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень. — К. : Юридична думка, 2005. — 312 с.
75. *Манжоло В. А.* Нейтралітет та позаблоковість у європейській системі міжнародних відносин [Текст] : монографія / В. А. Манжоло, В. М. Вдовенко. — К. : Київ. ун-т, 2007. — 167 с.
76. *Мармазов В. Є.* Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції [Текст] / В. Є. Мармазов, І. С. Піляєв. — К. : Юридична книга, 2000. — 433 с.
77. *Мельвиль А. Ю.* Россия 2020: альтернативные сценарии и общественные предпочтения [Электронный ресурс] / А. Ю. Мельвиль, И. Н. Тимофеев. — Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/publish/document33101.phtml>. — Загл. с экрана.
78. Методологічні основи моніторингу дотримання взятих Україною засадничим міжнародних зобов'язань в діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування [Текст] / Всеукр. громад. орг. «Комітет виборців України». — К., 2007. — 104 с.
79. *Миллер А.* Украина как национализирующееся государство [Текст] / Алексей Миллер // Pro et Contra. — 1997. — Т. 2, № 2. — С. 85–98.
80. Мир вокруг России: 2017. Контуры недалекого будущего [Электронный ресурс] / отв. ред. и рук. коллектива С. А. Караганов. — М., 2007. — С. 122. — Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/docs/2017_final.pdf. — Загл. с экрана.
81. *Мищенко М.* Динаміка ставлення громадян України до проблем україно-російських відносин [Електронний ресурс] / Михайло Міщенко, Валерій Омелько ; Київ. міжнар. ін-т соціології. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/index.php?id=9&sp=3>. — Назва з екрана.
82. *Мошес А.* Россия-Украина: проблемы взаимоотношений [Текст] / Аркадий Мошес // Современная Европа : журн. обществ.-полит. исследований / Ин-т Европы РАН. — 2000. — № 3. — С. 63–73.
83. Національна безпека України, 1994–1996 рр. [Текст] : наук. доп. / НІСД. — Київ, 1997. — 196 с.
84. Новий базовий договір між Україною та ЄС [Текст] : пропозиції українських експертів / Олександр Сушко, Роберт Хорольський, Ольга Шумило, Ігор Шевляков ; Представництво Фонду Аденауера в Україні. — К., 2007. — 28 с. — (Policy Paper / KAS ; 8.).
85. Обзор внешней политики 2007 [Электронный ресурс] / М-во закордон. справ Російської Федерації. — Режим доступа: <http://www.in.mid.ru/>

- [ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c_630042d1aa/d925d1dd235d3ec7c32573060039_aea4?OpenDocument](http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss10/5_MalinoваFR10.pdf). — Загл. с экрана.
86. *Орлик И.* Россия и Центрально-Восточная Европа: геополитические факторы взаимоотношений в XXI веке [Электронный ресурс] / И. Орлик // Мир перемен. — 2008. — № 1. — Режим доступа: <http://www.imepri-eurasia.ru/baner/soder108.doc>. — Загл. с экрана.
87. *Паніотто В.* Динаміка ксенофобії в Україні, 1994–2002 [Текст] / Володимир Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Ін-т соціології НАН України. — 2003. — № 3. — С. 74–92.
88. *Парахонський Б.* Ризики та переваги євроатлантичного курсу / Борис Парахонський // «Україна — НАТО». — 2007. — № 1–2. — С. 24–32. — Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/publication/global/Parahonsky-080324.pdf>. — Назва з екрана.
89. Парламентський контроль за сферою безпеки. Принципи, механізми і практичні аспекти [Текст]. — Женева ; К. : Женев. центр демократ. контролю за збройними силами : Міжпарламент. союз, 2003. — 195 с.
90. *Пауел Дж. Б.* Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство [Текст] / Пауел Дж. Бінгем. — Х. : Каравела, 2004. — 288 с.
91. *Пашков М.* Відносини Україна — НАТО у фокусі громадської думки [Текст] / М. Пашков, В. Чалий // Національна безпека і оборона. — 2002. — № 8. — С. 50–60.
92. *Перевезій В.* Українська церква: між Москвою і Константинополем [Текст] / Віталій Перевезій // Україна та Росія: історичні, соціокультурні та геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. — К., 2008. — С. 153–162.
93. *Перепелиця Г. М.* Конфлікти в посткомуністичній Європі [Текст] / Г. М. Перепелиця. — К. : Нац. ін-т стратег. досліджень, 2003. — 432 с.
94. *Пилипенко В. Є.* Владна еліта у контексті суспільного розвитку [Текст] / В. Є. Пилипенко, Ю. О. Привалов, В. М. Ніколаєвський. — К., 2008. — 158 с.
95. План дій Україна — ЄС: результати і перспективи [Текст] : аналіз та висновки консорціуму експертів // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 6. — С. 2–21.
96. Политическая наука в Украине: становление и перспективы [Текст] / Таврич. нац. ун-т им. В. И. Вернадского ; Центр этнонац. исследований. — Симферополь, 2002. — 344 с.
97. Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна : Феникс+, 2001. — 480 с.
98. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності [Текст] / Нац. Академія наук України, Ін-т історії України, Ін-т політ.

- і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2008. — 988 с. Політичний портрет України [Електронний ресурс] : часопис фонду «Демократичні ініціативи». — 2007. — № 37–38.
- Ч. 1. — Режим доступу: http://old.dif.org.ua/modules/pages/files/page_1-151_14_11_07.pdf; — Назва з екрану.
- Ч. 2. — Режим доступу: http://old.dif.org.ua/modules/pages/files/page_152-306_14_11_07.pdf; — Назва з екрану.
- Ч. 3. — Режим доступу: http://old.dif.org.ua/modules/pages/files/page_307-372_14_11_07.pdf. — Назва з екрану.
99. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні [Текст] / Woodrow Wilson International Center for Scholars, Kennan Institute. — М., 2003. — 328 с.
100. Політологія посткомунізму [Текст] : політ. аналіз пост комуніст. суспільств. — К. : Політична думка, 1995. — 363 с.
101. Посилення співпраці між Україною та ЄС щодо утвердження верховенства права в Україні [Текст] : аналіт. доп. та рекомендації / Міжнар. фонд «Відродження», Ін-т відкритого суспільства. — Брюссель ; К., 2006. — 159 с.
102. Права і свободи людини в Україні [Текст] / UNDP (ПРООН), Ін-т політики. — К., 1999. — С. 76.
103. Право народов на самоопределение: идея и воплощение [Текст] / Промисловий центр по правам человека, Правозащитный центр «Мемориал». — М. : Звенья, 1997 — 222 с.
104. Президент України Леонід Кучма на міжнародній арені у 2003 році [Електронний ресурс]: підсумковий аналіз зовнішньополіт. діяльності глави держави : аналіт. доп. / Центр миру, конверсії та зовніш. політики України. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану.
105. Проблемы военно-политической стабильности на постсоветском пространстве [Текст] : материалы междунар. семинара / Фонд «Российский общественно-политический центр», Фонд Розы Люксембург. — М., 2006. — 100 с.
106. Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России [Текст] : консультативная встреча «Украина и Россия: путь к новому качеству партнерства», Киев, май 2006 : информ.-аналит. материалы / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. А. Разумкова. — [К.], [2006]. — 68 с.
107. Програми та інструменти інноваційного розвитку економіки Європейського Союзу. Українські проєкції [Текст] : матеріали, повідомлення, реферати / Центр європ. та транс атлант. студій, Міжнар. фонд «Відродження», Укр. інформ. пункт програми EUREKA. — К., 2007. — 61 с.
108. *Проді Р.* Задум об'єднаної Європи [Текст] / Романо Проді. — К. : КІС, 2002. — 140 с. — Пер. з видання 1999: Prodi Romano. Un' idea dell' Europa.

109. Промова колишнього Сенатора США Білла Бредлі, 11 груд. 2008 р. [Електронний ресурс] / Б. Бредлі ; Школа Вудро Вільсона ; Принстонський ун-т. — Режим доступу: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/80132.htm>. — Назва з екрану.
110. Пропозиції до коаліційної угоди депутатських фракцій у Верховній Раді України [Текст]. — К. : Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр Разумкова, Центр політ.-правов. реформ, 2006. — 34 с.
111. Реалізація євроатлантичного курсу України: проблемні питання та шляхи їх розв'язання [Текст] : матеріали міжнар. конф. — К. : Нац. центр з питань євроатлант. інтеграції України, 2004. — 125 с.
112. *Ревель Ж.-Ф.* Відживлення демократії [Текст]. — К. : Критика, 2004. — 589 с.
113. Реформування сектору безпеки України [Текст] : матеріали міжнар. наук. конф. / Женев. центр демократ. контролю над збройними силами, Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки при РНБО України. — К., 2004. — 318 с.
114. Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 12. — 120 с.
115. Робочі матеріали до громадських слухань «100 днів діяльності української влади в новому форматі [Текст] : оцінка дій в контексті дотримання демократичних цінностей», Київ, берез. 2008 р. / Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, Центр політ.-правов. реформ, Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — К., 2008. — 97 с.
116. Роль ЗМІ у сприянні європейській інтеграції [Текст] / Європ. ком. — [К.], 2001. — 88 с.
117. *Романюк О.* Посткомуністичні революції // Політичний менеджмент. — 2005. — № 4. — С. 16–28.
118. Российская внешняя политика перед вызовами XXI века [Текст] : (докл. СВОП) // Современная Европа : журн. обществ.-полит. исследований / Ин-т Европы РАН. — 2000. — № 2. — С. 72–96.
119. Российско-украинские отношения: преемственность и развитие [Текст] : материалы междунар. конф. «Круглый стол российских и украинских ученых» / Центр междунар. исследований Одес. ун-та, Центр внешнеполит. исследований Ин-та междунар. екон. и полит. исследований РАН. — Од., 1996. — 82 с.
120. Россия и ее западные соседи [Текст] / Pro et Contra. — 1998. — Т. 3, № 2. — 184 с.
121. Россия и мир: 2008. Экономика и внешняя политика [Электронный ресурс] : ежегод. прогноз. Ч. 2. Внешняя политика. — Режим доступа: www.imemo.ru/ru/publ/2007/07002_2.pdf. — Загл. с экрана.
122. Росія XXI [Текст] // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2004. — № 31. — 259 с.

123. Русская доктрина [Електронний ресурс]. Разд. 3. Русское государство, гл. 5. Три карты угроз для России, параграф 3. Ключевые задачи национальной безопасности — Режим доступа: <http://www.rusdoctrina.ru/index.php?subject=4&t=78>. — Загл. с экрана.
124. *Рябов А.* Москва принимает вызов «цветных» революций [Текст] / Андрей Рябов / Pro et Contra. — 2005. — Т. 9, № 1. — С. 18–27.
125. *Саймс Д.* Теряя Россию. Плата за возобновление конфронтации [Текст] / Дмитрий Саймс // Россия в глобальной политике. — 2007. — Т. 5, № 6. — С. 21–36.
126. *Самсон И.* Размышления о крахе коммунизма [Текст] / И. Самсон // Мировая экономика и международные отношения. — 1992. — № 10. — С. 90–97.
127. Совет конкурентоспособности Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://compete.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=194&Itemid=53. — Загл. с экрана.
128. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення [Текст] : аналіт. матеріали до обговорення на круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності», червень 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — К., 2006 р. — 75 с.
129. Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори — 2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей [Текст] / за ред. С. Макеєва. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. — 88 с.
130. Сприяння реалізації ефективної політики кордонів України [Текст] : аналіт. вид. / Центр миру, конверсії та зовніш. політики України. — К., 2001. — 76 с.
131. Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української міграції [Електронний ресурс] : парламент. слухання 17 листоп. 2004 р. — Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl171104.htm. — Назва з екрану.
132. Стратегія для України: уроки десятиріччя незалежності [Текст] / Укр. демократ. коло. — К., 2001. — 94 с.
133. Стратегія національної консолідації в Україні: пошук моделей міжнародної інтеграції [Текст] : матеріали круглого столу експертів. — Ужгород, 2000. — 95 с.
134. Суспільно-політичні чинники розвитку стосунків між Україною та Росією [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. — Режим доступу: <http://www.ipiend.gov.ua/>. — Назва з екрану.
135. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект [Текст]. — К., 2004. — 503 с.
136. *Сушко О.* Ініціатива сусідства і майбутнє Європи [Текст] / Олександр Сушко // Євро. Економічний вимір інтеграції : аналіт. щоквартальник / Представництво Європ. Коміс. в Україні. — 2003. — Вип. 2. — С. 25–33.

137. *Сушко О.* Кордони України: незавершена ланка десятилітнього державотворення [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / О. Сушко, Н. Пархоменко. — Режим доступу: http://срсфру.org.ua/projects/borders/papers/problems/document_1. — Назва з екрану.
138. Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали до круглого столу, Київ, берез. 2006 р. / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — [К.], [2006]. — 42 с.
139. Схід-Захід України: подолання розколу, формування спільної національної ідентичності [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — 60 с.
140. Теоретико-методологические основания анализа эволюционного развития государств и государственных систем [Електронний ресурс] : аналіт. докл. / Исслед. проект «Создание пакета теоретико-методологического обеспечения для сравнительного анализа эволюционного развития государств и межгосударственных систем». — М., 2007. — Режим доступу: <http://worldpolities.org/images/stories/Misc/theormethod.pdf>. — Назва з екрану.
141. Теорія та практика формування української національної ідеї [Текст]. — К. : Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки РНБО України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 300 с.
142. *Терешко С.* Східний вимір політики ЄС у контексті національних інтересів України [Електронний ресурс] / Сергій Терешко. — Режим доступу: http://www.nisp.gov.ua/publication/global/Tereshko_20081120.pdf. — Назва з екрану.
143. *Ткаченко С. Л.* Сотрудничество стран СНГ в военной сфере и фактор НАТО [Текст] / С. Л. Ткаченко, С. Петерманн — СПб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2002. — 243 с.
144. Трансформація та інтеграція. Формування майбутнього Центральної та Східної Європи [Текст] / Ітвелл Джон [та ін.], Ін-т досліджень публічної політики (Лондон). — К. : Київ. братство, 1998. — 192 с.
145. *Тренин Д.* Внешнее вмешательство в события на Украине и российско-западные отношения [Електронний ресурс] : брифинг Моск. центра Карнеги, февр. 2005 г., Вып. 2, том 7 / Дмитрий Тренин. — Режим доступу: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/briefings/Briefing-2005-02-www.pdf>. — Загл. с экрана.
146. *Тренин Д.* Интеграция и идентичность: Россия как «новый Запад» [Електронний ресурс] / Дмитрий Тренин ; Моск. центр Карнеги. — М. : Европа, 2006. — 404 с. — Режим доступу: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/9819trenin.pdf>. — Загл. с экрана.
147. *Тренин Д.* Принуждение к партнерству [Електронний ресурс] / Дмитрий Тренин // Брифинг, янв. 2008 / Моск. центр Карнеги. — 2008. — Т. 10,

- вып. 1. — С. 6. — Режим доступа: http://www.carnegie.ru/ru/pubs/briefings/Brifing_10_Russ_web.pdf. — Загл. с экрана.
148. Третій сектор в Україні: проблеми становлення [Текст]. — К. : Укр. ін-т соціал. досліджень, 2001. — 173 с.
149. Україна — 2015: творити майбутнє [Електронний ресурс] : нац. стратегія розвитку. — Режим доступу: http://www.uf.org.ua/books/9192077_Ukraine_2015_small.pdf. — Назва з екрану.
150. Україна — Білорусь: союз заради благоденствія? [Текст] : доп. щодо сучасної Білорусі та укр.-білорус. відносин / Група європ. стратегії. — К., 2006. — 125 с.
151. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку [Електронний ресурс] : експерт. доп. — С. 62. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/DOPOVID07/index.html>. — Назва з екрану.
152. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного розвитку. — К. : Нац. ін-т стратег. досліджень, 2007. — 538 с.
153. Україна в регіональних торговельних союзах [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 7. — 68 с.
154. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти [Текст]. — К. : МАУП, 2002. — 488 с.
155. Україна у постбіполярній системі міжнародних відносин [Текст] : підручник / В. А. Манжола [та ін.]. — К. : Київ. ун-т, 2008. — 512 с.
156. Україна у сучасній архітектоніці європейської безпеки [Текст] / Григорій Перепелиця [та ін.] ; Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. — К., 1998. — 69 с.
157. Україна — Європа — Росія: формування нових геополітичних парадигм [Електронний ресурс] : моніторинг зовніш. політики України і політики в галузі безпеки : темат. доп. № 36 (верес. 2000 р.) / Центр миру, конверсії і зовніш. політики України. — Режим доступу: <http://www.foreignpolicy.org.ua>. — Назва з екрану.
158. Україна — Європейський Союз: соціальний вимір [Електронний ресурс] : аналіт. доп. Укр. центру миру і конверсії та зовніш. політики України. — Режим доступу: <http://cpcsfpu.org.ua/projects/foreignpolicy/papers/0207/>. — Назва з екрану.
159. Україна — ЄС. 2008. Нова гра [Текст] // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2007. — № 50. — 251 с.
160. Україна на роздоріжжі. Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ [Текст] / за ред. Аксея Зіденберга і Лутца Хоффманна. — К. : Фенікс, 1998. — 477 с.
161. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства [Текст]. — К. : Нац. ін-т стратег. досліджень. 2004. — 400 с.

162. Україна — НАТО: основні здобутки та перспективи взаємовідносин [Текст] : інформ.-аналіт. матеріали до міжнар. конференції. — К. : Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова, 2002. — 50 с.
163. Україна: політична історія. XX — початок XXI століття [Текст] / В. Баран [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2007. — 1028 с.
164. Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство [Текст] / Woodrow Wilson International Center for Scholars, Ін-т Кеннана, Київ. проект. — К., 2003. — 509 с.
165. Украина — Россия: общественный диалог [Електронний ресурс] / Укр. форум. — К., 2008. — Режим доступа: http://www.uf.org.ua/books/6734276_ROS-UKR1.pdf. — Назва з екрану.
166. Украина — Россия: пути преодоления кризиса в отношениях [Текст] : информ.-аналит. материалы к заседанию круглого стола, 29 мая 2009 года / Центр Разумкова, Фонд «Российский общественно-политический центр». — [К.], 2009 года. — 70 с.
167. Україна: стратегічні пріоритети [Текст] : аналіт. оцінки — 2005 / Нац. ін-т стратег. досліджень. — К., 2005. — 608 с.
168. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива [Текст] / РНБО України / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. — К., 2001. — 624 с.
169. Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства [Текст] : іст., соціокультур. та геополіт. чинники розвитку відносин між двома державами і народами. — К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2008. — 320 с.
170. Україна як суб'єкт геополітичної гри [Текст] // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2005. — № 39. — 248 с.
171. Українська державність у XX столітті [Текст] : іст.-політ. аналіз. — К. : Політична думка, 1996. — 434 с.
172. Український соціум: соціально-політичні виміри [Текст] : матеріали засідання круглого столу / Нац. ін-т стратег. досліджень. — К., 2005. — 176 с.
173. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією [Текст] / А. Ткачук, О. Гарань, В. Хмелько, О. Майборода. — К. : КМ Academia, 2000. — 256 с.
174. Украинско-российский диалог: Украина и Россия: уроки реформ и перспективы развития сотрудничества [Текст] : материалы междунар. науч. конф., Ялта, сент. 1998 / укр. науч. журн. «Політична думка», Фонд Фрідріха Еберга. — [К.], 1998. — 87 с.
175. Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір [Текст] : наук. зб. / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т укр.-рос. відносин. — К., 1998. — 156 с.

176. *Ферхойген Г.* Нове сусідство ЄС і України — від планів до реальності [Електронний ресурс] : виступ Комісара Гюнтера Ферхойгена, Київ, 11 верес. 2003 р. — Режим доступу: www.delukr.ces.eu.int. — Назва з екрану.
177. *Философия общих интересов: новый формат американо-российских отношений* [Текст]. — [М] : Ин-т «Восток-Запад», 2001. — 53 с.
178. *Фисун А. А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации [Текст] / А. А. Фисун. — Х., 2006. — 352 с.
179. *Хайек Ф. А.* Право, законодавство та свобода [Текст] : нове викладання широких принципів справедливості та політичної економії : в 3-х т. Т. 3. Політичний устрій вільного народу / Ф. А. Хайек. — К., 2000. — 252 с.
180. *Хирдман С.* Роль России в Европе [Электронный ресурс] / С. Хирдман ; Моск. центр Карнеги. — М., 2006. — 19 с. — Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/9784russian.pdf>. — Загл. с экрана.
181. *Хмелько В.* З-за чого політикам вдається розколовати Україну [Текст] / Валерій Хмелько // Дзеркало тижня. — 2006. — № 24 (603).
182. *Хмелько В. Є.* Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності [Електронний ресурс] / В. Є. Омелько. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/txt/pdf/ing-ethn.pdf>. — Назва з екрану.
183. *Хмелько В.* Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10 років незалежності [Текст] / Валерій Хмелько // Політ. думка. — 2001. — № 3. — С. 35.
184. *Хмелько В.* Партиїно-політичні та соціально-економічні орієнтації населення України [Текст] / В. Хмелько // Політ. думка. — 1997. — № 3. — С. 15–30.
185. *Цымбурский В.* Народы между цивилизациями [Текст] / Вадим Цымбурский // Pro et Contra. — 1997. — Т. 2, № 3. — С. 154–184.
186. *Чиж І. С.* Україна в Раді Європи [Текст] / І. С. Чиж. — К. : Парламентське видавництво, 2001. — 384 с.
187. *Шаклеина Т. А.* Российская внешнеполитическая мысль: в поисках национальной стратегии [Текст] : дискуссии в полит.-акад. кругах по актуал. вопросам внеш. политики России / Т. А. Шаклеина ; Моск. обществ. науч. фонд. — М., 1997. — 188 с.
188. *Шевцова Л.* Как Россия не справилась с демократией: логика политического отката [Текст] / Лилия Шевцова // Pro et Contra. — Т. 8, № 3. — 2004. — С. 36–55.
189. *Шерр Дс.* Зміцнення економіки та демократії в Україні: порівняльний погляд [Текст] / Джеймс Шерр // Нова безпека. — 2003. — № 2. — С. 25–34.
190. *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської території до суверенної держави [Текст] / Р. Шпорлюк // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 74–87; № 12. — С. 53–65.

191. *Якименко Ю.* Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006 [Текст] / Ю. Якименко, О. Литвиненко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 2–18.
192. *Яременко О.* Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси [Текст] / О. Яременко, М. Міщенко // Політична думка. — 2000. — № 1. — С. 3–18.
193. *A New Transatlantic Agenda for the next century* [Text] : report to the Aspen Inst. Berlin by the Transatlantic Study Group, Aspen Inst. Berlin. — [Berlin], 1998. — 79 p.
194. *After Communism. A multidisciplinary approach to radical change* [Text] / ed. by Edmund Wnuk-Lipinski. — Warsaw : Inst. of political studies Polish academy of sciences, 1995. — 212 p.
195. *Barner-Barry C.* The politics of change. The transformation of the former Soviet Union [Text] / C. Barner-Barry, C. Hody. — New York : St. Martin's press, 1995. — 371 p.
196. *Defarges P. M.* L'Union europeen: la federation-nebuleuse [Text] / Philippe Moreau Defarges ; Institut francais des relations internationales // Les notes de l'IFRI. — 1997. — № 3. — 60 p.
197. *European conflicts and international institutions cooperation with Ukraine* [Text] / Inst. for peace research and security policy at the Univ. of Hamburg in cooperation with the Friedrich Ebert Foundation. — Baden-Baden, 1997. — 172 p.
198. *Garnet S. W.* Keystone in the arch: Ukraine in the emerging security environment of Central and Eastern Europe. Carnegie endowment for international peace [Text] / Sherman W. Garnet. — Washington, 1997. — 145 p.
199. *Herrnfeld H.-H.* European by LAW. Legal Reform and Approximation of Law in the Visegrad Countries [Text] / Hans-Holger Herrnfeld. — Gutersloh : Bertelsmann foundation publishers, 1996. — 171 p.
200. *Hillion C.* Partnership and cooperation agreements between the European Union and the New Independent States of the Ex-Soviet Union [Text] / Christophe Hillion // European foreign affairs review. — № 3. — 1998. — P. 399–419.
201. *Jovanovic M. N.* Is the Eastern enlargement the end of the European Union? [Text] / Miroslav N. Jovanovic // Review of intern. affairs. — 1998. — Vol. 49. — P. 18–35.
202. *Kaminski A. Z.* Polish-Ukrainian relations, 1992 — 1996 [Text] : report / Antoni Z. Kaminski, Jerzy Kozakiewicz ; Center for intern. relations at the Inst. of public affairs. — Warszawa, 1997. — 53 p.
203. *Kozakiewicz Jerzy.* Rosja w polityce niepodległej Ukrainy [Text] / Inst. studiow politycznych Polskiej akademii nauk. — Warszawa, 1999. — 361 p.

204. *Kuzio T.* Ukraine and NATO: the evolving strategic partnership [Text] / Taras Kuzio // The Journal of strategic studies. — 1998. — Vol. 21, № 2 (June). — P. 1–30.
205. L'Ukraine, nouvel acteur du jeu international [Text] / sous la direction de Anne de Tingue. Bruxelles : Bruylant ; Paris : L. G. D. J., 2000. — 322 p.
206. *Mayhew A.* Recreating Europe. The European Union's policy towards Central and Eastern Europe [Text] / Alan Mayhew. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1998. — 403 p.
207. *Motyl A. J.* Dilemmas of independence : Ukraine after totalitarianism [Text] / Alexander J. Motyl ; Council on foreign relations press. — New York, 1993. — 217 p.
208. Nations in transit 2003. Democratization in East Central Europe and Eurasia [Text] / ed. by A. Motyl, A. Schnitzer. — N.Y. : Rowman and Littlefield Publishers Inc., 2004. — XVII, 666 p.
209. The fall of the Soviet empire [Text] / ed. by Ann de Tinguy. — New York : East European monographs, boulder distributed by Columbia Univ. press, 1997. — 452 p.

СПИСОК ТАБЛИЦЬ

№	Розділ	Назва
1	2	3
1	1	Виберіть одну з наведених політичних течій, яка найближча Вам
2	1	Ставлення до ринкових цінностей: згода з твердженнями
3	1	Готовність і реальна участь в акціях протесту
4	1	Рівень довіри населення до політичних партій
5	1	Як Ви вважаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?
6	1	Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся, що є громадянином України?
7	1	Орієнтація на зближення окремих країн СНД. Розподіл відповідей на питання «Якщо б Ви могли обирати, у якій країні чи об'єднанні країн Ви хотіли б жити?»
8	1	В якій країні чи об'єднанні країн Ви хотіли б жити?
9	1	Якщо б Ви мали змогу обирати, де б Ви хотіли жити?
10	1	Чи вважаєте Ви себе патріотом України?
11	1	Чи згодні Ви з твердженням: «Для України важливо посилити економічну незалежність від інших країн, навіть якщо це призведе до зниження рівня життя громадян?»
12	1	Наскільки Ви згодні з такими оцінками теперішнього місця України у світі?
13	1	З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою?
14	1	Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи?
15	1	До якої культурної традиції Ви себе відносите насамперед?
16	1	Чи відчуваєте Ви себе європейцем?
17	1	Тепер багато говорять про процеси глобалізації — зближення країн та народів. З чим Ви пов'язуєте ці процеси?
18	1	Згодні Ви чи не згодні з тим, що національну культуру та наш спосіб життя треба захищати від іноземних впливів?
19	1	Якому шляху розвитку України Ви надаєте перевагу?
20	1	Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу? Регіональний вимір
21	1	Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу? Етнонаціональний вимір
22	1	Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України?
23	1	Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?
24	1	Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?

1	2	3
25	1	Який напрям зовнішньої політики є пріоритетним для України? (за віком респондентів)
26	1	В українських ЗМІ лунали такі тези щодо ЄС. Чи погоджуєтесь Ви з ними?
27	1	Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?
28	1	Чи змінювали Ви впродовж життя своє ставлення до НАТО?
29	1	Чим є НАТО у першу чергу?
30	1	Чим є НАТО у першу чергу? Оцінки громадян з різним рівнем інформованості
31	1	Який з зазначених чинників найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту?
32	2	Загальні оцінки рівня свободи у ретроспективі
33	2	Індекси розвитку демократії «Дому свободи» 2006 року
34	2	Стан демократії у пострадянських країнах у порівнянні з окремими країнами Центральної та Західної Європи за оцінками «Дому свободи»
35	2	Чи вдалося Україні досягти прогресу в реалізації наступних пріоритетів, що визначені в Плані дій Україна — ЄС?
36	2	Динаміка ВВП перехідних країн у реальному вираженні
37	2	Індекс людського розвитку за роками та його складові
38	2	Показники критеріїв політичної та економічної трансформації
39	2	Показники критеріїв ефективності менеджменту
40	2	Індекс та рейтинг економічної свободи
41	2	Економічна свобода в Європі. Рейтинг 2007
42	2	Рівень корупції «Transparency International Corruption Perceptions Index»
43	2	Глобальний рейтинг та індекси конкурентоспроможності Світового економічного форуму 2007–2008
44	2	Ставлення населення різних регіонів України до бажаного державного устрою
45	2	Яка система для України є кращою?
46	2	Ставлення до протесту залежно від готовності голосувати на президентських виборах 1994 і 2004 років
47	2	Розподіл відповідей на запитання «Що Ви особисто втратите у разі перемоги на президентських виборах того чи того кандидата?»
48	3	Чи існує загроза Україні від...?
49	3	Чи існують для України наведені загрози?
50	4	Якою мірою зовнішня політика нового керівництва України забезпечує..?
51	4	Порівняльна оцінка зовнішньої політики України до та після президентських виборів 2004 р.

1	2	3
52	4	Якою мірою зовнішня політика нового керівництва України забезпечує такі результати? Середній бал у динаміці
53	4	Які державні інститути та групи еліт всередині України мають сьогодні найбільший вплив на зовнішню політику України?
54	4	Ставлення електорату основних політичних сил до питання зближення з зарубіжними партнерами
55	5	Як би Ви охарактеризували відносини України і Росії?
56	5	Як би Ви оцінили загалом відносини між Росією та Україною?
57	5	Охарактеризуйте якісний стан нинішніх відносин України з її ключовими зовнішніми партнерами. Російська Федерація
58	5	Як Ви в цілому ставитесь зараз до Росії? Як Ви в цілому ставитесь зараз до України?
59	5	Динаміка загальних оцінок росіянами відносин Росії та України
60	5	Динаміка якісних оцінок росіянами відносин Росії та України
61	5	Якими б ви хотіли бачити відносини України з Росією?
62	5	Чинники, що негативно впливають на російсько-українські стосунки
63	5	Що в Україні сьогодні головним чином перешкоджає її інтеграції до Європи?
64	5	Ефективність забезпечення реалізації курсу України на європейську інтеграцію
65	5	Охарактеризуйте якісний стан нинішніх відносин України з її ключовими зовнішніми партнерами. Європейський Союз

Наукове видання

ДЕРГАЧОВ Олександр Петрович

**ПАРТНЕРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ:
СТАНОВЛЕННЯ І РЕАЛІЗАЦІЯ**

Редактор *С. О. Носова*

Виготовлення оригінал-макета *О. П. Хлопової*

Підписано до друку 09.11.2009. Формат 60×90/16.
Папір офс. Гарнітура PetersburgС. Офсет. друк.
Ум. друк. арк. 31,0. Обл.-вид. арк. 36,42.
Тираж 300 прим.

Парламентське видавництво
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272–12–61, факс 272–10–18
E-mail: editorial@parliamentpublish.kiev.ua

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 69 від 29.05.2000 р.

Віддруковано у Парламентському видавництві